

SIYASİ-DİNİ-KÜLTÜREL-SOSYAL

İSLÂM TARİHİ

Prof.Dr. H. İbrahim Hasan

kayhan
yayınları

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

(

KAYIÖAN YAYINEVİ Umumî Neşriyatı Nu.: 19

Temel Eserler: İslâm Tarihi Nu: 10/5

**Kayihan
Yayinlari**

İSBN 975-7574-02-3 (Tk. No)

İSBN 975-7574-13-9 (5. cilt)

**Ticarethane Sok. T. Kuşoğlu
İşhanı No: 41 Kat: 4 D: 33-34
SULTANAHMET/İSTANBUL**

Yazışma Adresi: Posta kodu 34434

P.K. 481 SİRKECİ/İSTANBUL

Tel.: 513 51 90 - 527 23 84

“SİYASÎ - DİNÎ - KÜLTÜREL - SOSYAL”
İSLÂM TARİHİ

ABBASİLERİN İKİNCİ DÖNEMİ

(447-656/1055-1258)

**SELÇUKLULARIN İLK DÖNEMİ — SENCER VE KARDEŞLERİ DÖNEMİ —
ABBASİ HİLÂFETİNE İSMEN TABİ BAĞIMSIZ DEVLETLER — MOĞOL
İSTİLÂSİ (BAĞDAD’IN DÜŞMESİ) — ABBASİ HİLÂFETİNE TABİ
OLMAYAN MÜSTAKİL MÜSLÜMAN DEVLETLER — DIŞ
MÜNASEBETLER — SİYASÎ VE DİNÎ HAREKETLER —
İDARİ MÜESSESELER**

Prof. Dr. Hasan İbrahim HASAN

CİLT: 5

ÜÇÜNCÜ BASKI

Mütercim:

**Doç. Dr. İsmail YİĞİT
M.Ü. İlahiyat Fakültesi
İslâm Tarihi Öğretim Üyesi**

Arapça yedinci baskısından tercüme edilen bu
eserin bütün hakları **KAYIHAN YAYINEVİ'NE** aittir.

“SİYASÎ-DİNÎ-KÜLTÜREL-SOSYAL”

● **İSLÂM TARİHİ**

● Yazan: Prof. Dr. Hasan İbrahim HASAN

● Tercüme eden:

Doç. İsmail YİĞİT

(144-325 sayfelerin tercemesi; Arapça
Okutmanı Nusreddin BOLELLİ, redaksiyonu
İsmail YİĞİT tarafından yapılmıştır.)

● Dizgi: Yücel Dizgi

● Copyright: KAYIHAN YAYINEVİ

● Baskı: Tüz Ofset

● Üçüncü Baskı: Eylül 1992 İSTANBUL

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULARIN İLK DÖNEMİ

1 — SELÇUKLULARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI	11
2 — TUĞRUL BEY	16
3 — ALPASLAN	30
4 — MELİKŞAH	37

İKİNCİ BÖLÜM

SENCER ve KARDEŞLERİ DÖNEMİ

1 — BU DÖNEMİN ÖZELLİKLERİ	51
2 — MAHMUT	53
3 — BERKYARUK	55
4 — MUHAMMED TAPAR	61
5 — MAHMUT B. MUHAMMED TAPAR	65
6 — MESUD (MUHAMMED TAPAR'IN OĞLU)	73
7 — BÜYÜK SELÇUKLULARIN SONU	80

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABBASİ HİLÂFETİNE İSMEN TABİ BAĞIMSIZ DEVLETLER

1 — ATABEGLİKLER	83
A. Şam (Dimeşk) Atabeyleri (Böriler)	86
a) Musul Atabegleri	88
b) Halep Atabegleri	101
c) Sincar Atabegleri	103
d) Cezire Atabegleri	104
e) İrbil Atabegleri	105

B. Diyarbakır Atabegleri	106
C. Ermenşahlar (Ahlâşahlar)	108
D. Azerbeycan Atabegleri (İldenizliler)	111
E. Kirman Selçukluları	113
F. Suriye Selçukluları	114
G. Irak Selçukluları	114
H. Anadolu Selçukluları	114
İ. Danişmendliler	115
K. Kirman Atabegleri (Kutluğhanlar)	116
L. Faris Atabegleri (Salgurlular)	117
M. Luristan Atabegleri	119
2 — HAREZMŞAHLAR	119
A. Alaeddin Muhammed	123
B. Celaeddin Menkeberti	129
3 — EYYUBİLER	131
A. Selahaddin Eyyûbi	132
B. Selahaddin'in Halefleri	141
4 — MURÂBITLAR	144
A. Murâbitların Kuruluşu	145
B. Yusuf b. Taşfin	146
C. Zellâka Savaşı	148
D. Zellâka Zaferinden Sonra	152
E. Ali b. Yusuf b. Taşfin	155
F. Murâbitların Yıkılışı	159

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MOĞOL İSTİLÂSİ — BAĞDAT'IN DÜŞMESİ

1 — TATARLAR VE MOĞOLLAR	161
2 — CENGİZ HAN'DAN ÖNCE MOĞOLLAR	163
3 — HİCRÎ VII. ASRIN BAŞINDA İSLÂM ÜLKELERİNİN DURUMU	166
4 — CENGİZ HAN	168
A. Yasa (Yasak)	168

B. Cengiz'in Fetihleri ve Tarihçilerin Onun Savaşları	
Hakkındaki Görüşleri	172
5 — MOĞOLLAR'IN HAREZMŞAHLAR ÜLKESİNİ FETİHLERİ	174
6 — CENGİZ HAN'IN ÖLÜMÜ	181
7 — CENGİZ HAN'DAN SONRA MOĞOL İMPARATORLUĞU	184
A. Ögeday — Asya ve Avrupa Fetihleri	184
B. Güyük Han	186
C. Möngke Han	187
D. Kubilay Han	188
E. Bağdat'ın İstilâsı	189

BEŞİNCİ BÖLÜM

ABBASÎ HİLÂFETİNE TABİ OLMAYAN MÜSTAKİL MÜSLÜMAN DEVLETLER

1 — GURLULAR	199
A. Gurluların Ortaya Çıkışı	199
B. Alaeddin Hüseyin Guri	201
C. Gıyaseddin Muhammed - Gazneliler Devletinin Yıkılışı	204
D. Gıyaseddin Muhammed'in Ölümü — Şahsiyeti	206
E. Şihabeddin Muhammed — Harezmsâhlar ve Karahitaylılar'a Karşı Yaptığı Savaşlar	207
F. Şihabeddin Muhammed'in Ölümü — Şahsiyeti	211
G. Gıyaseddin Muhammed	212
2 — FATİMİLER	216
A. Muntansir ve Musta'li	216
B. Âmir ve Hafız	221
C. Fatimilerin Yıkılışı	224
D. Şirkuh'un Mısır'a Taarruzu	230
E. Salahaddin Eyyubî ve Fatimî Devletinin Yıkılışı	234
3 — SULEYHİLER (YEMEN)	238
4 — EYYÜBÎLERDEN ÖNCE YEMEN	254
A. Necahîler	254

B. Mehdiler	257
C. Zürey'iler	258
5 — EYYÜBÎLER DEVRİNDE YEMEN	259
6 — RESÛLÎLER	260
7 — RESSİLER - ZEYDÎ İMAMLARI (SA'DA ve SANA'DA)	262
8 — MUVAHHİDLER DEVLETİ	265
A. Abdülmü'min b. Ali	265
a) Doğumu ve Yetiştirilmesi	265
b) Biat Alması	266
c) Savaşları	267
d) Ahlâkı ve Şahsiyeti - Vefatı	268
B. Yusuf b. Abdülmü'min	269
C. Yakup Mansur	271
a) Ereğ Savaşı	272
b) Yakup Mansur ve Selahaddin Eyyûbî Arasındaki İlişkiler	275
c) Yakup Mansur'un Islahatı - Ahlâkı - Ölümü	277
D. Nasır (Muhammed)	278
E. Muvahhidler Devletinin Yıkılışı	280

ALTINCI BÖLÜM

DIŞ MÜNASEBETLER

1 — ABBASÎ — BİZANS İLİŞKİLERİ	283
2 — FATİMÎ — BİZANS İLİŞKİLERİ	284
3 — ABBASÎ — FATİMÎ İLİŞKİLERİ	285
4 — FATİMÎLERİN HİCAZ'LA OLAN İLİŞKİLERİ	287
5 — FATİMÎLERİN MAĞRİP ve SİCİLYA İLE İLİŞKİLERİ	288
6 — FATİMÎLER VE ABBASÎLERİN YEMEN'LE İLİŞKİLERİ ...	292
7 — MÜSLÜMANLARLA HAÇLILAR ARASINDAKİ İLİŞKİLER	293
A. Haçlı Savaşlarının Sebepleri	293
B. Haçlı Seferlerine Çağrı	295
C. Birinci Haçlı Seferi	297
D. İkinci Haçlı Seferi	300

E. Üçüncü Haçlı Seferi	302
F. Dördüncü Haçlı Seferi	303
G. Haçlı Seferlerine Niçin Son Verildi? — Sonuçları	305

YEDİNCİ BÖLÜM

SİYASÎ VE DİNÎ HAREKETLER

1 — KARMATİLER	309
2 — DÜRZİLER	315
A. Dürzi Daşleri	315
B. Dürzilerin En Önemli Özellikleri	318
3 — NUSAYRİLER	322
4 — NİZARİLER	325
5 — TAYYİBÎLER	340
6 — MURÂBITLAR DÂVETİ	343
7 — MUVAHHİDLER DÂVETİ	356
A. Muhammed b. Tumart'ın Doğumu ve Yetiştirilmesi	356
B. İbn Tumart'ın Dâveti	359
C. İbn Tumart ve Ali b. Yusuf	361
D. İbn Tumart'ın Kaçışı	363
E. İbn Tumart'a Biat	365
F. Muvahhidler'de İdari Teşkilât	367
G. İbn Tumart'ın Savaşları	368

SEKİZİNCİ BÖLÜM

İDARÎ MÜESSESELER

1 — SİYASÎ TEŞKİLÂT

A — Hilâfet	369
A. Fakihler, Filozoflar ve Ahlakçılara Göre Hilâfet	369
B. Selçuklular Zamanında Abbâsî Hilâfeti	373
C. Abbâsî Halifelerinin Yeniden Nüfuz Kazanması Muktedî ve Müsterşid	375
D. Abbâsî Halifelerinin Dinî Nüfuzlarını Korumaları	375

E. Abbasi Hilâfedinin Yıkılışı (Bağdat)	376
F. Mağrip, Endülüs ve Diğer Ülkelerde Yeni Halifeliklerin Kuruluşu	377
G. Murabıtlar ve Abbasî Hilâfeti	378
a) Murabıtların Kurulmasından Önce Mağrib'in Abbasî Halifeliğine Karşı Tutumu	378
b) Murabıtlar ve Abbasî Halifeliği	381
H. Muvahhit Hilâfeti	385
İ. Hafsiler ve Merînîler	386
K. Fatimî Hilâfeti	390
B — Vezaret	395
a) Selçuklular Zamanında	395
b) Mısır'da	401
c) Mağrip'te	403
d) Endülüs'te	404
C — Kitabet	405
D — Hicabet	408
2 — İDARÎ TEŞKİLÂT	409
A. Vilâyetlerin İdaresi	409
a) Caminin Devlet İşlerinin Yürütülmesiyle İlişkisi	409
b) Vilâyetlerin İdaresi	411
B. Divanlar	413
C. Posta Teşkilâtı	416
D. Şurta (Polis Teşkilâtı)	419
3 — MALİYE TEŞKİLÂTI	421
A. Beytü'lmal'in Gelir Kaynakları	421
1. Haraç	421
İkta Sistemi	422
2. Cizye	425
3. Zekât	426
4. Fey' ve Ganimet	429
5. Öşür (Gümrük Vergisi)	431
B. Abbasilerin İkinci Döneminde Vergiler	432

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULARIN İLK DÖNEMİ

(Tuğrul Bey'den Melikşah'ın Vefatına Kadar)
(429-485/1038-1092)

1— SELÇUKLULAR'IN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI:

Selçuklular, Türk başbuğlarından Dukak'ın oğlu Selçuk'un soyudur. Onlar, Maverâünnehir'de Buhara'ya 20 fersah uzaklıkta oturuyorlardı. İbn Hallikan'ın da dediği gibi, sayılamayacak kadar kalabalıklardı ve herhangi bir otoriteye boyun eğmiyorlardı. Güç yetiremeyeceklerini anladıkları bir düşmanla karşılaştıkları zaman, çöllere çekilir, dağ ve tepelerde tahkimat yaparlar, bu sırada hiç bir güç onlara ulaşamazdı.⁽¹⁾ Selçuklular, Oğuz Türklerinden bir oymaktır. Onların soyu, Anadolu'da devlet kurup, bilâhare Suriye, Mısır, Arabistan, Akdeniz, Avrupa'nın büyük bir kısmı ve Kuzey Afrika'yı yönetimleri altına alan Osmanlıların soyuyla birleşir.^(*)

Selçuklular, Gazneliler'den daha büyük bir devlet kurmuşlardır. Onların devri, daha parlaktır, ülkeleri daha geniş, kuvvet ve otoriteleri daha güçlüdür.

Selçuklular, 420/1029 yılında İran'ın doğu ve kuzey bölgelerinde iyice güçlenmişler; hatta Gazne hükümdarı Gazneli Mahmud'un korkulu rüyası haline gelmişlerdi. İslâm'ın gücünü yenilemek ve müslümanların siyasî birliğini yeniden oluşturmak şerefi onlara aittir. Zamanlarında Haçlı Seferlerinin ortaya çıkması ve onların bu harplerde Haçlı-

---

(1) İbn Hallikan, Vefeyât, IV, 155.

(*) Selçuklular, 24 Oğuz kabilesinden Kınık boyuna, Osmanlılar ise, Kayı boyuna mensuptur. (Mütercim)

lara karşı savaşmaları, diğer taraftan önce Harezmşahlar devletini sonra da Abbasîleri tarih sahnesinden silen Moğolların yine aynı dönemde zuhuru münâsebetiyle İslâm tarihi içinde hususî bir ehemmiyetleri vardır.

Selçuk'un babası Dukak⁽²⁾ İbnu'l-Esîr'in de dediği gibi, uzak görüşlü, zeki ve idari kabiliyet sahibiydi. Oğuz Türklerinin bir başbuğu idi. Oğuz Türkleri, işlerinde ona müracaat eder, hiçbir işde ona karşı çıkmazlar, ona muhalif hiçbir söz söylemezlerdi.⁽³⁾ Oğuz devleti Yabgusu ve diğer başbuğlar, İslâm ülkelerine taarruza karar vermişlerdi. Ancak Dukak, buna itiraz etti ve bu taarruzun yapılmasını engellemeye çalıştı. Bu yüzden Yabgu ile aralarında kavga çıktı. Yabgu'nun ağır sözler söylemesine tahammül edemeyen Dukak, onu başından yaraladı.⁽⁴⁾ Bu sırada Yabgu'nun hizmetçileri Dukak'ın etrafını çevreleyip onu yakalamak istediler; ancak Dukak'ın adamları buna mani oldu. Daha sonra aracı olanların çalışmalarıyla Yabgu ile Dukak barıştılar. Dukak'ın Selçuk adını verdiği oğlu doğmuştu. İyi bir şekilde yetişen Selçuk, delikanlılık çağına gelince, üstün zekâsı ve ender kaabiliyetleriyle temayüz etmiş, ileri görüşlülüğü, cömertliği ve yüksek karakteriyle tanınmıştı. Onun bu hasletleri, devlet ricalinin kalblerini kazanmasını sağlamıştı. Nitekim Oğuz devleti yabgusu, ona değer verip, Subaşı (= Ordu komutanlığı)'lığa getirdi. Ancak Yabgu'nun zevcesi, halkın Selçuk'a itaat ettiğini ve ona boyun eğdiğini gördüğü için ondan korkarak kocasını Selçuk'a karşı kıskırttı ve onu öldürmesini istedi.

Bunu haber alan Selçuk, öldürülmekten korktu ve bu sebeble emri altındaki oymaklarla birlikte İslâm ülkesi topraklarına doğru yürüyerek, müslümanların oturduğu yine bir Oğuz şehri olan Cend'e geldi. Yüce İslâm dinini kabul ederek samîmî bir müslüman olan Selçuk ve aşireti, Cend'e yerleşti. Buradan, henüz müşrik olan Türk zümreleri üzerine akınlara başladı. Oğuz Yabgusu, ülkesinde yaşayan müslümanlardan yıllık vergi alıyordu. Selçuk, Yabgu'nun, yıllık vergiyi toplamak için Cend'e gelen memurlarını, "kâfirlere harac verilmeyeceğini" söyleye-

(2) Manası "Demir yay" dır.

(3) İbnu'l-Esîr, IX, 176

(*) Sözkonusu seferin, İslâm ülkelerine değil bir Türk zümresi üzerine yapılmak istendiği de söylenir. Bu konudaki görüşler için Bkz. O, Turan İA "Selçuklular X. 354 vdd. (Müt.).

rek kovdu ve bu şehri İslâm ülkesine kattı. Bu sıralarda Samanîler, Türkler tarafından alınmış olan topraklarını istirdad için Selçuk'tan yardım istemişti. Selçuk'un bu talep üzerine oğlu Arslan komutasında gönderdiği ordu, kasdedilen toprakları geri aldı. Selçuk'un dört tane oğlu vardı: Arslan, Mikâil, Yusuf ve Musa.

Selçuk, 107 yaşına ulaştıktan sonra Cend şehrinde öldü. Oğullarından Mikâil, kendisi hayatta iken, müşrik Türklerle savaşırken ölmüştü. Mikâil'in, Yabgu^(*), Tuğrul ve Çağrı isminde üç oğlu vardı. Selçuklu kabileleri Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşlere itaat ettiler. Bilâhare Buhara istikametinde gittiler. Ancak Buhara emiri, onların kendisinin başına bela olacağını düşünerek, onlara rahat vermedi ve tuzağa düşürmek istedi. Bunun üzerine Tuğrul ve Çağrı beyler, Türkistan meliki Buğra (Ahmet b. Ali) Han'ın topraklarına sığınmaya karar verdiler. İbnu'l-Esir'in de dediği gibi Tuğrul ve Çağrı Beyler, Buğra Han'a da tam güvenemeyerek, kardeşlerden biri hanın hizmetinde kalırken, öteki cemaatlerinin başında kalmayı uygun buldular⁽⁴⁾.

Günler, onların ne derece ileri görüşlü olduklarını ortaya çıkardı. Nitekim Buğra Han, bu iki kardeşin yanında bir araya gelmesine mani oldu. Buna muvaffak olamayacağını anlayınca, yanında olan Tuğrul Bey'i tevkif etti. Onun bu davranışı, Çağrı Bey'i kızdırmıştı. Selçukluların başında, kardeşini kurtarmak için bir baskın düzenledi ve Buğra Han'ın ordusunu mağlup etti. Bunun üzerine Han, verdiği esirleri kurtarmak için, Tuğrul Bey'i serbest bıraktı. Bundan sonra Cend'e dönen kardeşler, Samanî Devleti'nin yıkılışına kadar burada kaldılar. Karahanlı hükümdarı Buhara'yı ele geçirince, Selçuk'un Azerbaycan'a giden oğlu Arslan'ın nüfuzu arttı. Ancak kısa süre sonra esir edilip tevkif edildi. Gazne hükümdarı Sultan Mes'ud (Gazneli Mahmud'un oğlu) zamanında Selçuklularla Gazneliler arasında büyük savaşlar yapılmıştı. Bu savaşlar, Gazne hükümdarı tarafından Dehistan'ın Çağrı Bey'e, Nesâ'nın Tuğrul Bey'e, Ferâvâ'nın da İnanç Yabgu'ya verilmesiyle son buldu. Her birine Horasan'a mahsus olan "Dihkan" ünvanı verildi. Sultan Mes'ud, her birine hil'at ile birer menşûr gönderdi. Ancak Selçuklu

(*) O, Turan'a göre bu şahıs, Mikâil'in oğlu değil, kardeşi Musa Yabgu'dur. Bazan Musa Yabgu, bazan İnanç Yabgu, bazı kereler de sadece Yabgu olarak anılır. (Selçuklular Tarihi, s. 94.) (Müt.)

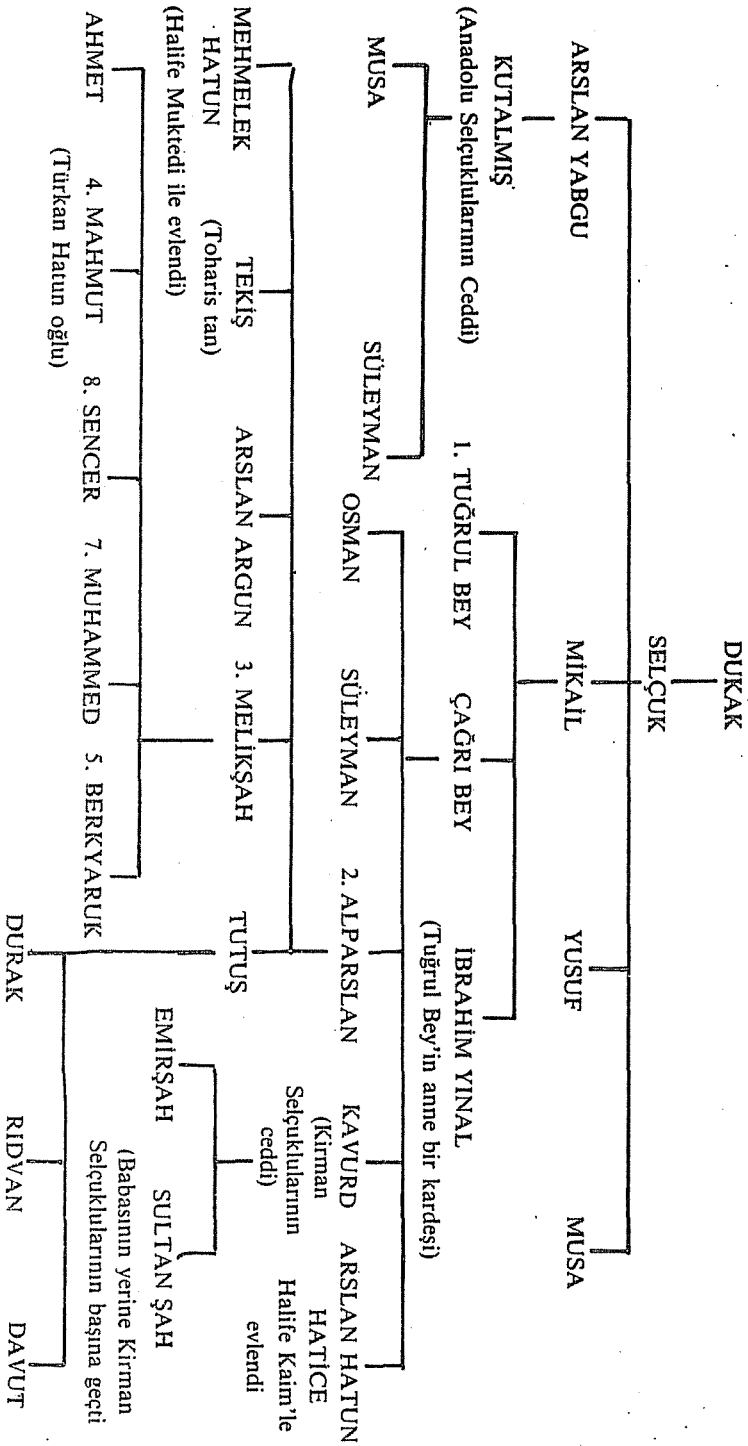
(4) el-Kâmil, IX, 176.

başbuğları Sultan Mes'ud'a güvenemiyorlardı; bu sebeple ona dost görünerek aleyhinde tuzak kurmağa başladılar. Ondan amcaları Arslan'ı serbest bırakmasını istediler. Bu sulh, gerçekleştirilemedi ve Sultan Mes'ud, Hind işleriyle uğraşmaya başladı.

BÜYÜK SELÇUKLU SULTANLARI
(429 - 552/1037 - 1147)

	Hicri	Miladi
1— Tuğrul Bey	429	1037
2— Alparslan	455	1063
3— Melikşah	465	1073
4— Mahmut	485	1092
5— Berkyaruk	487	1094
6— II. Melikşah	498	1104
7— Muhammed Tapar	498	1104
8— Sencer	511-542	1117-1157

BÜYÜK SELÇUKLU LARIN SOY KÜTÜĞÜ
(447-552/1055-1157)

2 — TUĞRUL BEY

429/1037 yılında, Tuğrul Bey, Horasan'ın merkezi Merv şehrini ele geçirdi ve onun ismi Cuma hutbelerinde “melikü'l-mülûk” (sultanlar sultanı) ünvanıyla okundu. Aynı yılın Şaban ayı içinde Tuğrul Bey'in ordusu, Serahs şehri civarında, Gazne ordusuyla savaşa tutuştu ve büyük bir zafer kazandı. Gazne ordusunu kesin bir yenilgiye uğratan Tuğrul Bey, bozulup kaçan Gazne askerini takip etti, onları bölgeden kovarak bol miktarda ganimet ele geçirdi. Bu savaşın, Selçuklu tarihinde o kadar büyük önemi vardır ki, İbnu'l-Esir'in de dediği gibi, “Selçuklular, bu savaştan sonra Horasan'ın bütün şehir ve kasabalarını ele geçirmişlerdir.” Aynı ay içerisinde Tuğrul Bey, Nişabur'u aldı. Bu şehrin minberlerinde onun adı “es-Sultanü'l-â'zâm” (en büyük hükümdar) ünvanıyla birlikte okundu⁽⁵⁾.

İbnu'l-Esir, Nişabur şehrinin fethini anlatırken, Selçukluların o ana kadar görmedikleri kâfur'u tuz sandıklarını zikreder. Yazar, Tuğrul Bey'in ele geçirilen merkezlere temsilcilerini gönderdiğini de kaydediyor. Selçuklu ordusunun Serahs savaşındaki büyük zaferi, savaş anında uyguladıkları harp taktiğine bağlıdır. Şöyle ki: Selçuklu sultanı, askerini üç kola ayırmıştı. Taktik gereği geriye çekilen kolu takip eden Gazne ordusu, pusuda bekleyen diğer iki kol tarafından ortaya alınarak kuşatılıp imha edildi. Bu savaş sonrasında, Gazne hükümdarı Sultan Mesud Selçukluların karşısına bizzat çıkmak için kalabalık ordular teşkil edip saltanatının merkezi Gazne şehrinden Horasan üzerine yürüdü. İbnu'l-Esir, onun bu ordusundaki asker sayısının, hizmetçiler ve gönüllü katılanlar dışında 100 bin'e ulaştığını kaydetmiştir⁽⁶⁾.

Selçuklularla, Gazneliler arasındaki savaş, 3 yıl devam ettikten sonra Sultan Mesud'un askeri arasında su yüzünden anlaşmazlık çıktı. Suyun etrafında toplanan asker, suya ulaşmak için birbiriyle çarpışmağa başladı. Çatışma gittikçe büyüdü, yağmacılığa dönüştü. Askerin bir kısmı Mesud'dan ayrılarak Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey ordusunun zafer kazanmasına fırsat hazırladılar. Selçuklu ordusu (tarihin dönüm noktalarından birini teşkil eden bu Dandanakan zaferi sonunda), sayıların sığmayacak miktarda ganimat kazandı (8 Ramazan 431/23 Mayıs 1040). Tuğrul Bey, müteakiben Nişabur üzerine giderek, Hicri 432 yılının baş

(5) İbnu'l-Esir, IX, 170, 171, 179.

(6) İbnu'l-Esir, IX, 179.

larında şehri ele geçirdi. Çok geçmeden Gazne hükümdarı Sultan Mesud, askeri tarafından öldürüldü; onun yerine idaresi kısa süren kardeşi Muhammed geçti. Mesud'un oğlu Mevdud, amcası Muhammed'e karşı ayaklanarak idareyi ele geçirdi, amcasını ve Abdurrahim dışındaki oğullarını öldürdü⁽⁷⁾.

433/1041-1042 yılında Tuğrul Bey, Cürcan ve Taberistan'ı ele geçirdi, bu şehirlerde hutbeyi kendisinin adına okuttu. Bir yıl sonra Gaznelilerin elinde olan Harezm üzerine giderek bölgeyi aldı. Tuğrul Bey'in anne bir kardeşi İbrahim Yinal Hemedan'a yöneldi ve şehri ele geçirdi⁽⁸⁾.

433/1041-1042 yılında Selçuklular, Tuğrul Bey'in komutasında Deylem ve Kirman'ı da ele geçirdiler⁽⁹⁾. Hicri 438 yılında kadar zaferden zafere koştular. Bu yıl içinde Tuğrul Bey, İsfahan'ı kuşattı, şehrin hâkiminin, onun adına hutbe okuması ve yıllık vergi ödemesi şartıyla sulh yapıldı.⁽¹⁰⁾ 439 yılında ise Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'le, Büveyhî hükümdarı Ebu Kalicar arasında barış akdedildi. Tuğrul Bey, Ebu Kalicar'ın kızıyla evlenirken Ebu Kalicar'ın oğlu Ebu Mansur da Çağrı Bey'in kızıyla evlendi⁽¹¹⁾. Ne var ki, Selçuklu liderleri arasında anlaşmazlık baş göstermişti. Nitekim Tuğrul Bey, anne bir kardeşi İbrahim Yinal'dan Hemedan şehri ve hakim olduğu Deylem bölgesindeki kale ve merkezleri kendisine teslim etmesini isteyince, İbrahim onun talebini kabulden kaçındı. Sonunda aralarında savaş çıktı. Tuğrul Bey İbrahim Yinal'ın elinde bulunan kale ve şehirleri teker teker aldı. İbrahim savunmaya oldukça elverişli bir kaleye sığındıysa da, yaklaşık 100 bin askerden oluşan büyük bir orduyla muhasara altına alıp onu hezimete uğrattı. İbnu'l-Esir, Tuğrul Bey'in önceki isyanlarında affettiği asi kardeşi İbrahim Yinal'ı kırbaçlatıp, gözlerinden birine mil çektirdikten ve dudaklarını kes-

(7) İbnu'l-Esir, IX, 180.

(8) İbnu'l-Esir, Hicretin 425. yılı olaylarını anlatırken Büveyhi Sultanı Ebu Kalicar'ın, Hemedan şehrini geri aldığını ve Şiraz şehrini genişliği 8, uzunluğu 12 bin zira'a ulaşan 12 kapılı bir surla çevirdiğini ve bu işi 440 yılında bitirdiğini zikreder (IX, 185-188, 196).

(9) İbnu'l-Esir, IX, 190

(10) A.g.e., IX, 196, 199.

(11) A.g.e., göst. yer.

tirdikten sonra öldürdüğünü zikreder.

Tuğrul Bey, kardeşinin isyanını bu şekilde bastırdıktan sonra Diyarbakır ve civarında da hutbe onun adına okundu. Bölge onun hakimiyetini kabul etti. Diğer taraftan Bizans İmparatoru Tuğrul Bey'den sulh istedi ve iki hükümdar arasında antlaşma yapıldı ve karşılıklı hediyeler gönderildi. İstanbul'daki (Emeviler zamanında Mesleme b. Abdülmelik tarafından yapılmış) cami tamir edildi ve bu camide hutbe Tuğrul Bey adına okunmağa başladı. Tuğrul Bey'in hakimiyeti bölgede iyice yayıldı, şanı yüceldi ve iktidarı son derece güçlendi.

Selçuklular, Gazne hükümdarı Mevdud'u Horasan'da mağlup ettiler. Daha sonra Tuğrul Bey, Abbasi halifesi Kaim'in kendisine göndermiş olduğu mektubu cevaplandırdı. O, mektubunda Selçukluların Gazneliler yüzünden gördükleri şiddet ve zulmü anlatıyor, kendisine göndermiş olduğu elbiseler, hediyeler ve ünvanlar sebebiyle halife'ye şükran ifadelerini arz ediyordu. "Tuğrul Bey, halifeye mektubuyla birlikte 10 bin dinar para ile, pekçok nadide mücevherat, kıymetli elbiseler, güzel koku vs. gönderdi. Ayrıca Halife'nin yakınlarına 5 bin dinar, vezirine de 2 bin dinar göndermişti."⁽¹²⁾ Elçisi, verdiği talimat gereğince, Abbasi halifesi Kaim'e, Tuğrul Bey'in itaat ve kullukta samimi olduğunu arz ve beyan etti. Bağdat'ta yaşayan Türkler'e de güzel vaadlerde bulundu. Ancak bu Türkler, onu hoş karşılamadılar ve galeyana kapıldılar. Bunun üzerine, onlara yanıltıcı cevaplar verilerek heyecanları giderildi. Halifenin veziri ise, Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesini istiyor, Abbasi Hilafeti üzerindeki Büveyhî hakimiyetinin son bulmasını arzuluyordu⁽¹³⁾.

Bilâhare Selçuklular, hâkimiyetleri altına aldıkları çok genişlemiş ülkelerini, hanedan fertleri arasında (feodal esaslara göre) taksime başladılar. Büst, Herat, Sicistan şehirleri Musa Yabgu (b. Kutalmış b. Arslan Yabgu b. Selçuk)'ya; Merv, Irak bölgeleri onun yeğenleri Tuğrul ve Çağrı Beylere verildi. Çağrı Bey'in oğullarından Kavurd'a, Kirman ve Tabes; Yakûti'ye Azerbaycan, Ebher ve Zencan verildi. Çağrı Bey'in üçüncü oğlu Alparslan ise, ülkesinin başşehri olarak Rey şehrini se-

(12) İbnu'l-Esîr, IX, 216, 227.

(13) Browne, Lit Hist of Persia, II, 172.

çen Tuğrul Bey'in yanında ona yardımcı olması için alıkonuldu. Hemen, İbrahim Yinal'ın idaresine verilirken⁽¹⁴⁾, Cürcan ve Dameğan Kuttalmış oğlu Musa Yabgu'ya bırakıldı.

Tuğrul Bey'in mektubunu teslim alan Halife Kaim bi-emri'llâh, nazikâne bir cevap gönderdi. Kısa süre sonra, hutbelerde Tuğrul Bey'in isminin zikredilmesini emretti. Bastırdığı paraların üzerinde, kendi adından hemen sonra Tuğrul Bey'in ismini kazdırarak Büveyhi sultanı Melikürrahim'in adını en sona bıraktı. Bağdat'ta Hicri 447 yılı Ramazan ayının 22'sinde Cuma hutbesinde Tuğrul Bey'in adını da okudu. Sonra Tuğrul Bey, halifeye bir elçi göndererek ondan Bağdat'a girmek için izin istedi. İzin verilince aynı Ramazan ayının 25'inde (Aralık 1055 M.) Bağdat'a girdi. Onu, devlet ricali, Büveyhi hükümdarı Melikürrahim'in ordu komutanları, kadılar ve vezir büyük bir törenle karşıladılar⁽¹⁵⁾.

Aynı yılın Zilkade ayının 25'inde, Tuğrul Bey'e bir at getirildi. Bu ata binen Tuğrul Bey, halifelik sarayının avlusuna kadar onun üzerinde gitti. Sonra attan inerek büyük devlet adamlarının arasında halifenin huzuruna çıktı. Perdelerin kaldırılmasıyla Peygamber Efendimizin hırkasını sırtına, asasını da eline almış halifeyle yüzyüze gelen Tuğrul Bey, onun huzurunda yer öperek tazimlerini ifâde etti. Bunun üzerine halife onun kalkmasını emretti. Tuğrul Bey'in veziri Muhammed b. Mansur Kunderî, tercümanlık yapıyordu. Halife, Tuğrul Bey'i yanında kurdurduğu bir tahta oturttu. Tuğrul Bey'e taç giydirildi. Kendisine yedi ülkeyi temsil eden ve aynı nakışları taşıyan 7 elbise verildi. Başına altın nakışlı sarık sarıldı, böylece Arap ve diğer müslüman halkların iki tacı ona giydirilmiş oluyordu. Ona murassâ altın kılıç kuşatıldı. Sonra kendisi için kurulan tahta oturdu ve halifenin elini öpmek için izin istedi. Halife elini uzatınca, iki defa öptü ve gözlerine sürdü. Halife ona başka bir kılıç daha kuşattı. Böylece ona iki kılıç kuşatmış oluyordu ki, bunun anlamı, iki devletin yönetimini üstlendiğiydi. Nitekim ona "Şark ve Garb Sultanı" (Doğu ve batının sultanı) ünvanını verdi. Merasimin sonunda halife ahidnamesini Tuğrul Bey'e verdi ve şöyle dedi: "Bu yazı dostumuz ve senin yanında emanetimiz olan Muhammed b. Mansur b. Mu-

(14) İbrahim, önce geçtiği gibi 449/1057-1058 yılında Tuğrul Bey tarafından öldürülmüştür.

(15) İbnu'l-Esir, IX, 228.

hammed'in⁽¹⁶⁾ sana okuyacağı ahidimizdir. Muhammed'e sahip çık ve onu koru; zira o doğru sözlü, emin bir zattır. Ona mukayyet ol."⁽¹⁷⁾ Bu merasim 451 yılı Zilkade ayının 25'inde cereyân etmiştir.

Arslan Besasîrî'nin İsyânı:

Tuğrul Bey, Bağdat'a girişinden az sonra, Hilafet sarayındaki Türk askerinin kışkırttığı birçok karışıklıklar ve Musul, Diyarbekir, Sincar ve diğer bölgeleri kaplayan isyanlarla yüzyüze geldi. Tuğrul Bey'in bu isyan ve karışıklıkları bizzat bastırması gerekiyordu. Bu sebeble o, kısa süre sonra, Bağdat ve civarında yaklaşık bir yıl boyunca Şîf Fatimî halifesi Mustansır adına davette bulunan ve hutbelerde bu halifenin adını okutan Arslan Besasîrî liderliğindeki Türklerin başlatmış olduğu isyanı bastırmak için Bağdat'a döndü.

Abbâsîleri korkutmak için Fatimîlere yaklaşmak politikasını benimseyen Ebu Kalicar (435-440/1043-1048) zamanından itibaren, Büveyhî sultanlarının Fatimîlere karşı siyaseti değişmişti. Ebu Kalicar, Abbâsî halifesinin, Büveyhî idaresini tehdit etmeye başlamış olan Selçuklulara yaklaşmasına da mani olmak istiyordu. Bu niyetle, sonradan Mısır'da Fatimîlerce "dai'd-duat" (baş propagandacı) olarak görevlendirilecek Faris'teki Fatimî davetçisi Müeyyed fi'd-dîn Hibetullah Şirâzî ile yakın ilişki kurdu. O, Fatimîlerin mezhebi İsmâiliyye inançlarını kabul etmekle itham dahi edilmiştir. Diğer taraftan Fatimî halifesi Mustansır, Abbâsî halifesine karşı düşmanca bir politika takip etmeğe başlamıştı. Nitekim onun Abbâsî halifesi Kaim'e karşı isyan eden Arslan Besasîrî'yi desteklediğini, ona asker ve malzeme bakımından yardımcı olmanın yanında Besasîrî askerinin kahramanlık duygularını harekete geçirmesi ve Abbâsî halifesine karşı isyanlarını tahrik etmesi için Hibetullah Şirâzî'yi ona gönderdiğini görüyoruz. Besasîrî'ye malzeme ve Suriye bölgesinden asker göndermek hususunda elinden geleni yapmıştı⁽¹⁸⁾.

Fatimî halifesi, bununla da yetinmedi. Selçuklulara muhalif Türkleri, Besasîrî etrafında toplamağa çalışırken, Arapları da Fırat kıyılarında yaşayan Arapların lideri Dubeyş (b. Ali b. Mezyed) etrafında bir-

(16) Lakabı Amidülmülk olan bu şahıs, aynı zamanda kılıç ve kalem erbabındandır.

Daha sonra "seyyidü'l-vüzerâ" ünvanını almışır. Bundarî, 16.

(17) Bundarî, 13-14.

(18) Müeyyed fi'd-din, es-Sîretü'l-Müeyyediyye, Kahire kütüphanesinde yazma, Varak 184.

leştirmeye gayret gösterdi. Dubey's'i, fethettiği Fırat'ın doğu yakasındaki bölgelerin valiliğine tayin etti ve ona birkaç ünvan verdi. Bu ünvanların bazıları şunlardır: Sultanu mülûki'l-Arap, el-Emir, Seyfu'l-Hilâfet, Safiyyu emiri'l-mü'minîn⁽¹⁹⁾. Fatımî halifesinin müdahalesi neticesinde, Arslan Besasîrî, Sincar mevkiinde yapılan savaşta Abbâsî ordusunu mağlup etti (449/1057).⁽²⁰⁾

Fatımî-Abbâsî rekabetinde Fatımîlerin başarısı, bu noktada da kalmadı. Nitekim Irak'ta Fatımî halifesi Mustansır adına davette bulunan Müeyyed fi'd-dîn, Fatımîlere meyliyle tanınmış Büveyhî sultanı Ebu Kalicar'ın da yardımıyla bu davetinde büyük bir başarı sağlamıştı. Ancak Abbâsî halifesi Kaim (422/467) 1031-1075), Müeyyed fi'd-dîn'i, Faris bölgesinde devletini ve Sünnîliği tehdit eden büyük bir tehlike olarak gördü ve onun çalışmalarına son vermeğe çalıştı. Bu sebeble Büveyhî sultanı Ebu Kalicar'a haber göndererek, ondan Fatımî davetçisi Müeyyed fi'd-dîn'i derhal kendisine teslim etmesini istedi. Onu, bunu yapmadığı takdirde Selçukluları Bağdat'a çağırarak tehdit etti.

Müeyyed fi'd-dîn, Fatımî davetini yaymak uğrundaki gayret ve cesaretini, Şiraz'da hutbeyi Fatımî halifesi adına okutmak ve Abbâsî halifesinin isminin yerine onun ismini koymakla açığa vurmuştu. Bu durumun, onu kendisine teslim etmesi için Ebu Kalicar'a emir veren Abbâsî halifesini ne kadar kızdıracığı açıktır. Bundan da kötüsü, Ebu Kalicar halifenin emrine aldırılmamakla yetinmeyip, kendisi de hutbeden Abbâsî halifesinin ismini çıkarıp, onun yerine Fatımî halifesinin ismini okudu⁽²¹⁾.

Bunlardan, Büveyhî sultanı Ebu Kalicar ile Fatımîler arasında kurulmuş dostluk ilişkilerinin boyutlarını ve Ebu Kalicar'ın bu dostluğu Abbâsîlere karşı silâh olarak nasıl kullandığını anlıyoruz. Büveyhî sultanı bununla, Abbâsîlerin, iktidarlarını tehdit etmeye başlayan Selçuklulara yaklaşmasına mani olmak istiyordu⁽²²⁾.

Bu yakınlaşma neticesinde, Ebu Kalicar, Müeyyed fi'd-dîn'in konferanslarını dinlemeye ve İsmailiyye mezhebine ait kitapları okumaya başladı⁽²³⁾.

(19) Bkz. A.g.e., 191-193.

(20) Sayrafî, el-şaretü ila men nâle-l-vizaret, 44.

(21) Müeyyed fi'd-dîn, A.g.e., 95, 96.

(22) A.g.e., 92.

(23) A.g.e., 115.

Harold Browen'in "Fars-name"den naklen bildirdiğine göre, o dönemde "Batıniyye" olarak bilinmekte olan İsmailiyye daveti, Büveyhi sultanı Ebu Kalicar'ı bu mezhebe çevirmeyi başaran güçlü daî Müeyyed fi'd-dîn sayesinde Faris'te Büveyhî'lerin kalbine yol bulmuştur⁽²⁴⁾.

Büveyhîler, Müeyyed fi'd-dîn'in de dediği gibi, gerçekten, "Mısır Fatımî halifesine biat ederek, onun propagandasını yapar" duruma gelmişler, "Müeyyed'i kendilerine baba, kardeş edinerek herşeyde onun emrine başvurur" olmuşlardı⁽²⁵⁾. Büveyhî sultanı Ebu Kalicar'ın nedimlerinin çoğu, İsmailiyye mezhebine girmişlerdi⁽²⁶⁾.

İbrahim Yınal'ın, anne bir kardeşi Tuğrul Bey'e karşı isyan etmesi üzerine, iki kardeş arasında çıkan savaş fırsat bilen Arslan Besasîrî, 450 (1058) yılı Zilkade ayında Bağdat'ı istilâ etti. Halifenin veziri İbn Müslime'yi öldürdü. Halife ise ancak Kureyş b. Bedran'ın himayesi sayesinde ölümden kurtuldu. Besasîrî, Bağdat'a Ebu'l-Mehasin'in dediği gibi, Fatımî halifesi Mustansır'ın bayraklarıyla girmişti. Çoğunluğu Şîî olan Kerh semti halkı, ona katıldı. Ezanlara "Hayye alâ hayri'l-amel" ibaresi eklendi. Bağdat minberlerinde hutbeler Fatımî halifesi adına okundu. Besasîrî, daha sonra Abbasi halifesini de yakalayıp tevkif etti⁽²⁷⁾.

Büveyhilerin Türk asıllı komutanlarından olan Arslan Besasîrî'nin nüfuzu, Melikürrahim zamanında iyice artmış; hatta Abbasi halifesi ve Büveyhî sultanının tüm yetkileri onun eline geçmişti. Onun yanında bu ikisi, güçsüz ve yetkileri ellerinden alınmış bir duruma gelmişlerdi. Arslan Besasîrî, kısa sürede civar bölgeleri ele geçirdi. Şan ve şöhreti yayıldı. Arap asıllı valiler ve diğer bazı idareciler, onu tebrik ettiler. Irak, Ahvaz ve civar bölgelerdeki cami minberlerinde adı okundu ve kendisi için dua edildi. Vergileri o topladı. Abbasi halifesi Kaim, ona danışmadan hiçbir şey yapamaz oldu⁽²⁸⁾.

İbnu'l-Esir, Abbasi halifesi Kaim ile Arslan Besasîrî arasındaki ilişkilerin bozulmasını, halifenin, gizlice Bağdat'a gelmiş olan Ukayli lide-

(24) Harold Browen, *The Last Buweyhids*, J.R.A. (1929) s. 234.

(25) Müeyyed fi'd-dîn, A.g.e., 4-13.

(26) A.g.e., 19.

(27) en-Nucûmu'z-Zâhire, V. 6-12.

(28) Hatib el-Bağdadî, *Tarihu Bağdat*, IX, 224 vd.

ri Kureyş b. Bedran'ın elçileri Ebu'l-Ganaim ve Ebu Sa'd'a yakın ilgi göstermesine bağlamıştır. Tarihçi, bu buluşmayı halifenin veziri İbn Müslime'nin sağladığını, onun Arslan Besasîrî'yi ülkeyi harap etmekle itham ederek Selçukluları yardıma çağırdığını ve onları Bağdat'a davet ettiğini belirtir⁽²⁹⁾.

Halife Kaim'in "reisü'r-rüesâ" ünvanıyla tanınmış olan veziri İbn Müslime, Şîi olmaları dolayısıyla Büveyhilerden hoşlanmıyordu. Bu sebeble, Bağdat hakimiyetinin onların yerine Sünnî olan Selçukluların eline geçmesi için çalışıyordu. Böylece Abbasîler, Şîi Fatımîleri ortadan kaldırabilirlerdi. Buna karşılık o sırada Irak'taki Fatımî dâisi Müeyyed fi'ddîn'in, bir taraftan Abbasîlerle Selçuklular arasında anlaşmazlık çıkarmak, bir taraftan da Fatımî-Selçuklu yakınlaşmasını sağlamak için çalıştığını görüyoruz. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in veziri Amîdûlmülk'e gönderdiği şu mektup, bunu teyid eder:

"Yüce efendimiz Amîdûlmülk (Ebu Nasr Muhammed b. Mansur Kundurî) hatırlar ki, Rey şehrinde bulundukları sırada ben kendileriyle konuşmuş, dostluklarını ve iyi ilişkiler içinde bulunmamızı istemiştin. Çünkü onun son derece güzel huylarından, ahlâkının güzelliğinden haberdar olmuştum. Dileğim aramızdaki tanışmanın, sultanlarımız arasında iyi ilişkilere dönüşmesidir. Allah sultanlarımızın mülkünü daim kılsın, aralarındaki dostluğu pekiştirsin. Bize düşen, Allah'ın şu emrine uymaktır: "Onların aralarındaki gizli konuşmalarının çoğunda hayır yoktur. Yalnız sadaka, yahut iyilik, ya da insanların arasını düzeltmeyi emreden konuşması müstesnâ."⁽³⁰⁾ Ne var ki, bu yazışmalardan haberi olmayan İbn Müslime, çabuk davranmıştı. Fatımî dâisinin plânlarını suya düşürdü. Yüce Sultan (Tuğrul Bey), Bağdat'a ulaştı. Ona gönderilen mektuplarda, önce Halife Kaim'in isteklerini yerine getirerek onunla sulh yapması daha sonra da Mısır üzerine gitmesi isteniyordu.⁽³¹⁾

Bağdadî, Abbasi halifesi Kaim'in Arslan Besasîrî'nin inancının bozukluğu ve kötü niyetlerinden haberdar olduğunu kabul eder. Çünkü Vasıt şehrinde olduğu sırada, tanıdığı Türklerden bir grup, kendisine gelerek Besasîrî'nin Hilafet sarayını soymak ve halifeyi tevkif etmek ni-

(29) İbnu'l-Esir, IX, 224 vd.

(30) Nisa Sûresi, (4) 114.

(31) Hatip el-Bağdadi, IX, 400.

yetinde olduğuna şahitlik etmişlerdi. Bunun üzerine halife, Tuğrul Bey'i Irak'a çağırıldı.

Zehebi'ye göre ise, halife Kaim, Arslan Besasîrî'nin Mısır'daki Fatımîlerle yazıştığını haber alınca, Büveyhî sultanı Melikürrahim'den onu komutanlıktan uzaklaştırmasını istemiştir⁽³²⁾. Bu husus, Tuğrul Bey'i Bağdat'ı istilaya sevkeden en önemli sebeplerdendir.

Abbasi halifesiyle Arslan Besasîrî arasında başgöstermiş, düşmanlık, gerçekte Abbasîlerle-Büveyhîler; başka bir ifadeyle Sünnîlerle-Şîîler arasındaki düşmanlıktı. Halife Kaim, Fatimî daisi Müeyyed fi'd-dîn'in çalışmaları neticesinde Büveyhîlerin Fatımîlere meylettği gerçeğini anlamış ve Sünnî Abbasî Devletine, Şîî Fatimî devleti tarafından yönelen tehlikeyi sezmişti. Şüphe yok ki, başlarında Arslan Besasîrî olmak üzere, Büveyhîlerin Türk ve Deylemli askerleri içinde küçümsenemeyecek bir grub, halifelîğin Fatımîlere geçirilmesinin gerekli olduğuna inanıyordu. Bunlara bağlı olarak halife Kaim, Besasîrî ve taraflarının nüfuzunu azaltmağa çalıştı, onları Bağdat'tan uzaklaştırmağa ve Selçukluların Bağdat'a girmesi için zemin hazırlamağa karar verdi. Abbasî halifesinin Selçukluları Bağdat'a çağırarak onlardan yardım istemesi garipsenecek bir durum değildir. Çünkü Abbasî halifeleri, zaman zaman bu politikaya başvurmuşlardır. Nitekim devletlerini kurarken, Araplara karşı İranlılardan yardım istemişler, Mu'tasım zamanında da İranlılara karşı Türklerin yardımına başvurmuşlardır. Daha sonra, kendilerini Türk komutanların istibdadından kurtarmaları için Büveyhîleri çağırılmışlardı. Bu defa da, Besasîrî ve taraftarları Mısır'daki Fatımîleri desteklemeye başlayınca, onların tahakkümünden kurtulmak için Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i davet ettiler. Hatta onlar, daha sonra Selçuklulardan kurtulmak için Harezmsah'a müracaat ettiler. Abbasî halifelerini, Büveyhîlerden, Selçuklulardan ve Harezmsahlar'dan yardım istemeye sevkeden amiller, kendilerini Moğollardan yardım istemeye sevkeden faktörlerin aynıdır. Sebeb ne olursa olsun, Abbasî halifesi, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e elçi göndererek, onu Bağdat'a davet etmiştir⁽³³⁾.

(32) Tarihu'l-İslâm, Daru'l-kütübi'l-Misriyye'de yazma, No: 396, III, 22.

(33) Bundarî, Tarihu Devleti âl-i Selçuk, 8 vd.

İbnu'l-Esir, 447/1055 yılı olaylarını anlatırken şöyle der: “Tuğrul Bey, hac yapmak ve Mekke yollarını düzeltirmek istediğini, sonra Şam ve Mısır üzerine yürüyüp Alevî Fatimî halifeliğine son vermek niyetini taşıdığını açıkladı.”⁽³⁴⁾

Tuğrul Bey, bu son derece önemli iş için gereken hazırlığını yaptı ve yola çıktı. Hulvan'a ulaştığı sırada, Bağdat'ta büyük karışıklıklar vuku bulmuştu. Emniyet ve asayiş kayboldu, bozgunculuk başgösterdi. Halk batı yakasına toplanırken Türk asıllı askerler şehrin dışında karargah kurdular. Büveyhî sultanı Melikürrahim, Tuğrul Bey'in Bağdat'a yaklaştığını duyunca, Vasıt'tan Bağdat'a hareket etti. Halife Kaim Melikürrahim'e “Arslan Besasîrî'nin itaati terkedip düşmanla yani Mısır'daki Fatimîlerle haberleştiğini bildirmişti. Bu mektuplardan haber alan Arslan Besasîrî, yolda Melikürrahim'den ayrıldı. Halife İfe Melikürrahim arasında bağlı kalacaklarına söz verdikleri bir anlaşma vardı. Melikürrahim, Besasîrî'yi tercih ettiği takdirde bu anlaşma sona erecek, onu uzaklaştırıp Bağdat'a girecek olursa işinin başına dönecekti. Dolayısıyla o ve adamları şöyle dediler: “Biz ondan ayrılıp divanın başına döneceğiz.” (34/a)

Arslan Besasîrî'nin uzaklaştırılmasına rıza gösteren Bağdat'taki Türkler, halife Kaim'in onu uzaklaştırmakla sadece Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişini kolaylaştırmak gayesi güttüğünü anladılar. Melikürrahim ise, Ramazan ayı ortalarında Bağdat'a ulaşarak halifeye bağlılığını bildirdi. Halife ile Tuğrul Bey arasında aracılık yapmayı da kabul etti. Melikürrahim, bu durumda, ateşe karşı kızgın kumluğu tercih etmek zorunda kalan kişi gibiydi; zira halife Kaim, Selçukluların yardımına başvurmağa ve Büveyhî iktidarını devirmeğe azmetmişti. Nitekim halife, Melikürrahim ve taraftarlarına fazla bir güçlkle karşılaşmadan Bağdat'a giren Tuğrul Bey'e itaat etmesini tavsiye etti.⁽³⁵⁾

Mısır'daki ekonomik sıkıntılar, Müeyyed fi'd-dîn'in Mısır'a dönmesi, Arslan Besasîrî'nin Türk ve Arap askeri arasında anlaşmazlık çıkışı ve Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yınal isyanına son verdikten sonra Bağdat'a dönüşü, bütün bunlar yaklaşık bir yıl boyunca Bağdat ca-

(34) İbnu'l-Esir, IX, 227.

(34)a İbnu'l-Esir, IX, 227-8.

(35) İbnu'l-Esir, IX, 228, Bkz. H. İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye, 411-413.

mileri minberlerinde hutbeyi Fatımî halifesi adına okutmuş olan Arslan Besasîrî isyanını bastırmakla Tuğrul Bey'e yardımcı olmuştur.

Tuğrul Bey, kısa süre içinde halifeyi izâz ve ikramla yeniden sarayına döndürdü (451/1059). Arslan Besasîrî ile yaptığı savaşı kazanarak onu öldürüp başını Bağdat'a getirdi⁽³⁶⁾. Halife Kaim, sarayına döndükten sonra kendisini tamamiyle ibadete verdi. Oruç ve namaza sarıldı. Sadece seccadesinin üzerinde uyudu; artık başını hiç yastığa koymadı.

Tarihçiler, Abbasi halifesi Kaim'in, Arslan Besasîrî tarafından hapse atıldığı sırada, başından geçenleri bir kağıda yazarak, Ka'be'ye asılması için Mekke'ye gönderdiğini kaydederler. Halife, bu mektubunda Besasîrî'nin yaptıklarını Allah'a şikâyet ediyor ve Allah'tan, onu kötülükleri ve zulümleri sebebiyle cezalandırmasını istiyordu. Suyûti'nin nakline göre bu mektubun metni şöyledir: "Allahım! Şüphesiz sen, gönüllerdeki güzelliklere muttalisin, tüm esrarı en iyi şekilde bilirsin. Allahım! Şüphesiz sen, sonsuz ilmin ve yarattığın herşeyi kuşatmanla benim sana arzedeceğim bilgiye muhtaç değilsin, benim ilminden müstağnisin. Bu kulun (Besasîrî) senin nimetlerine nankörlükte bulunmuş, onların şükürünü ifa etmemiştir. Senin vereceğin cezaları unutmuş, hiç hatırlamaz hale gelmiştir. Senin hilm'in, onu asi yapmıştır. O bize isyan ederek, haddi aşmış bize düşmanlık ve büyük kötülük yapmıştır. Allahım! İyiler zayıfladı, zalimler güçlendi. Sen herşeyi bilen, adaletle hüküm veren sin. Ona karşı bize güç vermeni diliyoruz. Onun zulmünden sana sığınıyoruz. O, bize karşı senin yarattıklarının yardımıyla güç kazandı, biz ise senin yardımını istiyoruz. Onun hakkındaki kararı sana havale ettik. Ondaki hakkımızı sana bıraktık. Dertlerimizi yüce katına ulaştırdık, kereminle onları gidereceğine güveniyoruz. Bizim aramızda hak ile hüküm ver, sen ki hüküm verenlerin en adaletlisisin."⁽³⁷⁾

Büveyhî sultanları, Bağdat'ta oturuyorlar ve tüm devlet yetkilerini ellerinde tutuyorlardı. Sonra Selçuklular geldi, Irak'ı hükümlerlikleri altına aldılar ve otoriteyi ellerine geçirdiler. Selçukluların nüfuzlu döneminde, Abbasî halifeleri, Büveyhîler zamanında olduğu gibi, kendileri için ayrılmış başta vezir ve inşaa divanı başkanı gibi yüksek seviyeli me-

(36) İbnu'l-Esir, IX, 242 vd.

(37) Tarihu'l-hulefa, 277.

murların idare ettiği köşkler ve ikta arazilerde yaşarlardı.⁽³⁸⁾ Halifelerin, isimlerinin hutbede zikredilmesi ve sikke üzerine nakşedilmesi dışında, hiçbir etkinlikleri yoktu. Vakitlerini de köşkler yaptırmak veya onarmakla geçiriyorlardı⁽³⁹⁾.

Bununla beraber, dikkatlice baktığımız ve tarihi hadiseleri incelediğimiz zaman, şu neticeye ulaşmamız mümkündür: Selçuklu sultanlarının Abbasi halifelerine muamelesi, Büveyhi hükümdarlarının aynı halifelere muamelesinden çok çok iyidir ve genelde dostluk üzerine kurulmuştur. Muhtemelen bu, Selçukluların Abbasilerin mezhebi Ehl-i Sünnet'ten olmaları gerçeğine bağlıdır. Nitekim, diğer Türk toplumları gibi, Selçuklular da İslâm'a girmeleriyle birlikte Ehl-i Sünnet mezhebine sarılmışlardır. Bu mezhebe samimiyete bağlı olmaları ve onu kahramanca müdafaalarıyla tanımışlar, diğer Türkler gibi Hanefilik mezhebini benimsemişlerdir.

İbnu'l-Esir, Dubeys b. Mezyed ile Kureyş b. Bedran arasındaki çekişmeye son verdikten sonra, 449/1057 yılında Bağdat'a dönen Tuğrul Bey'in halife Kaim'le buluşmasını şöyle anlatır.

“Zilkade ayının 25'i Cumartesi günü halife için umumî divan kuruldu. Devlet ricali, komutanlar ve Bağdat eşrafı onun huzurunda toplandılar. Sultan Tuğrul Bey, akşam üzeri nehir yoluyla geldi. Kayıktan indikten sonra halife tarafından gönderilmiş bir ata bindi ve halifenin huzuruna çıktı. O sırada halife, 7 zira yükseklikte yüksekçe bir tahtta oturuyordu. Üzerinde Peygamber Efendimizin hırkası, elinde de asası vardı. Tuğrul Bey, onun huzuruna varınca önce yer, sonra da halifenin elini öptü. Kendisi için hazırlanmış olan bir taht üzerine oturdu. Halife veziri dönerek, Tuğrul Bey'e şunları söylemesini emretti.

“Mü'minlerin emiri, senin çalışmandan memnun olmuştur. Yaptıklarını beğenmiştir, onları över, senin yakınlığına güvenir. Gelişinle kendisini emniyette hissetmiştir. Allahu Teâlâ'nın kendisine verdiği ülkenin tamamının idaresini sana bırakmıştır. Halkının idaresini senin eline vermiştir. Görevlendirildiğin bu önemli iş hususunda Allah'tan kork. Allah'ın bu hususta sana vermiş olduğu nimetlerin kadrini bil. Halkın

(38) Bundarî, 194.

(39) Le Strange, Baghdad during the Abbasid Caliphate, 327.

ıslâhı, zulmün kaldırılması ve adaletin yayılması için çalış.”

Sözlerini bitiren halife, Tuğrul Bey’e hıl’at giydirilmesini söyledi. Kendisine takdim edilen elbiseleri, gösterilen bir odada giyip gelen Tuğrul Bey, halifenin elini öptü ve onun elini yüzüne sürdü. O sırada halife ona “Doğu ve Batı’nın hükümdarı” ünvanıyla hitabetti ve bir ferman verdi. Merasim böylece sona ermişti.

Huzurdan ayrılan Tuğrul Bey, daha sonra halifeye, nakit olarak 50 bin altın ve buna ilaveten en değerli atlara binmiş, en güzel silahları kuşanmış 50 Türk köleyle diğer kıymetli hediyeler gönderdi.

Akrabalık bağıyla birbirine bağlanmış Selçuklu sultanları ve Abbasi halifeleri arasındaki ilişkilerin çoğunda bu güzel sahneler açıkça görülür.

Tuğrul Bey, iyice yaşlanmış yaşı 70’e ulaşmıştı. Onun çocuğu olmuyordu. Ancak arzuları bir noktada durmuyordu. Çok geniş topraklara sahip olan bir devletin hükümdarı olmakla yetinmeyip, hanımının vefatından sonra 454/1061-1062 yılında halife Kaim’in kızıyla evlendi. (Halifenin kızkardeşiyle evlendiği de söylenir). Daha sonra Cebel bölgesine gitmek üzere Bağdat’tan ayrıldı. Abbasî halifesi Kaim’le evlenmiş olan yeğeni Arslan Hatun da beraberinde olduğu halde Rey şehrine ulaştığı sırada yolda hastalandı ve öldü (Ramazan 455/1063) O, Abbasi devletinin idaresini 7 yıl, 11 ay, 12 gün yürütmüştü. Son yolculuğu sırasında Tuğrul Bey’i 70 fersah geriden takip etmekte olan veziri Kundurî, onun ölüm haberini alınca bu mesafeyi 2 günde katederek defnedilmeden Rey’e ulaştı. Onun defnini bizzat yaptıran Kundurî, Sultanın yanında bulunan para ve eşyayı askere dağıttı ve Tuğrul Bey tarafından veliaht tayin edilmiş olan Çağrı Bey’in oğlu Süleyman’ın sultanlığını ilân etti.

Tuğrul Bey’in Ahlâkı, Şahsiyeti-Vefatı:

İbnu’l-Esir’in tavsifine göre, Tuğrul Bey, akl-ı selim sahibi, şefkatli, son derece mütehammil, sabırlı ve sırlarını gizlemekte insanların en önde gelenlerinden idi. Beş vakit namazını kılar, haftanın pazartesi ve perşembe günlerini oruçlu geçirirdi. Beyaz renkli elbise giyerdi. Oldukça cömertti. Nitekim tarihçiler, şu hadiseyi nakletmişlerdir: Anne bir kar-

deşi İbrahim Yinal, Bizanslı bir komutanı esir almıştı. Bu şahıs, 400 bin dinar fidye vererek kendisini kurtarmak istediye de, İbrahim, onun tek-lifini kabul etmeyerek onu Tuğrul Bey'e getirdi. Bu hadise üzerine Bi-zans İmparatoru, Mervanîlerin hükümdarı Nasruddevle b. Mervan'a elçi göndererek, ondan komutanının kurtarılması için aracılık yapmasını istedi. Nasruddevle'nin araya girmesi neticesinde, Tuğrul Bey, sözkonusu Bizanslı komutanı kurtuluş fidyesi almaksızın serbest bıraktı ve adamlarından biriyle ülkesine gönderdi. Bizans İmparatoru, Tuğrul Bey'in bu âlicenab davranışını takdir etti ve ona karşı duyduğu hayranlık ve takdirlerini açıkladı. Ayrıca Tuğrul Bey'e daha önce misli görülmemiş ölçüde hediyeler gönderdi. Bu hediyelerin cins ve miktarı şöyleydi: 1.000 top ipek, 500 diğer çeşit elbiseler, 300 at ve katır, 300 mısır eşeği, 1.000 öküz ve kıl keçisi, 100 gümüş kap, 200.000 dinar (altın) para. İmparator Nasruddevle'ye de 1 sandık dolusu hediye göndermişti. Bizans İmparatoru, bunlara ilaveten Emeviler devrinde halife Abdülmelik'in oğlu ünlü komutan Mesleme tarafından İstanbul'da yaptırılmış olan camiye ve minaresini tamir ettirdi. İçine kandiller astırdı. Mihrabına ok ve yay işaretleri koydurdu. Tuğrul Bey'le sulhü pekiştirdi.”⁽⁴⁰⁾

Bundarı'nın verdiği bilgiye göre, genel olarak İslâm müesseseleri sahasında yazılmış ilk eser kabul edilen “el-Ahkâmü's-sultaniyye” adlı kitabın yazarı kadı'l-kudât İmam Maverdî (öl: 450/1058), 433/1041 yılında halife Kaim'in bir mektubunu Tuğrul Bey'e götürmüştü. Bu sırada Maverdî, halifeye bir mektup yazdı; mektupta Tuğrul Bey'i kötülüyor, onun beğenilmeyen davranışlarını sayıp döküyordu. Ancak Maverdî'nin hizmetçisi, efendisinin bu mektubunu ele geçirerek doğruca Tuğrul Bey'e götürdü. Tuğrul Bey, Maverdî'nin kendisinin aleyhinde yazdıklarını öğrenmesine rağmen, onları gizledi. Hiç kimseye açıklamadı ve Maverdî'ye saygı göstermeye ve ona iyilikte, ikramda bulunmaya devam etti.⁽⁴¹⁾

Tuğrul Bey, yumuşak huyluluğu sayesinde halkının hatalarını müsamahayla karşıladı. Aynı zamanda cami yaptırmaya çok düşkün bir hayırseverdi. İbadetlerine ve gece namazlarına da çok ihtimam gösterirdi. O, şöyle derdi. “Bir bina yapar da, yanına bir cami yaptırmazsam Allah'tan utanırım.”⁽⁴²⁾

(40) İbnu'l-Esir, X, 40.

(41) Bundarı, A.g.e., 26-27.

(42) A.g.e., göst. yer.

Yine Bunderî, veziri Amidülmülk Kunderî'den Tuğrul Bey'in ölümüne sebep olan hastalığı anında şöyle dediğini nakletmiştir:

“Benim şu andaki durumum, yününün kırılması için ayakları bağlanmış koyunun haline benzer. Ki, o koyun kesileceğini sanarak acı çeker, bırakılınca kesilmeyeceğini anlar ve sevinir. Daha sonra kesileceği zaman, yine ayakları bağlanır. Koyuncağız yine yününün kırılıp, serbest bırakılacağını zannederek rahat ve sakin durur. Ne yazık ki, bu defa boğazlanır. Bu hastalık, ayaklarımın kesilmem için bağlanmasıdır.”⁽⁴³⁾ Tuğrul Bey geçtiği gibi, 70 yaşında öldü.

3— ALPARSLAN (455-465/1063-1072):

Evlâtsiz olan Tuğrul Bey, son günlerinde, kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı kendisine veliaht yapmıştı. Bu tercihte, kardeşi Çağrı Bey'in ölümünden sonra Süleyman'ın annesi ile evlenmesinin etkili olduğu kabul edilir. Süleyman, Tuğrul Bey'in ölümü üzerine, “Amîdülmülk” ünvanıyla tanınan vezir Kunderî'nin yardımıyla Selçuklu tahtına oturmuştu. Fakat kardeşi Alparslan ve amcası Kutalmış ona karşı isyân ettiler. Alparslan, Süleyman'ın ordularını yenmiş olan Kutalmış'ı ve Süleyman'ı yenerek, veziri Nizamülmülk'ün yardımıyla Selçuklu tahtına oturdu.⁽⁴⁴⁾ Böylece, kendisine babasından intikal eden doğu bölgeleri dahil Tuğrul Bey'in tahtına ve daha geniş bir imparatorluğa sahip oldu. Bu saltanat mücadelesi, Tuğrul Bey'e 8 yıl birkaç ay vezirlik yapmış Amîdülmülk Kunderî'nin öldürülmesine de sebep olmuştu. Tutuklanan vezir, Merv'e gönderilerek orada yaklaşık bir yıl hapsedildi. Daha sonra yeni sultanın gönderdiği iki köle tarafından öldürüldü. Öldürüldüğü sırada 40 yaşını aşmış bulunuyordu.⁽⁴⁵⁾ Kunderî, iyi bir şairdi ve fasih bir Arapçası vardı. Öldürüleceğini hissedince, kendisini öldürmek için kılıcını sıyıran kişiye, Alparslan'ın veziri Nizamülmülk'e şu sözlerini ulaştırmasını söyledi: “Türklere vezirleri ve divan başkanlarını öldürmek gibi ne kötü bir adet bıraktın! Şunu bil ki, bir kuyu kazan o kuyuya düşer.”⁽⁴⁶⁾ Daha sonra Alparslan ve Nizamülmülk'e bedduada bulundu. Allah'-

(43) A.g.e., göst. yer.

(44) İbn Hallikan, IV, 160 vd.

(45) Bunderî, 27 vd.

(46) İbnu'l-Esir, X, 12.

tan her ikisinin de aynı akıbeti uğratılmalarını diledi. Herhalde Allahu Teâlâ, vezir Kundurî'nin duasını kabul etmiş olacak ki, onlara yaptığı beddua gerçek olmuştur. Nizamülmülk, Batınîler tarafından öldürülmüş, Alparslan da daha sonra geleceği gibi Maverâünnehir'de bir kale muhafızı tarafından hançerlenmiştir.

Böylece, doğulu hiçbir vezirin kendisiyle boy ölçüşemeyeceği bu vezir (Nizamülmülk), —Browneun da dediği gibi—⁽⁴⁷⁾, kin ve kan dökmekten kaynaklanan bu kötü adeti ortaya çıkarmış oluyordu. Ancak kendisi de selefinin lanetine uğramış, hayatı selefinin hayatının son bulduğu şekilde sona ermiştir. Selçuklular'da 430-485/1038-1092 tarihleri arasında 55 yıl müddetle devlet işleri, İran'da doğmuş meşhur vezirlerden birinin elinde kalmıştır ki, bu vezir ihtiyatı ve akl-ı selimiyle temayüz eden Nizamülmülk'tür.

Tarihçiler, Alparslan'ın doğduğu yıl hususunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. 420/1029, 424/1033 ve 431/1039 gibi tarihler söylenmiştir.⁽⁴⁸⁾

Saltanatının kısa süreli olmasına rağmen (455-465/1063-1072) Alparslan'ın zamanı, son derece önemli ve güzel olaylarla süslenmiştir. Nitekim, daha iktidarının birinci yılında kuzeydoğuda halkı isyan etmiş olan Huttalan, Herat ve Soğaniyan merkezlerini itaat altına aldı ve Anadolu'da Bizanslıları geri püskürttü. Bizans kalelerinden pek çoğunu fethetti ve bol miktarda ganimet ele geçirdi. Bizans topraklarından fethedilen bölgeler halkının büyük bir kısmı, İslâm dinine girdi. 456/1064 yılında yapılan bu harplere, Alparslan'ın oğlu Melikşah ile veziri Nizamülmülk de katılmışlardı.⁽⁴⁹⁾ Alparslan, bir süre sonra büyük dedesi Selçuk'un mezarının bulunması dolayısıyla ehemmiyet verdiği, Cend şehrine gitti ve bu şehri ülkesine bağladı. Müteakiben Faris ve Kirman bölgelerinde çıkan isyanları bastırdı. 457/1065 yılında, Bağdat'ta Nizamiyye Medresesi'nin inşaatını başlattı. Bir yıl sonra ise (1065 Eylülü), oğlu Melikşah'ı veliaht tayin etti. Bütün emirleri ve devlet ricalini Melikşah'a biat ettirdi. Bütün ülkede, hutbelerde kendisinden sonra Melikşah'ın adı

(47) Lit. Hist. of Persia, II, 175.

(48) İbnu'l-Esir, hicri 420 yılını zikrederken (X, 13-15), İbn Hallikan, Alparslan'ın 424 yılında doğduğunu söyler (Vefeyat, IV, 162).

(49) İbnu'l-Esir, X, 27.

nın da okunmasını emretti. Feodal ananeye göre, ülkesini hanedan mensupları arasında paylaştırdı, onları vilayetlere melik tayin etti.⁽⁵⁰⁾

Alparslan aynı şekilde Halep, Mekte ve Medine vilayetlerinde Fatimî nüfuzuna son vermişti. Halep şehrinde de hutbe Aleleazi halifesi Kaim ve Sultan Alparslan adına okutulmuştu.⁵¹

Malazgirt Meydan Savaşı:

Alparslan zamanında meydana gelen olayların en önemlisi, şüphesiz, Bizans İmparatoru'na karşı 1071 yılında Malazgirt'te kazanmış olduğu büyük ve kesin neticeli zaferdir. Bu savaşta, Bizans ordusunun mevcudu, bu konuda verilen en düşük rakamlara göre 200.000 kişiden fazlaydı. Bu ordu, Rum, Rus, Gürcü, Hazar, Frank ve Ermeni asıllı askerlerden teşekkül ediyordu. Bu 200.000 kişilik Bizans ordusuna karşı savaşan Selçuklu ordusu ise 15.000'i aşmıyordu.⁽⁵²⁾ Bu savaş sonunda mağlup olan Bizans İmparatoru Romanos Diyogenes, Alparslan'ın eline esir düştü.

İbnu'l-Esir, Bundarî ve Ravendî misali tarihçilerin çoğu, Bizans İmparatoru Romanos Diyogenes'in esir edilişine dair şu hikâyeyi naklederler: "Alparslan'ın ünlü komutanlarından olan Sadeddin Gevher Âyin'in kölelerinden biri, İmparatoru esir almış, tanımadığı İmparatoru öldürmek istemişti. Bu esnada İmparatorun yanında olan bir hizmetçi: "Onu öldürme; çünkü o hükümdardır." deyince onu öldürmekten vazgeçip efendisi Gevher Âyin'e getirdi.

(50) İbnu'l-Esir'in kaydına göre, amcası İnanç Yabgu'yu Mazenderan'a Tuğrul Bey'in veliaht tayin etmiş olduğu kardeşi Süleyman'ı Belh'e; kardeşi Arslan Argun'u Harezm'e; oğullarından Arslan Şah'ı Merv'e; kardeşi İlyas'ı Soğaniyan ve Toharistan'a; akrabalarından Ertaş'ın oğlu Mesud'u Bağşur vilayetine Ertaş'ın diğer oğlu Mevdud'u da İsfizar vilayetine göndermiştir (X, 19).

(51) İbnu'l-Esir, X, 22, 23, 24.

(52) Browne, 599/1200'de vefat eden tarihçi Ravendî'nin "Rahatü's-sudur" adlı eserinin yazmasından Bizans ordusunun 600 bin kişiye ulaştığını nakleder (II, 177). Bizans ordusunu Bundarî 300.000, İbnu'l-Esir ise 200.000 olarak göstermiştir.

Prof. Osman Turan, Alparslan'ın ordusunun 50.000 civarında olduğunu savunur. (Selçuklular Tarihi, 3. baskı, 179)

(Râhatu's-suduur" adlı eser Selçuklu tarihidir. M. İkbâl tarafından 1921'de "Gibb Memorial new series" serisinde 2 cilt olarak neşredilmiştir. Prof. A. Ateş'in türkçe terc. T.T. Kurumu yayınları arasında neşredilmiştir. (Mütercim)

Daha önceleri Gevher Âyin, İmparatoru esir alan bu köleyi, vezir Nizamülmülk'e hediye etmek istemiş; ancak onu beğenmeyen vezir geri göndermişti. Gevher, kölesini övmeye kalkınca da, şaka kabilinden: “Belki de bu köle Bizans İmparatorunu esir alarak bize getirir ha!” demişti. Garip tesadüflerdendir ki, İmparatoru esir alan şahıs işte bu köleydi. Nizamülmülk'ün şakası gerçek olmuştu. Köle, İmparatoru doğrudan efendisi Gevher Âyin'e getirmişti. Gevher, Alparslan'a giderek İmparatorun esir alındığını haber verdi. Bunun üzerine Alparslan, İmparatorun huzuruna getirilmesini emretti. Huzuruna getirilince, ona eliyle hafifçe üç defa vurdu ve şöyle dedi:

— Sulh yapmak için elçiler göndermiştim. Niye kabul etmedin? İmparator şu karşılığı verdi:

— Azarlama ve isnatları bırak, istediğini yap!

Alparslan, bu defa ona:

— Sen beni esir almış olsaydın, ne yapardın? diye sordu.

— Düşmana yapılması gereken kötülüğü yapardım, karşılığını alınca:

— Şimdi sana ne yapacağımı sanıyorsun? dedi. Üç ihtimal düşünen esir İmparator Romanos Diyogenes:

— Birinci olarak beni öldürebilirsin, İkinci ihtimal ise zaferini göstermek üzere İslâm ülkesinde dolaştırır teşhir edersin. Üçüncü ihtimal ise bir hayaldir, bunu düşünmek zordur. Ki bu, ödeyeceğim vergi karşılığında beni affetmen ve kendine naib tayin ederek tahtıma iade etmen-dir, karşılığını verdi.

Bunun üzerine Sultan Alparslan:

— Benden göreceğiniz muamele bu Üçüncü şıktan başkası olmayacaktır, ben öyle karar vermiştim, dedi.

Daha sonra Sultan ile İmparator arasında bir andlaşma yapıldı. Andlaşmaya göre Bizans İmparatoru, 1 milyon 500 bin dinar fidye ödeme-yi, Alparslan ne zaman isterse ona asker göndermeyi ve ülkesinde esir tutulan tüm müslümanları serbest bırakmayı kabul etmişti.

Bu şartlarla sulh yapıldı. Alparslan, İmparatora bir çadır tahsis etti. Ona yol harçlığı olmak üzere 15 bin dinar gönderdi⁽⁵³⁾. Komutanları ve din adamlarından esir edilmiş olanları da serbest bıraktı. Ona hil'at giydirdikten sonra kendisini güvenlikte olacağı yere götürecek Türk Beyleri komutasında bir kıt'a askerle yolcu ederken, bizzat uğurladı ve 1 fersahlık mesafeye kadar yolcu etti.⁽⁵⁴⁾

Aynı yıl içinde Alparslanın oğlu ve veliahdi Melikşah'ın komutanlarından biri olan Atsız, Remle'yi ve Fatimîlerin elinde olan Kudüs'ü fethetti. Askalan dışında, bu bölgede kalan diğer merkezleri de ele geçirdi.⁽⁵⁵⁾

Alparslan'ın Ahlâkı ve Şahsiyeti - Vefatı:

Hicrî 465 yılının ilk günlerinde (Miladi 1072), Alparslan 200.000 süvariden oluşan büyük ordusunun başında Maverâünnehir seferine çıktı. 24 gün içinde nehir üzerine bir köprü yaptıran ordusunu Ceyhun nehrinin karşı tarafına geçirdi. Selçuklu ordusu, Karahanlı ülkesinde ilerlemeğe başlamıştı. Narzam (veya Barzam) kalesi şiddetle karşı koymuş, sonunda teslim olmuştu. Kale muhafızı Yusuf Harezmi⁽⁵⁶⁾, iki köle tarafından Sultanın huzuruna çıkarıldı. Alparslan, yere dört kazık çakılarak Yusuf'un bu kazıklara bağlanmasını, sonra da öldürülmesini emretti. Bu esnada Yusuf ona: "Benim gibi birisi böyle mi öldürülecek?" dedi. Alparslan onun sözlerine kızarak, yayını ve okunu aldı ve Yusuf'u serbest bırakmalarını emretti. Okuyla nişan alarak Yusuf'u öldürmek istedi. Ne var ki, isabet ettiremedi. Halbuki o, ok atmasıyla ün kazanmıştı, şimdiye kadar okuyla nişan aldığı herşeyi vurmıştı. Tam o anda, serbest bırakılan Yusuf, üzerine saldırdı. Yusuf'un üzerine geldiğini gören sultan, oturduğu tahttan indiği sırada ayağı kayıp yüz üstü yere düştü. Bu fırsattan istifade eden Yusuf, kemerinde gizlediği hançerle onu yaraladı. Yanında bulunan Gevher Âyin'i de yaralamıştı. Yaralı Sul-

(53) İbnu'l-Esir, verilen yol harçlığının 10 bin dinar olduğunu söylerken; Browne, Ravendî'den naklen 15 bin dinar olduğunu belirtir.

(54) İbnu'l-Esir, X, 24; Bundarî, 37-42.

(55) İbnu'l-Esir, X, 35.

(56) Barzemî ve Nerzemî olarak da geçer. Ravendî, "Barzemî", "Selaç Katu Kirman" adlı eserin müellifi ise (s. 12) ikinci okunuşu tercih etmişlerdir. İbnu'l-Esir ve Bundarî de, "Hvarezmî" (Harezmi) şeklinde zikrederler.

tan başka bir çadıra götürüldü.⁽⁵⁷⁾ Onu yaralayan Yusuf ise, Ermeni asıllı bir hizmetçi tarafından başına topuz vurularak öldürüldü. Yaralı Sultan, yanına gelen vezir Nizamülmülk'e yerine veliahdi Melikşah'ın geçirilmesini vasiyet etti.⁽⁵⁸⁾ Aldığı yaranın tesiriyle dört gün sonra vefat etti.

Alparslan'ın ölümünün yaklaştığını hissedince, şöyle dediği nakledilmiştir:

“Allah'ın yardımına sığınmadan hiçbir düşman veya kişinin üzerine gitmemiş, her kimin üzerine gittiysem, ona karşı muhakkak Allah'tan yardım istemiştim. Dün ise, yüksek bir tepenin üzerine çıktığım sırada, ordunun büyüklüğü ve askerın kalabalığından arzın ayaklarımın altında sallandığını hissettim ve kendi kendime şöyle düşündüm: Ben, dünya hükümdarıyım, hiç kimse bana karşı güç yetiremez. Bu gururum yüzünden, Cenab-ı Allah, en zayıf bir kuluyla beni aciz bıraktı. Gücümle gururlanmam yüzünden işlediğim günahı affetmesi için, Allah'a yalvıyorum, mağfiretini istiyorum.”⁽⁵⁹⁾

Alparslan bu kalabalık ordusuyla Çin'in en uç bölgelerine gitmek arzusunu taşıyordu. Nitekim Bundari'nin rivâyetine göre ölümünden az önce şöyle demiştir:

“Askerimin çokluğunu, disiplin ve düzenlerini görünce, kendi kendime: Kim, bana güç yetirebilir? Hangi düşman karşıma çıkmaya cesaret edebilir? Bu askerle, Çin'in en uzak noktalarına dahi gidebilir, Çin'i bütünüyle fethedebilirim, dedim. Ancak pusudaki ecelim aniden karşıma çıkıverdi.”⁽⁶⁰⁾

Alparslan, aldığı yaranın tesiriyle ancak dört gün yaşamış 10 Rebi-ülevvel 465 (1072 m.) Perşembe günü Allah'ın rahmetine kavuşmuştu.

(57) Yaptığı zulümler ve huzurunda kendisine hakaret etmesi sebebiyle, Sultan'ın Yusuf'u ok ile nişan almak suretiyle öldürmek istediği, isabet ettiremediği ve fırsat bulan Yusuf'un Sultan üzerine saldırdığı şeklindeki bu rivâyeti asılsız kabul eden merhum Osman Turan, Mathieu ve Vardan'a atfen Alparslan'ın yaralanması hadisesini şöyle açıklar: “Yusuf, Sultanın huzuruna çıkarıldığı zaman, ayaklarını öpmek bahanesiyle yere kapanmış ve çizmesinde gizlediği bıçağı çıkararak Alparslan'a saldırmış ve yanında bulunan Gevher Âyin'i de yaralamıştır.” O, Turan, A.g.e., 190 (Mütercim).

(58) İbn Hallikan, IV, 162

(59) İbnu'l-Esir, X, 27 vd.

(60) Bundarî, 45.

Cenazesi Merv'e götürülerek babasının mezarının yakınına defnedildi. Öldüğü sırada 40 yaşındaydı. Saltanatı 9 sene 6 ay ve birkaç gün sürmüştür. Alparslan, geriye 3'ü kız olmak üzere 9 evlât bırakmıştı. Erkekler, kendisinden sonra hükümdar olan Melikşah ile Ayaz, Tekiş, Tutuş, Arslan Argun, Böri Bars; kızlardan ikisi de Sara ve Aişe'ydi.⁽⁶¹⁾

Alparslan, İbnu'l-Esir'in de dediği gibi, cömert, adil ve dahî bir şahıstı. Son derece merhametliydi, fakirlerin dostuydu. Allahu Teâlâ'nın verdiği nimetlerin devamı için çok dua ederdi. Fakirlere yardım ederdi. Bilhassa Ramazan ayında fakirlere 15.000 dinar dağıtırdı. Ülkesindeki fakirlerin çoğunun isimlerinin yazılı olduğu bir Divanı (defter) vardı. Divanda yazılı fakirlere maaş ödenir, özel yardımlar yapılırdı. Onun zamanında herhangi bir haksızlık yapıldığı, halktan birinin malının müsadere edildiği görülmemiştir. Hatta Alparslan, halkına ve özellikle ziraatle uğraşanlara kolaylık olması için, yılda iki defa vergi toplamakla yetiniyordu.

Devlet idaresinde, rekabetler ve dedikodular karşısında tesir altında kalmaz, kovuculuk ve jüralcılıktan nefret ederdi. Nitekim bir jüralcı tarafından yazılıp, namaz kıldığı yere konulmuş, Nizamülmülk'ün yaptığı haksızlıklardan ve zimmetine geçirdiği mallardan bahseden mektubu okuyunca, vezirini çağırıp mektubu ona vererek şöyle demiştir. "Bu yazıyı al. Eğer yazdıkları doğruysa ahlâkını ve davranışlarını düzelt. Yok iftira ediyorlarsa, onların hatalarını affet. Bu gibi şeylerle uğraşmaya vakit bulamamaları için onları önemli işlerle meşgul et."

Alparslan, iyi ahlâkı, yaşayışı ve ahidlerine bağlılığı ile şöhret bulmuştu. Onun bu hususiyeti etrafta duyulunca, doğuda Maverâünnehir'in en uzak bölgeleri, batıda Suriye'nin en uç noktaları arasında uzanan geniş toprakların dört bir köşesinden insanlar ona geldiler, çekinmeden onun idaresini kabul ettiler, dostluğuna sığındılar.⁽⁶²⁾ Böyle olunca, İbn Hallikan'ın şu sözlerine hayret edilmez: "Ülkeleri ele geçirdi. Devletinin toprakları çok genişledi, gücü arttı. Düşmanlarının kalbine korku saldı. Geniş topraklara sahip olan amcası Tuğrul Bey'in alamadığı ülkeleri fetretti."⁽⁶³⁾

(61) İbnu'l-Esir, X, 28, Bundarî, 45.

(62) Bu konuda bkz, İbnu'l-Esir, X, 28 vd.

(63) İbn Hallikan, IV, 161.

Alparslan, askerlerin halkın elinden zorla mal almasına mani olurdu. Halkını onların elinden kurtarmaya ve mallarını almalarına mani olmaya çok düşkündü. Özel hizmetçilerinden birinin, bir köylüden zorla elbise aldığını duymuştu. Bu hizmetçiye yakalatarak astırdı. Bu cezayı görenler, başkalarının malına el koymak ve göz dikmekten korktular. Sultanın bu davranışı, halkı için büyük bir ihtar oldu.

4 — MELİKŞAH

Tuğrul Bey ve kardeşleri, büyük bir devlet kurmuşlardı. Tuğrul Bey'den sonra, yerine yeğeni Alparslan geçti. Bizanslıları Malazgirt'te büyük bir yenilgiye uğratarak imparatorlarını esir aldı. Vergi karşılığında onu serbest bırakarak, 5 yıl süreli sulh andlaşması yaptı. Alparslan 465/1072 yılında öldürülünce, onun yerine oğlu ve veliahdi Melikşah geçti. Melikşah zamanında, Selçuklu Devletinin toprakları çok genişledi. Doğuda Çin sınırlarından, Şam bölgesinin batıdaki en uzak noktaları, kuzeydeki İslâm ülkeleriyle güneyde Yemen arasında uzanan geniş topraklar onun idaresine girdi. Bu ülkelerin minberlerinde, hutbe onun adına okundu. Bizans imparatorları ona vergi vermek zorunda kaldı.

Melikşah, 447/1055 yılında doğmuştu. Çok geniş topraklara sahip olan Selçuklu Devleti'nin idaresini üstlendiği sırada henüz 17 ve 18 yaşında bulunuyordu. Güteryüzlü ve yakışıklı olan Sultan, babasının meşhur veziri Nizamülmülk'ü vezirlikte bıraktı. Askerlerin maaşına zam yaptı. Babası Alparslan, kendisine Fars, Kirman vilayetlerini ve tayin ettiği bir miktar malı Kirman meliki olan amcası Kavurd (b. Çağrı Bey)'a, babası Çağrı Bey'in idaresinde kalmış Belh bölgesini kardeşi Ayaz'a vermesini vasiyet etmişti. Ayaz'a ayrıca 500.000 dinar vermesini istemişti.⁽⁶⁴⁾

Melikşah'ın idaresi, Selçuklu ülkesinin değişik bölgelerinde çıkan karışıklıklarla başladı. Nitekim, Semerkant hanı Altekin, Alparslan'ın ölümünü fırsat bilerek Tirmiz'i istilâ etmiş, üzerine gönderilen Melikşah'ın kardeşi Ayaz'ı bozguna uğratmıştı. Diğer taraftan Gazne hükümdarının orduları, Toharistan'ı istilâ ederek, bu bölgenin meliki olan Melikşah'ın amcası Osman'ı esir aldılar. Onu, hazineleriyle birlikte devlet-

(64) İbnu'l-Esir, X, 28.

lerinin merkezi Gazne'ye götürdüler. Ancak Selçukluların en büyük komutanlarından olan Gümüştekin'le, daha sonra anlatılacak Harezmşahlar Devleti'nin atası Anuştekin onların peşine düşerek bazı merkezlerini yağma ve tahrip ettiler.

Melikşah'ın karşılaştığı güçlüklerin en tehlikelisi, herhalde amcası Kirman Selçuklularının kurucusu Kavurd'un isyanıdır. Ki, Kavurd saltanatın kendi hakkı olduğunu iddia ederek, ordusuyla Rey üzerine yürümüştü. Kavurd'un ordusuyla Melikşah'ın ordusu Hemedan şehri civarında karşılaştı. Melikşah ve yanında olan veziri Nizamülmülk'le Kavurd arasında şiddetli savaş 3 gün 3 gece devam ettikten sonra Kavurd'un yenilmesi ve savaşı bırakıp kaçan ordusunun parçalanmasıyla neticelendi. Esir edilen Kavurd boğduruldu. İki oğlu Emiran Şah ve Sultan Şah'ın gözlerine mil çekildi. Ancak gözlerine mil çekilmesi Sultan Şah'ın babasının yerine Kirman tahtına oturmasını engelleyemedi.

Vezir Nizamülmülk'e, bu büyük siyasi kriz esnasında gördüğü üstün hizmetleri, kahramanlığı, başarıları ve iyi ahlâkı nedeniyle, Sultan Melikşah tarafından lütuf olarak "Atabeg" ünvanı verildi. Melikşah ona şöyle dedi. "Bütün devlet işlerinin idaresini, büyüğüyle küçüğüyle sana verdim Sen babasın." Ona hil'at giydirdi, başta Tus şehri olmak üzere ikta araziler verdi. Ona "Atabeg = Ata-hoca veya lala" ünvanı verdi.⁽⁶⁵⁾

Ertesi yıl (467/1074) 77 yaşında olan halife Kaim öldü. Onun hali-feliği 44 yıl, 8 ay birkaç gün sürmüştü.⁽⁶⁶⁾ Onun zamanında (422-467/1031-1074), filozofların ustası olarak isimlendirilmiş olan İbn Sina, şâir Mihyar ed-Deylemî, Mu'tezile'nin büyük âlimi Ebu'l-Huseyn el-Basrî, el-Ahkamu's-sultaniyye isimli eserin müellifi başkadı Ebu'l-Hasen el-Maverdî, el-Fasl fi'l-milel ve'l-ahvâli ve'nnihal isimli eserin yazarı Zahiri İbn Hazm, Tarihu Bağdat müellifi Hatip Bağdadî, Umde adındaki eserin sahibi İbn Reşîk, tarih ve edebiyat alanında meşhur el-İkdu'l-ferid isimli eserin yazarı İbn Abd Rabbih gibi büyük âlimler vefat ettiler.

Selçuklu Sultanı Melikşah, hikmetini babası Alparslan gibi harp işlerine yöneltmekle beraber, ilmi teşvik etti, medeniyetin terakkisi ve

(65) Aynı eser, X, 29 vd.

(66) Kaim'in annesi Katru'n-neda (veya Alem) adını taşıyan Ermenî (veya Rum) asıllı bir ümmü-veled câriyeydi.

yayılması için büyük gayret gösterdi. Kanallar kazdırdı, köprüler yaptırdı ve şehirlerin etrafına sur inşa ettirmeye önem verdi. O, aynı zamanda astronomiye de çok düşküncü. Bağdat ve Nişabur'da kendi ismiyle bilinen büyük iki medrese kurmuş olan meşhur vezîri Nizamülmülk'ün yardımıyla dinî ve aklî ilimlerle ilgili çalışmaları teşvik etti ve yakından destekledi. Nizamülmülk'ün kurduğu bu iki medreseden her biri, "Nizamiyye Medresesi" adıyla tanınıyordu. Nizamülmülk, Bağdat'ta "Hanefiyye Medresesi"ni de yaptırmıştı.

Melikşah Hicrî 467 yılında bir rasathane yaptırarak devrin meşhur riyaziye ve heyetçilerini orada görevlendirdi. Bu rasathanede görevlendirilen astronom ve astrologlardan, Ömer Hayyam, Ebu'l-Muzaffer İsfizârî ve Meymun b. Necib Vasıtî'yi zikretmekle yetineceğiz. Bu rasathane, 485/1092 yılında Melikşah'ın ölümünden sonra çalışmaz hale gelmiştir. İbnu'l-Esir, Melikşah ve veziri Nizamülmülk'ün astronom ve astrologları toplayıp, Nevruz'u oğlak burcunun ilk noktasına koyduklarını, Sultanın bu yaptığının yeni bir takvim (Celâli takvimi) başlangıcı olduğunu kaydeder.

Halife Kaim, yerine oğlu Muktedî'yi (467-487/1074-1094) halef bırakmıştı. Bir sene sonra Fatımî halifesi Mustansır, Mekke'yi tekrar hâkimiyeti altına aldı. Ne var ki, bu nüfuz, bir yıldan fazla devam etmedi. Fatımî halifesi aynı zamanda Dimeşk'i de kaybetmişti. 474 yılında Abbasi halifesi Muktedî, Melikşah'ın kızıyla evlendi. Aynı yıl içinde Melikşah'ın oğlu Davut öldü. Buna son derece üzülen Sultan, ceset bozulup kokmaya başlayana kadar yıkanıp defnedilmesine izin vermedi. Defnedilince orada kalamadı ve ava çıktı. Ülkede oğlu için birkaç gün yas tutulmasını emretti.⁽⁶⁷⁾ Davut'un ölümünden üç sene sonra ise Melikşah'ın diğer bir oğlu dünyaya geldi. Sencer adı verilen bu çocuğun doğumu, kaybettiği oğlunun üzüntüsünü hafifletti. 481/1088 yılında Melikşah'ın Berkyaruk adı verilen oğlu doğdu.

O sıralarda, Allahu Teâlâ, vezir Amîdülülk Kundurî'nin bedduasını kabul etti. Nitekim, Bağdat'a vezir Nizamülmülk'ün Belh ve civarı valiliğini yürütmekte olan oğlu Cemalülmülk'ün ölüm haberi geldi. Onun öldürülmesi hakkında şöyle denilmiştir: Melikşah'ın soytarılarının

(67) İbnu'l-Esir, X, 36 vd.

dan Caafrek, sultanla başbaşa bulundukları bir sırada Nizamülmülk'ü alaya almıştı. Cemalülmülk, babasının sultanın huzurunda alaya alındığını duyunca, doğruca İsfahan'a gitti. O esnada babası Nizamülmülk ve Melikşah orada bulunuyorlardı. İsfahan'da kendisini karşılayan kardeşleri Fahrülmülk ve Müeyyidülmülk'e babalarının alaya alınmasına göz yummalarından dolayı ağır sözler söyledi. Sultan Melikşah'ın huzuruna kabul edildiği sırada, onun sol tarafında duran soytarı Caafrek'i öfkeyle süzdü. Daha sonra Caafrek dışarı çıkınca, dilinin koparılmasını emretti. Caafrek bu esnada öldü. Cemalülmülk, bu olaydan sonra Melikşah ve babası Nizamülmülk'le birlikte Horasan'a gitti. Bir müddet Nişabur'da kalındıktan sonra İsfahan'a dönmek istediler. Yol esnasında Nizamülmülk önden gidiyordu. Melikşah, Cemalülmülk'ün hizmetçilerinden birine, onu öldürmesini emretti. Bunun üzerine o hizmetçi, Cemalülmülk'e zehirli bir şerbet ikram etti. Şerbeti içen Cemalülmülk derhal öldü. Yürüyüşünü hızlandırarak vezirine yetişen Sultan, oğlunun ölümü dolayısıyla ona taziyyede bulundu.⁽⁶⁸⁾

Melikşah, saltanatı süresince, Bağdat'ı iki defa ziyaret etti. İlk ziyaretini Halep, Humus ve Suriye ile Ruha arasında uzanan bölgede kalan diğer şehirleri fethettikten sonra 1087 Mayıs'ında yaptı. Ziyareti esnasında, veziri Nizamülmülk de onunla beraberdi. Şehre girdiğinin ertesi günü, hipodroma giderek orada Cevkan ve top (polo) oynadı. Şia'dan İsnâaşeriyye İmamiyyesi nezdinde 7. İmam olarak kabul edilen Musa Kâzım'ın, mutasavvıf Ma'ruf el-Kerhî'nin Ahmed b. Hanbel'in, İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin ve diğer bazı meşhurların türbelerini ziyaret etti. Aynı şekilde Hz. Ali b. Ebi Talib ve oğlu Hüseyin'in türbelerine de ziyarette bulundu. Sultanın bu ziyaretleri, onun ve vezirinin ne derece ileri görüşlü olduklarını ve bu konuda mezhep taraftarlığı gütmediklerini göstermektedir.

Sultan Melikşah, Abbasi halifesi Muktedi'ye çok değerli ve nadir hediyeler göndermişti. Daha sonra halifenin huzuruna çıktı. Huzurda kendisine hil'at giydirildi. Vezir Nizamülmülk'ü, büyük komutanlarını, herbirinin adını, askerinin mevcudunu ve ikta arazilerini söyleyerek halifeye takdim etti. Halife, bu esnada "Ülkenin ve halkın idaresini

(68) İbnu'l-Esir, X, 45.

Melikşah'a verdiği" açıkladı. Daha sonra Nizamülmülk'e de hil'at giydirildi.

Nizamülmülk, bu ziyaret esnasında Nizamiyye Medresesi'ni ve kütüphanesini ziyaret etti. Medrese talebelerine bir Hadis dersi verdi ve onlarla bir hadis cüzü okudu, diğer bir cüzü imlâ ettirdi.

Melikşah, 1087 Ramazanına kadar Bağdat'ta kaldıktan sonra, Isfahan'a döndü.⁽⁶⁹⁾ O sıralarda kızkardeşi Züleyha Hatun'u Şerefüddeve'nin oğlu Mahmud'a verdi. Rahabe, Harran, Suruç, Rakka ve Habur'u da ikta olarak bağışladı. Diğer taraftan, zevcesi Türkân (Terken) Hatun'un Mahmud adındaki oğlunu doğurduğu günlerde, kızını Abbasi halifesi Muktedi ile evlendirdi. Bu düğünün yapıldığı yılda doğan Mahmud, babası Melikşah'ın ölümünden sonra çıkan karışıklıklarda rol sahibi olmuştur. Çünkü Melikşah'ın ölümünden sonra yerine geçirmek istediği veliahdi Ahmed atındaki oğlu, kardeşi Mahmud'un doğumundan bir sene sonra, henüz 11 yaşında iken Merv'de ölmüştü. Sultan Melikşah, aynı zamanda Gazne hanedanıyla da bir ittifak kurmuştu. Bu ittifak neticesinde, Melikşah diğer bir kızını da, genç yaştaki Gazne Hükümdarı II. Mesud'a verdi.

Melikşah'ın ikinci Bağdat ziyareti, 1091 Eylülünde, yani vefatından bir yıl önce gerçekleşti. Bu iki ziyaret arasında geçen sürede Sultan Melikşah, Buhara, Semerkant ve Maveratünnehir bölgesinin diğer merkezlerini fethetti. Bizans İmparatorunun gönderdiği vergiyi devletin azametini göstermek için Kaşgar'da teslim aldı. Büyük Selçuklu Devleti, hiçbir zaman o sıradaki parlaklığa ulaşamamıştır. Bu devlet, en kuvvetli dönemlerini yaşıyordu. Nitekim Browne, Rahatu's-Sudûr'dan naklen şu bilgiyi verir: "Nizamülmülk, Selçuklu ülkesinin genişliğini göstermek için, Melikşah ve askerini Ceyhun nehrinden geçiren gemicilerin ücretini, Antakya valisine havale etmiş, paralarını oraya gelerek almalarını söylemiştir." Akdeniz kıyısında günümüzde Suriye'nin limanı olan Lazkiye'de ata binen Melikşah, verdiği bu geniş ülkeler için Allahu Teâlâ'ya şükretti. Mevcudu 46.000'e ulaşan nizami ordusunun (isimleri Divanü'l-ceyş'te kayıtlı olanlar) Çin hudutlarına yöneldiği sırada, yakınlarına Suriye ve Anadolu'da ikta araziler verdi. Melikşah aynı za-

(69) Browne, 183.

manda Yemen'i de hâkimiyeti altına almış, Aden şehrini eline geçirmişti.⁽⁷⁰⁾

Melikşah, İbn Hallikan'ın da dediği gibi, "es-Sultanu'l-adil = adil hükümdar" ünvanına gerçekten hak kazanmış, en güzel ahlâklı hükümdarlardandı⁽⁷¹⁾ Mezalim mahkemesi duruşmalarını bizzat idare eder, halk arasındaki anlaşmazlıkları, adaletli bir şekilde çözüme bağlardı. Onun kapısı, herkese, her gelene açıktı. O kadar ki, halkından herhangi bir şahıs, uğradığı haksızlığı bildirmek veya sıkıntısını anlatmak için kolaylıkla onunla görüşebilirdi. Onun idaresi dönemince, yollar güvenlikti. Kervan ve kabileler, Maverâünnehir'den Suriye'nin en uç noktalarına güvenlik ve emniyet içinde giderlerdi.⁽⁷²⁾ Melikşah, Mekke yollarında kuyular kazdırıp, sarnıçlar yaptırdı. Mekke yolunda Menaretü'l-kurûn adını taşıyan yol fenerini yaptırdığı gibi bunun bir benzerini de Maverâünnehir'de inşa ettirdi. Hacca gidenlerden gümrük vergisini kaldırdı. Onun avcılığı ise dillerden düşmüyordu.⁽⁷³⁾

Nizamülmülk

Büyük Selçukluların en parlak dönemlerinde Nizamülmülk, Melikşah'ın sağ kolu, ülkenin yöneticisi ve güvenilir müsteşarıydı. İbn Hallikan'ın ifadesindeki ölçülere göre, "İdare bütünüyle Nizamülmülk'ün elindeydi. Melikşah'ın sadece tahtı ve av partileri vardı."⁽⁷⁴⁾ Nizamülmülk ve 12 oğlu, devlet işlerini tamamıyla ellerine almışlardı. Ne var ki, onlar da, Abbasilerin Birinci Dönemindeki Bermekî ailesinin akıbetine uğrayarak, rakipleri ve kendilerini çekemeyenlerin desise ve kompolarına kurban gitmişlerdir.

Nizamülmülk (Hasan b. Ali b. İshak), Tus dihkanlarından birinin soyundandı. Annesi, daha o emzikte iken ölmüştü. Bu yüzden babası, onu bazı sütannelere götürerek emzirirdi. O kadınlar, emzirmeleri karşısında para kabul etmiyorlardı. Gelişip büyüyünce Arapçayı öğrendi. İlimle uğraşarak, bu sahada iyi bir noktaya yükseldi. Hadis ilmiyle meşgul oldu ve üstün ahlâkıyla şöhret kazandı. Bu sıralarda getirildiği devlet

(70) İbnu'l-Esir, X, 75.

(71) Vefeyât, IV, 371, 373 vd.

(72) Aynı eser, IV, 372.

(73) İbnu'l-Esir, X, 79.

(74) Vefeyât, IV, 396.

görevlerinde, başarıyla ilerledi. Horasan'da bazı merkezleri doladı. Daha sonra bazı idarecilerle beraber Gazne'ye gitti. Tekrar Horasan'a dönerek, Alparslan'ın babası Çağrı Bey'in Belh valisi Ebû Ali b. Şadan'ın hizmetine girdi. Ebu Ali, Nizamülmülk'ün kabiliyetlerini ve güvenilirliğini iyice anlayınca, onu yakınları arasına aldı. Vefatına kadar ona çok değer verdi. Vefatından önce onu Alparslan'a vasiyet etti ve üstün meziyetlerini anlattı. Bundan sonra Nizamülmülk, Alparslan'ın hizmetine girdi. Kısa sürede onun da takdirini kazanarak, veziri ve müsteşarı durumuna geldi. Amcası Tuğrul Beyden sonra Selçuklu tahtına oturan Alparslan tarafından vezirliğe getirildi. Alparslan, oğlu Melikşah'ın yetiştirilmesi görevini ona vermiş, oğluna da şöyle demişti: "Bu şahıs, Tus'lu Hasan (yani Nizamülmülk)dır. Ona teslim ol, onu baba edin ve görüşlerine karşı çıkma!"

Nizamülmülk, mütedeyyin bir alimdi. Adil, cömert, affetmeyi çok seven, yumuşak huylu ve az konuşan biriydi. Onun meclisleri, fakihlerle, büyük İslâm önderleriyle, hayır ve hasenat sahipleriye dolup taşardı. O, bazı merkezlerde medreseler inşa ettirmesi ve bu işler için büyük harcamalar yapmasıyla meşhur olmuştur. Bağdat ve Nişabur gibi şehirlerde açtığı bu medreselerde, bizzat kendisi de hadis okutmuştur.

Nizamülmülk, ibadetlerine çok itina gösterir, namazlarını vakitlerinde eda ederdi. Namaz vakti yaklaştığı halde, müezzin ezan okumayacak olursa, onu ikaz ederdi. Müezzinin sesini duyduğu anda bütün işlerini bırakır, namazını kılncaya kadar hiçbir işe bakmazdı. O, gümruk vergilerini ve diğer vergileri düşürdüğü gibi, Şîf Büveyhilerin nüfuzu döneminden kalan Eş'arîlerin minberlerden lanetlenmesi uygulamasını kaldırdı.⁽⁷⁵⁾ Kendisinden önceki Selçuklu veziri Amidülmülk Kundurî, Tuğrul Bey'e hutbeye Rafizîlerin lanetlenmesiyle başlanılmasını teklif etmiş, sultan da bunu kabul etmişti. Önce Rafizîler, arkasından Eş'arîler lanetleniyordu. Nizamülmülk, alimlere saygı gösterir, onları makamlarına yakışan yerlere oturturdu. Onları, ilimlerine göre ağırlardı. Onun, şöyle dediği nakledilmiştir: "Bana ait bir köy ve yalnız başıma

(75) Eş'arîler, Ehl-i Sünnet öncüleri olup bazı görüşlerinde Şîa ile ittifak etmişlerdir. Buradan anlaşıldığına göre, Selçuklular, Selefiyye yolunu, yani Selef-i Sâlih'in mezhebini benimsiyorlardı. Eşarî ise, Mu'tezile ile Selef-i Salih'in arasında orta bir mezhep kurmuştu. Dolayısıyla onlara "Ehlî's-sünne ve'l-cemâat" adı verildi.

ibadete çekilebileceğim bir mescid olmasını arzu ediyordum. Daha sonra mahsulüyle geçinebileceğim bir arazi parçası ve içinde Allah'a ibadet edebileceğim bir mescid sahibi olmayı istedim. Şimdiyse günde bir ekmek ve ibadet edebileceğim bir mescid istiyorum.” Bu sözlerden, Nizamülmülk’ün, son yıllarında dünyadan ve dünya gösterişinden yüz çevirerek zühd ve takvaya meylettiğini anlıyoruz.

Fakirleri sofraya almak ve onlara yakınlık göstermek Nizamülmülk’ün adeti idi. O, bir gece Horasan amidiyle birlikte yemek yiyordu. O sırada gelen eli kesik bir fakir, amidin yanına oturdu. Nizamülmülk, amid’in bu eli kesik fakirle yemek yemekten çekindiğini farketmişti. Bu sebeple ona sofranın diğer tarafına geçmesini emretti, kendisi fakirin yanına geçerek onunla birlikte yedi.

Nizamülmülk, Alparslan ve oğlu Melikşah için yaklaşık 30 yıl vezirlik yaptıktan sonra hicrî 485 yılı Ramazan ayının onuncu günü öldü. Tarihçiler, onun öldürülmesi hakkında birbiriyle çelişen çeşitli bilgiler vermişlerdir. Bunlardan bazılarını vermemiz yerinde olacaktır:

1 — Söylendiğinde göre, oruçlu olan vezir, Nihavend civarında bulunuyordu. Güneş battıktan sonra iftar yemeğini yedi, daha sonra ailesini ziyaret için bir çadıra yöneldi. O anda bir arzuhal vermek bahanesiyle karşısına çıkan Deylemlî bir batınî fedaisi, Vezirin arzuhal almak için elini uzattığı sırada elindeki hançeri onun kalbine sapladı. Bayılarak yere düşen vezir, çadırına götürüldü ve bu yara sebebiyle öldü. Kaçan katil, vezirin adamları tarafından yakalanarak öldürüldü.⁽⁷⁶⁾

2 — Bir başka rivayete göre Nizamülmülk, Sultan Melikşah tarafından öldürtülmüştür. Bunun sebebi, Sultanın vezirin uzun hayatından usanmış olması, çocukları ve torunlarının elindeki arazileri çok bulmasıdır.

3 — Söylendiğine göre, Melikşah’ın muktedir zevcesi Terken Hatun, kocasından sonra sultanlığa küçük oğlu Mahmud’un geçmesini istiyordu. Bu konuda veziri Tacülmülk de onu destekliyordu. Onlar bunun için çalışırken Nizamülmülk, Melikşah’tan sonra, o esnada 12-13

---

(76) İbn Hallikân, I, 398.

yaşlarında olan büyük oğlu Berkayaruk'un sultan olmasını istiyordu. Onun öldürülmesine bu rekabetin sebep olduğu da kabul edilir.

4 — Büyük ihtimale göre, bu cezalandırmaya sevkeden ani sebep, vezir Nizamülmülk'ün torunlarından birine olan kızgınlıkla başlayan olaylar zinciridir. Bu şahıs, Sultanın güldürücüsünü öldürmesi yüzünden 20 yıl önce onun emri üzerine öldürülmüş olan Cemalülmülk'ün oğlu Osman'dı. Osman, Merv valisiydi. Melikşah'ın en büyük komutanlarından sayılan kölelerinden biri, hükümet merkezine gelerek bu Osman'ın kendisine karşı kötü davranışından şikâyet etmiş ve onun cezalandırılmasını istemişti. Bu durum, Melikşah'ı son derece öfkelenirdi. Hemen kaleme aldirdığı bir mektubu, ileri gelen bazı devlet ricaliyle veziri Nizamülmülk'e gönderdi. Ona şöyle diyordu: "Eğer sen, saltanatı benim ortağımsan, saltanat üzerinde benimle aynı haklara sahipsen, o halde bu işin halli için bir hakem gerekir, yok eğer naibim ve idareme tabi isen o takdirde vekillğin ve tabi olmanın gereklerini yerine getirmelisin. Senin evlatlarından her biri, büyük bir bölgeyi istilâ etmiş, büyük bir şehrin valisi olmuştur. Bu dahi onlara yetmiyor. Siyasi işlere burunlarını soktular, şunları şunları yapmak arzusuna kapıldılar." Mektubunda daha çok şeyler yazan hükümdar, mektubu götüren devlet adamlarının yanına çok güvendiği ve gizli işlerde kullandığı bir komutanını da koymuş ve ona şöyle demişti: "Onun (Nizamülmülk'ün) neler söylediğini aynen bana ulaştırmalısın. Ötekiler bazı şeyleri benden gizleyebilirler."

Yaşlı vezir, mektuptaki ağır hitap ve azarlardan son derece rencide olmuştu. Endişe ve korkuya kapılmadan şöyle bir cevap yazdı: "Şüphesiz ki, senin tacın, bu vezirlik divitine bağlıdır. Onların uyuşması, kazanılan üstünlük ve kuvvetin yegane garantisidir.⁽⁷⁷⁾ Bu bağ ne zaman kopar, vezirlik diviti ne zaman kırılırsa diğeri de yok olur.⁽⁷⁸⁾ Eğer beni değiştirmeye karar verdiyseniz, bundan önce ihtiyatı elden bırakmayın, bu yolda karşılaşılabileceğiniz olaylardan sakının!"

(77) Saltanatın azametini, kendisinin sultanı desteklemesine ve yardımına bağlıyor.

(78) Sultan bu baği çözer ve bu beraberliğe son verirse saltanatın kuvvetten düşeceğini ifade ediyor.

Elçiler, Nizamülmülk'ün yanından çıktıklarında, onun söylediklerini Melikşah'tan gizlemeye karar vermişlerdi. Ancak Sultanın onlarla birlikte gönderdiği komutan Yılberd, onlardan önce vezirin tüm sözlerini sultana ulaştırdı. Bunun üzerine Melikşah, onu vezirlikten uzaklaştırarak yerine Terken Hatun tarafından desteklenen Ebu'l-Ganaim Tacülmülk'ü tayin etti. Nizamülmülk'e düşman olan yeni vezir, önemli devlet görevlerinde büyük değişiklikler yaptı, memurların çoğunu değiştirdi. Bu olaylar üzerine, sultan tehditlerini yerine getirmeye kalkışmasından, bilhassa evlatları ve torunlarının valilik yaptığı şehirleri ele geçirmesinden ve kalabalıkları peşine takmasından korkarak veziri Nizamülmülk'ü öldürttü.

Melikşah kendisi de bu hadiseden 35 gün sonra öldü. Nizamülmülk hakkında çok mersiye söylemiştir. Nitekim şâir Şiblüddevle Mukatil b. Atıyye onun için şöyle der:

“Vezir Nizamülmülk, Allahu Teâlâ'nın şeref ve üstünlüklerle kalıba koyduğu ender bir inci idi. O ender inci, çok kıymetlendi; ne var ki zaman onun kıymetini bilemedi. Bunun üzerine Allah, kıymeti bilinmeyen bu inciyi kabuğuna döndürdü.”

Sultan Melikşah'ın 1092 yılında ölümüyle, Büyük Selçuklu Devleti'nin “Altın devri” veya “Nizamülmülk devri” olarak isimlendirebileceğimiz birinci dönemi sona erdi. Onun ölümü üzerine, “devlet çözülmeye yüz tuttu ve kılıçlar sıyrıldı.”⁽⁷⁹⁾

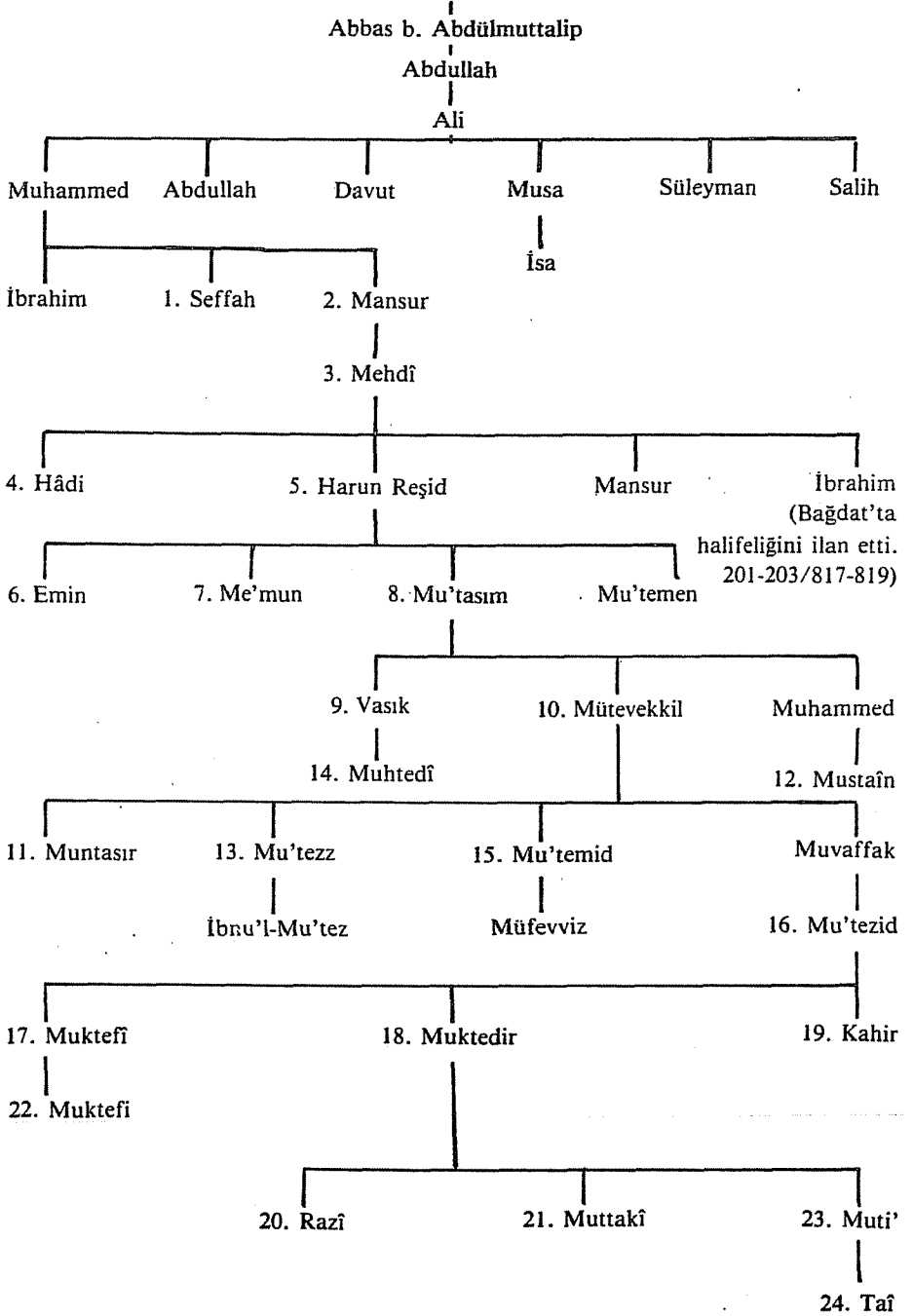
(79) İbnü'l-Esir, X, 75 vd; Browne, II, 185.

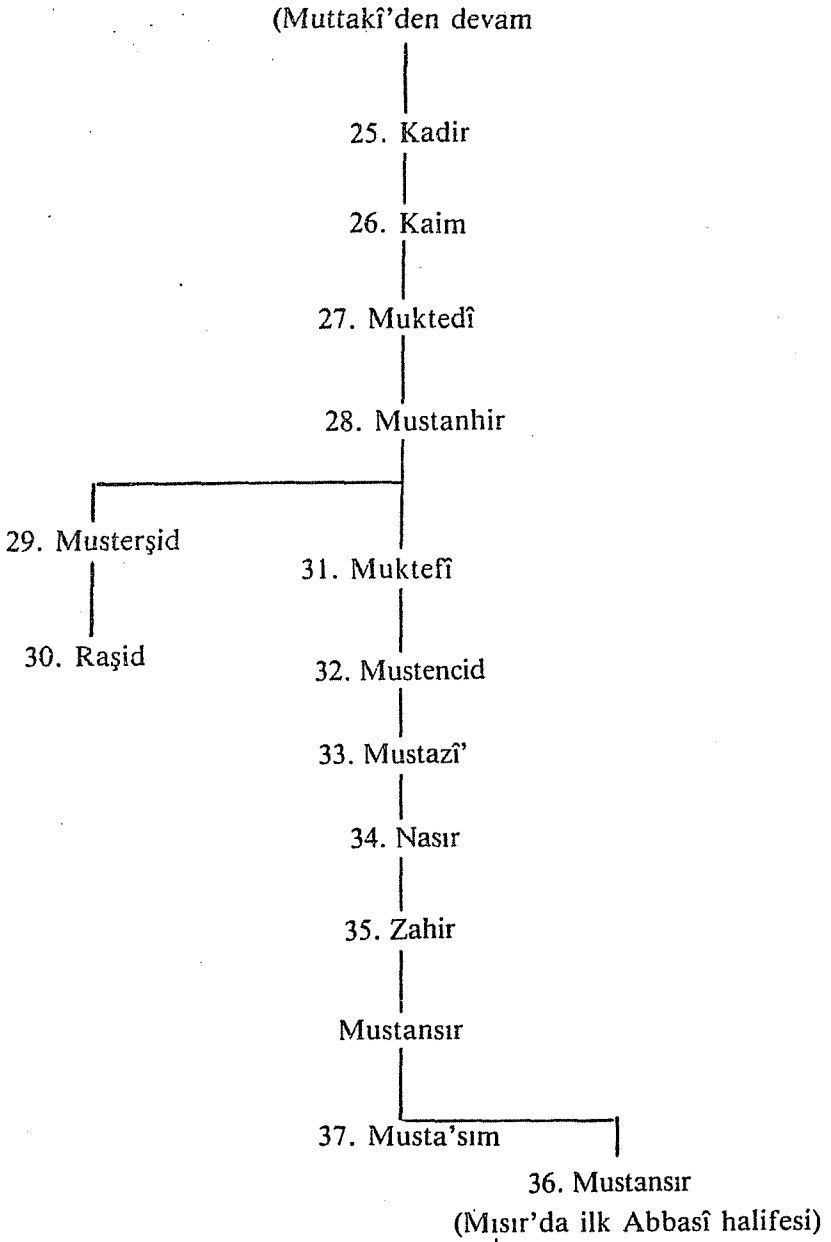
ABBASİ HALİFELERİ

(132-656 / 750-1258)

1 — Seffah	(132-136 / 750-754)
2 — Mansur	(136-158 / 754-775)
3 — Mehdî	(158-169 / 775-785)
4 — Hadî	(169-170 / 785-786)
5 — Harun Reşid	(170-193 / 786-809)
6 — Emin	(193-198 / 809-813)
7 — Me'mun	(198-218 / 813-833)
8 — Mu'tasım	(218-227 / 833-842)
9 — Vasık	(227-232 / 842-847)
10 — Mütevekkil	(232-247 / 847-861)
11 — Muntasır	(247-248 / 861-862)
12 — Mustaîn	(248-252 / 862-866)
13 — Mu'tez	(252-255 / 866-869)
14 — Muhtedî	(255-256 / 869-870)
15 — Mu'temid	(256-279 / 870-892)
16 — Mu'tezid	(279-289 / 892-902)
17 — Muktefi	(289-295 / 902-908)
18 — Muktedir	(295-320 / 932-934)
19 — Kahir	(320-322 / 908-932)
20 — Razi	(322-329 / 934-940)
21 — Muttakî	(329-333 / 940-944)
22 — Müstekfî	(333-334 / 944-946)
23 — Mutî'	(334-363 / 946-973)
24 — Tai'	(363-381 / 973-991)
25 — Kadir	(381-934 / 1075-1094)
26 — Kaim	(422-467 / 1031-1075)
27 — Muktedi	(467-487 / 1031-1075)
28 — Mustazhir	(487-512 / 1094-1118)
29 — Müstersîd	(512-529 / 1118-1135)
30 — Raşid	(529-530 / 1135-1136)
31 — Muktefi	(530-555 / 1136-1160)
32 — Müstencid	(555-566 / 1160-1170)
33 — Mustazî'	(566-575 / 1170-1180)
34 — Nasır	(575-622 / 1180-1225)
35 — Zahir	(622-623 / 1225-1226)
36 — Mustansır	(623-640 / 1226-1242)
37 — Musta'sım	(640-656 / 1242-1258)

ABBASİLERİN SOY KÜTÜĞÜ ŞEMASI

İKİNCİ BÖLÜM

SENCER⁽¹⁾ ve KARDEŞLERİ DÖNEMİ (485-552/1092-1157)

1 — BU DÖNEMİN ÖZELLİKLERİ:

Yaklaşık 55 miladî yıl tutan bu dönem, Sultan Melikşah'ın ölümüyle başlar, oğlu Sencer'in ölümüyle sona erer. Selçuklu Devleti tahtında Horasan'da hüküm sürdüğü 41 yıllık sürede oturmuş olmakla birlikte Sencer, gerçekte hicrî 490 (M. 1096) yılından itibaren Selçuklu hanedanı üzerinde hâkim şahıs olmuştur. Nitekim, saltanata geçmezden önce Horasan ve Maverâünnehir'i başarılı bir şekilde idare etmiş; idaresi altındaki bu toprakları, kardeşleri arasında yapılan ve Selçuklu Devleti safalarını parçalayan kanlı harplerden büyük ölçüde uzak tutmuştur. Ne var ki, Sencer'in saltanatı sona ermezden önce, Selçuklu Devleti, Oğuz Türkleri tarafından büyük sıkıntılara maruz bırakılmış ve ülke büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Bu korkunç tahrip ve yıkım, Büyük Selçukluların yaklaşık 70 yıl sonra Moğol istilası neticesinde nihâî olarak yıkılmasına da zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla h. 485-552 yılları arasındaki bu dönem, ölümü İran Büyük Selçuklu Devletinin sonu kabul edilen Sultan Sencer dönemi olarak adlandırmamız mümkündür.

Uzun ömürlü oluşu ve takdire şayan büyük faaliyetleri bakımından, Sencer ile diğer Selçuklu sultanları arasında bazı benzerlikler var-

---

(1) Sencer, Cezire bölgesi yerleşim merkezlerinden olan Sincar'da doğduğu için adını bu şehirden almıştır. Browne ise, Sencer'in Türkçe'de doğan cinsinden bir av kuşuna verilen adı aldığını zikreder (II, 303 not. 4). Selçuklular, çocuklarına, aralarında ve diğer Türkler arasında yaygın olan bazı kuşların adını verirlerdi. Arslan ve Şahin karşılığı olan Tuğrul da böyledir.

dır. Hatta, “Rahatü’s-südûr”⁽²⁾ isimli eserde zikredildiği üzere, Sencer, Selçuklu sultanlarının en büyüğüdür. Berkıyaruk’un kendisini Horasan valiliğine getirmesinden itibaren (490/1096) geçen 40 yıllık süre içinde 19 büyük zafer kazanmıştır. Nitekim o, Gazne’yi ele geçirmeye muvaffak olmuş, günlük 1.000 dinar vergi ödemesi şartıyla Gazne tahtına Behramcur’u oturtmuştur. Sicistan ve Harezm vilayetlerini hâkimiyeti altına aldığı gibi, h. 498 (M. 1104) yılında Berkıyaruk’un vefatını müteakip isyan eden Semerkant meliki Ahmet Han’ı esir almıştır.⁽³⁾ Büyük Selçuklular’ın siyasî bakımından Alparslan ve Melikşah zamanlarında sahip oldukları kuvvet ve nüfuza daha sonra ulaşamadıkları muhakkaktır.

Bu dönemin başında Melikşah’ın oğulları arasında vukû bulmuş kanlı harpler ve isyancı valiler tarafından gerçekleştirilen sürekli yağmaların yanında, diğer bazı hanedanların hâkimiyeti ele geçirmek için Büyük Selçuklulara karşı mücadeleye giriştiğini ve onların nüfuzunu silmek için çalıştığını görmekteyiz. Bu hanedanların en tehlikelisi, devamlı gelişen kuvvetleri sayesinde Gazne hanedanına son darbeyi vurmaya muvaffak olan İran’ın kuzey-doğusunda kalan Gur dağları melikleri olmuştur. Aynı şekilde Harezm melikleri veya diğer tabirle Hîve hâkimleri Atsız’ın hicrî 521 (M. 1127) yılında Harezm hükümdarlığına gelmesinden itibaren, Selçukluların en büyük hasmı olmuşlardır. Diğer taraftan, İran’ın güney-batısındaki vilayetlere Kirman Selçuklularının hâkim olduklarını, İsmailîlerin veya diğer tabirle Alamut kâfirlerinin de bütün İran’da korku ve dehşet yaydıklarını, sadece Faris değil hatta Suriye dolaylarında bile zulüm ve şiddete başvurdıklarını görüyoruz.

Sencer döneminde, çok sayıda alim ve edip yetişmiştir. Bunların ekseriyyeti, Arapça veya Farsça, ya da her iki lisanla eser te’lif etmişlerdir. Tefsîr, lügat ve Usûlü’-d-dîn sahalarında Zemahşerî ve Ferra el-Begavî, kelâm alanında İmâm-ı Gazzâlî, tasavvufta Kuşeyrî, eserlerini Arapça olarak yazanlardan birkaçıdır. Zevzenî, Tebrizî, Cevalikî ve “el-Emsâl” müellifi Meydanî, lügat sahasında eser vermişlerdir. Devrin şâirleri arasında Ebiverdî ve “Lamiyetü’l-arap” müellifi Tuğrâî, nesir ala-

(2) Ravendi’nin hicrî 599 (M. 1202) yılı dolaylarında yazdığı bu kitap, geçtiği gibi Selçuklu Tarihini konu alır.

(3) Bundarî, 240 vd.

nında ise “Makamat” sahibi Harîrî şöhret kazanmışlardır. Bu dönemde coğrafyacılar Ebu Zeyd el-Belhî, tarihçilerden ise İsfahan tarihçisi İbn Mendeğ temayüz etmişlerdir. Sencer dönemi, İran’da Arapça olarak yazılan çok sayıda önemli eser yanında şiir ve nesir alanında şöhret kazanmış pekçok İranlı yazarın yetişmesiyle de meşhurdur. Bu İranlı şairlerin en ünlülerini şöyle sıralayabiliriz: Feridüddin Attar (öl. 514/1120), Nizâmî el-Cenî (öl. 1140), Ömer Hayyam (öl. 515/1121), Ezrakî (öl. 526/1130), Mesud b. Sa’d (öl. 526/1031), Edip Sâbir (öl. 538/1144), Muizzî (öl. 542/1148), Amik el-Buhârî (öl. 543/1149), San’âî, Nizâmî Aruzî es-Semerkindî, Enverî, Raşidüddîn Vatvat ve mizah şâiri Sûzenî. Bunların dışında şarkıcılardan daha az değer verilen pekçok şâir daha vardır.

Bu dönemde yazılmış nesir eserler arasında misâl olarak İsmail el-Cürcanî (öl. 504/1110)’nin “Zehirat-i Hvarizmşâhî” adındaki hastalıklardan bahseden 9 ciltlik tıp ansiklopedisini, Nasrullah b. Abdülhamit (öl. 538/1144) tarafından gerçekleştirilen Kelile ve Dimne tercümesini, Kadı Hamidüddin Ebubekir el-Belhî (öl. 557/1160)’nin “Makamat”ını ve yine bu dönemlerde yaşayan Nizâmî Aruzî es-Semerkindî’nin “Char-Makale”-sini verebiliriz. Bu eserler, o dönemde yazılmış en önemli kitalardan sayılırlar.

2. MAHMUT (485-487/1092-1094)

Melikşah öldüğünde, arkada birkaç erkek evlât bırakmıştı. Onun oğullarının içinde ölümüyle başlayan saltanat kavgasına karışan 4 tane si meşhurdur. Bu dört şehzade şunlardır:

- 1 — Berkyaruk: Henüz 11 veya 12 yaşındaydı.
- 2 — Muhammet Tapar: Berkyaruk’tan 6 ay küçüktü.
- 3 — Sencer: 8 yaşında bulunuyordu.
- 4 — Mahmut: Henüz 4 yaşını doldurmamış bir çocuktur.

Melikşah öldüğünde, Selçuklu hanedanına mensup eşi Zübeyde Hatun’dan doğma oğlu Berkyaruk, İsfahan’da bulunuyordu.⁽⁴⁾

(4) İbnu’l-Esir, X, 79-80. Zübeyde Hatun, Melikşah’ın amcası Yakuti’nin kızıdır.

Mahmud'un annesi, zekâsı, dehâsı ve Melikşah üzerindeki nüfuzuyla meşhur Terken Hatun'du. Terken Hatun, küçük yaştaki oğlu Mahmut'la birlikte Bağdat'ta oturuyordu. Üstün kabiliyetleri, kendi nime-tiyle yetişen devlet adamlarının çokluğu ve Bağdat'ta Abbasi halifesi-nin yanında bulunuşu sayesinde oğlu Mahmud'u saltanata geçirdi. Şöyle ki: Kocası Melikşah'ın vefat haberini gizledi ve devlet ricaline çok gizli bir şekilde elçi ve mektuplar göndererek onlara bol paralar teklif etti ve küçük oğluna biat etmeye davet etti. Onun nimetiyle yetişen devlet adamları, davetini kabul ederek Mahmud'a biat ettiler. Terken Hatun, Abbasi halifesi Muktedi'ye de haber göndererek oğlu Mahmud'un sul-tanlığını onaylamasını istedi. Halife başlangıçta Mahmud'un yaşının kü-çüklüğü sebebiyle bundan kaçındıysa da, sonunda Terken Hatun'un tek-lifini kabul ederek Mahmud'un sultanlığını onayladı ve ona "Nasıru'd-dünya ve'd-dîn" ünvanı verdi. Terken Hatun, bu arzusunu gerçekleştirmek hususunda Halifenin oğlu olan torunu Cafer (Melikşah'ın kızı Mehmelek Hatun'un oğlu)'den yardım istemişti. Aynı şekilde, küçük oğluna bir nevi vasi olan veziri Tacülmülk'ün tedbirlerine müracaat et-mişti. Çünkü, İmâm-ı Gazzali'nin fetva verdiği gibi, şeriat bu yaştaki bir çocuğun sultanlığını câiz görmüyordu. Terken Hatun'un bu gayret-leri sonucu, hicrî 485 (M. 1092) yılı 22 Şevvalinde Bağdat camilerinde okunan hutbelerde yeni sultanın adı okundu. Mekke ve Medine'de de hutbe Mahmut adına okutuldu.

Terken Hatun, Melikşah'ın büyük oğlu Berkyaruk'un küçük kar-deşi Mahmud'un hükümdarlığını kabul etmeyeceğinden korkmuştu. Bu nedenle, emir Gürbuğa'yı Berkyaruk'u yakalaması için İsfahan'a gön-derdi. Gürbuğa, Bağdat'tan ayrılışından bir hafta sonra İsfahan'a ulaştı ve Berkyaruk'u yakalayarak tevkif etti. Bu yüzden Berkyaruk'un anne-si Zübeyde Hatun'un korkularını artırdı. Ancak ünlü vezir Nizamül-mülk'ün oğulları Berkyaruk'u destekliyorlardı. Onlar, gecenin karanlı-ğında Berkyaruk'u hapishaneden kaçırıp Sava ve müteakiben Rey şeh-rine götürdüler ve onu bölgenin hükümdarı ilân ettiler. Berkyaruk, o sırada henüz 13 yaşına basmamıştı. Hatta mücevherle süslü tacını, kü-çük başı üzerinde taşıması hiç kolay olmuyordu.

Bu durum, bize Browne'nin İran Sasani hanedanı kisralarının aza-metinden ve tahta oturuşlarından bahsederken İbn Hişam'dan naklet-miş olduğu şu efsaneyi hatırlatıyor: "Kisra, tacının bulunduğu salonda

otururdu. Onun tacı, söylediğine göre büyük bir miğferden ibaret olup yakut inci ve zeberced gibi kıymetli mücevherlerle altın ve gümüş karışımından yapılmıştı. Bu tac, kisranın tahtının üzerinde, kiswa oturduğu sırada tam başının üzerine gelecek şekilde altın bir zincirle asılmıştı. Kisranın boynu, tacını taşımazdı. Ancak o tahtına oturacağı zaman bir perde çekilir, perdenin arkasında tahtına oturan kiswa, başını bu tacın içine sokardı. Onun oturtması tamamlanınca perde açılırdı. Onu tahtında ilk defa gören şahıs, onun heybetinden yere kapanır, muhakkak secde ederdi.”⁽⁵⁾

Annesi Terken Hatun ve vezir Tacülmülk tarafından desteklenen Sultan Mahmud’un ordusuyla, yine annesi Zübeyde Hatun, Nizamülmülk’ün oğulları ve özellikle Gümüştekin’le Yılberd olmak üzere ordu-suna katılan bazı komutanlarca desteklenen Berkyaruk ordusu arasında savaşlar yapıldı. Mahmud’un ordusu hezimete uğrayarak İsfahan’a dönmek zorunda kalmıştı. Berkyaruk, kardeşi Mahmud’un hezimete uğrayan ordusunu takip ederek İsfahan’ı kuşattı. Bir süre sonra, 500 bin dinar mukabilinde kuşatmayı kaldırarak Hemedan’a döndü. Nizamülmülk taraftarları, bu fırsatı değerlendirerek onun intikamını aldılar. Vezirliğe tamah ederek vezir Nizamülmülk’ün öldürülmesini teşvik etmiş olmasından dolayı, 486/1093 senesinde vezir Tacülmülk’ü öldürdüler. Berkyaruk, Nizamülmülk’ün oğlu İzzüddevle’yi vezirliğe getirerek devlet işlerini ona teslim etti.⁽⁶⁾

3. BERKYARUK (487-498/1094-1104):

Berkyaruk kardeşini mağlup etmiş olsa da, Mahmud’un annesi Terken Hatun, onun aleyhinde bazı politik oyunlara başvuruyordu. Nitekim o, siyasi arzularını gerçekleştirmek için Melikşah’ın amcazadesi ve Yakutî’nin oğlu olan, Berkyaruk’un dayısı Gence meliki İsmail’i saltanatı ele geçirmeye teşvik etti. Saltanatı ele geçirdiği takdirde kendisiyle evleneceğini vaadetti (486/1093). Ancak İsmail de yenilgiye uğradı ve 3 Şubat 1094 (14 Muharrem 487) de, Berkyaruk Bağdat’ta sultan ilân edildi.

(5) Browne, I, 128, İbn Hişam I, 42’den (Wustenfeld neşri) naklen, ayrıca bkz. H. İbrahim Hasan, Tarihu’d-Devleti’l-Fatımiyye, 631 vd.

(6) İbnu’l-Esir, X, 80 vd.

Berkyaruk'un saltanata geçişinin ertesi günü, Abbasi halifesi Muktedi aniden öldü. Onun yerine halifelige oğlu Mustazhir (487-512/1094-1118) geçti. İbnu'l-Esir⁽⁷⁾ ve Suyutî⁽⁸⁾, Halife Muktedi'yi övmüşler ve onun iyiliklerini açıklamışlardır. Onların bildirdiğine göre Muktedî, şarkıcı kadınlar, eğlence kadınları ve müfsitlerin Bağdat'tan çıkarılmasını ve onların evlerinin satılmasını emretti. Hamamlara peştemalsız girilmesini yasakladı, hamamların burçlarını yıktırdı ve kumara mani olmak için oralarda oyunu kaldırdı. Dicle nehri sularının temizliğini sağlamak ve halkın sıhhatini korumak için, hamamlardan akan artık ve pis suların bu nehre akıtılmasını yasakladı. Hamam sahiplerini, kullanılmış suları akıtmak için özel kuyular kazmaya mecbur etti. Gemicilerin kadın ve erkekleri birlikte taşımalarını yasakladı. Kısacası Muktedî, alicenaplık ve cesaret bakımından Abbasî halifelerinin en iyisiydi.⁽⁹⁾

Kısa süre sonra Tutuş, Berkyaruk'a karşı önceki isyanlardan daha şiddetli olan bir ayaklanmayı başlattı. Kardeşinin oğlu Berkyaruk'u mağlup etti ve onu tutuklanacağı İsfahan'a kaçmak zorunda bıraktı. İsfahan'a hâkim olan Sultan Mahmud, büyük kardeşi Berkyaruk'u çok iyi bir şekilde karşılamıştı. Ancak Emir Üner, onu tevkif ettiği gibi, ileride Sultan olmasını da engellemek için gözlerine mil çekmeye karar vermişti.

Kardeşi Mahmud'un çiçek hastalığına tutulması ve Emir Üner'in korkunç planını gerçekleştirmeden bir hafta içinde ölmesi, Berkyaruk için büyük bir şanslılık oldu. Mahmud'un ölümü üzerine saltanat tahtına yeniden oturtuldu. Böylece, 1094 yılı sonbaharında öldürülmüş olan Terken Hatun'un desiseleri de sona ermiş oluyordu. Onun ölümü, olayların yatışmasına yardımcı olmuştu. Mahmud'dan sonra Berkyaruk da

(7) Aynı eser, X, 85 vd.

(8) Tarihu'l-hulefa, 280.

(9) İbn Hallikân'ın verdiği bilgiye göre, Sultan Melikşah, Halife Muktedi'nin devlet işlerine müdahalesinden korkuya kapılmıştı. Bu sebeple, onu devletin merkezîden uzaklaştırmaya karar verip Basra'ya gitmesini emretti. Daha da ileri giderek, sadece halifelerin kullandığı "emiru'l-mü'minin" ünvanını kullandı. Halifeyi büyük oğlu Mustahzir'i veliahdlikten azlederek, aynı zamanda kendi torunu olan küçük oğlu Cafer'i veliaht tayin etmeğe zorladı. Ondan devlet işlerini kendisine teslim ederek Basra'ya gitmesini istedi. Ancak Melikşah, aynı günlerde hastalandı ve öldü. Böylece Muktedî onun baskılarından kurtulmuş oldu. (Vefeyât, IV, 375).

çiçek hastalığına tutuldu, ancak bu hastalıktan kurtuldu. Berkyaruk'un veziri Müeyyidülmülk, Irak ve Horasan bölgelerindeki Selçuklu komutanlarını kendisine bağlamayı başarmıştı. Bu sayede Berkyaruk'un askeri çoğaldı ve gücü arttı.⁽¹⁰⁾ 3 yıl sonra Berkyaruk, amcası Tutuş'u mağlup etti ve onu öldürdü. Diğer amcası Arslan Argun'dan da kurtuldu. Horasan'da ona karşı isyan etmiş olan Arslan Argun, Merv'de kölelerinden biri tarafından öldürüldü (490/1096).

Bir batını tarafından ağır şekilde yaralanan Sultan Berkyaruk, mucize kabilinden ölümden kurtuldu. Müteakiben kardeşi Sencer'le birlikte, amcası Arslan Argun'un ölümünden sonra, Horasan'ı ele geçirdi ve kardeşi Sencer'i Horasan meliki tayin etti (490/1096). Meşhur şâir Ebu'l-Feth Ali b. Hüseyin Tuğraî'yi onun vezirliğine getirdi. Berkyaruk Horasan'da iken "Emiru emirân" olarak tanınan ve Melikşah'ın amcasının oğlu olan Muhammed b. Süleyman, ona karşı isyan ederek Belh'e doğru gitmişti. Ancak Horasan meliki tayin ettiği kardeşi Sencer, onu hezimete uğrattı, esir ederek Horasan'a getirdi ve gözlerine mil çekti. Bu yıl içerisinde, Kudbeddin Muhammed b. Anuştekin tarafından Harezmşahlar Devleti kuruldu.⁽¹¹⁾

Berkyaruk, kardeşi Sencer'i Horasan hükümdarlığına getirdikten sonra Irak'a döndü.⁽¹²⁾ Ancak 1099 senesinde saltanat davasıyla karşısına dikilen diğer kardeşi Muhammed Tapar, Nizamülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk'ün desteğiyle, onun nüfuzunu tehdit etmeye başladı.⁽¹³⁾

Nizamülmülk'ün oğullarının en muktediri olan Müeyyidülmülk, kendisini vezirlikten azleden Berkyaruk'un en büyük düşmanı olmuştu. Müeyyidülmülk'ün etkisiyle, Abbasi halifesi Mustazhir (487-512/1094-1118), Berkyaruk'un yerine kardeşi Muhammed Tapar'ı Selçuklu Sultanı ilan etti, onu "Gıyasü'd-Dünya ve'd-Dîn" ünvanı verdi ve Bağdat'ta adını hutbelerde okuttu (14 Recep, 493 hicri). Tapar'la

(10) İbnu'l-Esir, X, 87; İbni Halilkan, I, 242.

(11) İbnu'l-Esir, X, 91, 97.

(12) A.g.e., X, 99 vd.

Bu yılda, Alpaslan'ın oğlu Tutuş'un oğulları Dimeşk emiri Dukak ile kardeşi Rıdvan arasında savaş çıktı. Sonunda Dimeşk ve Antakya'da hutbede önce Rıdvan'ın adının okunması şartıyla anlaşılar.

(13) Berkyaruk, Nizamülmülk'ün oğullarından Müeyyidülmülk'ü vezirlikten azlederek, yerine kardeşi İzzülmülk'ü tayin etmişti. Bu iki kardeş arasında babalarının intikamını alma hususunda anlaşmazlık ve vezirlik üzerinde rekabet vardı.

kardeşi Berkyaruk arasında başlayan savaşlar 5 yıl (492-497/1098-1104) kadar sürdü. Aralarında 5 büyük savaş yapıldı ve neticede Berkyaruk'un zaferiyle sonuçlandı. Bunun üzerine o dönemdeki adet gereğince, Abbasi halifesi, onu saltanat hil'atı gönderdi ve Bağdat'ta hutbede onun adını okuttu (497/1104).⁽¹⁴⁾

Aynı yıllarda, Haçlılar, İslâm ülkelerine karşı Haçlı seferlerini başlattılar.

Berkyaruk, Bağdat'a gitmişti. O ve adamları halkın mallarına el uzattılar. Bu yüzden Hille hakimi Sadaka b. Mezyed, ona karşı isyan ederek, onun adına hutbe okumayı kesti ve hutbeyi kardeşi Muhammed Tapar adına okumaya başladı. Söylendiğine göre, Berkyaruk'un veziri, Sadaka b. Mezyed'e elçi göndererek, ondan geçmiş yıllarda ödemiş olduğu vergiler hariç, Beytülmal'e ödemesi gereken 1 milyon dinarı derhal göndermesini istedi. Göndermediği takdirde ülkesini elinden almakla tehdit etti. Ancak Sadaka, bu tehdide kulak asmadı. Bunun üzerine Berkyaruk, onun üzerine ordu gönderdi ve onu Hille'den çıkarttı. Berkyaruk, aynı yıl içerisinde Faris'teki batınîlerin öldürülmelerini emretti.⁽¹⁵⁾

Berkyaruk'un 1100 yılında Sefidrud'da mağlup olması üzerine, Horasan meliki Sencer, anneleri bir olan kardeşi Muhammed Tapar tarafına geçti. İki kardeş Cürcan'da buluştular. Artukoğlu İlgazi de Tapar'a katıldı ve onun hizmetinde samimi bir şekilde çalıştı. Tapar, Bağdat üzerine yürüyerek, Hılafet merkezini ele geçirdi. Halk onun gelişine sevinerek, onu büyük bir tezahüratla karşıladı. Halife de Berkyaruk ve askerinin Bağdat halkına yapmış oldukları kötülükleri onu anlatarak, geliş sebebiyle duyduğu sevinçli dile getirdi.⁽¹⁶⁾

Ne var ki, Berkyaruk'un ayrılması ve kardeşi Muhammed Tapar'ın şehre girmesiyle Bağdat sükûnete kavuşmuş olmadı. Sultan Tapar ve kardeşi Sencer saltanat merkezlerine dönmek üzere Bağdat'tan ayrılmışlardı. Birincisi Hemedan, ikincisi Horasan'a gidiyordu. Muhammed Tapar'ın Bağdat'tan ayrılmasından sonra halife, Vasıt'ta olan Berkyaruk'

---

(14) İbnu'l-Esir, X, 107-108.

(15) Bu konuda İbnu'l-Esir'in Faris İsmailileri veya batınîleri hakkında verdiği malumata bakınız. X, 116-124.

(16) İbnu'l-Esir, X, 113-115.

un, kendisinin Tapar'la yaptığı görüşmeleri ve aleyhindeki konuşmalarını duymuş olduğunu haber aldı. Bunun üzerine Muhammed Tapar'a haber göndererek ondan derhal Bağdat'a dönmesini istedi. Bir süre sonra Berkyaruk'la kardeşi Muhammed Tapar arasında savaşlar yapıldı. Her iki tarafın askerleri, şiddetli soğuk, bol yağmur ve fırtınalar yüzünden büyük zorluklarla yüzyüze geldiler. Köprüler yıkıldı, yollar kapandı, anarşi ve bozgunculuk yayıldı. Yerleşim merkezleri tahrip edilerek, çok sayıda insan öldürüldü ve mallar yağmalandı. Gönülleri korku ve bedbinlik kapladı. Selçuklu tahtı, dıştan Oğuz tehlikesiyle yüzyüze geldi. Neticede iki tarafın aklı erenleri, iki kardeşin arasına girerek sulh anlaşması yaptırmaya muvaffak oldular. Bu anlaşmaya göre, saltanat Berkyaruk'ta kalıyor, Muhammed Tapar Gence meliki sıfatıyla, Azerbaycan, Diyarbakır, Cezîre, Musul eyaletlerine hâkim oluyordu. Berkyaruk'un kapısında sultan sıfatıyla günde 5 nöbet çalınmasına karşılık, Mehmet Tapar'ın kapısında 3 nöbet çalınması kabul edilmişti. Muhammed Tapar, gerektiği zaman kardeşi Sultan Berkyaruk'un yardımına asker gönderecekti. İki kardeş, bu anlaşmaya bağlı kalacaklarına yemin ettikten sonra birbirlerinden ayrıldılar. Berkyaruk, Sava'daki Karatekin ovasına, Tapar ise Esedâbad'a çekilirken, askerler de beyleriyle birlikte kendilerine mahsus iktalarına dağıldılar. Abbasi halifesi, Berkyaruk'a saltanat hıl'atı gönderdi ve Bağdat'ta hutbelerde onun adının okunmasını emretti. Ancak, çok geçmeden iki kardeş arasında yeniden harp çıktı (495/1101-1102).⁽¹⁷⁾

Berkyaruk'la kardeşi Muhammed Tapar arasındaki yeni savaş 5 yıldan fazla sürdü. Bu süre içerisinde, Berkyaruk'un vefatından yaklaşık 2 yıl önce aralarında sulh yapılana kadar, şiddetli çarpışmalar vukubuldu. Sonunda yeniden anlaşmalı zorunda kalmışlardı. Çünkü ikisi arasındaki harplerin sonu gelmedi; ülkeyi anarşi ve bozgunculuk kapladı. Kötülükler yayıldı, mallar yağmalandı, oluk gibi kan akıtıldı, ülke tahrip edildi. Köyler, kasabalar yakıldı. Devlet güçsüz düştü, düşmanlara fırsat hazırlandı. Hükümdarlar güçlerini kaybettiler, zayıf duruma düştüler. Büyük komutanlar, hükümdarlar üzerindeki nüfuzlarını devam ettirmek, onların kendi başlarına hareketine imkân vermemek ve ellerine

---

(17) Aynı eser, X, 122 vd.

geçirmiş oldukları yetkileri kaybetmemek için, bu durumun devam etmesini istiyorlardı. Bu esnada, Berkyaruk Rey'de bulunuyordu; Rey, Cebel Teberistan, Huzistan, Diyarbakır, Cezire ve Haremeyn (Mekke ve Medine)'de hutbe onun adına okunuyordu. Muhammed Tapar ise Azerbaycan'daydı. Azerbaycan, Arran, Ermeniye, Isfahan ve Tekrit hariç bütün Irak'ta hutbe Muhammed Tapar adına okunuyordu. Batiha bölgesinde yer alan merkezlere gelince; hutbe, bazılarında Berkyaruk, bazılarında ise Muhammed Tapar adına okunuyordu. Basra'da hutbelerde her ikisinin adı birlikte zikrediliyordu. Horasan'da ise, Cürcan'dan Maveräünnehir'e uzanan kesimde yer alan bütün merkezlerde Melik-Sencer, hutbede kendisinin ve kardeşi Muhammed Tapar'ın adını birlikte okutuyordu.'⁽¹⁸⁾

Hazinesinin boşalması ve askerinin hazinesinde kalan az miktardaki paraya göz dikmesi sebebiyle Berkyaruk, kardeşi Muhammed Tapar'la sulh yapmaya mecbur kalmıştı. Kardeşine elçi gönderdi. Teklifi kabul edilince, aşağıdaki şartları taşıyan bir sulh yapıldı:

1 — Sultan Berkyaruk, Muhammed Tapar'ın kapısında nöbet çaldırmasına engel olmayacaktır.

2 — Tapar'ın hükmettiği bölgelerde, hutbede sadece onun ismi okunacaktır.

3 — İki arasındaki ilişkiler, vezirler aracılığıyla yürütülecektir.

4 — Her ikisinin askeri, hükmettikleri bölgelerde müstakil kalacak; birinin askeri diğerinin askerine karışmayacaktır.

5 — Sefidrûd nehrinden Derbend'e uzanan bölge, Diyarbakır, Cezire, Musul, Şam bölgesi ve Irak'ın Seyfûddeve⁽¹⁹⁾ idaresindeki kesimi Muhammed Tapar'a kalacaktır.

Berkyaruk, gönderdiği elçilerle yapılan sulhun şartlarını Abbasi halifesine bildirdi. Bunun üzerine halife Mustazhir'in emriyle hicrî 497 yı-

(18) Aynı eser, X, 138 vd.

(19) Seyfûddeve'den maksat, bu ünvanı taşıyan Hille hakimi Sadaka b. Mezyed'dir. Hille, Basra ve Vasıt onun egemenliği altındaydı. Sadaka, aynı zamanda "Meliku'l-arap" ünvanını da kullanıyordu. Çünkü Araplar, halife, sultan veya diğer idarecilerle karşı onun himayesine sığınıyorlardı. Sadaka bizzat "Ben meliku'l-arab'ım" derdi. (İbnu'l-Esir, X, 165, 169). Bu hususta bkz. İbnu'l-Esir, X, 137.

lı Cemaziyelevvel ayının 19'u Cuma günü Bağdat'ta hutbe, Berkayaruk adına okutuldu.⁽²⁰⁾

Ancak, Berkayaruk'un talihinin kendisine güldüğü günler çok sürmedi. Zira hastalığı şiddetlendi. Ecelinin yaklaştığını hissedince, oğlu II. Melikşah'ı kendisine veliaht tayin ederek ona biat etti ve 498 (M. 1104) yılı Rebiülahir ayında 25 yaşında öldü. Saltanatı 12 yıl 4 ay sürmüştü.

Şüphesiz ki, iki kardeş arasında uzun süre devam eden harpler, maddî refahtan ekonomik sıkıntılara ve sultanlıktan melikliğe geçiş, Berkayaruk'un sıhhi durumunu önemli ölçüde etkilemiş, genç yaşına rağmen gücünü tüketmişti. Kardeşi Muhammed Tapar'la yaptığı son anlaşma ve muhaliflerinin kendisine itaat etmesinden sonraki istikrar, onu ölümden kurtaramadı. Burücird'de öldü. Berkayaruk, İbn Hallikan'ın tavsif ettiği gibi, "içkiye düşkünlüğü dışında kusuru olmayan yüksek karakterli bir şahıstı."⁽²¹⁾

4. MUHAMMED TAPAR (498-511/1104-1117)

Berkayaruk'un ölümünden sonra, hicrî 498 yılı Rebiülahir ayında onun yerine tahta henüz 5 yaşına bile ulaşmamış oğlu II. Melikşah çıkarıldı. Adına hutbe okunan küçük Melikşah'a, Abbasi halifesi tarafından dedesi Melikşah'ın ünvanı olan "Celalüddeve" ünvanı verildi. Ancak, küçük sultan tahtı muhafaza edemedi. Birkaç hafta veya birkaç ay sonra tahttan indirildi. O dönemde carî adet üzere gözlerine mil çekildi.⁽²²⁾

Bununla artık Tapar için saltanat yolunda engel kalmamıştı. Abbasî halifesi Mustazhir (487-512/1094-1118), onu yeniden sultan olarak ilân etti ve ona "Gıyasüddin" ünvanı verdi. Tapar, kısa sürede kuvvetini artırdı, askerini çoğalttı ve maddî durumunu düzeltti. Saltanatına göz diken ve onunla saltanat mücadelesine girişen kalmadı. Yaklaşık 13 yıl (498-511/1105-1118), İran'da fiili hâkimiyetini sürdürdü. Bu süre içinde, gittikçe kuvvetini artıran batınî hareketine son vermek için büyük gayret gösterdi. Batınî karargâhı olan İsfahan'daki kaleyi ele geçirerek,

(20) A.g.e., X, 138-139

(21) Vefeyât, I, 242.

(22) Süyûtî, Tarihu'l-hulefa, 284.

kale hâkimi Abdülmelik b. Attaş'ı öldürdü.⁽²³⁾ Bunun dışında, Tapar zamanında ona karşı isyan edip, saltanatı onun elinden almaya çalışan yeğeni Ayaz'ın hareketi hariç, zikredilmesi gereken önemli olay yok gibidir. Aralarında sulh yapılmasına rağmen, Ayaz, Tapar'a karşı düşmanlığını devam ettirdi ve onu öldürmek için komplolar hazırladı. Ancak bu suikast teşebbüsü ortaya çıkarıldı ve Ayaz saltanat sarayına girdiği sırada pusuya düşürülerek öldürüldü.⁽²⁴⁾ Muhammed Tapar'ın Hille, Basra ve Vasıt şehirleri hükümdarı Sadaka b. Mezyed üzerine tertiple-diği hücumları da buna eklemek gerekir. Sadaka, Ayaz'ı destekleyerek önce Basra'yı (499/512), daha sonra da Tekrit kalesini istilâ etmişti. Sultan Tapar'la Sadaka arasındaki mücadele büyük boyutlara ulaşmış, çok tehlikeli bir hal almıştı. İkisi de birbirinden korkuyor, Sadaka, sultanla buluşmaktan kaçınıyordu. Neticede, Abbasi halifesi ikisini barıştırmak için harekete geçti. Sadaka b. Mezyed, 50 bin Arap asıllı askerden oluşan ordusunun başında Hille'den Bağdat'a doğru yürümüşü. Bunun üzerine halife, elçi ve mektup göndererek Muhammed Tapar'dan yardım istedi. Konuyu müneccimlerine götüren Tapar, onlardan birinin tavsiyesine uyarak Sadaka'yla savaşa karar verdi.⁽²⁵⁾ İki ordu arasında yapılan savaşta, Selçuklu ordusu hezimete uğradı. Askerlerinden pekçok esir düştü, ordu içinde karışıklıklar başgösterdi. Halifenin iki taraf arasında sulh temini için yaptığı çalışmalar fayda vermedi. Sadaka'ya karşı savaşmak için yeniden harekete geçen Selçuklu ordusu, büyük bir zafer kazandı. Savaş anında Türk askerlerinden biri Sadaka'nın yüzüne bir darbe indirmişti, bu sırada bir diğeri sırtından okla vurdu. Ona yetişen bir genç, çekerek onu atından düşürdü ve kılıcıyla vurarak öldürdü. Başını kesip Sultan Tapar'a götürdü. Sadaka öldürüldüğünde 59 yaşında bulunuyordu; 21 yıl emirlikte kalmıştı. Askerinden 3.000'den fazla süvari öldürüldü. Öldürülenlerin içinde Sadaka'nın yakınları da vardı. Sadaka'nın Dubey's adındaki oğlu esir edildi; diğ er oğlu Bedran ise Hille'ye kaçtı, para ve mal ne bulduysa hepsini soydu. Bütün civarı yağmaladığı gibi, binlerce cilt kitaba el koydu. Bu olaylar 501/1107 yılında vukua gelmişti.⁽²⁶⁾

(23) İbnu'l-Esîr, X, 161-163.

(24) A.g.e., X, 144 vd. 147, 150, 154.

(25) Nizami Semerkandî Char Makale, 71 vd.

(26) İbnu'l-Esîr, X, 165-169.

Muhammed Tapar'ın Sadaka b. Mezyed'e karşı kazandığı bu zafer, Nizamî Semerkandî'nin Char Makale isimli eserinde naklettiği üzere, müneccimlerin talihi bilmeleriyle ilgili olarak anlatılan hoş bir fıkrâ⁽²⁷⁾ ile birlikte ele alınır. Semerkandî'nin söz konusu eseri Browne tarafından İngilizceye çevrilmiştir.⁽²⁸⁾

İbnu'l-Esir'in tanıttığına göre Sadaka b. Mezyed, "cömert, halim, doğru, çokça hayır ve hasenat yapan biriydi. Üzüntülü ve kederliler için ömrü boyunca bir sığınak olarak kaldı. Kendisine gelen herkese iyilik ve yardım elini uzatırdı. Kendisine gelenleri memnun eder ve onların ziyaretine giderdi. Adil bir idareciydi; halkı onun idaresi altında emniyet ve güven içinde yaşadı. İlk hanımının üzerine başka kadınla evlenmeyen ve onun üzerine câriye edinmeyen iffet sahibi bir şahıstı. Bunun dışında neler düşünebilirsiniz? O, görevlilerinden hiçbirinin malını müsadere etmediği gibi, onlardan hiçbirini eski kötülükleri sebebiyle hesaba çekmedi. Devlet ricali ve halk, mallarını emanet olarak onun hazinesine bırakırlardı. Ona karşı, çocuğun babasına şımarıldığı gibi şımarırlar ve nazlanırlardı. Halkı tarafından, Sadaka b. Mezyed kadar sevilen bir hükümdar duyulmamıştır. Onun halkına karşı sevgisi de aynı şekilde eşsizdir. O, oldukça mütevazı ve mütehammil bir şahıstı. Şiir ezberler, çok veciz sözler söylerdi. Allah kendisine rahmet eylesin; onun dünyanın güzelliklerinden olduğu şüphesizdir."⁽²⁹⁾

Muhammed Tapar, 1107 yılında Bağdat'a döndü. Bağdat halkının şikâyeti üzerine bazı vergi ve gümrük resimlerini kaldırdı.⁽³⁰⁾ 5 ay sonra, Bağdat'tan İsfahan'a gitmeye karar verdi. 1108 yılında Sultan Tapar'ın Emir Mevdud komutasında gönderdiği ordu, Musul'u Atabek Çavlı'nın elinden aldı. Çavlı, Musul'u 2 yıl önce ele geçirmiş bulun-

(27) Anecdote XXIX (s. 102-104); Browne, II, 302.

(28) Semerkandî'nin kaydettiğine göre (terc. 71, 72) sözkonusu müneccim, fazla bir bilgiye sahip değildi. İçtiği içkinin tesiriyle yarı sarhoş bir haldeydi. Sultanın nedimlerinden biri, yapılacak savaşın neticesi hakkında bilgi vermesini, yıldızların neyi gösterdiğini söylemesini isteyince: "İki neticeden biri olacak, bunu kesinlikle biliyorum; ordunun biri galip, diğeri mağlup olacak. Bizim ordumuz galip gelirse tebrik edileceğim, diğeri galip gelecek olursa beni kim ciddiye alacak?" karşılığını verdi. Muhammed Tapar onun böyle konuştuğunu duyunca, Gazneli bu müneccimin kovulmasını emretti.

(29) el-Kamil, X, 169.

(30) Süyutî, 283.

yordu. Selçuklu emirleriyle, Kudüs Frank Krallığı arasındaki savaşlar da sürüp gidiyordu. 1113 yılında Musul emiri Mevdud, Dimeşk emiri Tuğtekin ve Emir Ayaz b. İlgazî başta olmak üzere Selçuklu emirleri Kudüs Franklarına karşı birlikte harekete geçtiler. Taberiyye civarındaki korkunç savaştan sonra Kudüs Frank Kralı Baldwin esir alındı. Daha sonra Mevdud'un ölümü üzerine sultan Muhammed Tapar tarafından Musul valiliğine atanmış olan⁽³¹⁾ Emir Aksungur (İmadeddin Zengi'nin babası), sultanın oğlu Mesud'la birlikte Frankların üzerine yürüdü. Fırat'ı geçtikten sonra Franklarla birkaç yerde çarpıştı. Bu savaşlar Frankların galibiyetiyle neticelenmişti. Bizzat Selçuklu emirleri arasında da harpler yapılıyordu.

Muhammed Tapar'ın Şahsiyeti-Ahlâkı-Vefatı:

Muhammed Tapar, güzel ahlâklı, cesur ve âdil bir sultandı. Onun adaletini, şu olaydan açık bir şekilde anlayabiliriz: Beytülmal hazinedarı bir batınî tarafından öldürülmüştü. Sultan, hazinedeki para ve mücevheratın kendisine gösterilmesini emretti. Hazinede içinde pekçok mücevher olan küçük bir sandık bulunuyordu. Sultan Muhammed Tapar, hazinedarın, ölümünden birkaç gün önce bu sandığı kendisine gösterdiğini ve yabancı bir tüccar tarafından emanet bırakılmış olduğunu bildirdiğini açıkladı. Hizmetçilerden birine, bu sandığı muhafaza etmesini ve sahibini araştırmasını söyledi. Halbuki sandığın sahipleri sandıklarının kaybolduğuna inanmışlar, mücevherlerinden ümidi kesmişlerdi. Görevlendirilen hizmetçi, onları bularak sultana getirdi ve Sultan Tapar, mallarını onlara teslim etti.⁽³²⁾

İbn Hallikan'ın da dediği gibi, Muhammed Tapar, "Selçuklu sultanlarının yiğidi ve aslanıydı. Güzel huylu ve âdil olan bu sultan, son derece güzel eserler bırakmıştır. Fakirlere ve yetimlere çok iyilik yapardı. Dinsiz kâfirlerle (yani batınîlerle) çok savaşmıştır. Halkının idaresinde son derece hassastı."⁽³³⁾

(31) Mevdud Dimeşk Emevî Camiinde cuma namazından çıktığı sırada bir batınî tarafından öldürüldü (hicrî, 507). Onun öldürülmesinde Dimeşk emiri Tuğtekin'in parmağı olduğu da söylenir. İbnu'l-Esir, X, 187.

(32) İbnu'l-Esir, X, 198.

(33) Vefayât, IV, 164.

İbn Hallikan'ın kaydettiğine göre, İmâm-ı Gazzali, sultan Muhammed Tapar'a güzel huylar ve üstün ahlakî hasletler sahibi olmasını tavsiye etmiş ve insanın bu dünya hayatına da önem vermek zorunda olduğunu bildirmiştir. Dünya hayatının, âhiret hayatının tarlası olduğunu unutmamasını, aynı zamanda âhiret hayatını da düşünmesini hatırlatmıştır. Çünkü, insanoğlu ne kadar yaşarsa yaşasın, şüphesiz ecele, yani kaçınılmaz sona mahkûmdur. İmâm-ı Gazzali ona şöyle demiştir:

“Ey âlemin sultanı! Bilesin ki, Âdemoğulları iki gruba ayrılır:

a) Gafiller: Bunlar, sadece bu dünya halinin görüntülerini düşünürler, uzun yaşamak arzusundan başka gâyeleri yoktur. Kaçınılmaz sonu hiç hatırlamazlar.

b) Akıllılar: Kaçınılmaz sonu, yani ölümü hiç unutmazlar, sonlarının ne olacağı düşüncesiyle bu hususa çok önem verirler. Dünyadan nasıl ayrılacaklarını, imanlı olarak ayrılabilmek için nelerin yapılması gerektiğini, dünyadan kabirlerine neler götüreceklerini, kendilerinden sonrakilere bıraktıklarını, veballerini ve sorumluluklarını devamlı düşünürler.”⁽³⁴⁾

Sultan Muhammed Tapar, hastalığa yakalanmıştı. Hastalığı şiddetlenince, ölümünün yaklaştığını hissederek oğlu Mahmud'un huzuruna getirilmesini istedi. Mahmud gelince onu öptü, o esnada baba oğul ikisi de ağladılar. Sultan, oğluna saltanat tahtına oturmasını ve halkın işlerine bakmasını emretti. Mahmud, o sırada henüz 14 yaşlarında bulunuyordu. Sultan Muhammed Tapar, hicrî 511 (M. 1117) yılı Zilhicce ayının 24'ünde, 37 yaşında iken Isfahan'da öldü.⁽³⁵⁾ Ölümünün ertesi günü hutbe, oğlu Mahmud adına okundu.

5. MAHMUT B. MUHAMMED TAPAR (511-525/1117-1131):

Yukarıda geçtiği gibi, Mahmud Selçuklu sultanı olduğu sırada henüz 14 yaşındaydı. 25 Zilhicce 511'de Isfahan'da, 13 Muharrem 512'den itibaren de Bağdat'ta hutbe onun adına okundu. Bu yılın Rebiülevvel

(34) A.g.e., IV, 164.

(35) Sultan Muhammed Tapar adına Bağdat'ta ilk hutbe, hicrî 429 yılı Zilhicce ayının ilk günlerinde okundu. Birkaç defa aralıklarla kesildi.

ayında halife Mustazhir öldü. Mustazhir'in halifeliliği 24 yıl, 4 ay, 11 gün sürmüştü. Bu halifenin zamanı, İbnu'l-Esir'in dediği gibi, halk için mutluluk dönemleriydi. O günler, güzelliği bakımından bayramlara benziyordu. Mustazhir, iyi bir hattattı ve geniş kültür sahibiydi. İyilik yapmayı çok severdi; halka sıkıntı vermekten ve kötülük yapmaktan kaçınırdı.⁽³⁶⁾ Mustazhir'den sonra Abbasi halifeliliğine oğlu Müsterşid (521-529/1118-1135) geçti.

Sultan Mahmut döneminde, 513/1119 yılında kardeşi Savâ ve Âvâ emiri Tuğrul Bey, ona karşı isyân etti. İki kardeş arasındaki düşmanlık gittikçe şiddetlendi. Mahmud, aynı yıl içinde amcası Sencer'e karşı da kanlı bir savaşa girdi. Çünkü o, amcasının saltanatını elinden almasından korkuyordu. Ki, Sencer, Bundarî'nin tanıttığı üzere "Selçuklu hanedanının temel direği olan en büyük sultanıdır. Saltanatı, Horasan, Irak, Maveraünnehir, Gazne, Harezm ve Türkistan'a şamildir. Devleti yücelmiş ve zirveye ulaşmış, bu ülkeleri egemenliği altına almıştı. O, Selçuklu hanedanının şeyhi, büyüğü, şerefının koruyucusu ve devletin ömrünü uzatanıdır."⁽³⁷⁾

Anlaşıldığına göre, düşmanlığı başlatan bizzat Mahmut'tur. Nitekim o, Semerkant valisine mektup göndererek, ona ordusunun başında amcası Sencer'in ülkesine doğru yürümesini emretmişti. O, bu validen kendisinin de ordusuyla ters istikametden üzerine gittiği amcası Sencer'in karşısına çıkmasını istemişti ki, böylece amcasını iki taraftan kısıkaç altına alacaktı. Mahmut, aynı zamanda, arap hükümdarı Dubeys b. Sadaka ve diğer bazı emirlerden de yardım almıştı.

Diğer taraftan, yeğenin kendisi aleyhine hazırladığı tertipten haber alan Sencer, Cebel ve Irak bölgesine giderek, küçük yaşta olan ve idareyi veziriyle hacibinin ellerine bırakmış yeğeni Mahmut'un idaresindeki toprakları istilaya karar verdi. Sultan Mahmut'un ordusu Rey şehrine yaklaşmış, Sencer'in ordusunun öncü birlikleriyle arasında çok az mesafe kalmıştı. Bu sırada Emir Ali b. Ömer, Sencer'e bir elçi göndererek, Sultan Muhammed Tapar'ın, ölümünden önce oğlu Mahmut'un

(36) İbnu'l-Esir, X, 203.

(37) Tarihu Devleti âl-i Selçuk, 110.

sultanlığını kabul etmesi şartıyla, Mahmut'un amcası Sencer'e saygı göstermesini, onun görüşüne başvurmasını ve onun emirlerini yerine getirmesini vasiyet ettiğini bildirdi.⁽³⁸⁾

Ne var ki, sulh için harekete geçen emirlerin gayreti, iki taraf arasında savaş çıkmasını önleyemedi. Mahmut, süvarilerinin çokluğuna ve askerinin cesaretine güvenerek amcası Sencer'in ordusunu küçümsüyordu. Gerçekten Sencer ordusunun sağ ve sol kanatları bozulmuş, askeri paniğe kapılarak geriye kaçmaya başlamıştı. Ancak Sencer, yeğeniyle savaşa devam etti, ordusunda bulundurduğu filleri Mahmut'un askerinin üzerine saldı. Bunun üzerine Mahmud'un süvarilerinin atları fillerden ürktü, askerler de paniğe kapıldı. Küçük yaştaki sultana acıyan Sencer askerlerine şöyle dedi: "Filleri üzerine salarak, küçüğü korkutmayın, filleri onun bulunduğu tarafa göndermeyin." Neticede Mahmut'un ordusu hezimete uğradı. Adı hutbelerden çıkarıldı ve hicrî 513 yılı Cemaziyelevvel ayının 26'sında hutbe Sultan Sencer adına okundu.

Mahmut mağlubiyetten sonra İsfahan'a gitti, Hemedan'a hareket eden Sencer ise, askerinin azlığını dikkate alarak, sulh yapmak maksadıyla yeğenine elçi gönderdi. Bu mağlubiyetin, küçük yaştaki Sultan Mahmut üzerinde pek menfi tesiri olmadı. Zira Sencer, Sultan Mahmut'un ninesi olan annesinin yardımını istemiş; bu kadın, torununa sulh yapmasını tavsiye etmişti.⁽³⁹⁾ Neticede Mahmut, sulhe razı oldu. Sencer, yeğenini son derece iyi karşılayıp, yapılan harpleri unuttu ve onu affetti. Onu kendisine veliaht tayin edip, yaklaşık 14 yıldır hükmetmekte olduğu Irak bölgesi meliki olarak görevlendirdi. Kızı Mahmelek Hatun'u onunla evlendirdi. Ancak kızı, kısa süre sonra öldü (523/1129). Sencer, kızının ölümüne son derece üzüldü. Hatta şâir Buhârî el-Amîkî'yi getirtip mersiye yazdırdı. Şâir o sırada oldukça yaşlanmıştı.⁽⁴⁰⁾

Hicrî 514 (M. 1120) yılında, Musul ve Azerbaycan emiri Mesud, kardeşi Sultan Mahmut'a karşı isyan etti. Tarihçiler, Mesud'un isyanını, başlarında Dubeyş b. Sadaka olmak üzere bazı emirlerin, onu saltanat davasına teşvik etmelerine ve kardeşiyle mücadeleye zorlamalarına

(38) A.g.e., 111.

(39) Mahmud'un ninesi olan bu büyük valide hatun, hicrî 515 yılında Merv'de öldü.

Onun için, eşi görülmemiş bir cenaze merasimi yapıldı.

(40) İbnu'l-Esir, X, 207 vd.

bağlamışlardır. Mahmut'un ordusunun, amcası Sencer karşısında aldığı mağlubiyetten sonra dağılmış olması da, bu isyanda teşvik unsuru olmuştur. Sözkonusu emirler, Mesud'u Azerbaycan, Musul ve Cezire sultanı tanıdıklarını açıkladılar. 28 gün onun kapısında günde 5 defa olmak üzere Sultanlara mahsus nöbet çaldırdılar. Ancak Mahmut, Porsukoğullarından Aksungur'un yardımıyla kardeşi Mesud'u mağlup etti. Mesud, kaçıp gizlendi, ordusu da dağıldı. Bütün bunlara rağmen kardeşi Mesud'un durumuna üzülen Mahmut, Aksungur'u onu aramakla görevlendirdi. Mesud'u bulan Aksungur, ona kardeşi tarafından affedildiğini ve eski görevine iade edildiğini haber verdi. Mahmut, asi kardeşinin iyi karşılanmasını ve ona iyi davranılmasını emretmişti.⁽⁴¹⁾ Diğer taraftan Mahmud'a son derece bağlı olan, onun kardeşi Mesud ve Franklarla yaptığı savaşlarda büyük başarı gösteren ve Mesud'un yumuşatılmasında siyasî kabiliyetini ispat eden Emir Aksungur, Sultan tarafından Musul vilayetine ilaveten Cezire, Sincar ve dolaylarının valiliğiyle taltif edildi⁽⁴²⁾ Mahmut, daha sonra 516 yılında Aksungur'u baba bir kardeşi Mesud'un annesiyle evlendirdi ve onu Bağdat Şihneliğine tayin etti. Onun diğer bir görevi, topraklarına taarruza yeltenecek olursa Hille emiri Dubeys b. Sadaka b. Mezyed'e karşı savaşmaktı. Sultanın ordularıyla Dubeys kuvvetleri arasında çok sayıda savaş yapıldı. Hatta, Sadaka'nın Bağdat'ı tahrip edeceğine dair bir mektup göndermesi üzerine Abbâsî halifesi Müsterşid de ordunun başında onunla savaşa çıktı. Halife Müsterşid, siyah bir kaftan giymiş başında da siyah bir sarık ve taylasan koymuş, Hz. Peygamber (s.a.s)'in bürdesini üzerine almıştı. Elinde asa, belinde Çin işi demir bir kemer bulunuyordu. Ordusuyla birlikte Dicle'yi geçip Dubeys'in üzerine yürüdü. Dubeys b. Sadaka hezimete uğratıldı. Ancak o, geriye dönerek Basra'yı istilâ etti. Sonra Basra'yı terkederek Franklara katıldı ve onlarla birlikte Halep muhasarasına iştirak etti, şehri almaları için teşvikte bulundu. Frankların mağlubiyeti üzerine, onlardan ayrıldı ve Muhammed Tapar'ın oğlu Tuğrul'a iltica etti. Burada da Tuğrul'u Irak'ı istilaya teşvik etti ve onu harekete geçirmeyi başardı (519 H.)⁽⁴³⁾

---

(41) A.g.e., X, 213 vd.

(42) A.g.e., X, 223 vd.

(43) A.g.e., X, 231.

Halife Müsterşid'in Dubeys b. Sadaka ile savaşa çıkışı orduya bizzat komuta etmesi ve askerinin desteği sebebiyle Dubeys'e karşı zafer kazanması, görüldüğüne göre, Sultan Mahmut'un halife tarafından korku ve endişelerini artırmıştır. Yakın adamlarından biri, ona Bağdat'a gitmesini ve bu endişelerine bir sınır koymasını tavsiye etmişti. Halife Müsterşid, Sultan Mahmut'un Bağdat'a gelmek istediğini öğrenince, ona elçi göndererek, bu yolculuğu geciktirmesini, Dubeys'le yapılan savaş sebebiyle zuhur eden karışıklıkların yatışması, gıda maddelerinin yokluğu ve aşırı pahalılık yüzünden halkın uğradığı sıkıntıların giderilmesinden sonra gelmesini tavsiye etti. Ancak halifenin bu tutumu, Sultan Mahmut'u halifenin tavsiyesinin, tamamıyla kötü niyetten kaynaklandığını düşünmeye sevketti. Dolayısıyla onun Bağdat'a gitme azmini kuvvetlendirdi. Halife ise, onun Bağdat'a gelmesi durumunda ev halkıyla beraber Bağdat'tan ayrılmaya karar verdi. Ev halkıyla birlikte Dicle'nin batı yakasına geçti. Onun Bağdat'tan çıkışı sebebiyle halk, görülmemiş şekilde ağlayıp sızlandılar. Bu sırada Sultan Mahmut, elçi göndererek ona iltifatkâr davrandı ve sarayına dönmesini rica etti. Ancak halife, önceki teklifinde ısrar ederek, sultanın öfkesini tahrik etti. Neticede bu sürtüşmeler harbe dönüştü.

Sultan Mahmut, halifenin ordusunu mağlup ederek, hicrî 521 yılı Muharrem ayında Bağdat'a girdi. Onun askeri, halifenin ve bazı devlet ricalinin saray ve köşklerini yağmaladı. Bu sırada halife, 30 bin kişilik bir ordunun başında Bağdat'ın doğu yakasına geçti. İki taraf arasında yeniden savaş başladı. Ancak, Ebu'l-Heyca'nın askeriyle birlikte halifenin ordusundan ayrılarak, Sultan Mahmut'un ordusuna katılması ve Vasıt valisi İmadeddin Zengî'nin kuvvetli bir donanma ve kalabalık bir askerle yardıma gelmesi, harbin tarihini Mahmut lehine çevirdi. Bütün bunlar, halifeyi ümitsizliğe sevketmişti. Dolayısıyla sulha yanaşmak zorunda kaldı. Sultan Mahmut, halifenin özrünü kabul ederek, onu olanlar dolayısıyla muhakeme etmedi. Onu ve Bağdat halkını affetti ve adamlarından birinin Bağdat'ı yakması için yaptığı telkinlere kulak asmadı. 521 yılı Rebiülevvel ayının 10'una kadar şehirde kaldıktan sonra Hemedan'a döndü. Amcası Sencer'le buluştuktan sonra 523 yılında yanında Dubeys b. Mezyed olduğu halde Mahmut tekrar Bağdat'a geldi. Bu defa halife ile Dubeys'i anlaştırmak için gelmişti. Görevini yerine

getirdikten sonra Hemedân'a döndü. Ancak Dubeys, verdiği sözden dönerek, Halife Müstersid ve Sultan Mahmud'a karşı isyan etti. Bunu haber alan Mahmut, onun üzerine 10 bin süvariden oluşan bir ordu gönderdi. Bu durum karşısında Basra'dan kaçan Dubeys, izini kaybettirerek gizlendi.⁽⁴⁴⁾

524/1130 yılında, bazı emirler Cürcan'dan Mesud'u davet ederek, onu kardeşi Mahmut'a karşı mücadeleye teşvik ettiler.⁽⁴⁵⁾ Bu haberler, Mahmut'un endişe ve korkularını artırmıştı. Bu sebeple Bağdat'tan Hemedan'a hareket etti. Kirmanşah'a ulaştığı sırada, kendisini kardeşi Mesud karşıladı. Bununla isyan söylentilerinin asılsız olduğunu gösterdi. Durumdan memnun kalan Mahmut, Gence ve civarını ona ikta ederek, onu bu bölgeye gönderdi. Mesud, kardeşi Sultan Mahmut'un ölümüne kadar orada kaldı.⁽⁴⁶⁾

Mahmud'un Ahlâkı - Şahsiyeti - Vefatı:

Sultan Mahmut devrinin, bazı hatalar ve yönetimdeki aksaklıklarla meşhur olduğu şüphesizdir. Bundarî'nin abartarak "mefasid = ifsat edici, bozucu icraatlar" dediği bu hataları şöyle özetleyebiliriz:

1 — Sultan Mahmud, saltanatının başlangıcında, nüfuzunun genişliğine, kuvvetine ve babasının kendisine amcası Sencer'e itaat etmesini ve onun tavsiyelerine uymasını vasiyet etmesine rağmen, amcası Sencer'e karşı malum savaşlara girişmiştir.

2 — O, bütün kötülüklerine ve devletin başına açtığı gailelere rağmen Arap hükümdarı Dubeys b. Sadaka b. Mezyed'i desteklemiş ve onu yakınları arasına almıştır. Halbuki, sınırsız arzu ve ihtiras sahibi olan Dubeys, devamlı isyan ederek ülkeyi tahrip etmiş, halifeye karşı rekabete girişerek rüşvetle bazı emirleri etrafında toplamıştı. Bütün bu yaptıklarıyla, ülkede anarşi ve bozgunculukların yayılmasına ve asayişin kaybolmasına yardımcı olmuştu.

(44) İbnu'l-Esir, X, 242-245, 249 vd.

(45) Bir görüşe göre, Mesud, amcası Sencer'in yanında Horasan'da bulunuyordu. Onu isyana sevkeden Sencer'dir.

(46) İbnu'l-Esir, X, 254.

3 — Faris valisine karşı kötü davranması ve halktan mal ve para istemesi. Onun bu tutumu, kendisiyle valisi arasında düşmanlık çıkmasına ve kendisine gönderilmek üzere mal hazırlamış olan bu valinin, hazırladığı malı göndermekten kaçınmasına sebep olmuştur. Neticede bu vali isyan etti ve bölgede sulh ve sükûn bozuldu.

4 — Hizmetinde olan Mazenderan bölgesi emirlerinden birkaçına ve yine diğer bazı emirlere kötü muamelede bulunması: Söz konusu emirler Kürt asıllıydı; babası Sultan Muhammed Tapar iyilikleriyle onların dostluğunu kazanmıştı. Mahmut ise, kötü muamelesiyle onları kızdırdı. Dağlık ve müstahkem kalelere sahip bölgelerine dönen emirler, ona karşı isyan bayrağını açtılar.

5 — Selçuklu emirlerinin, Sultan Muhammed Tapar'ın hazinede bıraktığı altın, gümüş, mücevherat, kıymetli eşyalar, hediyeler ve diğer mallara el koymaları. Hatta bu yüzden hazineler tamtakır hale gelmişti.

6 — Sultanın memlukleri arasındaki birliğin parçalanması ve sultanla rekabete girişmelerinin veya ona karşı isyana yeltenmelerinin önlenmesi için zayıf düşürülmeleri.

7 — Sultanın veziri Ebu'l-Kasım el-Ensâbâzî ed-Derkezî'nin, Alamut kalesini muhasaraya devam eden askeri, kaleyi tam fethetme noktasına gelmişken parçalaması. Ki, bu esnada Selçuklu askerinin parçalanmasını fırsat bilen Batınîler, onların peşine düşerek içlerinden pek çoğunu öldürdüler.

8 — Emir Kaysar'ın görevden alınarak yerine Faris valiliğine Sultanın kardeşi Emir Selçuk'un tayin edilmesi. Bu olay üzerine Horasan'a kaçan Emir Kaysar, şikâyetlerini Sencer'e arz etmişti.

9 — Sultanın yakını devlet ricalinin, sultanın küçük yaştaki kölelerini almaları. Onların içindeki şarkıcı câriyeleri harem dairesinden kendi evlerine götürmeleri ve onları dinlemekle vakit geçirmeleri.

10 — Saray ricalinin, Sultan Mahmut'u nüfuz ve etki altına almaları, yaşının küçüklüğü ve tecrübesizliğini, üzerinde etkili olmak için vesile edinmeleri.⁽⁴⁷⁾

(47) Bundarî, A.g.e., 110-114.

Bundarı'nın saymış olduğu bu kusurlara rağmen Sultan Mahmut, İbnu'l-Esir'in tanıttığına göre, halim ve cömertti. Kendisine yöneltilen tenkitleri sabırla dinler, tenkit edenleri gücü yettiği halde cezalandırmazdı. Halkın malları üzerinde gözü ve kötü emelleri olmayan iffetli bir şahıstı. Devlet ricalinin halkın malına el koymasına da mani oldu.⁽⁴⁸⁾ İbn Hallikan ise, Mahmut'un Arapçaya vakıf, şiir ve darb-ı meseller hakkında geniş kültürlü, tarih ve siyer alimi, ilim ve hayır-hasenat sahiplerini çok seven parlak zekâlı bir sultan olduğunu kaydeder.⁽⁴⁹⁾

Mahmut'un saltanatının son yıllarında, gelirler azalmış, ekonomik sıkıntı had safhaya ulaşmış ve Selçuklu devleti zayıflamıştı. Hatta sarayda meşrubatlar dairesine bakan görevliye harcaması için gerekli ödemeler bile yapılamamıştı. Bu sebeple bir gün ona, Beytülmal'de bulunan boş sandıkları teslim ettiler. O da bu sandıkları satarak gerekli içecekleri temin etti.

Sultan Mahmut'un affetmeyi sevmesine gelince; bu husus, kendisine karşı isyan eden kardeşi Tuğrul'a yapmış olduğu uygulamadan açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Mahmut, kardeşinin isyanına rağmen onu affetmiş, ona hediyeler göndermekle kalmayarak iktalarını artıracak vadetmişti. Diğer isyancı kardeşi Mesud'a karşı zafer kazandığı sırada da aynı şekilde davranmıştı. Onun haline acıyarak, ona can emniyeti tanımış ve ona çok iyi muamele etmişti. Mahmut'un bu hasleti, onun Bağdat'a gelmeye karar verdiğini duyunca hakkında ileri-geri konuşan ve ona karşı kızgınlığını açığa vuran Halife Müstersid'e karşı davranışında da açıkça görülmektedir. Şöyle ki: Bu yüzden Mahmut'la halife arasında savaş çıkmış ve neticede halifenin ordusu geçtiği gibi mağlup olmuştu. Buna rağmen Mahmut, halifeye acıdı, onun mazeretini kabul etti ve halifenin yanında kendisine karşı savaşan Bağdatlıları da affetti. Bazı yakınlarının Abbasîlerin başşehri Bağdat'ı yakması için yapmış olduğu telkinlere kulak asmadı ve kısa süre sonra Bağdat'tan ayrılarak Hemedan'a döndü. Daha sonra da, halifeyle Arap hükümdarı Dubeys b. Sadaka'nın arasını düzeltmek üzere çalışmalara başladı.

Mahmut, bazı emirler tarafından kendisine karşı isyana teşvik edilen ve saltanat davasına kalkışan kardeşi Mesud'u ikinci defa affetti.

---

(48) el-Kamil, X, 255.

(49) Vefeyât, IV, 269 vd.

Daha da ötesi, onun idaresindeki bölgeyi genişletti ve önemli işlerde ona yardımcı oldu. Sultan Mahmut'un en güzel icraatı, herhalde Haçlılara ve Batınîlere karşı yaptığı savaşlardır. Faris'te Batınîlerin merkezi olan Alamut Kalesi^(*) ve Suriye'deki Banyas Kalesi'nin fethi çok önemlidir. Çünkü bu iki kale, o dönemde güçlerini iyice artıran ve zulümleri etrafı kaplayan Batınîlerin iki müstahkem sığınağı durumundaydı.

Kanaatimizce, tarihçilerin Sultan Mahmut'u muaheze ettiği bu kusurlar, büyük ölçüde onun yaşının küçüklüğüne ve tecrübesizliğine bağlıdır. Bu iki husus, devlet adamlarından bazılarının, halkın mallarına karşı olan arzularını törpülemişti. Bu görevliler, halkın çoğuna ağır gelen vergileri toplamak hususunda zulme başvurdular. Bu yüzden halk, Selçuklu idaresine düşman oldu ve ondan uzaklaştı. Bu emirler arasında çıkan rekabet, birbirlerine düşmeleri ve idareyi ellerine geçirmeleri bunlara ilave edilmelidir. Sultan Mahmut, daha uzun yaşasa ve tecrübelerini artırsaydı, şüphesiz ki, Selçuklu Sultanları arasındaki mevkii bilindiğinden başka olurdu.

Hicrî 525 (M. 1131) yılı Şevval ayında, Sultan Mahmut, Hemedan'da öldü. Onun yerine Irak Selçuklularının tahtına oğlu Davut geçti. Cebel ve Azerbaycan bölgelerinde hutbe onun adına okundu. Mahmut, 12 yıl, 9 ay ve 20 gün süren bir saltanattan sonra öldüğü sırada henüz 27 yaşında bulunuyordu.

6. MESUD (MUHAMMED TAPAR OĞLU) (527-547/1132-1152):

Irak Selçuklu Sultanı Mesud, Muhammed Tapar'ın "Nîst" adındaki hanımından doğma oğludur. Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra oğlu ve halefi olan Sultan Mahmut, Mesud'un annesi Nîst'i Irak valisi Emir Mengü-Bars'la evlendirmişti.

Mesud, babası tarafından Cezire meliki sıfatıyla Musul'a gönderilmiş, bu şehrin hâkimi Altuntekin oğlu Mevdud kendisine atabeg tayin edilmişti. Musul hâkimi olan bu Atabeg Mevdud, Haçlılara karşı yaptığı savaşlarda zaferler kazanmıştı. Mevdud, hicrî 507 (1113) yılında Dimeşk'e gitmişti. Dimeşk hakimi Tuğtekin'le kolkola Emevî Cami-

(*) Batınîlerin son bakiyeleri, Hulâgu'nun Alamut Kalesini zaptına kadar devam etmiştir. (Mütercim).

ine gittiler. Ancak Cuma namazından çıktıkları anda Mevdud suikaste uğradı. Ağır yaralı olarak Tuğtekin'in evine taşındıysa da ölümden kurtulamadı. Ona karşı bu suikasti tertipleyen kişinin, bizzat tuğtekin olduğu ve bunu Dimeşk'i elinden almasından korktuğu için yaptığı söylenir. Muhammet Tapar, Mevdud'un öldürüldüğünü öğrenince oğlu Mesud'un yetiştirilmesiyle ona atabeg tayin ettiği Aksungur'u görevlendirdi. Musul ve Cezire eyaletlerini onun idaresine verdi.⁽⁵⁰⁾

Sultan Mahmut'un 525/1131 yılında vefatından sonra, Azerbaycan ve Cebel bölgesinde hutbe oğlu Davud adına okundu. Ancak Davud, amcası Mesud'u karşısında buldu. Mesud, yeğenine karşı isyan ederek 526/1132 yılında Tebriz'i ele geçirmişti. Bunu duyan Davud, Tebriz üzerine giderek şehri kuşattı. Çarpışmalar 526 yılı Muharrem ayında yapılan sulh ile sona erdi. Mesud, buradan Bağdat'a gitmek üzere yola çıkmıştı. Henüz yolda iken Abbasi halifesi Müsterşid'e elçi göndererek Bağdat'ta hutbeyi kendisi adına okutmasını istedi. Ancak halife, bu hususu o sırada Selçuklu hanedanının en büyüğü olan, Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'e arzetti. Sencer ise halifeye verdiği cevapta hutbede sadece kendi adını okutmasını ve Mesud'u dinlememesini tavsiye etti.⁽⁵¹⁾

Bu olaylar üzerine, Sencer harekete geçerek, hicri 526 yılı Rebiülahir ayında ordusuyla birlikte Rey şehrine ulaştı. Ondan sonra, Muhammed Tapar'ın oğlu Tuğrul da geceleyin oraya geldi. Sencer, yeğeni Tuğrul'la ertesi gün erken vakitlerde görüştü. O sırada, Mesud'un saltanata geçmek için hazırlandığı haberi alınmıştı. Bunun üzerine onun kardeşi Tuğrul da saltanatı ele geçirmek arzusuna kapıldı ve harekete karar verdi. Amcası Sencer, Tuğrul'un bu niyetini öğrenince, veziri ve hacibiyle ona bir mektup gönderdi. Mektubunda Tuğrul'u Irak Selçuklu hükümdarı olarak görevlendirdiğini ve kendisine veliaht tayin ettiğini bildirdi.

Sencer, daha sonra Nihavend'e doğru hareket etti. Ordusunun sağ kanadına Tuğrul, sol kanadına Harezmşah komuta ediyordu. Mesud'un ordusunu müthiş bir bozguna uğrattı. Mesud, veziri ve bazı komutanları esir alındı. Irak Sultanlığına yeğeni Tuğrul'u çıkaran Sencer, ona

(50) Bundarî, A.g.e., 158 vd.

(51) İbnu'l-Esir, X, 257.

saltanat hil'atı giydirdi. Bazı tavsiyelerde bulunduktan sonra veda ederek Rey'e gitti.⁽⁵²⁾ Hemen sonra da Horasan'a hareket etti. Çünkü, yerine vekâleten bıraktığı şahsın, isyana yeltendiğini duymuştu (526 Cemaziyelahir). Tuğrul'a gelince, Rey şehrine gitti ve bölgeyi gerçekte Sencer adına idare etmeye başladı; ancak o, ne Sencer'le ne de halifeyle iyi ilişkiler kuramadı.⁽⁵³⁾ Veziri Derkezîni de Tuğrul'la beraberdi.

Diğer yandan babası Sultan Mahmut tarafından Irak Selçuklu tahtına tayin edilmiş olan Davud, Hemedan üzerine yürümüştü. Mürebbi-si ve atabeyi Aksungur el-Ahmedili de onu destekliyordu. Ancak komutanlardan bazıları, amcası Tuğrul'a katıldılar. İki taraf arasında çıkan savaş, Davut ve Atabey'i Aksungur'un hezimetıyla bitti.⁽⁵⁴⁾

Bundarı, Sultan Tuğrul'un vezirinin Derkezîni'nin devlet işlerini bizzat yürüttüğünü, halka zulmettiğini, onlara işkence ve eziyette ve mallarını müsadere hususunda aşırı gittiğini zikretmiştir.⁽⁵⁵⁾ Tuğrul'un, vezirin zalimliği ve kötü idaresi sebebiyle duyduğu sıkıntı, vezirine şu mektubu gönderecek dereceye ulaşmıştı: "Şüphesiz ki sen, şöhretimi kötüye çıkardın, herkese kötü olduğumu duyurdun! İdaremi rezil-i rüsvay ettin, kötülüğümü ve alçaklığımı ilân ettin. İleri gelenlerin derisini yüzdüğün yetmiyor mu ki, işi zayıfların kanını akıtmaya, fakirlerin kanına girmeye vardırın?"

Sultan Tuğrul, bir süre sonra kardeşi Mesud'un Emir Aksungur da beraberinde olduğu halde büyük bir ordunun başında harekete geçmiş olduğunu haber aldı. Bunun üzerine derhal Azerbaycan'a doğru yola çıktı ve Tebriz şehrine girdi. Kış mevsimi geçip, yollar açılana kadar Tebriz Kalesinde kaldı. Mesud ise, Bağdat'a yönelmişti. Yolda Isfahan'a uğradı; sonra batı istikametine hareket etti. Karşısına çıkan kardeşi Tuğrul'un ordusunu mağlup ettikten sonra Hemedan'a döndü⁽⁵⁶⁾ ve uğradığı yerleşim merkezlerini idaresi altına aldı.⁽⁵⁷⁾ Bölge halkından çok sa-

(52) Bundarı, 142-145.

(53) Bundarı, 145-146.

(54) İbnu'l-Esir, X, 260.

(55) Bundarı, 147, 148.

(56) İbnu'l-Esir, X, 261.

(57) Bundarı, 149-151, 154-155.

yıda asker, onun ordusuna katıldı. Mesud, bir süre sonra kardeşi Mahmut'un oğlu Davud'un ordusunu da mağlup etti.⁽⁵⁸⁾

Davud, Bağdat'a gitmişti. Mesud'un oraya gelmekte olduğunu duyunca, onu karşılamaya çıktı ve şehre beraber girdiler. Mesud, sultanlık sarayına yerleşti (hicrî, 527 Safer / 1123 Aralık). Hutbede önce onun adı, arkasından da Davud'un adı okundu. Abbasi halifesi, her ikisine de hil'at giydirdi. Mesud, daha sonra, Tuğrul'un hâkimiyeti altındaki bölgeyi ele geçirdi. Tuğrul ise, kısa süre sonra hastalandı ve 528 yılı (1131) başlarında Hemedan'da öldü ve oraya defnedildi. Saltanatı 2 yıl, 1 ay (veya 2 ay) kalmıştı. Bunderî'nin söylediğine göre, "Saltanat tahtına oturacak kişinin muhtaç olduğu ihtiyât, kesin kararlılık, uyanıklık ve tedbirlik hasletlerine sahip bir hükümdar idi."⁽⁵⁹⁾

Sultan Mesud'la Abbasi halifesi Müsterşid'in arası açılmıştı. Bu rekabet, sonunda savaşa dönüştü. 529/1135 yılında yapılan savaşta Mesud, halife Müsterşid'i esir alarak Hemedan civarındaki bir kaleye hapsetti. Halifenin esir alındığını duyan Bağdat halkı, başlarına toprak ser-perek ağladılar. Kadınlar, kol ve başları açık bir şekilde yollara dökülerek bağırıp ağlaştılar ve halifenin iyiliklerini dile getirdiler.

Namaz ve hutbeye mani olundu. İbnu'l-Cevzî, bu konuda şöyle der:

"Abbasi başşehri Bağdat, 20 gün boyunca sallandı. Bu müddet içinde günde 5 veya 6 deprem oluyordu. Halk büyük bir korku ve paniğe kapıldı. Nihayet Selçuklu hanedanının en büyüğü ve temel direği olan Sultan Sencer, kardeşinin oğlu Mesud'a şu mektubu gönderdi: "Gıyasü'd-dîn ve 'd-dünya (Muhammed Tapar)'nın oğlu, bu mektubu alır almaz mü'minlerin emiri yüce halifenin huzuruna giresin ve onun huzurunda yer öperek, yaptıklarından dolayı özür beyan edip affını dileyeyin. Şüphesiz bilesin ki, ülkemizde çıkan depremler, kasırgalar ve fırtınalar bir tarafa, benzerini duymaya dayanamadığımız afetler zuhur etmiştir. Asker birbirine düşmüş, ülke anarşiye boğulmuştur. Halkın camilerde namaz kılmasına ve hatiplerin hutbe okumasına izin verilmesi yüzünden Allahu Teâlâ'nın başımıza büyük bir belâ göndermesin-

(58) A.g.e., 155 vd.

(59) A.g.e., 157.

den, büyük bir azabdan korkuyorum. Bu ağır yükü taşıyamayacağım. Allah'tan kork, Allah'tan! yaptıklarına son ver de, mü'minlerin emirini ulu tahtına iade et. Atalarımızın ve bizim adetimiz üzere, halifenin önünde hürmetle eğil ve yaptıklarından dolayı ondan af dile. Mal, oğul, makam ve kuvvetin hiç fayda vermediği, yalnız ve yalnız kalb-i selim'in işe yaradığı Kıyâmet gününü hatırla!"

Sultan Mesut, Sencer'in emirlerini yerine getirdi. Halifenin huzurunda yer öptü ve ondan kendisini affetmesini istedi."

Büyük Selçuklu devleti sultanı Sencer, başka bir elçi daha göndererek, Mesud'u, halifeyi yeniden tahtına oturtmaya teşvik etti. Suyûfî, Sencer'in ordusuna katılmış 17 batınınin esir halife Müstersîd'i tahtına dönmeden öldürdüklerini zikreder. Halifeyi öldürten kişinin bizzat Sultan Mesud olduğu da söylenmiştir. Halifenin çadırına giren katiller, üzerine saldırarak onu ve yanında bulunan birkaç kişiyi öldürdüler. Halifenin muhafızları, katillerin çadıra girdiğini, ancak suikastten sonra haber aldılar ve onları öldürdüler.

Aralarında geçen olaylara rağmen Sultan Mesud, halifenin öldürülmesi yüzünden çok üzgün göründü. Asker ve halkın taziyetlerini kabul etti. Halk, halifenin ölümüne çok üzülmüştü. Onun için yas tuttular. Bu haber Bağdat'a ulaşınca halk yalınayak, elbiselerini parçalayarak yollara döküldü. Kadınlar ise, dövünüp ağladılar. Çok sevdikleri halife için mersiyeler söylediler. Çünkü Müstersîd, zühdü, takvası, kahramanlığı, alicenaplığı, adâleti ve halka karşı yumuşaklığıyla meşhur olmuştu. Tarihçiler, Halife Müstersîd'in çok sayıda fıkıh alimi, mutasavvıf, şair ve doktorun da yer aldığı ordusunun üstünlüğüne rağmen mağlup düşmesini, onun ordusunda bulunan Türk askerinin Sultan Mesud tarafına geçmesine bağlamışlardır.

Suyûfî, halife Müstersîd'i tanıtırken şöyle der: "O, konuşmasını çok iyi bilen bir hatip, başarılı bir edip, mükemmel bir şâir olması yanında, iyi bir fakih ve muhaddisti."⁽⁶⁰⁾

Müstersîd, Kurban Bayramı hutbelerinden birinde şöyle demişti: "Güneşin doğup etrafı aydınlatmaya, yıldızların kaymaya devam ettiği, semânın arz üzerinde kaldığı sürece, Allah büyüktür ve herşeyin en

(60) Tarihu'l-hulefâ, 286.

güzelini yapar.” Halife sonra oturdu, tekrar ayağa kalkarak devam etti: “Allahım!, zürriyetimi ıslah et, omuzlarıma yüklediğin görevde bana yardımcı ol! Bana verdiğin nimetlerin şükrünü yerine getirmeme yardımcı et, beni muvaffak kıl, yardımını esirgeme!”

Müsterşid, Suyutînin de dediği gibi, üstün şahsiyetli, cesur, ileri görüşlü ve heybetli bir halifeydi. “Hilafet işlerini zabt u rabt altına aldı, bu işleri son derece düzenli bir hale getirdi. Hilafetin prestij ve heybetini ihya etti, büyüklüğünü yeniden etrafa gösterdi. Şeriatın rükünlerini yükseltti, yenilerini nakışladı. Harplere bizzat katıldı.”

Müsterşid, hicrî 529 yılı Zilkade ayının 15’inde (1135, 29 Ağustos) Merağa şehrinde öldürülmüştü.⁽⁶¹⁾

Halife Mustazhir, 512/1118 yılında normal bir ölümle ölmüştü. Müsterşid ve oğlu Raşid ise ikisi de batınîler tarafından öldürüldüler. Birincisi, yani Müsterşid, (söylendiğine göre Sultan Sencer’in teşvikiyle) Sultan Mesud’un elinde esir iken 15 Zilkade 529 (29 Ağustos 1135)’da Merağa’da öldürüldü. Raşit ise, kendisini halifelikten azlettikten 2 yıl sonra 532 (Haziran 1138) de öldürüldü. Gerçek şu ki, Sultan Sencer döneminin halifeleri, Selçuklu sultanlarının elinde oyuncak olmaktan ileri gidememişlerdir.

Nizamî Aruzî, halife Müsterşid’in Selçuklu nüfuzunu sınırlandırmak gayesiyle, hayatına malolan ümitsiz bir teşebbüse girişerek, mukemmel bir şekilde teçhiz edilmiş kalabalık ordusunun başında Bağdat’tan Sencer’in üzerine giderken yolda belîğ bir Cuma hutbesi irad ettiğini kaydetmiştir. Halife, bu hutbesinde, ümitsizliğini, sıkıntısını ve Selçuklulardan duyduğu korkuyu anlatmış ve onlardan şöyle şikâyetle bulunmuştur:

“İşlerimizi Selçukoğullarına devrettik, bunun üzerine onlar bize zulmettiler. “... *Sonra üzerlerinden uzun zaman geçmekle kalpleri katılaştırmış, çoğu da yoldan çıkmış kimseler gibi olmasınlar?*”⁽⁶²⁾

Müsterşid’den sonra Hilafet’e oğlu Raşid (529-530/1135-1136) geçti ve babasının politikasını devam ettirdi. Raşid, babasının öldürülmesine

(61) Bundarî, a.g.e., 161 vd.

(62) Hadîd Süresi, (57), 16; Char mahale, 30 vd.; Browne, II, 304 vd.

son derece üzölmüştü. Ondaki intikam arzusu, kendisini Sultan Mesud'un elçisini küçümsemeye ve ona hakaret etmeye sevketti. Bağdat halkını bu elçiye karşı kıskırttı ve onları Sultan Mesud'un köşkünü yağmalamaya teşvik etti.

Ne var ki, Halife Raşid'in sonu da babasının sonu gibi oldu. Şöyle ki: Mesud, Bağdat üzerine yürüyerek şehri muhasara etti ve halifeyi Musul'a kaçmak zorunda bıraktı. Halife İmadeddin Zengi'ye sığınmıştı. Sultan Mesud'un bu esnada kadıları ve şahitleri toplayarak onları halifenin kötü olduğu hakkında bir rapor yazdırmaya zorladığını görüyoruz. Bunun üzerine onlar, Raşid'in hal'ine dair bir fetva kaleme aldılar.⁽⁶³⁾

İbn Tabataba'nın kaydettiğine göre, Sultan Mesud, halifelige getirilecek kişi hususunda veziri Zeynebî⁽⁶⁴⁾ ile istişare etmişti. Veziri ona şöyle dedi:

— Ulu Sultanım! Bu göreve uygun bir adam var.

Mesud'un bu şahsın ismini sorması üzerine, vezir:

— Adını söylersem, öldürölmesinden korkarım. Ancak Bağdat'a girdiğimiz sırada onu sana açıklarım, karşılığını verdi.

Zeynebî, söylediği şekilde Bağdat'a girişlerinden sonra Sultana bahsettiği şahsın, Raşid'in amcası Ebu Abdullah Muhammed Muktefî olduğunu söyledi. Bunun üzerine Sultan Mesud, Muktefî'ye bi'at ederek onu halifelik koltuğuna oturttu.⁽⁶⁵⁾ Azledilen halife Raşit, 532/1138 yılında İsfahan civarında iken öldürölldü. Onun da babası gibi batıniler tarafından öldürölldüğü söylenir.⁽⁶⁶⁾

Halife Muktefî de (530-555/1136-1160), kendisinden önceki iki halifenin politikasını devam ettirdi ve bu hususta büyük başarı kazandı. O, doğrudan Sultan Mesud'u hedef seçmemiş, diğer bazı Selçuklu emirleriyle uğraşmak yolunu tercih etmişti. Çünkü, bu emirlerden bazıları, (Sultan Mesud'un kardeşi Mahmud'un oğlu) Muhammed'i nüfuzları altına alarak, onu Sultan Mesud'a karşı isyana teşvik etmişler ve ona bir-

(63) İbn Tabataba, 273.

(64) Bu şahıs Ebu'l-Kasım Ali künyesini taşır. Nesebi, anne tarafından Abdullah b. Abbas'ın kız torunu Zeyneb'e ulaşır.

(65) el-Fahrî, 273 vd.

(66) İbnu'l-Esir, XI, 11-28.

likte Bağdat üzerine yürüme teklifinde bulunmuşlardı (543/1148). Muhammed ve kardeşi Melikşah, onları dinleyerek Bağdat şehrini muhasara ettiler. Şehir halkından 5.000'den fazla insan öldürdüler. Halifeden istedikleri 300.000 dinarı alıncaya kadar da muhasarayı kaldırmayacaklarını bildirdiler. Halife Muktefi'nin cesareti, işte bu sırada açıkça görülmüştür. Şöyle ki: Sarayının muhafız birliklerinin komutanı olan Yahya b. Muhammed b. Nübeyre'nin tavsiyelerine uyan halife, bu parayı isyancılara vermek yerine, onları uzaklaştırmak için asker toplamaya harcadı. Şüphesiz ki, bu iş, Sultan Mesud'u son derece memnun etmişti. O, kuvvetli bir ordu teşkili için asker toplamak hususunda halifeye yardımcı oldu. Halife daha sonraki savaşlarında da bu ordudan yararlanmıştı.⁽⁶⁷⁾

Sultan Mesud, yakalandığı hummadan kurtulamayıp hicri 547 yılı Recep ayının ilk günlerinde Hemedan'da öldü. O, İbnu'l-Esir'in de tanıttığı gibi, "güzel ahlâk sahibi, halkına karşı çok iyi davranan, çok şakacı bir hükümdardı... Çok cömertti, halkın mallarına el uzatmaktan sakınan iffetli bir idareciydi. Halkına karşı çok iyi davranır ve onlar tarafından sevilirdi. Sultanların en yumuşak huylu ve en güzel ahlâklılarındandı. Hoş ve latifeci bir şahıstı."⁽⁶⁸⁾ Onunla birlikte, Irak Selçuklu hanedanının ikbali sona ermişti. Mesud'dan sonra, bu hanedanın dikkate alınan bir varlığı, çekilen bir bayrağı olmamıştır.⁽⁶⁹⁾

Mesud'un ölümü üzerine saltanata, kardeşi Mahmud'un oğlu Melikşah geçti, Melikşah, devlet işlerini bütünüyle Has Bey'e bırakarak, vaktini oyun ve eğlenceyle geçirdi. Melikşah'ın saltanat yükünü taşıyabilecek bir şahıs olmadığını gören Has Bey, onu tevkif ederek onun kardeşi Muhammed'i davet ederek onu saltanata geçirdi.⁽⁷⁰⁾

7 — BÜYÜK SELÇUKLULARIN SONU:

Büyük Selçuklu dönemi, Sultan Mesud'un vefatıyla sona ermeyip, Sultan Sencer'in hicri 552 (M. 1157) yılında vefatına kadar devam etmiştir.

(67) A.g.e., XI, 66.

(68) A.g.e., XI, 65.

(69) A.g.e., göst. yer.

(70) A.g.e., XI, 72 vd.

535/1140 yılında Harezmşah Atsız tarafından başlatılan isyan sebebiyle, Büyük Selçuklu Devleti büyük zorluklarla yüzyüze gelmişti. Bu isyandan bir yıl sonra (10 Eylül 1141) putperest Karahıtaylar, Sencer'i büyük bir hezimeye uğrattılar. Katvan mevkiinde yapılan bu muharebede, Selçuklu ordusu tamamıyla dağıldı. Sultan Sencer'in hanımı ve büyük emirlerden bazıları düşmana esir düştü. 100.000 civarında asker zayıyatı oldu. Bunun yanında Merv, Serahs, Nişabur ve Beyhak şehirleri kaybedildi. Katvan hezimetini, Sultan Sencer için olduğu kadar, Selçuklu Devleti için de çok ağır bir darbe oldu.

547/1152 yılında güçlenmiş olan Gurlular (Afganlılar), Gur hükümdarı Alaeddin liderliğinde harekete geçerek, önce Herat şehrini tahrip ettiler sonra da Belh'i ele geçirdiler. Sultan Sencer onların üzerine giderek, Gurluları hezimeye uğrattı ve hükümdarları Alaeddin'i esir aldı. Sencer, huzuruna getirilen Alaeddin'e:

— Ey Hüseyin! Sen beni esir almış olsaydın, bana ne yapardın? dedi. Gur hükümdarı gümüş bir kelepçe çıkararak:

— Bununla bağlar, (merkezimiz) Firuz-kûh'a götürürdüm, karşılığını verdi. Ancak Sencer, bütün yaptıklarına ve bu cevabına rağmen onu affetti. Ona hil'at giydirerek, ülkesine geri gönderdi.

548/1153 yılında Sencer, Oğuzlar tarafından müthiş bir hezime uğratıldı. Tus ve Nişapur şehirlerini istilâ eden Oğuzlar, halkın çoğunu öldürdüler. Öldürülenler arasında zühd ve takvalarıyla meşhur olmuş büyük âlimler de vardı. Bu savaşta bizzat Sencer de Oğuzların eline esir düşmüştü. Kendi soydaşları bu büyük sultana, her ne kadar tazim göstermiş olsalar da, Sencer gerçekte onların elinde esir durumdaydı. İsteddiği yere gidemiyor veya halkına yapılan kötülöklere mani olamıyordu. 3 yıl Oğuz Türklerinin elinde esir olarak kaldıktan sonra 551/1156 yılı Sonbaharında bazı yakınları ve hizmetçileri, kendisini koruyan muhafızları elde etmek suretiyle Sencer'i kaçırmaya muvaffak oldular. Onu saltanatının merkezi edindiği Merv'e getirdiler.⁽⁷¹⁾

(71) İbnu'l-Esir, Sencer'in 6 Cemaziyelevvel 548 Ramazan 551 tarihleri arasında Oğuzlar elinde esir kaldığını zikreder (el-Kamil, XI, 85).

Sencer, Merv'de yeniden asker toplamaya başladı. Lâkin hazinelerinin yağmalanmış, ülkesinin tahrip edilmiş olması ve halkının perişan düşmesi yüzünden duyduğu üzüntüsü büyüktü; yaşı da oldukça ilerlemişti. Son derece yıpranmış olan Sencer, esirlikten kurtuluşu üzerinden birkaç ay geçmeden 552 yılı (1157) Rebiülevvel ayının 14'ünde öldü. Dedesi Alparslan gibi, Merv şehrinde, önceden yaptırmış olduğu "Devlet-hane" adını taşıyan türbesine defnedildi. İbnu'l-Esir, onun kendisi için yaptırmış olduğu "Kubbetü'l-âhiret" adını taşıyan türbeye defnedildiğini zikreder.⁽⁷²⁾

İbn Hallikan'ın söylediği gibi, Sultan Sencer, saltanatını ihya etmek üzere iken ecele yenilmişti.⁽⁷³⁾ Bundarî'nin kaydettiğine göre 61 yıl hüküm sürdükten sonra 72 yaşında iken ölmüştür. Saltanatının 41 yılını henüz 12 yaşında üstlendiği Horasan ve Maverâünnehir melikliği, 20 yılını ise Büyük Selçuklu Sultanı olarak geçirmiştir.⁽⁷⁴⁾ Yaklaşık 40 yıl, geniş topraklara sahip olan Selçuklu Devletinin minberlerinin ekseriyetinde, hutbe onun adına okunmuştur. Şöyle ki: "İrak-ı Acem, Irak-ı Arap, Şam bölgesi, Diyarbakır, Diyar-ı Rebia, Mekke ve Medine'de hutbe onun adına okundu. Sikke onun adına basıldı. Sencer, "es-Sultanu'l-a'zam Muizzü'd-dünya ve 'd-dîn" ünvanını almıştı."

(72) İbnu'l-Esir, XI, 90.

(73) Vefeyatu'l-âyan, II, 148.

(74) Tarihu Devlet-i âli Selçuk, 145, 232.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABBASİ HİLAFETİNE İSMEN TABİ BAĞIMSIZ DEVLETLER

1. ATABEGLİKLER

Önce “Atabeg” ünvanı üzerinde duralım. Selçuklular zamanında ordu birliklerine, iri vücutları ve yakışıklılıklarıyla tanınan Türk asıllı Memlûkler komuta ederlerdi. Parayla satın alınan ve İslâm dinine giren bu memlûkler, halife veya Selçuklu sultanlarının saraylarında İslâmî bir şekilde yetiştirilirdi. Sarayda yetiştirilmeleri dolayısıyla da, Selçuklu emirlerine sağlam bir şekilde bağlanırlardı. Selçuklu ordularına komuta edecek olan bu Memlûkler, genellikle Karadeniz’in kuzeyindeki Kıpçak ülkesinden getirilirdi.⁽¹⁾ Sarayların idaresi ve hizmetçilerin başkanlığı gibi bazı görevler, bu Memlûklere verilirdi. İçlerinden bir kısmı da, halife veya sultanın muhafız birliklerine alınırdı. Önemli devlet görevlerine getirilen bu Memlûkler arasında, özel kabiliyetleri veya askerî başarılarıyla sıvrılanlar, sultana bağlılıkta samimiyetlerini ispat ettikleri takdirde, sarayda veya orduda en yüksek makamlara atanırlardı. Ya da, geniş sınırlara ulaşan Selçuklu ülkesinin vilâyetlerinden herhangi birinin idaresine getirilirdi.

Ne var ki, bu uygulama, tehlikeli neticeler doğurdu. Şöyle ki: Cesaret ve yiğitlikleriyle meşhur olmuş bu Memlûklerden bazıları, müstesna kabiliyetlerinin görülmesi sonucu, geçtiği gibi, valiliklerde görevlendiriliyorlardı. Bu şekilde herhangi bir vilâyetin idaresine getirilen Memlûklerden bazıları, Selçuklu idarecilerine isyan ederek istiklâllerini ilân etmeye başladılar. Bu durum, Selçuklu Devletinin zayıflamasına sebep oldu. Bu yüzden, Selçuklu İmparatorluğu parçalanmaya yüz tuttu ve küçük devletlere bölündü. Nüfuz ve otorite, sultanların vasisi olarak veya

---

(1) Lane-Poole, The Muhammedan Dynasties, 159.

onların oğullarının Atabegleri olarak savaşlara katılan bu Memlûklerin eline geçti.

Sultan Mesud'un 547/1152 yılında vukua gelen ölümüyle, Irak Selçuklu hanedanının yıldızı söndü. Selçuklu toprakları, Atabegler adını alan küçük devletlere bölündü.

Kalkaşandî, İmadeddin Zengî'den naklen, atabeg kelimesinin "emir-baba" manasına geldiğini zikreder.⁽²⁾ Bu ünvanı ilk defa olarak Melikşah'ın veziri Nizamülmülk kullanmıştır. Melikşah, 465/1072 yılında, ülkenin idaresini veziri Nizamülmülk'e bıraktığını açıklarken, ona "atabeg" başta olmak üzere bazı ünvanlar vermiştir. Bu kelime "yaşlı emir" ve "emir ata" manalarına gelir. Yani yaşça en büyük emir karşılığıdır, âdet olarak saltanat naibinden sonra, emirlerin en yaşlısı olmalıdır. Türkçe bir kelime olan Ata-beg, "emirin mürebbsi" manasındadır. Çünkü "Ata" mürebî, "beg" ise emir karşılığıdır.

Selçuklu sultanları, şehzadelerinin yetiştirilmesini, himayelerinde yetiştirdikleri Memlûkler içinden seçtikleri şahıslara veriyorlardı. Sultan, oğullarından birini herhangi bir eyalet veya vilayetin idaresine tayin ettiğinde, ona bu Memlûklerden bir atabeg tayin ediyordu. Bu atabegin görevi, idarede genç şehzadeye yardımcı olmak ve onu devlet işlerinde eğitmektir. Bu şerefli görev, devlet ricalinin ve ordu komutanlarının büyüklerine verildi. Ancak, kısa süre sonra bu atabegler, atabeg olarak tayin edildikleri şehzadelerin eline bırakılan vilayetlerde fiili otoriteyi kendi ellerine geçirdiler. Kendi hesaplarına çalışarak, hoşlarına giden ünvanları kullanmaya başladılar.⁽³⁾

Melikşah'ın ölümünden sonra, oğulları ve torunları arasında çıkan harpler, Selçuklu Devletinin parçalanmasına ve zayıflamasına yardımcı olmuştu. Atabegler, Selçuklu emirleri arasında çıkan bu harpleri fırsat bilerek, idareleri altındaki vilayetlerde, şehzadeleri bir kenara itip idareyi doğrudan kendi namlarına icra ederek bağımsızlıklarını ilân ettiler ve birbirleri aleyhine topraklarını genişletme mücadelesine koyuldular. Böylece, bir taraftan Selçuklu emirleri arasında, diğer taraftan atabegler arasında başlayan mücadele devam edip gitti. Abbasi halifelerinden

(2) Subhu'l-a'sâ, IV, 18.

(3) İbnu'l-Kalânisi, Zeylu Tarihi Dimeşk, 284.

bazıları da, Sultan Mesud'un ölümünden sonra, Irak'ta nüfuzu yeniden ellerine geçirmek için mücadeleye başladılar.⁽⁴⁾

Bu atabeglerden bazıları, hükümdarlık mertebesine ulaştılar ve saltanatlarını oğullarına miras bıraktılar. Dolayısıyla, bu hanedanlara veya diğer bir tabirle devletlere, bundan sonra "Atabegler" adı verildi. Bu devletlerin yanında, Selçuklu sultanlarınca tayin edilen bazı komutanlar tarafından kurulup evlâtlarına miras bırakılan ve "şahlar" adı verilen başka devletler de vardır. Bu ikincilerin başında, Harezmşahlar ve Ermenşahlar gelir.

Atabegler adını alan devletlerin önemlilerini şöyle sıralayabiliriz: Şam Atabegleri (Böriler), Mardin Atabegleri, Musul ve Halep Atabegleri (Zengiler), Faris Atabegleri (Salgurlular), Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) ve Danişmend Atabegleri.⁽⁵⁾ Bu devletlerin nasıl kurulduğunu da kısaca belirtelim:

1 — Şam Atabegleri: Selçuklu hanedanından Tutuş'un Memluku olan Tuğtekin, Tutuş'un küçük oğlu ve varisi Dukak'a "atabeg" tayin edilmişti. Devlet işlerini, önceleri Dukak adına idare eden Tuğtekin, 497 (1104)de Dukak ve kısa bir müddet sonra da oğlunun vefatı üzerine, müstakil bir hükümdar olarak, Dimeşk (Şam)'e yarım asır müddetle hükmeden Böriler hanedanını kurdu.

2 — Musul, Cezire ve Halep Atabegleri (Zengiler): Bu devletin kurucusu, Büyük Selçukluların üçüncü hükümdarı Melikşah'ın Memlûklerinden birinin oğlu olan Aksungur'un oğlu İmadeddin Zengi'dir.

3 — Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler): Bu hanedanın kurucusu da, Irak Selçuklu hükümdarı Sultan Mesud'un Memlûklerinden Kıpçak asıllı bir şahıstır.

4 — Harezmşahlar: Harezmşahların cediti Anuştekin, Sultan Melikşah'ın sarayında sâkilik yapıyordu.

5 — Artuklular: Diyarbakır'da kurulan bu hanedanın cediti Artuk, yine Melikşah'ın komutanlarından dır.

(4) Ebu'l-Mehasin, en-Nücûmu'z-zahire, V, 303.

(5) Danişmendliler, Muhammed b. Gümüştekin tarafından Kapadokya'da kurulmuştu. Sivas, Kayseri ve Malatya'ya hâkim idiler.

6 — Salgurlular: Bu hanedanın kurucusu Salgur da, Selçuklu komutanlarından birisiydi.

7 — Begtiginiler, Hezarespîler ve Kutluğhanlar hanedanlarının kurucuları da Selçuklu komutanlarındandır.

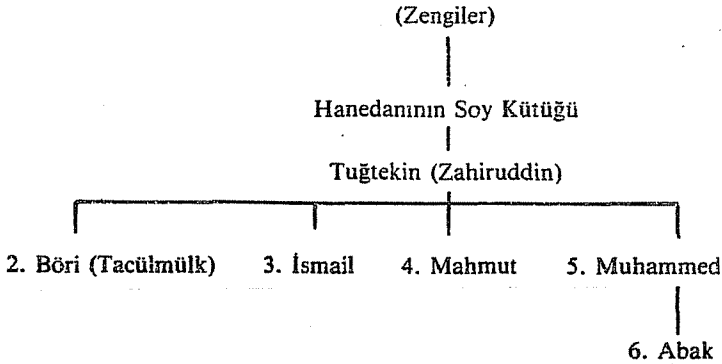
Kısacası, Hicrî altıncı asırda (M. 12. asır), Anadolu hariç, Selçuklu ülkesinin diğer bütün kesimleri, Selçuklu Sultan ve emirlerinin hizmetlerine almış oldukları komutanların elinde bulunuyordu.

İşte bu şekilde, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, birbirleriyle mücadeleyle başlayan küçük devletlere bölünmüştü. Bu atabeglerin birbiriyle olan mücadelesi, Abbasî halifelerinden bazılarının otoriteyi yeniden ellerine geçirmesi için zemin hazırladı. Diğer taraftan da, haçlıların İslâm ülkesi üzerine saldırımları için fırsat oldu. Aynı şekilde Moğolların Maveraünnehir, Faris ve Irak'ı tahrip etmelerini kolaylaştırdı.

Şimdi, önemli Atabeglikler hakkında kısa bilgi verelim:

A. Şam (Dimeşk) Atabegleri (Böriler): (497-549/1103-1154)

Tuğtekin	497-522 / 1103-1128
Böri (Tacülmülk)	522-526 / 1128-1131
İsmail (Şemsülmülk)	526-529 / 1131-1134
Mahmut (Şihabüddin)	529-533 / 1134-1138
Muhammed (Cemaleddin)	533-534 / 1138-1139
Abak (Enez öl: 564/1169)	534-549 / 1139-1154 ⁽⁶⁾

(6) Lane-Poole, 96.

Bu devlet, Selçuklu komutanlarından Tuğtekin tarafından kurulmuştur. Tuğtekin, Alparslan'ın oğlu Tutuş'un memlûklerindendi. Tutuş, kardeşi Sultan Melikşah'ın vefatı sırasında Dimeşk valiliğinde bulunuyordu.⁽⁷⁾ Onun vefatından sonra saltanatı eline geçirmek arzusuna kapıldı. Nüfuzunu Halep, Cezire, Diyarbakır, Azerbaycan ve Hemedan'a kadar genişletmeye ve Bağdat'ta hutbeyi kendisi adına okutmaya muvaffak oldu.⁽⁸⁾ Tutuş, 488/1095 yılında Sultan Berkyaruk'la yaptığı taht mücadelesi esnasında öldürülmüştü. Onun yerine geçen oğlu Dukak, adı geçen Tuğtekin'i kendisine atabeg tayin etti. Bu tayin üzerine Tuğtekin, ülkeyi Dukak adına yönetmeye başladı.⁽⁹⁾

Tuğtekin ailesi, 549/1154 yılına kadar Dimeşk atabegliğini ellerinde tuttular. Bu yıl içinde Haçlılara karşı koyması sayesinde ordusunu kuvvetlendirmiş olan Nureddin Mahmud b. Zengi'nin Dimeşk'i ele geçirmesiyle, yönetim Zengi hanedanına geçti.⁽¹⁰⁾ Daha sonra ise hâkimiyet, Selahaddin Eyyubî zamanında, Eyyubîlere intikal etti. Selahaddin, Dimeşk'i Efdal'ın idaresine vermişti. Selahaddin'in kardeşinin ölümünden sonra, şehrin idaresi Melik Adil'e intikal etti.⁽¹¹⁾

B. Zengiler

Musul Atabegleri (521-660 / 1127-1262)

İmadeddin Zengi (Halep dahil)	521-541 / 1127-1146
I. Seyfeddin Gazi	541-544 / 1146-1149
Kutbeddin Mevdud	544-565 / 1144-1169
II. Seyfeddin Gazî	565-576 / 1169-1180
I. İzzeddin Mesud	576-589 / 1180-1193
I. Nureddin Arslanşah	589-607 / 1193-1210
II. İzzeddin Mesud	607-615 / 1210-1218
II. Nureddin Arslanşah	615-616 / 1218-1219
Nasirüddin Mahmud	616-631 / 1219-1233
Bedreddin Lü'lü (gasıb)	631-657 / 1233-1259
İsmail b. Lü'lü	657-660 / 1259-1262

(Moğollar)

(7) İbnu'l-Esir, X, 95 vd.

(8) A.g.e., X, 90.

(9) A.g.e., X, 103; Lane-Poole, A.g.e., 161.

(10) İbnu'l-Esir, Tarihu'd-Devleti'l-Atabekiyye, 88-191.

(11) Lane-Poole, A.g.e., 213-215.

Halep Atabegleri 541-577/1146-1181

Nureddin Mahmut b. Zengi 541-569/1146-1173

İsmail b. Nureddin Mahmud 569-577/1173-1181

(577/1181 yılında Musul ve Sincar atabegleriyle birleştiler. 579/1183 yılında Eyyubiler tarafından yıkıldılar.)

Sincar Atabegleri (566-617/1170-1220)

1. İmadeddin Zengi b. Kutbeddin Mevdud 566-594/1170-1197

Kutbeddin Muhammed 594-616/1197-1219

I. İmadeddin Şâhinşâh 616-617/1219-1220

(Eyyubîler)

Cezire Atabegleri (576-648/1180-1250)

II. Muizzeddin Mahmud b. Sencer 605-639/1208-1241

I. Muizzeddin Sencerşâh 576-605/1180-1208

Mesud 639-648/1250

(Eyyubîler)

a. Musul Atabegleri (516-660/1122-1262)⁽¹²⁾

Selçuklular, ilk üç sultanları devrinde, kuvvetli durumdaydılar; devlet, azamet devrini yaşıyordu. Dolayısıyla bu dönemde, emir veya komutanlardan herhangi biri, vilayetinde istiklalini ilân cüreti gösteremedi. Bu durum, Selçuklu hanedanı fertleri arasındaki birlik ve beraberliğe ve bu fertlerin saltanatı kendi eline geçirmek sevdasına düşmemesine bağlıydı. O sırada hanedan fertlerinin en büyük gayesi, devletlerinin istiklalini korumaktan ibaretti. Fakat Sultan Melikşâh'ın 485/1092 yılında vuku bulan vefatından sonra, Selçuklu Devleti bünyesinde ihtilaf baş gösterdi. Hanedan fertleri, saltanatı ele geçirmek için mücadeleye başladılar. Saltanat mücadeleleri, Selçukluların askerî gücünü tüketti, ge-

(12) Bu devlete "Zengiler" adı da verilir. Lane-Poole, İmadeddin Zengi'nin 521/1127 yılında Musul, Cezire ve Nusaybin gibi merkezlerin idaresini üstlenmiş olmasına dayanarak, bu ailenin saltanatını 521 yılından başlatır (162-163). Zambaur ise, bu ailenin saltanatını, İmadeddin Zengi'nin Vasıt şehrinin idaresini üstlendiği hicrî 516 yılında başlamış gösterir (s. 226).

Zengi Hanedanı

Aksungur

1. İmadeddin Zengi

(B) Suriye Atabegleri

1. Nureddin Mahmud

Muhammed

3. Kutub

2. İsmail (öl: 577)

C. Sincar Atabegleri

1. II. İmadeddin Zengi

5. I. İzzeddin M

2. Muhammed

5. Arslanşâh

4. Mahmud

3. İmadeddin Şahin-Şâh

7. II. Mesud

9. Mahmut

8. II. Arslanşâh

Bedreddin Lü'lü (Mahmud'un veziri)

Musul-Sincar

Cezire 631-660/1233-1260

Seyfeddin
(Cezire, 657-658)

Muzaffer Alaeddin Ali
(Sincar, 657-658/1259-1260)

Said
(Halep: 658/1260)

lir kaynaklarını kuruttu ve hâzneleri boşalttı. Bu durum, komutanlara cesaret vermişti. Nitekim içlerinden bazıları, istiklâllerini ilân ederek mahallî emirlikler kurmaya muvaffak oldular. Bu komutanlardan bazıları, Selçuklu ailesine mensupken, diğerleri bu hanedan sultanlarının Memlûkleri ve komutanlarıydılar.

Sözkonusu mahallî emirliklerin çoğu, Selçuklu ülkesinin kuzey bölgelerinde yani Güney Anadolu, Cezire, Suriye, Azerbaycan ve civarında kurulmuşlardı. Bu bölgeler, cesur Türkmen kabîlelerinin oturduğu, sık ormanlıklarıyla meşhur, ulaşımı zor arazi dilimleriydi. Bu bölgeler, sağlam kaleleriyle de şöhrat bulmuştu. Hatta bazı şehirler, Amid'de olduğu gibi çift surla kuşatılmıştı.

Aksungur:

Aksungur, Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Türk asıllı memlûklerinden biriydi. Küçüklüğünden itibaren Melikşah ile birlikte yetişmişlerdi. Hatta onun için "Melikşah'tan hiç ayrılmayan yapışığı" tabiri kullanılmıştır. Onlar, çocukluk ve gençlik çağını birlikte geçirmiş iki yakın arkadaşlıklar. Dolayısıyla Melikşah 465/1072 yılında Selçuklu tahtına oturunca, Aksungur, onun sarayında yüksek bir makama ulaştı. O, sultanın en samimi dostları ve en büyük emirleri arasına girdi. Melikşah, önemli devlet işlerinin pek çoğunu ona yaptırdı. Yüksek devlet ricali arasına giren Aksungur, Sultan Melikşah tarafından "Kasımu'd-devle"⁽¹³⁾ ve "hacip"⁽¹⁴⁾ ünvanlarıyla da taltif edildi.

Sultan Melikşah'ın Aksungur'a bu derece önem vermesi, anlaşıldığına göre vezir Nizamülmülk'ü kızdırmıştır. Nitekim vezir, onu saraydan uzaklaştırma yoluna başvuracaktır.

447/1064 yılında Melikşah, Aksungur'u Fahrüddeve oğlu Amidüddeve ile birlikte Musul üzerine gönderdi. Vazifeleri, Ukaylilerin elinde olan bölgeyi ele geçirmekti.⁽¹⁵⁾ Aksungur, 479/1086 yılında ise, Sultan Melikşah ile birlikte yine Ukaylilerin elinde olan Halep şehrinin fethine katıldı. Fetihten sonra Melikşah tarafından, Halep valiliğine tayin edildi.⁽¹⁶⁾

(13) İbnu'l-Esir, Tarihü'd-Devleti'l-Atâbekiyye, 4.

(14) İbn Hallikan, I, 217-218.

(15) İbnu'l-Esir, Tarihü'd-Devleti'l-Atâbekiyye, 5.

(16) İbnu'l-Esir, el-Kamil fi't-tarih, X, 55.

Aksungur'un Halep valiliğine tayin edilmesi, onun saraydan uzaklaştırılmasını isteyen vezir Nizamülmülk'ün teklifinin yerine getirilmesi olarak da düşünülebilir. "Kasımuddevle" ünvanını taşıyan Aksungur, Halep'le birlikte Hama, Menbiç, Lazkiye gibi oraya bağlı merkezlerin idaresini üstlendi; 481/1089 yılında Şeyzer⁽¹⁷⁾ hakimini de egemenliği altına aldı. İdaresine bırakılan toprakları gittikçe genişletti, 483/1090'de Humus, bir yıl sonra da Efamiye kalesini ele geçirdi. Sultan Melikşah ile birlikte Ukayliler üzerine yapılan taarruza iştirak etti ve onlara karşı Musul civarında büyük bir zafer kazandı.⁽¹⁸⁾ Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra, 485/1092 yılında Tekrit şehrini de topraklarına kattı.⁽¹⁹⁾

Aksungur, 487/1094 yılında kardeşi Melikşah'ın vefatından sonra (485/1092) saltanatı ele geçirmek için harekete geçen Tutuş'un naibi oldu. Tutuş, sultanlığı kardeşi Melikşah'ın oğlu Berkjaruk'un elinden almaya teşebbüs ederek önce Cezire'nin büyük bir bölümünü, daha sonra da Musul'u istilâ etti. Bilahere Sultan Berkjaruk'la savaşmak için Azerbaycan üzerine yürüdü. Ancak iki ordunun çarpışacağı sırada, Aksungur ve diğer bazı komutanlar Tutuş'un ordusunu terkederek Berkjaruk tarafına geçtiler.⁽²⁰⁾ Bu durum karşısında gücünü yitiren Tutuş, Suriye'ye çekilmele mecburiyetinde kaldı. Tarihçiler, Aksungur'un Tutuş'a karşı bu menfî tutumunu, Tutuş'un, fethettiği bazı merkezlerin idaresini ona vermemiş olmasına ve diğer bazı emirlere ondan daha fazla değer vermesine bağlamışlardır.⁽²¹⁾

Sultan Berkjaruk, amcası Tutuş'un sultanlık arzularına son vermek için görevlendirdiği Aksungur'u Halep üzerine göndermişti. Aksungur, Halep civarında Tutuş'la savaşa girdi. Bu savaşta mağlup olan Aksungur, Tutuş'un eline esir düştü ve 487/1094 yılında öldürüldü.

488/1095 yılında Tutuş, Rey şehri civarında Sultan Berkjaruk'la yeniden savaşa girdi. Ancak ordusu hezimete uğradı ve kendisi Aksun-

---

(17) İbnu'l-Kalânîsi, Zeylu Tarihi Dimeşk, 119-120.

(18) A.g.e., 121.

(19) İbnu'l-Esir, Tarihu'd-Devleti'l-Atâbekiyye, 11-18.

(20) A.g.e., 30-37.

(21) İbnu'l-Adîm, Zubdetü'l-Haleb, II, 109.

gur'un kölelerinden biri tarafından öldürüldü. Tutuş'un öldürülmesiyle Berkayaruk'un saltanatı istikrar kazandı.⁽²²⁾

İmadeddin Zengi:

İmadeddin Zengi, babası Aksungur'un vefatı anında henüz 10 yaşlarında bulunuyor ve Halep'te oturuyordu. Onu himayesine alan Sultan Berkayaruk, yetiştirilmesiyle bizzat ilgilendi. Babasının idaresindeki geniş bölgeyi onun Memlûklerine teslim ederek, İmadeddin'in yetiştirilmesi görevini de onlara verdi.⁽²³⁾

Gençlik çağına ulaşan İmadeddin, cesaret ve diğer kabiliyetleriyle kendini göstermişti. Musul valileriyle birlikte, Cezire, Suriye, Telbâşir, Maarratün-Numan, Taberiyye, Sumaysat ve Ruha dolaylarında Haçlılara karşı yapılan bütün savaşlara katıldı. Bu savaşlarda ender görülen kahramanlardan olduğunu ispatladı. Kahramanlığı ve cesareti, müslümanlar arasında kendisine büyük bir şöhret kazandırmıştı.⁽²⁴⁾

511/1117 yılında Muhammed Tapar'ın ölümü üzerine, Selçuklu sultanlığına oğlu Mahmut geçti. Muhammed Tapar, diğer oğlu Mesud'un yetiştirilmesiyle Cüyüş Bey'i görevlendirmiş, onu Musul'a gönderdiği Mesud'a atabeg tayin etmişti. Muhammed Tapar'ın ölümü üzerine, Cüyüş Bey, Mesud'u Bağdat'a giderek sultanlığı ele geçirmeye teşvik etti ve bunda muvaffak oldu. Bu sırada İmadeddin Zengi de, isyân eden bu ikiliye katıldı. Ne var ki, bu teşebbüs, başarısızlıkla sona erdi ve Sultan Mahmut'un saltanatı istikrar kazandı.⁽²⁵⁾

514/1120 yılında, Cüyüş Bey, Sultan Mahmut'a karşı ikinci defa isyân etti. Fakat İmadeddin Zengi, hezimete uğrayacak olan Cüyüş Bey'i bu defa desteklemekten kaçındı.⁽²⁶⁾ Sultan Mahmut, İmadeddin Zengi'nin tutumunu takdirle karşılamıştı. 515/1121 yılında Musul valiliğine tayin ettiği Aksungur el-Porsukî'ye⁽²⁷⁾ İmadeddin Zengi'yi diğer emir-

(22) İbnu'l-Esir, Tarihu'd-Devleti'l-Atâbekiyye, 30-37.

(23) İbnu'l-Esir, el-Kamil, X, 147.

(24) İbnu'l-Esir, el-Kamil, X, 183-189; Tarihu'd-Devleti'l-Atâbekiyye, 17 vd.

(25) İbnu'l-Esir, el-Kamil, X, 203-205.

(26) İbnu'l-Esir, Tarihu'd-Devleti'l-Atâbekiyye, 22 vd.

(27) Aksungur el-Porsukî, Kasîmü'd-devle Seyfeddin ünvanıyla da anılır. Bkz. İbn Halikan, I, 218-220.

lerden üstün tutmasını ve onun görüş ve istişaresine başvurmasını emretti.⁽²⁸⁾

İmadeddin Zengi, cesareti, ihtiyatlığı ve diğer kabiliyetleri sayesinde, Selçuklu sultanlarının hoşnutluğunu kazanmaya muvaffak olmuştu. Dolayısıyla onlar tarafından önemli görevlere getirildi. Nitekim 516/1122 yılında Basra valiliğine tayin edildi.⁽²⁹⁾ Şehri, Arapların hücumlarına, bilhassa Hille emiri Dubeys b. Sadaka b. Mezyed'e karşı başarıyla savundu. Basra civarında yaygın hale gelmiş bozgunculuk ve anarşiyi ortadan kaldırdı. Bağdat Şihneliği⁽³⁰⁾ görevinde bulunan Porsukî ile birlikte, Dubeys'in hücumlarını püskürttü. İkisi birlikte Dubeys'in askerini hezimete uğrattılar. Dubeys, kaçmayı başarmıştı. Savaşa bizzat katılan halife ise zaferden sonra Bağdat'a döndü.⁽³¹⁾

517/1123 yılında Aksungur el-Porsukî, Bağdat Şihneliğinden azledilerek, Haçlılarla savaşmak üzere tekrar Musul'a gönderildi. Aksungur, Basra'da olan İmadeddin Zengi'den kendisiyle birlikte Musul'a gelmesini istemişti. Ancak İmadeddin, İsfahan'da Sultan Mahmut ile birlikte olmayı ve onun yanında bulunmayı tercih etti. Zira Sultan, onu en yakınları arasına almış, onu büyük emirlerden birinin dul hanımıyla evlendirmiş; bu düğün için yaptırdığı muhteşem törene bizzat katılmıştı.⁽³²⁾ Sultan Mahmut, bir yıl sonra, İmadeddin Zengi'yi Basra valiliğine atadı. Şehre hâkim olan anarşiyeye son veren İmadeddin, müteakiben Vasıt şehrini savunmakla görevlendirildi. Çünkü, Abbasî halifesinin Vasıt'ı ele geçirmek için ordu göndermek düşüncesinde olduğu öğrenilmişti.⁽³³⁾ İmadeddin Zengi'nin başarılarını takdirle karşılayan Selçuklu Sultanı Mahmut, onu Irak Şihneliğine tayin etti.⁽³⁴⁾

(28) İbnu'l-Esir, Tarihu'd-Devleti'l-Atâbekiyye, 24.

(29) İbnu'l-Esir, Tarihu'd-Devleti'l-Atâbekiyye, 45.

(30) "Şihne" lügatta, bir şehire, şehri korumak ve düşman hücumlarına karşı savunmak üzere yerleştirilen muharip birlikler topluluğu demektir. Bu muhafız birliklerin komutanına da "Şihne" denilmiştir. Şihnelik, şehir veya bölgenin muhafız birlikleri komutanlığıdır.

(31) İbnu'l-Esir, el-Kamil, X, 231-2; Tarihu'd-Devleti'l-Atâbekiyye, 25-27; İbnu'l Cevzî, el-Muntazam, X, 242 vd.

(32) İbnu'l-Esir, Tarihu'd-Devleti'l-Atâbekiyye, 27; el-Kamil, X, 237.

(33) İbnu'l-Esir, Tarihu'd-Devleti'l-Atâbekiyye, 28.

(34) İbnu'l-Esir, el-Kamil, X, 244.

519/1125 yılında, Abbasi Halifesi Müstersid'le Selçuklu Sultanı Mahmut arasındaki ilişkiler iyice bozulmuştu. Mahmut, bölgeyi hâkimiyeti altına almak için Irak üzerine yürürken, halife de Vasıt şehrini ele geçirmek üzere bir ordu gönderdi. Ancak halifenin gönderdiği ordu mağlûbiyete uğradı. Daha sonra Sultan Mahmut, Bağdat'a ulaştı, İmadeddin Zengi de kara ve nehir kuvvetleriyle birlikte ona katıldı. Bu durum karşısında halife Müstersid, sulh istemek mecburiyetinde kaldı. Dileği kabul edilerek sulh yapıldı.⁽³⁵⁾

Sultan Mahmut, sıhhatinin bozulması sebebiyle Bağdat'ta fazla kalmadan saltanatının merkezi Isfahan'a döndü. Yola çıkmadan önce, idaresindeki vilayetlere ilaveten Bağdat ve Irak Şihneliğini de İmadeddin Zengi'ye verdi. Zengi, bu makamda henüz 4 ay kalmıştı ki, Sultan; Musul, Cezire ve Şam bölgesini de kendisine vereceğine dair ferman gönderdi.⁽³⁶⁾ Sultan Mahmut, Alparslan ve Ferruhşah adlarını taşıyan iki oğlunu da Zengi'ye teslim etmiş, onu bu ikisine atabeg tayin etmişti. Bu andan itibaren Zengi'ye "atabeg" ünvanı verildi.⁽³⁷⁾

İmadeddin Zengi, 522/1128 yılında, zaman zaman Haçlıların tehdidine maruz kalan Halep şehrini ele geçirdi.

İmadeddin Zengi'nin Abbasi Halifeliği ve Selçuklu Sultanlığı İle İlişkileri:

İmadeddin Zengi'nin durumu, halife ve sultanla ilişkileri bakımından devamlı değişiyordu. Ancak bu değişiklikler, onun Musul, Cezire ve Şam vilayetlerindeki konumunu sarsmadı. Şöyle ki: Sultan Mahmut, aralarındaki eski ihtilafları ortadan kaldırmak maksadıyla, Selçuklu saltanatında son söz sahibi, Selçuklu hanedanının en büyüğü olan amcası Sultan Sencer'e gitmişti. O sırada, Hille emiri Dubeyş b. Sadaka, Sencer'in yanında bulunuyordu. Dubeyş, Sultan Mahmut'tan kendisiyle halife arasındaki ilişkileri düzeltmesini ve kendisini İmadeddin Zengi'nin yerine Musul, Cezire ve Şam valiliğine tayin etmesini istedi. Bu buluş-

(35) İbnu'l-Esir, Tarihu'd-Devleti'l-Atâbekiyye, 38-41; İbn Kesîr, el-Bidaye, XII, 194-196.

(36) İbnu'l-Esir, A.g.e., 35; el-Kamil, X, 246-8.

(37) Bundârî, 187; İbn Hallikan, II, 79, 80.

madan dönen Sultan Mahmut, Bağdat'a ulaşınca (Muharrem, 523/ Aralık 1128) Dubey's'in Sencer tarafından desteklenen isteklerini halifeye ulaştırdı. Diğer taraftan ise İmadeddin Zengi, kendisi için hazırlanmakta olan tertipten haberdar olmuştu. Acele Bağdat'a gelerek, makamında bırakılması için hem Sultan Mahmut'a hem halifeye bol miktarda para ve mal verdi.

Gerek halife gerekse Sultan Mahmut, birçok sebepten İmadeddin Zengi'nin isteğini kabul etmişlerdi. Çünkü Halife Müstersid, önceden kendisine karşı düşmanca bir politika izleyerek Bağdat üzerine saldırılar düzenlemiş ve Haçlılarla birlikte müslümanların karşısında savaşmış olan Dubey's b. Sadaka'ya düşmanlık besliyordu. Sultan Mahmut ise, Dubey's'in Musul valiliğine getirilmesini kendisi için hazırlanmış bir tuzak olarak görüyordu. Amcası Sencer'in bu yolla, Irak'taki nüfuzunu sarsmasından ve Irak saltanatını elinden almasından korkmuştu.⁽³⁸⁾

525/1131 yılında Halife Müstersid'le İmadeddin Zengi arasındaki ilişkiler bozuldu. Halife, Dimeşk'te mahpus olan Dubey's'in kendisine teslim edilmesini istemişti. Ancak İmadeddin, onun arzusunun hilafına Dubey's'i serbest bıraktı, ona çok iyi davranarak mal ve para verdi. Muhtemelen Zengi, bu davranışıyla, Dubey's'i murakabe altında tutmak ve onun nefesine aldanıp tekrar düşmanlığa kalkışmasını hesap ederek güçlenmesine sınır koymak maksadını güdüyordu. Halife ise, Dubey's'in teslimini istemekle, onun kendisine karşı harekete geçmesini önlemek istiyordu.⁽³⁹⁾

525/1131 yılında İmadeddin Zengi, Humus yolunda iken Selçuklu Sultanı Mahmut'un ölüm haberini aldı. Bu haber üzerine, Halife Müstersid'e elçi göndererek, ondan hutbeyi Mahmut'un oğlu Alparslan'ın adına okutmasını istedi. (Alparslan ve kardeşi Ferruhsah önce geçtiği gibi İmadeddin Zengi'nin gözetimi altında bulunuyorlardı.) Zengi'nin Alparslan'ın sultan seçtirmekteki maksadı, bu küçük emirin ismiyle otoriteyi bizzat kendi ellerine almaktı. Fakat halife Müstersid, Alparslan'ın henüz küçük bir çocuk olup, sultanlığa uygun olmadığı gerekçesiyle Zengi'nin teklifini kabulden kaçındı. Zengi'ye, Sultan Mahmut'un, ölmeden önce oğlu Davud'u İsfahan'da kendisine veliaht tayin etmiş olduğunu, eyalet valilerinin de yeni Sultan Davud adına hutbe okumaya

(38) İbn Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye, XII, 199.

(39) İbnu'l-Kalânisi, Zeylu Tarihi Dimeşk, 230-233.

başladıklarını bildirdi. Bunlara ilaveten, Selçuklu hanedanının büyüğü Horasan ve Maverâünnehir'in Sultanı Sencer'in görüşünü beklemekte olduğunu yazdı.⁽⁴⁰⁾

526/1132 yılında, Azerbaycan Emiri Mesud (b. Muhammed Tapar), İmadeddin Zengi ile dostluk kurdu ve Irak Selçukluları tahtını ele geçirmek mücadelesinde ondan destek istedi. Bunun karşılığında, kendisine tabi olan İrbil şehrinin valiliğini teklif etti. Neticede Mesud'la Zengi, halifenin hutbeyi Mesud adına okumasını sağlamak ve onu Irak sultanı olarak tanımasını istemek için Bağdat üzerine yürümeye karar verdiler.⁴¹ Ne varki kardeşi Mesud'dan acele davranan Selçukşah büyük bir ordunun başını da Bağdat üzerine yürümüştü. Ancak o, Bağdat yolunda iken, İmadeddin Zengi'nin geçişini engellemek için Tekrit tarafına yöneldi.⁽⁴²⁾ Tekrit civarında yapılan savaş, İmadeddin'in mağlubiyetiyle sona erdi. Mağlubiyete uğrayan İmadeddin, Tekrit'e çekildi ve orada Necmeddin Eyyûb tarafından çok iyi karşılandı. Ona ve beraberindeki- lere ikramlarda bulunan Necmeddin, Musul'a dönmeye yardımcı oldu. İşte buradan, Zengilerle Eyyûbîler ailesi arasında bir yakınlık doğdu. Ki, bu yakınlık, Nureddin Mahmut b. İmadeddin Zengi ile Haçlı Seferlerinin büyük kahramanı Selahaddin Eyyûbî ikilisinin temayüz ettiği tarihi olaylar üzerinde son derece etkili olmuştur.⁽⁴⁸⁾

Mesud ve Selçukşah, aralarındaki mücadelenin, amcaları Sencer'e, planlarını boşa çıkarmak için müdahale fırsatı verdiğini anlamışlardı. Gerçekten öyle oldu; İmadeddin Zengi ve Dubeys b. Sadaka'nın desteğini sağlayan Sencer, onlara birlikte Bağdat üzerine giderek şehri ele geçirmelerini ve hutbede kendi adından sonra Tuğrul (Muhammed Tapar oğlu Mahmut'un oğlu)'un adını okutmalarını emretti. Sencer, bu işi başarmaları karşılığında, İmadeddin'e önceki görevlerine ilave olarak Bağdat Şihneliğini, Dubeys b. Sadaka'ya da Hille emirliğini vadedmişti.⁽⁴⁴⁾ Sencer, neticede Mesud ve Selçukşah'ın ordularına karşı zafer kazanarak Tuğrul'u Irak Selçuklu Devleti tahtına oturttu. Bir süre sonra ise, İmadeddin Zengi ve Dubeys yenildiler. Onları yenen Mesud, amcası Sen-

(40) İbn Vasil, Müferricu'l kürüb, I, 46.

(41) A.g.e., I, 47.

(42) İbnu'l-Esir, el-Kamil, X, 257, XI, 138.

(43) İbn Hallikan, I, 232-34; VII, 143 vd.

(44) İbnu'l-Cevzi, el-Muntazam, X, 26; İbnu'l-Esir, el-Kamil, X, 257.

cer'in muvafakatıyla Irak ve İran sultanlığına oturmaya muvaffak oldu.

Bu savaşlar sonunda, İmadeddin Zengi'nin hem halife ile hem de Mesud'la arası açılmıştı. Nitekim, 527/1133 yılında Halife Müsterşid, mevcudu 30.000'e ulaştığı söylenen bir ordunun başında Musul üzerine yürüdü ve şehri muhasara altına aldı. 80 gün kuşatmayı devam ettirdi. Öte yandan, Sultan Mesud, halifenin Musul muhasarasıyla meşgûliyetini Bağdat'ı istilâ için fırsat bildi ve Dubeys b. Sadaka'nın da yardımıyla harekete geçti. Bu durumu haber alan Halife, Bağdat'a dönmek mecburiyetinde kaldığından, muhasarayı kaldırarak İmadeddin Zengi ile bir sulh anlaşması yaptı (528/1134). İki taraf arasında hediyeleşmeler oldu. İmadeddin Zengi, halifeye itaatini pekiştirmek ve dostluğunu göstermek için oğlu Seyfeddin Gazi'yi onunla birlikte gönderdi.⁽⁴⁵⁾

Halife Müsterşid, 529/1135 yılında Sultan Mesud'la yaptığı mücadeleye katılması için İmadeddin Zengi'yi Bağdat'a çağırılmıştı. O sırada meşgul olduğu Dimeşk muhasarasını kaldıran Zengi, halifeye yardım için Bağdat'a hareket etti. Ancak onun Bağdat'a ulaşmasından önce yapılan savaşta Mesud'un eline esir düşen halife, Batınîler tarafından çadırında öldürülmüş, onun yerine halifelîğe Raşid geçirilmişti (Zilkade, 529/Ağustos, 1134).⁽⁴⁶⁾ Halife Müsterşid'in ve dolayısıyla onu destekleyen İmadeddin Zengi'nin hezimet neticesinde, İmadeddin'in himayesinde olan küçük yaştaki Alparslan'ı Irak Selçuklu Sultanlığına getirme imkânı ortadan kalktı. Ki, bu durum gerçekleşseydi, halife ve Zengi için küçük sultanın ismiyle Irak yönetimini ellerine geçirmek fırsatını doğuracaktı. Bu hezimetin diğer bir neticesi de, İmadeddin Zengi ile onu ortadan kaldırmak için planlar hazırlayan Sultan Mesud arasındaki düşmanlığı iyice artırmasıdır. Nitekim Mesud, yakalayıp ortadan kaldırmak için, İmadeddin'i İsfahan'a çağırılmıştı. Ancak Dubeys b. Sadaka, İmadeddin Zengi'ye, Sultan Mesud'un kendisi hakkında iyilik düşünmediğini ve bir suikaste kurban gidebileceğini haber verdi. Bunun üzerine İmadeddin, İsfahan'a gitmekten vazgeçti. Diğer taraftan Dubeys'-

(45) İbnu'l-Esir, el-Kaiml, XI, 2; Tarihu'd-Devleti'l-Atabekîyye; 47.

(46) İbnu'l-Esir, el-Kamil, XI, 15-17; Tarihu'd-Devleti'l-Atabekîyye, 49-50.

in yaptıklarını öğrenen Mesud, onun öldürülmesini emretti ve emri yerine getirildi. Bunu haber alan İmadeddin, Dubey's'in öldürülmesine üzül-
dü ve onun için şöyle dedi:

— Biz onun için malımızı feda ettik; o ise bizim için canını verdi.

Yeni halife Raşid, babasının intikamını almak istiyordu. Bu sebeple, onun ölümüyle sonuçlanan komplo-
yu hazırlamakla itham edilen Sul-
tan Mesud aleyhine harekete geçti. Emirleri ona karşı kışkırttı ve bu arada İmadeddin Zengi'den de yardım istedi. Bağdat'ta hutbe, Davud b. Mah-
mut (b. Muhammed Tapar) adına okutuldu. Bir süre sonra, Halife Ra-
şid ve onu Mesud'la savaşa teşvik eden emirler Bağdat üzerine gelen Me-
sud'la savaşa girdiler. İmadeddin Zengi, başlangıçta Mesud'un kuvvet-
lerini püskürtmeye muvaffak olduysa da, sonunda Halife Raşid'i de ya-
nına alarak Musul'a çekilmek zorunda kaldı. Mesud ise, Bağdat'a girdi
ve Raşid'i halifelikten azlederek Muktefi'yi halifelige getirdi (18 Zilhic-
ce, 529).⁽⁴⁷⁾

Yeni Halife Muktefi için, sadece Irak'ın bazı bölgelerinde hutbe oku-
nurken, diğer bölgelerde hutbe, Musul'da ikâmet eden ve İmadeddin
Zengi'nin himayesinde olan azledilmiş halife Raşid adına okutuluyor-
du. Bir süre sonra, yeni halife Muktefi'nin yakınları, İmadeddin Zen-
gi'yi, Muktefi'ye bi'at hususunda ikna etmeye muvaffak oldular. Muk-
tefi, onu, özel emlakından bazı arazileri ıktâ olarak vermek ve ünvan-
larını artırmakla mükâfatlandırdı (530/1135-36).⁽⁴⁸⁾ Yeni halife ile İma-
deddin Zengi andlaşma yaparak, andlaşmanın şartlarına bağlı kalacak-
larına yemin ettiler. Halife Raşid'in azli ve Muktefi'nin halifelige geti-
rildiğine dair kaleme alınan fetva, Musul camilerinde halka okundu.
Kadı'l-kudat, vezir ve İmadeddin Zengi, bu fetvayı onayladıklarını açık-
ladılar. Bu sıralarda, Raşid, Azerbaycan'ın Merağa şehrine gitti, ora-
dan da Isfahan'a geçti. Isfahan'da, babası Müsterşid gibi o da, Batınî-
ler tarafından öldürüldü.⁽⁴⁹⁾

İbnu'l-Cevzî, İmadeddin Zengi'nin tutumunu değiştirmesini, Sul-
tan Mesud'a karşı yaptığı savaşlarda zayıf düşmesine, idaresindeki böl-

(47) İbnu'l-Esir, el-Kamil, XI, 15, 17; İbn Vasil, Mülferricü'l-Kürûb, I, 65, 66.

(48) İbnu'l-Esir, el-Kamil, XI, 18-19; Tarihu'd-Devleti'l-Atâbekiyye, 54.

(49) İbn Vasil, A.g.e., I, 70.

genin Mesud'un askerlerinin hücumuna maruz kalışına ve Sultan Sencer'in harekete geçmesinden korkmasına bağlamıştır.⁽⁵⁰⁾ İmadeddin, siyasetini gerçekleştirmek için çaba harcıyordu. Onun hedefi, Haçlılara karşı koyacak birleşik İslâmî bir cephe oluşturmak için, Musul, Cezire ve Suriye bölgelerini birleştirmekten ibaretti.

İmadeddin Zengi'nin tutumu, Sultan Mesud'la aralarının düzelmesine sebep olmuştu. 532 (1137) yılı Rebiulevvel ayında Sultan Mesud, İmadeddin'e hil'atler götüren elçisini Musul'a gönderdi.

İmadeddin, Kuzey Suriye'ye yönelen tehlikenin büyüklüğünü sezmişti. Haçlılar, Halep şehrini tehdit ediyordu. Bu durum karşısında, söz-konusu tehlikeyi savmak için yardım istemek maksadıyla kadısını Sultan Mesud'a göndermek istedi. Ancak kadı, yardıma gönderilecek kuvvetlerin, İmadeddin'e karşı da kullanılabileceğinden korktuğunu belirterek ona şöyle dedi:

— Vallahi, ülkenizin elinizden alınmasından korkarım. Sultan bu bahane ederek kuvvetlerini gönderir, sözde yardıma gelen bu kuvvetler, ülkemizi elimizden alırlar.

Ancak, İmadeddin Zengi, İslâmiyetin menfaatini şahsi menfaatine tercih etti. Kadısını, şu, yüce İslâmî ruhu canlandıran cevabıyla reddederek şöyle dedi:

— Haçlılar, ülkemize göz koymuşlardır. Halep şehrini ele geçirecek olurlarsa, Suriye ve dolaylarında İslâm yok olur. Her halûkârda müslümanlar, kâfirlerden daha hayırlıdır.

532 (1138) yılı Ramazan ayı içinde, Sultan Mesud'un elçisi, Humus şehri civarında olan İmadeddin Zengi'ye ulaştı. Haçlılara karşı kazanmış olduğu zaferden dolayı onu Sultan adına tebrik etti. Sultan tarafından gönderilen hil'atleri ve hediyeleri takdim etti.⁽⁵¹⁾ Ona, bazı ünvanlar verildiğini bildirdi ki, bu ünvanlardan birkaçı şöyledir: el-Emiru'l-kebîr, el-Adil, el-Müeyyed, el-Muzaffer, el-Mansur'l-evhad, İmadeddin... Nasîru emiri'l-Mü'minin.⁽⁵²⁾

(50) İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam, X, 67.

(51) İbnu'l-Esir, el-Kamil, XI, 23 vd.; Tarihu'd-Devleti'l-Atabekîyye, 62.

(52) İbnu'l-Kalânîsî, A.g.e., 284.

Sultan Mesud'un, İmadeddin Zengi'nin idaresinde olan toprakları istilâya teşebbüs etmesi üzerine 538/1143 yılında bu ikili arasındaki ilişkiler bozulmuştu. Sultanın bu işe teşebbüsünün sebebi, İmadeddin'in emirliği altındaki toprakları genişletmiş, ülkesinin servetini ve savaş gücünü artırmış olmasıydı.⁽⁵³⁾ İmadeddin ise, civar eyaletlerin emirlerini Sultan Mesud'a karşı kıskırtarak, onun kendisiyle uğraşmasına fırsat vermemek politikasını takip ediyordu. Bu politika sayesinde, bir yandan Musul'da nüfuzunu kuvvetlendirmeye, öbür taraftan komşu müslüman hanedanlar aleyhine ülkesini zenginleştirmeye⁽⁵⁴⁾, üçüncü olarak da Haçlılarla savaşmaya muvaffak oldu. İmadeddin Zengi, yine bu politika sayesinde, 539/1164 yılında Ruha'yı Haçlıların elinden almak başarısını gösterdi. Ki, Haçlılar, Ruha'yı kaybetmelerini, Şam bölgesindeki nüfuzlarının sona ermesi ve Irak yolunun kendilerine tamamen kapanması için bir delil saymışlardır. İmadeddin'in Haçlılara karşı kazandığı zaferler, Sultan Mesud'un ona karşı takip ettiği siyaseti değiştirmesine sebep olmuştu. Artık sultanın ona karşı siyaseti, Haçlı tehlikesini uzaklaştırmada oynadığı büyük rol sebebiyle, sulh zemini üzerine oturuyordu. Çünkü İmadeddin'in devleti gerçekte, Sultan Mesud'un ülkesine dahi ulaşabilecek haçlı tehlikesine karşı sağlam bir set oluşturuyordu.

İmadeddin, birkaç defa Dimeşk şehrini egemenliği altına almaya teşebbüs etmiş; ancak Haçlı ordularının Dimeşk Atabegine yardım etmeleri sebebiyle bu siyasetini gerçekleştirmeye muvaffak olamamıştı. Zira Haçlılar, İmadeddin'in bu şehri ele geçirdiği takdirde kendilerinin Suriye bölgesinde kalmalarını tehdit edeceğini biliyorlardı. Çünkü Dimeşk, son derece stratejik bir mevkiye bulunuyordu. Dimeşk'in, Mısır'la Fırat Nehri kıyılarında bulunan yerleşim merkezleri arasındaki yol üzerinde yer alması, şehrin askerî önemini artırıyordu. Dolayısıyla Dimeşk (Şam) şehri, gerek İmadeddin Zengi'nin, gerekse ondan sonra oğulları-

(53) İbnu'l-Esir, el-Kamil, XI, 38.

(54) Bazı emirler, fiili istiklale sahip birtakım mahalli emirlikler kurmuşlardı. İmadeddin Zengi'nin idaresiyle alâkaları açısından bu yerel emirliklerin önemlilerini şöyle sıralayabiliriz: Artuklular, Diyarbakır Emirliği, Ermeniyeli Emirliği. Bunların yanında başka atabeglikler de vardı. Onlardan bazılarını hatırlatalım: Hısn Keyfâ Atabegleri, Ermenşahlar, Faris Atabegleri, Kirman Atabegleri. Diğer taraftan yarı müstakil valiler tarafından idare edilen bazı şehirler vardı. İçlerinden bazılarını sayalım: Ceziratü İbn Ömer (Musul'a tabi idi), Sincar, Harran, Rakka, Şehrüzür, Hadîse ve Ane.

nin dikkatini çekmeye devam etmiştir. Bu şehir, aynı şekilde Kudüs hakimlerinin zihinlerini de meşgul etmiştir. Nihayet 549/1154 yılında, İmadeddin Zengi'nin oğlu Nureddin Mahmud bu şehri ele geçirmeye muvaffak oldu. Bununla Mısır'ın fethine zemin hazırladı.

b. Halep Atabegleri

İmadeddin Zengi, 541/1146 yılında öldürüldü. Ölümünden sonra onun ülkesi oğulları arasında paylaşıldı. Nureddin Mahmud, Halep şehrinin idaresini üstlendi ve Haçlılarla savaşta babasının politikasını takip ettirdi. Seyfeddin Gazi ise, Musul ve Cezire'ye hâkim oldu.⁽⁵⁵⁾ Bir süre sonra, Zengilerin Suriye kolu çöktü ve onun yerini Sincar'da istikrar kazanan başka bir kol aldı. Daha sonraları ise, Cezire'de başka bir küçük devlet kuruldu. Böylece Sincar kolu, 618/1221 yılında Eyyûbîlere yol açmış, onlara zemin hazırlamış oldu. Diğer kol ise, Musul Atabeglerinin memlûkü ve veziri olan Lülü'nün hâkimiyeti altına düşmüştü. Bütün bu devletçiklerin Moğol hâkimiyetine girmesine kadar, durum bu şekilde devam etti.

Nureddin Mahmud Zengi, Haçlı ordularına karşı savaşabilmek için Suriye ve civarını hâkimiyeti altında birleştirmek uğrunda çalışıyordu. Haçlılar, İmadeddin Zengi'nin vefatını Ruha şehrini istirdad için fırsat edinmişlerdi. Ancak oğlu Nureddin Mahmud, onların arzularına engel oldu.⁽⁵⁶⁾ Ruha şehrinin İmadeddin Zengi tarafından alınması ve müslümanların elinde kalışı, Haçlıların nazarında son derece önemliydi. Nitekim, Ruha'yı müslümanların elinden geri almak için Şam bölgesi üzerine ikinci Haçlı seferini tertip ettiler. İkinci Haçlı seferine katılan Haçlı Orduları, Nureddin Mahmud zamanında bölgeye ulaştılar. Ancak bu orduların komutanları, aslî hedeflerinden saparak Dimeşk istikâmetine gittiler. Böylece onlar, Nureddin Mahmud'a karşı, tek müttefikleri olan Dimeşk üzerine gitmekle büyük hataya düşmüşlerdi.⁽⁵⁷⁾ İkinci Haçlı seferinin hezimetle sona ermesinin en önemli sebeplerinden biri, onların bu hataları olmuştur.

Nureddin Mahmud Zengi, Haçlılara karşı tahkimât yapmak için Dimeşk şehrini almaya karar vermişti. 549/1154 yılında bu arzusunu ger-

(55) Ibnu'l-Esir, Tarihu'd-Devleti'l-Atabekıyye, 157-159.

(56) Ibnu'l-Esir, el-Kamil, XI, 51.

(57) Barker, The Crusades, 54.

çekleştirdi. Diğer taraftan Haçlılara ait diğer bazı kaleleri de almaya⁽⁵⁸⁾ ve Nureddin Mahmud'un 569/1173 yılında vefatından sonra Şarkın en büyük lideri olan Selâhaddin Eyyûbî ve amcası Esedüddin Şirkûh'un yardımıyla nüfuzunu Mısır'a kadar ulaştırmaya muvaffak oldu. Selâhaddin Eyyûbî, Nureddin Mahmud Zengi'nin henüz 11 yaşını doldurmamış oğlu Salih İsmail'i, Trablus Kontuyla anlaşmış olan maiyetinin elinden kurtarmak maksadıyla Halep üzerine yürümüş ve şehri muhasara altına almıştı. Ancak o, Raymond'un Halep emirine yardım için harekete geçtiğini öğrenince muhasarayı kaldırdı.

571/1175 senesinde Musul Atabeg'i II. Seyfeddin Gazi (Kutbeddin Mevdud oğlu), amcasının oğlu olan Halep emirinin yardımına koştu. İki müttefik, Kurun-Hama denilen mevkide Selâhaddin'e karşı savaştılar. Bu savaşı kazanan Selâhaddin, bir yıl sonra Seyfeddin Gazi'yi tekrar mağlup etti. Bunun neticesinde, Cezire Selâhaddin'in hâkimiyetine boyun eğdi. Halep emiri, Mısır'dan Fırat Nehrine uzanan bölge üzerinde onun hâkimiyetini tanıdı.⁽⁵⁹⁾

577/1181 yılında, Nureddin Mahmud Zengi'nin oğlu Salih İsmail öldü. O, ölümünden önce, Halep emirliğini Musul emiri İzzeddin Mesud'a bıraktığını açıklamıştı. Musul ve Halep şehirleri birbirinden uzak olduğu için, Sincar emiri İmadeddin, İzzeddin Mesud'a başvurarak Halep'le Sincar'ı değiştirmek teklifinde bulundu. Böylece İzzeddin'in vilayetleri birbirine yakın oluyordu. İmadeddin, Selâhaddin Eyyûbî ile savaşmak ve onun hâkimiyetini sınırlandırmak gayesini güdüyordu. Bunun için Selâhaddin, Halep üzerine yürümeye mecbur kaldı (579/1183). Zor durumda kalan Halep emiri İmadeddin, aslî vilayeti olan Sincar'ın geri verilmesine karşılık Halep şehrini Selâhaddin'e teslim mecbur oldu.⁽⁶⁰⁾ Böylece Halep şehrinin hâkimiyeti Selâhaddin Eyyûbî'nin eline geçti. Sonra da oğlu Tahir'e kaldı.⁽⁶¹⁾ Şehir, Moğol hükümdarı Hülagu'nun istilâsına kadar Eyyûbîlerin elinde kaldı. İstilâ esnasında Halep emiri olan Nasır, Kerek'e kaçarak, orada Moğollara karşı tahkimat yaptı.⁽⁶²⁾

(58) İbnu'l-Esir, *Tarihu'd-Devleti'l-Atâbekiyye*, 188-191.

(59) Lane-Poole, *Hist. of Egypt in the Middle Ages*, 199.

(60) İbnu'l-Esir el-Kamil, XI, 224; *Tarihu'd-Devleti'l-Atâbekiyye*, 231-234.

(61) Lane-Poole, *Hist of Egypt*, 213.

(62) *Histoire les Mongols de la Perse*, 341.

c. Sincar Atabegleri (566-617/1170-1220):

Bu hanedanı, Musul hükümdarı Kutbeddin Mevdud'un oğlu II. İmadeddin Zengi kurmuştur. Kutbeddin Mevdud, hükümdarlığı büyük oğlu II. İmadeddin'e vasiyet etmişti. Ancak, yakınlarından Fahreddin Abdülmesih adlı şahsın kışkırtmasıyla bu vasiyetini geri alarak küçük oğlu II. Seyfeddin Gazi'yi veliaht edindi.⁽⁶³⁾ Fahreddin Abdülmesih, Halep hükümdarı amcası Nureddin Mahmud'la birlikte hareket etmesi yüzünden II. İmadeddin'den hoşlanmıyor ve ona karşı düşmanlık besliyordu. Kutbeddin 565/1170 yılında öldü. Nureddin Mahmud, onun tahtına geçen yeğeni II. Seyfeddin Gazi'nin Fahreddin Abdülmesih'in nüfuzu altına girdiğini anlamıştı. Fahreddin'in kötü idaresini tenkitle şöyle dedi: "Kardeşimin oğullarının yönlendirilmesine ve onların mülkünün idaresine ben daha layıkım." Daha sonra, Musul üzerine yürüdü ve yolda uğradığı Sincar şehrini istilâ etti. Yoluna devamla Musul'a ulaştı ve şehri kuşattı. Fazla direnemeyen Abdülmesih kısa süre içinde şehri ona teslim etti. Bunun üzerine Nureddin Mahmud, yeğeni II. Seyfeddin Gazi'yi Musul⁽⁶⁴⁾, II. İmadeddin Zengi'yi de Sincar ve civarı emirliklerine getirdi (566/1170).⁽⁶⁵⁾

Bu taksimat, Seyfeddin Musul ve mülhakatını alırken, büyük kardeşi olan İmadeddin'in Musul'a göre daha ehemmiyetsiz olan Sincar emirliğine getirilmiş olması yüzünden, iki kardeşin arasını açmıştı.⁽⁶⁶⁾

İki kardeş arasında başlayan ihtilaf, Halep emiri Salih İsmail (Nureddin Mahmud oğlu)'in 575/1179 yılında Selâhaddin Eyyûbî'ye karşı Musul emiri II. Seyfeddin Gazi'den yardım istediği sırada açık bir şekilde ortaya çıktı. Şöyle ki: Seyfeddin Suriye üzerine giderken, kardeşi II. İmadeddin'den askerî yardım istemişti. Bunun üzerine İmadeddin, kardeşinin talebini reddettiğini bildirdi. Onun bu tutumu, ona Seyfeddin'den büyük olduğunu belirterek, Musul emirliğini eline geçirmeye teşvik eden Selâhaddin Eyyûbî'nin kışkırtmalarının bir neticesiydi. Bu ihtilâf, küçük kardeş II. Seyfeddin'in Sincar şehrini muhasarasına kadar

(63) İbnu'l-Esir, el-Kamil, XI, 159.

(64) A.g.e., XI, 162, 163.

(65) İbnu'l-Esir, Tarihu'd-Devleti'l-Atabekiye, 276, 277.

(66) İbnu'l-Esir, el-Kamil, XI, 163.

varmıştı. Ancak o, Suriye’de zafer kazanan Selâhaddin’in müttefiki İmadeddin’in yardıma gelmesinden korkarak muhasarayı kaldırdı.⁽⁶⁷⁾

Özetlemek gerekirse, Sincar şehri 617/1220 yılında Eyyûbî hükümdarı Melik Eşref tarafından alınana kadar Zengi hanedanının elinde kaldı. Daha sonra Moğollar 628/1231 yılında bu şehir ve mülhakatının büyük bir bölümünü tahrip ettiler.⁽⁶⁸⁾

d. Cezire Atabegleri (576-648/1180-1250):

Önceden geçtiği gibi, 541/1146 yılında İmadeddin Zengi’nin vefatından sonra onun sahip olduğu topraklar, iki oğlu arasında taksim edilmişti. Buna göre Suriye’nin idaresini Nureddin Mahmud, Musul ve Cezire hükümdarlığını ise I. Seyfeddin Gazi üstlenmişti. Daha sonra Sincar’da başka bir kol istikrar kazanırken, Cezire’de ise küçük bir Zengi hanedanı daha kuruldu.

Cezire Atabegliğinin kuruluşunu kısaca anlatalım: Musul hükümdarı II. Seyfeddin Gazi, 576/1180 yılında ölümüne sebep olan hastalığa yakalanmıştı. Öleceğini hissedince, saltanatını 12 yaşlarındaki oğlu Muizzeddin Sencerşah’a vasiyet etmek istedi. Ancak, devlet ricali, Selâhaddin Eyyûbî’nin Suriye’de estirdiği tehlikeyi hatırlatarak, ona üstün zekâsı ve cesaretiyle tanınan kardeşi İzzeddin Mesud’u veliahd tayin etmesini tavsiye ettiler. Seyfeddin Gazi, onların görüşünü doğru buldu ve Musul’un idaresini kendisinden sonra kardeşi İzzeddin Mesud’a bıraktığını açıkladı. Oğlu Sencerşah’ı ise, Cezire mülhakatının başına tayin etti.⁽⁶⁹⁾ Bu tayinin neticesi olarak, Cezire’de Sencerşah tarafından müstakil küçük bir atabeglik kuruldu.

Ne var ki, Sencerşah alkolik denebilecek ölçüde içkiye düşkün, kötü ahlâklı bir şahıstı. Vaktini eğlence âlemlerinde kadınlarla geçiriyordu. Zamanı, şiddet, zulüm ve iyi-kötü ayrımı yapılmaksızın çok sayıda insanın öldürülmesiyle lekelendi. Zulmü, dil, kulak ve burun kesmek suretiyle cezalandırma derecesine kadar ulaşmıştı. Kötülüğü evlatlarına

(67) İbnu'l-Esir, el-Kamil, XI, 189.

(68) A.g.e., XI, 232.

(69) A.g.e., XI, 209.

kadar uzanmış, onları sarayından kovmuştu. Tarihçilerin rivayetine göre, kadınlarla birlikte eğlence âleminde sarhoş bir haldeyken, oğlu Muizzeddin tarafından öldürüldü (605/1208). Onun ölümünden sonra Cezire'nin idaresi oğlu ve katili Muizzeddin Mahmud'un eline geçti.

Cezire emirleri, daha sonra, Kuzey Irak emirlerini birleştiren, yani Musul, Sincar, Cezire, İrbil ve diğer bazı vilayetleri tek otorite altında toplamaya muvaffak olan ve bu emirleri haçlı seferlerine sevkeden Selâhaddin Eyyûbî'nin egemenliği altına girdiler.⁽⁷⁰⁾ Selâhaddin'den sonra bölge Moğol istilasına kadar (Melik Adil ve evladının idaresinde kaldı.

e. İrbil Atabegleri (539-630/1144-1232):

539/1144 yılında, İmadeddin Zengi, Türk asıllı komutanlarından Bektigin oğlu Zeyneddin Ali'yi, Musul'da kendisinin naibi olarak görevlendirmişti. Zeyneddin Ali, 544/1149 yılında Sincar, Tekrit ve İrbil'i⁽⁷¹⁾ hâkimiyeti altına aldı. 563/1167 yılında Zeyneddin Ali'nin İrbil'de vefatı sırasında, büyük oğlu Muzafferüddin Kök-Börî Harran'a kaçmıştı. Dolayısıyla İrbil emirliği Zeyneddin Ali'nin küçük oğlu Zeyneddin Yusuf'un eline geçti. Henüz pek küçük olan Zeyneddin Yusuf, Emir Mücahidüddin Kaymaz'ın vesayeti altındaydı. Zeyneddin Yusuf'un 586/1190 yılında vefatı üzerine Suriye ve Cezire'yi egemenliği altında bulunduran Selâhaddin Eyyûbî, Muzafferüddin Kök-Börî'yi kardeşinin yerine İrbil ve Şehrzur'un başına getirdi. Önceden idaresinde olan Harran ve Ruha bölgelerini de ona verdi. Sumeysat valiliğine ise, onun kardeşinin oğlu Takuyyiddin Ömer'i getirdi. Kök-börî, 630/1232 yılında ölmüştü. Erkek evladı olmadığı için, İrbil'in idaresini Abbasi halifesine bıraktığını vasiyet etmişti. Bu vasiyet üzerine Abbasi halifesinin idaresine geçen İrbil, Moğolların istilâsına kadar, onun nüfuzu altında kaldı.⁽⁷²⁾

(70) Lane-Poole, History of Egypt, 207.

(71) İrbil (Erbil), Musul'a bağlı yerleşim merkezlerinden müstahkem bir kale-şehirdi. Halkı Araplaşmış Kürtlerdi.

(72) Lane-Poole, A.g.e., 165.

İrbil Atabegleri (Bektiginliler) Hanedanı

Zeyneddin Ali Küçük b. Bektigin	549-563/1144-1167
Zeyneddin Yusuf (öl: 586, İrbil'de)	563/1167
Muzafferüddin Kök-börî (Harran)	563-586/1167-1190
Muzafferüddin Kök-börî (İrbil)	586-630/1190-1232

(Abbasîler - Moğollar)

B. Diyarbakır Atabegleri (Artuklular)

Bu hanedanın kurucusu Artuk b. Ekseb (veya Eksek), Selçuklu komutanlarından. O, Dimeşk valisi Tutuş'un Kudüs'ü fethetmesinden sonra, bu şehrin valiliğine atanmıştı. Artuk'un yerine geçen Filistin ve Haçlılara karşı yaptıkları savaşlarda ün yapmış iki oğlu Sökmen ve İl-gazi, 484/1091 yılında Diyarbakır'ı idareleri altına aldılar. 489/1096 yılında Kudüs'ün Fatımîlerin eline geçmesi üzerine, Sökmen Ruha'ya, İl-gazi ise Irak'a döndü. Selçuklu hükümdarı Muhammed Tapar, 495/1101 yılında İl-gazi'yi imparatorluğun en mühim vazifelerinden biri olan Bağdat Şihneliğine tayin etti. Aynı yıl içinde kardeşi Sökmen'i Hısn Keyfâ ve Diyarbakır valiliğine atadı. Bir süre sonra Mardin'i de onun ülkesine kattı. Ancak Mardin'in idaresi, 502/1108 yılında İl-gazi'nin eline geçti. Dolayısıyla biri Hısn Keyfâ, biri de Mardin'de olmak üzere iki ayrı Artuk'lu hanedanı ortaya çıktı.

Hısn Keyfâ Artukluları, Sökmen'in komutasında Baldwin ve kardeşi Jocelin'e karşı kazandıkları zaferlerden sonra istikrarlı bir idare kurdular. Ülkede asayiş ve emniyeti sağladılar. Hısn Keyfâ emirleri, 579/1183 yılında Amid'i kendilerine teslim etmiş olan Eyyûbî hükümdarı Selâhaddin'i metbu olarak tanıyorlardı. Bu Artuklu hanedanı, 629/1231 yılında Eyyûbî hükümdarı Melik Kamil tarafından yıkılıncaya kadar varlığını korudu.

Artuklulardan küçük bir kol da, 521-620/1127-1223 yılları arasında Harput (Hartebirt)'ta hüküm sürdü.

Artukluların Mardin şubesine gelince; bu hanedan, Haçlılara karşı yapılan cihadlarda şöhret kazanan İslâm kahramanlarından biri olan İl-gazi tarafından kurulmuştur. İl-gazi, 511/1117 yılında Halep valiliği ile taltif edilmişti. Daha sonra Selçuklu Sultanı Mahmud, Meyyafari-

kin'i de onun topraklarına ilâve etti. Necmeddin İlgazi'nin oğulları 580/1184 yılına kadar Mardin ve Meyyafarikin'i ellerinde bulundurdular.

Ne var ki, bu devletin mevcudiyeti, Müslüman hanedanlar arasındaki mücadeleler sebebiyle, Müslümanların birliğini parçalayan amillerden biri olmuştu. 628/1230 yılında Moğollar, bu atabegliğin topraklarının büyük bir bölümünü istilâ ettiler. Harezmsâhların son hükümdarı Celâleddin Harezmsâh'ı kovalayan Moğol orduları, ülkeyi bütünüyle tahrip ettiler, her türlü bozgunculuğu yaptılar. Bir süre Eyyûbîlerin ve bir ara Anadolu Selçuklularının hâkimiyetini kabul etmiş olan Mardin Artuklularının toprakları, Timur'un istilâsına uğradı. Bundan sonra 811/1408 yılında Karakoyunlular tarafından alındı. Mardin Artukluları, Eyyûbî hâkimiyetinin Suriye ve Cezire'de istikrar kazanmasından sonra ehemmiyetlerini kaybetmişlerse de, Artuklu liderlerinden Belek b. İbrahim 517-1123 yılında Haleb'i eline geçirmişti. Ki, Artuklular geçtiği gibi 497/1103 yılında Âne, 515/1121 yılında da Harput'u almışlardı. Adı geçen Artuklu emiri Belek b. İbrahim de, Haçlı seferlerinde ün yapan Müslüman komutanlar arasındadır.

ARTUKLU EMİRLERİ

Hısn Keyfâ Şubesi (495-629/1101-1231)

I. Sökmen (Muinüddeve)	495-498/1101-1104
İbrahim	448-502/1104-1108
Rüknüddeve Davud	502-543/1108-1148
Fahreddin Kara-Arslan	543-570/1148-1174
Nureddin Muhammed	570-581/1174-1185
Nasırüddin Mahmud	581-597/1185-1200
II. Sökmen (Kutbeddin)	597-619/1200-1222
Rükneddin Mev'ûd	619-629/1222-1231

(Eyyûbîler)

Mardin Şubesi (502-801/1108-1408)

Necmeddin İlgazi	502-516/1108-1122
Hüsameddin Timurtaş	516-547/1122-1152
Necmeddin Albı	547-572/1152-1176
Kutbeddin İlgazi	572-580/1176-1184
Hüsameddin Yoluk Arslan	580-597/1184-1200

Nasırüddin Artuk Arslan	597-637/1200-1239
I. Necmeddin Gazi Saîd	637-658/1239-1260
Kara Arslan Muzaffer	658-691/1260-1292
Şemseddin Davud	691-693/1292-1294
II. Necmeddin Gazi Mansur	693-712/1294-1312
İmadeddin Ali Albî	712/1312
Şemseddin Salih	712-765/1312-1363
Ahmed Mansur	765-769/1363-1367
Mahmud Salih	769/1367
Davud Muzaffer	769-778/1367-1376
Necmeddin İsa	778-809/1376-1406
Salih	809-811/1406-1408

(Karakoyunlular)

C. Ermenşahlar (Ahlâtşahlar)

493-604 / 1100-1207

Hükümdarlar

I. Sökmen el-Kutbî	493-506/1100-1112
Zahirüddin İbrahim Şah-ı Ermen	506-521/1112-1127
Ahmet	521-522/1127-1128
II. Sökmen Nasıruddin	522-579/1128-1183
Seyfeddin Begtimur	579-589/1183-1193
Bedreddin Aksungur	589-594/1193—1198
Muhammed Mansur	594-603/1198-1206
İzzeddin Balaban	603-604/1206-1207

Müslüman Araplar, daha Hz. Osman devrinde Ermeniye'ye ulaşmışlardı. Bu andan itibaren bölge, onlarla Bizanslılar arasında mücadele alanı oldu. Emevî Devletinin kurucusu Muaviye b. Ebî Süfyan halifelğe geçince (41/661), Ermeniye halkını kendisinin hâkimiyetini tanımaya çağırdı ve onları vergiye bağladı. Araplarla Ermeniler arasında çıkan şiddetli harplere rağmen, Emevîler zamanında bu ülke bayındır bir hale geldi. Emevîlerden sonra bölge, onların yerini alan Abbasîlerin hâkimiyetine geçti. Fakat Ermeni kavmiyetçiliğinin zuhuru, Arap idaresini çökertti ve bölgeyi Bizanslılar ele geçirdiler. 434/1042 senesinden itibaren bu bölgelere seferler düzenlemeye başlayan Selçukluların istiradına kadar onların idaresinde kaldı.

ARTUK OĞULLARININ SOYKÜTÜ

A. Hısn Keyfâ kolu

Artuk b. Eksek

1. I. Sökmen

Yakutî

Ali

Abdülcebbar

Beh

Süleyman

Be

2. İbrahim

3. Davut

(Mey

4. Kara Arslan

C. Harput Kolu

1. İmadeddin Ebubekir

5. Nureddin Muhammed

6. Yoluk Arslan

2. Nizameddin İbrahim

6. II. Sökmen

7. Mahmud

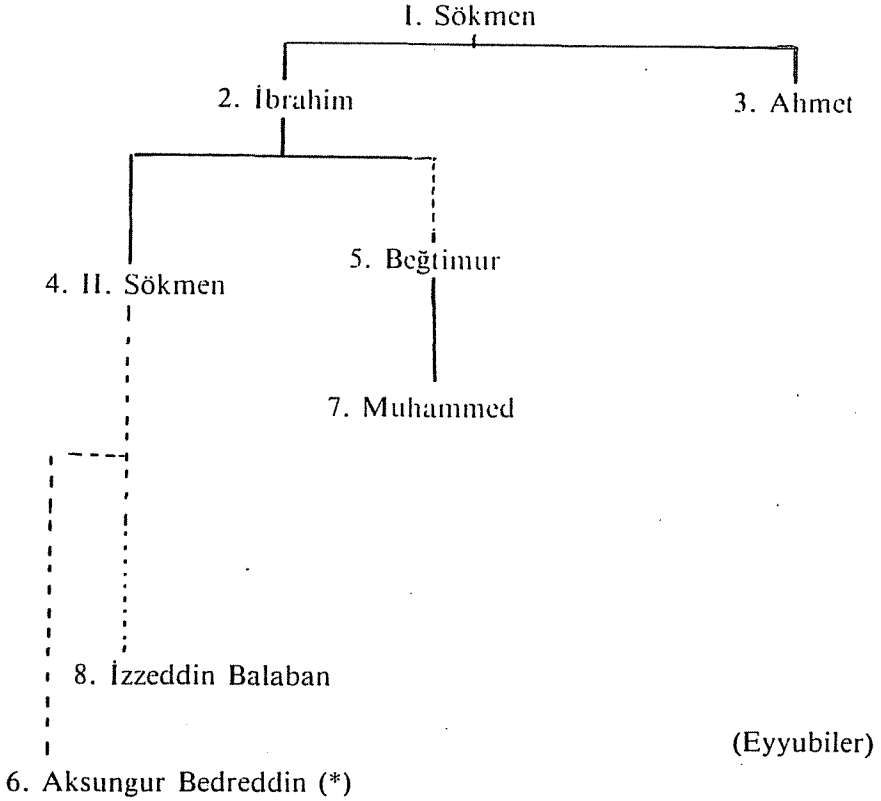
İzadeddin
Ahmet

3. Hıdır

8. Mevdud (619-629 h.)

10. D

4. Nureddin Artuk
(? -631 h.)

Soykütüğü

(*) Noktalar, efendi-memlûk bağıını göstermektedir.

Büyük Selçuklular, Rey şehrinden Gürcistan ve Ermeniye üzerine seferler düzenleyen Alparslan zamanında, yükselme devrini yaşıyorlardı. Onlar, Arran, Gürcistan ve Ermeniye'nin doğusunda kalan diğer bölgeleri fethettiler. Bizans İmparatoru IV. Romanos Diyogenes, Selçuklu ilerlemesini geri püskürtmek için, 1071 yılında mevcudu 200.000'e ulaşan kalabalık ordusuyla Doğu Anadolu üzerine yürüdü. Ülkesinin hudut boylarındaki kalelerin en-müstahkemi olan Malazgirt'i geri aldı. Ancak Alparslan, Romanos Diyogenes'i Malazgirt savaşında müthiş bir hezimete uğrattı ve onu esir etti. Hezimete uğrayan Bizans ordusu, geriye çekilirken; Anadolu kapıları Türk akınlarına açılmıştı. Malazgirt hezimet, Bizans İmparatorluğu'nun sonunun yaklaştığını bildiren bir haberciydi. Bu hezimetin peşinden Doğu Anadolu, Ermenistan ve Kapadok-

ya bölgesi Selçukluların eline geçti. Ermenilerin ekseriyyeti, gazilerin önünden batıya kaçtılar. Kilikya'ya giderek orada bağımsız bir Ermeni Devleti kurdular. Bu Ermeni Devleti, Anadolu'nun milâdî 12. asrın sonlarında Moğol istilâsına uğramasına kadar hüküm sürdü. Bu istilâ anında, Moğollar tarafından yıkıldı.

Ermeniye bölgesi, Selçuklu hâkimiyeti sırasında yüzölçümleri farklı birkaç idari bölgeye ayrılmıştı. Bu bölümlerden herbiri, büyük ölçüde bağımsız bir emir tarafından yönetiliyordu. Günüybatıda yer alan Ahlat (Hilat) da, I. Sökmen Kutbî tarafından 493/1100 yılında⁽⁷³⁾ kurulan Ahlatşahlar Devleti, bölgede kurulmuş diğer Selçuklu emirliklerine göre en kuvvetli olanıydı. Böyle olmakla birlikte, halkının çoğunluğu Ermeni asıllı olan bu devlet, Ermenistan'ın ancak beşte birlik bölümüne sahipti. Sökmen, hanedanının inkırazı üzerine, idare onların, memlûklerinden Begtimur'un eline geçti. Daha sonra 604/1207 yılında Eyyübîler bu ülkeyi egemenlikleri altına aldılar. Kardeşi Selâhaddin'in kurduğu devletin birliğini yeniden sağlayan Melik Adil oğlu Evhad'ı Ahlat emirliğine getirdi. Daha sonra onun yerine kardeşi Eşref geçti.⁽⁷⁴⁾ Melik Adil ölünce, Eşref bu bölgenin emirliğinden müstakil hale geldi. Ülkesinin topraklarını, Kürdistan'a ulaşana kadar genişletti.⁽⁷⁵⁾ Ahlat Emirliği Eyyubi hükümdarlarının sonuncusu Melik Muzaffer Gazi tarafından idare edildiği sırada, 642/1244 yılında Hülagû tarafından ortadan kaldırıldı. Hülagû, Ermenistan, Kürdistan, Irak ve Mezopotamya'yı da istilâ etmişti.⁽⁷⁶⁾

D. Azerbeycan Atabegleri (İldenizliler)

(531-622 / 1136-1225)

Şemseddin İldeniz	531-568/1136-1172
Nusreddin Pehlevan Muhammed	568-581/1172-1185
Kızıl Arslan Osman	581-587/1185-1191
Ebubekir	587-607/1191-1210
Muzafferüddin Özbek	607-622/1210-1225 ⁽⁷⁷⁾

(Harezmşahlar)

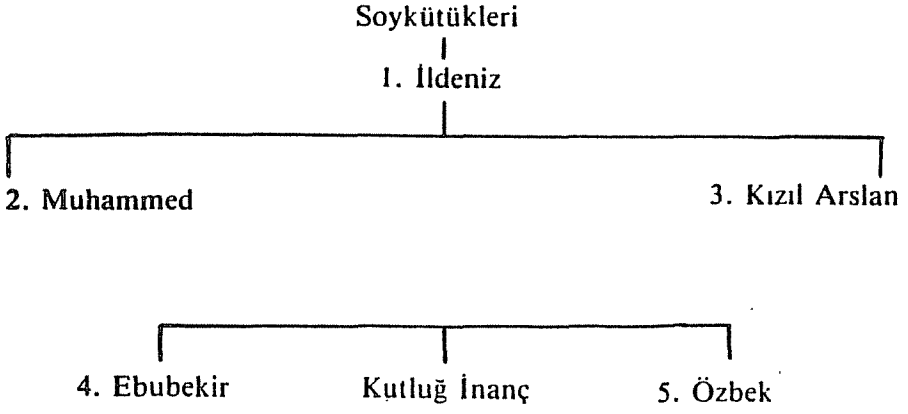
(73) Lane-Poole, Muhammedan Dynastien, s. 170.

(74) Her ikisi de bölgeyi babaları Melik Eşref'in kontrolü altında idare ediyorlardı.

(75) İbnu'l-Esir, el-Kamil, XII, 126-127.

(76) A.g.e., XII, 226; Ayrıca İslâm Ansiklopedisi, Ermeniye mad bkz.

(77) Lane-Poole, A.g.e., 171.

Bu devlet, Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un sarayında temayüz eden Türk Memlûklerinden İldeniz tarafından kurulmuştur. İldeniz, Kıpçak ülkesinden satın alınan bir köleydi.⁽⁷⁸⁾ Saraya alındığında önceleri Sultan Mahmud'un mutfağında çalıştı. Sonra sarayda şöhret basamaklarına tırmanmaya başladı ve önemli devlet görevlerinde çalıştırıldı. Son olarak Azerbaycan'ın kuzey bölgelerindeki Arran valiliğine getirildi. İldeniz, Sultan Mesud'un hanımının dul kalmış kızkardeşiyle evlenmişti. Nüfuzunu gittikçe genişleten İldeniz, Azerbaycan'ın büyük bölümünü, Cebel bölgesini, Hemedan, İsfahan ve Rey şehirlerini hâkimiyeti altına aldı. Nüfuzunu, Tiflis'ten Mekran'a kadar genişletti.⁽⁷⁹⁾ Onun 568/1172 yılında ölümünden sonra yerine geçen oğlu Muhammed Pehlevan, Azer-

(78) İbnu'l-Esir, el-Kamil, X, 174.

(79) İbnu'l-Esir, el-Kamil, XII, 198-201.

baycan valiliği yanında, Irak'ın da fiili hakimi oldu. Ne var ki, Tebriz'i idaresinin merkezi edinen Atabeg Ebubekir Muhammed zamanında Azerbaycan'a sıkıştırıldı. Azerbaycan, Harezmsâhların son hükümdarı Celaleddin Menkeberti'nin istilâsına kadar (622/1225) İldenizli hanedanının elinde kaldı. Hanedanın son emiri Muzafferüddin Özbek'ti. Celaleddin Harezmsâh, Özbek'in dul kalan hanımıyla evlendi. Bu kadın, Irak Selçuklu Devletinin son hükümdarı Tuğrul Bey'in kızıydı.⁽⁸⁰⁾ 628/1231 yılında İldenizlerin toprakları da Moğollar tarafından istilâ edildi.

Tarihçiler, Hulagû'nun harplerinde ele geçirdiği ganimetleri, ulaştırılması güç ve dağlık olan Azerbaycan'da muhafaza ettiğini kaydetmişlerdir. Bu yüzden Azerbaycan, Moğollar devrinde özel bir ehemmiyet taşımıştır.

E. Kirman Selçukluları (433-583/1041-1187)

Kavurt Bey	433-465/1041-1072
Kirman Şah	465-467/1072-1074
Hüseyin	467/1074
Rukneddin Sultansâh	467-477/1074-1084
Turanşah	477-490/1084-1097
İranşâh	490-494/1097-1100
Arslanşâh	494-536/1100-1141
I. Muhammed	536-551/1141-1156
Tuğrulşâh	551-565/1156-1170
Behramşâh	
II. Arslanşâh	565-579/1170-1183
II. Muhammedşâh	579-582/1183-1186
Turanşâh (1170-1186)	Arası saltanat mücadelesi devam etti ve sık sık sultan değişti. (Oğuz İlgâli)

(80) A.g.e., XII, 234.

F. Suriye Selçukluları (487-511/1094-1117)

Tutuş (Alparslan oğlu)	487-488/1094-1095
Rıdvan (Halep'te)	488-507/1095-1113
Dukak (Dimeşk'te)	488-497/1095-1103
Alparslan el-Ahras	507-508/1113-1114
Sultanşah	508-511/1114-1117

(Halep'te Artuklular, Şam'da Böriler)

G. Irak Selçukluları (511-590/1117-1194)

Muğisüddin Mahmud	511-525/1117-1131
Gıyaseddin Davud	525-526/1131-1132
I. Tuğrul	526-527/1132-1133
Gıyaseddin Mesud	527-547/1133-1152
Rukneddin Mahmud	547-548/1152-1153
Gıyaseddin Süleymanşah	548-554/1153-1159
Arslanşah	556-573/1161-1177
II. Tuğrul	573-590/1177-1194

(Harezmsahlar)

H. Anadolu Selçukluları (470-700/1077-1300)

I. Süleyman b. Kutalmış	470-479/1077-1086
Fetret Devri	479-485/1086-1092
I. Kılıç Arslan	485-500/1092-1107
I. Melikşah	500-510/1107-1116
Rukneddin I. Mesud	510-551/1116-1156
İzzeddin II. Kılıç Arslan	551-584/1156-1188 ⁽⁸¹⁾
Kutbeddin II. Melikşah	584-588/1188-1192
I. Gıyaseddin Keyhusrev (Birinci hükümdarlığı)	588-597/1192-1200
Rükneddin II. Süleyman	597-600/1200-1203
İzzeddin III. Kılıç Arslan	600-601/1203-1204
I. Gıyaseddin Keyhüsrev (İkinci hükümdarlığı)	601-607/1204-1210
I. İzzeddin Keykavus	607-616/1210-1219

(81) II. Kılıç Arslan, 588/1192 yılına kadar yaşadı; ancak vefatından birkaç yıl önce vefatından birkaç yıl önce ülkeyi oğullarına taksim etti.

I. Alaeddin Keykubat	616-634/1219-1236
II. Gıyaseddin Keyhüsrev	634-643/1236-1245
II. İzzeddin Keykâvus	
(IV. Kılıç Arslan ve II. Alaaddin Keykubat ile birlikte)	643-655/1245-1257
Rukneddin IV. Kılıç Arslan	655-666/1257-1267
III. Gıyaseddin Keyhusrev	666-682/1267-1283
Gıyaseddin II. Mesud	682-696/1283-1296 ⁽⁸²⁾
II. Alaeddin Keykûbat	696-700/1296-1300
(Moğol İstilâsı - Osmanlılar)	

İ. Danişmendîliler (499-570/1105-1174)

(Sivas, Kayseri ve Malatya'da)

Melik Danişmend Gazi	
Emir Gazi Gümüştekin	499-529/1105-1134
Melik Muhammed	529-537/1134-1142
Melik İmadeddin Zunnûn	
(İlk hükümdarlığı)	537/1142
Melik Nizameddin Yağı-basan	537-560/1142-1164
Melik Mücahid Cemaleddin Gazi	560-562/1165-1166
Melik Şemseddin İbrahim	562/1166
Melik Şemseddin İsmail	562-564/1166-1168
Melik Zunnûn	
(İkinci hükümdarlığı)	564-570/1168-1174

(Anadolu Selçukluları)

Selçukluların, İmparatorluklarının Anadolu'daki topraklarını genişlettikleri sırada, Danişmendoğlu Gümüştekin adını taşıyan diğer bir Türk lider, Kapadokya Bölgesinde yer alan Sivas, Kayseri ve Malatya şehirlerini merkez olarak seçmişti. Malatya'da Frankları hezimete uğ-

(82) Moğol hükümdarı Abaka Han, Sivas, Erzincan ve Erzurum'un idaresini, babası II. Keykavus'un vefatından sonra II. Mesud'a vermişti. II. Mesud, kendisini 682/1283 yılında halef bırakan amcasının oğlu III. Keyhusrev'in idaresi süresince bu vazifede kaldı. Mesud'un, kardeşinin oğlu Keykubat'ın 700/1300 yılında vefatından sonra ülkesine iade edildiği ve 4 yıl daha hüküm sürdüğü görülüyor. Ancak son dört hükümdar İran'da kurulan İlhanlıların egemenliği altındaydı.

Not: Anadolu Selçukluları, bu eserin eki olarak yazılacak ciltlerde daha geniş bir şekilde incelenecektir. (Yayınca)

ratan Gümüştakin'in halefleri de, Haçlı seferlerinde büyük başarılar gösterdiler. Ancak bu hanedan, kısa süre sonra, kendilerinden daha kuvvetli olan Anadolu Selçuklularına katıldı.

K. Kirman Atabegleri (Kutluğhanlar)

(619-703/1122-1303)

Kutluğ Han Burak Hacıp	619-632/1122-1234
Rükneddin Hocatü'l-hak	632-650/1234-1252
Kutbeddin Muhammed	650-655/1252-1257
Kutluğ Hatun (Kutbeddin Muhammed'in dul karısı 655-660 yılları arasında resmî hükümdar bu Hatun'un oğlu Haccac Sultandı)	655-681/1257-1282
I. Celaleddin Ebu Muzaffer Suyurgatmış	681-693/1282-1293
Safvetüddin	693-694/1293-1294
II. Celaleddin	694-701/1294-1300
II. Kutbeddin	701-703/1300-1303

(741/1340 yılına kadar Moğol valileri, sonra Muzaferriiler)

Burak Hacıp, Kara-Hitayların komutanlarından iken Harezmsşah Muhammed'in⁽⁸³⁾ hizmetine giren bir şahıstır. O, 619/1222 yılında Kirman'da bir hanedan kurmayı başarmıştı. Ancak bu bölge, ismen Harezmsşahlara bağlıydı, Burak Hacıp, Harezmsşah Celaleddinin naibi olarak görev yapıyordu. Burak, 623/1225 yılında, ülkesini Harezmsşahlardan bağımsız bir hale getirmek için harekete geçmişti. Bu nedenle, Moğolları Harezmsşahla muharebeye teşvik etti. Celaleddin Harezmsşah, bundan haberdar olunca büyük bir ordunun başında Burak'ın üzerinde yürüdü. Onunla çarpışmayı göze alamayan Burak, kalelerinden birine çekilerek savunma tedbirleri aldı ve gönderdiği bir mektupta ona şöyle dedi:

“Şüphesiz ben, kul ve köleyim. Senin bu ülke üzerine geldiğini duyunca, ülkeyi sizin için boşalttım, çünkü ülke sizindir. Bana merhamet edeceğini bilseydim, muhakkak kapına gelirdim. Fakat bütün yaptıklarım için cezalandırmandan korkuyorum.”⁽⁸⁴⁾

(83) Bu konuda, Hâfız Ahmed Mahmud'un “ed-Devletü'l-Harezmiyye ve'l-Moğol isimli eserinin 46-66 shf. bakınız.

(84) Ibnu'l-Esir, XII, 209.

Harezmşah Cellaeddin, Burak Hacı ile savaşa girmenin kendisini Moğollarla savaşa devamdan alıkoyacağını anlamıştı. Dolayısıyla onunla sulh yapmak yolunu tercih etti, ona hil'atler göndererek ülkesinin idaresinde kalmasını kabul etti.

Bu hanedan, Moğol istilâsına kadar Kirman'da khâkimiyetini sürdürmüştü. Moğol istilâsından sonra Ögeday da, Burak Hacıb'in bu bölgenin emiri olarak kalmasını onayladı ve ona "Kutluğ Han" ünvanını verdi. Bu hanedan, Faris'te kurulan İlhanlılarla dostluk ilişkileri kurarak, bölgedeki hâkimiyetini devam ettirdi. İlhanlı hanedanından iki fert, bu aileden olan kızlarla evlenmişlerdi⁽⁸⁵⁾

L. Faris Atabegleri (Salgurlular)

(543-686/1148-1287)

Muzafferrüddin Sungur b. Mevdud	543-556/1148-1160
Muzafferüddin Zengi b. Mevdud	556-570/1160-1174 ⁽⁸⁶⁾
Teklâ b. Zengî	570-590/1174-1193
Tuğrul b. Sungur	590-599/1202-1225
I. Sa'd b. Zengî	599-623/1202-1225
Ebubekir b. Sa'd	623-658/1225-1259
II. Sa'd b. Ebubekir	/658/1259 ⁽⁸⁷⁾
Muhammed b. I. Sa'd	658-660/1259-1262
Muhammedşah b. Salgurşah	660-661/1262
Selçukşah b. Salgurşah	661-663/1262-1264
Abiş Hatun (II. Sa'd'ın kızı)	663-686/1264-1287

(Moğol haâkimiyeti)

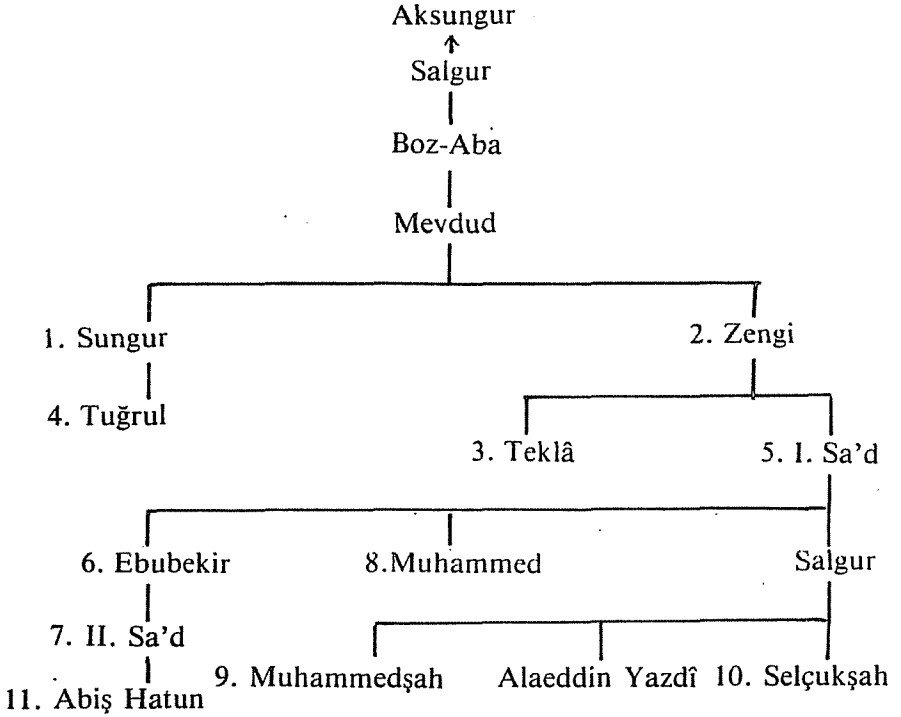
salgurlular hanedanı, Horasan'a göç ederek Selçukluların ilk hükümdarı Tuğrul Bey'e katılan Türkmen kabîlelerinden birinin lideri olan Salgur'un soyundandır. Salgur, Tuğrul Bey'in sarayına hâcib olarak tayin edilmişti. Salgur'un torunlarından Mevdud oğlu Sungur, 543/1148 yılında Faris bölgesini eline geçirmişti. O burada, yaklaşık 1.5 asır hüküm sürecek olan Salgurlular devletini kurdu, Kirman'a kadar olan bölgeyi hâkimiyeti altına aldı. Şiraz'ı saltanatının merkezi yaptı.

(85) Lane-Poole, The Muhammadan Dynasties, 179 vd.

(86) Irak Selçukluları Sultanı Arslanşah'ın naibi olarak.

(87) Babasından 12 gün sonra öldü.

Salgurlu Hanedanı Soykütüğü

I. Sa'd Zengi (599-623/1202-1225), önce İsfahan'ı ele geçirdi, daha sonra nüfuzunu Irak-ı Acem'e kadar ulaştırdı(614/1217). Rey şehrinde Harezşah Alaeddin Muhammed'in ordusuyla savaşa tutuştu; ancak hezimete uğradı. Bununla birlikte, Harezşah, onu affetti, ona çok iyi muamele ederek, ülkesine ve sanatına iade etti. Ülkesinden az bir bölümünü almak ve kendisi adına hutbe okutmasını kabul ettirmekle yetindi.⁽⁸⁸⁾

I. Sa'd, 623/1225 yılında ölünce, onun yerine saltanata oğlu Ebubekir (623-658/1225-1259) geçti. Ebubekir, ülkesinin sınırlarını Bahreyn'e kadar genişletmeye ve Basra Körfezi kıyılarını tümüyle hâkimiyeti altına almaya muvaffak oldu. Cengiz Han'ın İslâm ülkelerini istilâsı sırasında, onun karşısına çıkmamayı kendisi için daha uygun buldu ve ona değerli hediyeler gönderdi. Dolayısıyla, Cengiz han, ülkesine girdiği sı-

(88) İbnu'l-Esir, el-kamil, XII, 146.

rada ona dokunmadı. Salgurluların toprakları, daha sonra Hülagu tarafından istilâ edildi.⁽⁸⁹⁾

M. Luristan Atabegleri (543-827/1148-1323)

Bu devlet, Faris Atabeglerinin komutanlarından olan Ebu Tahir b. Muhammed tarafından kurulmuştur. Bu hanedan, uzun zamandan beri Kürt kabîlelerinin oturduğu dağlık müstahkem Luristan bölgesinde kurulmuştu. Bu atabegler daha sonra Faris'te kurulan İlhanlıların hâkimiyetine boyun eğdiler. İbrahim b. Şahrüh tarafından yıkılana kadar idarelerini sürdürdüler.

2. HAREZMŞAHLAR (470-628/1077-1231)

Bu asırda İslâm devleti, birbirine düşman ve birbirleriyle mücadele eden küçük devletlere bölünmüştü. Harezmşahlar Devleti, bu devletlerden biriydi.⁽⁹⁰⁾

Selçuklu sultanları, saraylarında haciblik, taşddarlık ve tırazhane gibi yüksek görevlerde bulunan şahısları, ikta araziler vererek mükâfatlandırmayı adet haline getirmişlerdi. Melikşah'ın sarayında taşddarlık vazifesini yürüten Anuştuğın⁽⁹¹⁾ de aynı yolla harezm valiliği ve mutasarrıflığı görevine getirildi. Anuştuğın bu görevine 477/1077 yılında başlamıştı. Ondan sonra halefleri, Selçuklularla olan bütün bağlarını koparmaya ve müstakil bir idare kurmaya muvaffak oldular. 617-629/1220-1231 yılları arasında Moğollara karşı başarılı bir mücadele vermiş olan son hükümdarları Celaleddin Harezmşah zamanında yıkılmalarına kadar bu devlete hükmettiler.

(89) Reşideddin, *Historie des Mongols de La perse*, s. 323.

(90) Harezm ismi, hem devletin merkezine hem de hanedana verilir. Bu devletin hükümdarlarına "Harezmşah" veya "Hive Meliki" ünvanı verilmiştir. Çünkü onlar, Hive'den gelerek burada devlet kurmuş ve hakimiyetini Ganj-Dicle nehirleri arasında yaymış Maverâünnehir'li bir Türk hanedanıdır. Ancak, bu hâkimiyet, Faris ve Hindistan halkı arasında tam kökleşmişti.

(91) Nesevî *Siratü's-Sultan Celaleddin Menkeberti* adlı eserinde Anuştuğın'ın adını "Nuştigin" olarak kaydeder. (sahife, 34). Bu tarihçi, özellikle bu devletin önemli ricallerinden biri olarak görev yaptığı Celaleddin zamanında olmak üzere Harezmşahlar Devleti tarihi için en önemli kaynak sayılır.

Anuştigin, Selçuklu Sultanı Melikşah'ın sarayında taşddarlık (sakilik) vazifesini yürütüyordu. Ki, bu vazife sarayın en önemli vazifelerinden biriydi. Bu vazifeyi yürüten şahıs, bayramlar, merasimler ve elçilik hey'etlerini karşılama törenlerinde tertip edilen ziyafetlerin hazırlanmasını, yemek esnasında ve daha sonra etlerin kesilmesi, su ve diğer meşrubat servisinin yapılmasını kontrol ediyordu.⁽⁹²⁾ Onun yanında, "Câşngir" ünvanını taşıyan sultana takdim edilmezden önce çeşitli yiyecek ve içeceklerin tadına bakan başka bir görevli vardı.⁽⁹³⁾

Anuştigin'den sonra yerine, oldukça iyi bir şekilde yetişmiş olan oğlu Kutbeddin Muhammed geçti. Edebî kişiliğiyle temayüz eden Kutbeddin, zamanını ilim tahsiliyle geçirmişti. Saygın bir kişiliğe sahipti. Onun bu hususiyetlerini bilen selçuklu sultanı Berkyaruk, kendisini Harezm valiliğine tayin etti. Ona "Harezmsah" ve "Meliku Harezm" ünvanlarını verdi. Horasan meliki olan Sencer (511/1117), onun bu görevini onayladı ve onu yerinde bıraktı. Kutbeddin, 521/1127 yılında vukua gelen ölümüne kadar Selçuklu Sultanı yanında itibar ve sevgisini korudu. Onun yerine oğlu Atsız geçti. Babasının politikasını devam ettiren Atsız da, sultanın muhabbetini kazanmaya muvaffak olmuştu.

Harezmsah hanedanından bağımsızlığa heveslenen ilk kişi, Atsız oldu. Ancak Büyük Selçukluların son kuvvetli hükümdarı olan Sencer, kendisine karşı isyân eden Atsız'ı 533/1138 yılında görevinden uzaklaştırdı. Atsız, buna rağmen, kısa süre sonra vilayetine döndü. O ve halefleri, ülkeyi müstakil hükümdarlar gibi idare ettiler. Atsız, nüfuzunu Seyhun Nerhi kıyısında yer alan Cend şehrine kadar genişletmişti.

536/1141 yılında Atsız, Merv üzerine yürüdü. Ancak, onu müthiş bir yenilgiye uğratan Sencer, bu savaşta Atsız'ın oğlunu da öldürdü. Bu savaşın peşinden Sencer, Harezm'i istilâ etti ve bölgeyi kardeşinin oğlu Gıyaseddin Süleyman Şah'a iktâ etti. Sencer'in Merv'e dönüşünden sonra tekrar harekete geçen Atsız, saltanatının merkezini geri aldı. Daha sonra da, Sencer tarafından öldürülen oğlunun intikamını almak için teşebbüslere girişti. Nitekim, bu sebeple müşrik Karahıtaylıları Sencer'e

(92) Kalkaşandî, Subhu'l-a'sâ, V, 469.

(93) Bu konuda bkz. Kalkaşandî Subhu'l-a'sâ, V, 460.

karşı kıskırttı. Onun kıskırtmalarının da etkisiyle, Selçuklu ülkesine saldıran Karahıtaylılar, 536/1141 yazında, Katvan savaşında Sencer'i müthiş bir bozguna uğrattılar. Ordusundan yaklaşık 100 bin askeri kılıçtan geçirdikleri gibi hanımını da esir aldılar. Kendisini Tirmiz ve Belh'e kaçmak zorunda bıraktılar.⁽⁹⁴⁾

Bu sıralarda, Atsız bağımsızlığını ilân etti. Bir süre sonra Merv'i kuşatarak şehre girdi. Ibnu'l-Esir'in hicrî 536 yılı olaylarını zikrederken verdiği bilgiye göre, Atsız, Merv şehrine taarruz niyetinde değildi.⁽⁹⁵⁾ Ancak o, taraftarlarından bir grubunu öldürüldüğünü duyunca, oraya hücum etmek zorunda kaldı.⁽⁹⁶⁾

Bu savaş, Sencer'in mağlubiyete uğradığı ilk savaştı; aynı zamanda daha sonra uğradığı hezimetler silsilesinin de başlangıcı oldu.

Atsız, daha sonra Nişabur şehrini istilâ etti ve hutbelerden Sencer'in adının çıkarılmasını emretti (537/1142). Ertesi yıl, Sencer, Harezm'i muhasaraya teşebbüs etti; ancak buna muvaffak olamadı. Neticede, 551/1156 yılı Cemaziyelahir ayında ölecek olan Atsız'la sulh yaptı. Sencer, yaklaşık bir yıl sonra 552/1157 yılı Rebiulevvel ayında kendisi de öldü.

Atsız, işte bu şekilde geniş topraklara sahip olan İmparatorluğun tahtına oturmuş ve son dönemlerini yaşamakta olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile mücadeleye girmişti. Onun ülkesi Ural Dağlarından Basra Körfezine, Sint'den Fırat Nehrine uzanıyor, Faris ve Huzistan eyaletleri hariç İran'ın tüm vilayetlerini içine alıyordu. Harezmşahlar Devleti, topraklarını genişletmeye ve bir asırdan daha fazla kuvvetli bir hükümlanlık kurmaya muvaffak olmuştu. Bu devlet, ancak hesapta olmayan ve tarihin yönünü değiştiren, insanlığa büyük belalar ve musibetler getiren umûmî bir facia, yani Moğol istilâsı sonucu yıkıldı.

Abbasi halifesi Mustazi zamanında (566-575/1170-1180), Atsız'ın oğlu Harezmşah il-Arslan öldü (568/1172). Ondan sonra saltanata, annesinin vesayeti altında olan küçük oğlu Sultanşah Muhammed geçmişti. Ne var ki, büyük kardeşi Alaeddin Tekiş (568—596/1172-1199) ona

(94) Ibnu'l-Esir, el-Kamil, XI, 33-36.

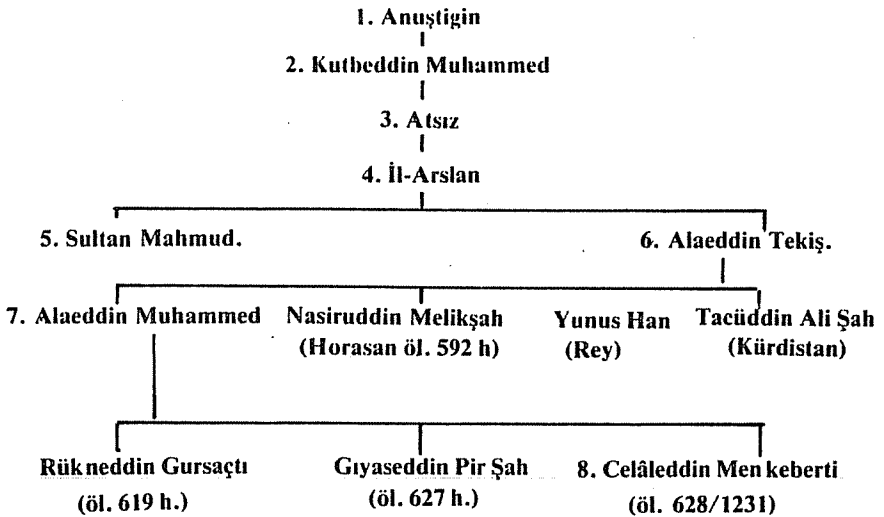
(95) A.g.e., XI, 36 vd.

(96) Browne, Tarihu'l-Edep fi İran, II, 382, dipnot, 3.

karşı isyan ederek Harezmi tahtını eline geçirdi. Daha sonra 590/1173 yılında, Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'u (Alparslan oğlu) öldürerek Irak Selçuklu saltanatına son verdi. Alaeddin Tekiş, doğuda topraklarını Karahıtaylar aleyhine genişletmişti. Böylece Maverâünnehir'le Selçuklulardan almış olduğu Rey şehirleri arasında nüfuzunu hâkim kıldı. Ancak, Rey hâkimiyeti bir ara elinden çıktı. Zira Abbâsî halifesi Nasır (575-622/1180-1225), Alaeddin Tekiş'in çekilmesinden sonra Rey şehrini ele geçirmek için gerekli hazırlıkları yapmıştı. Nitekim, onun Rey üzerine gönderdiği ordu, şehri Alaeddin'in valisinden aldı. Ancak Rey'e dönen Alaeddin şehri tekrar ele geçirdi.

Harezmişahlar Hanedanı (470-628/1077-1231)⁽⁹⁷⁾

Anuştingin	470-490/1077-1097
Kutbeddin Muhammed	490-521/1097-1127
Atsız	521-551/1127-1156
İl-Arslan	551-568/1156-1172
Sultanşah Mahmut	568/1172
Alaeddin Tekiş	568-596/1172-1199
Alaeddin Muhammed	596-617/1199-1220
Celâleddin Menkeberti	617-628/1220-1231

(97) Lane-Poole, Muhammedan Dynasties, s. 176.177.

A. Alaeddin Muhammed (596-617/1190-1220)

Alaeddin Tekiş, 596/1199 yılında vukubulan vefatına kadar saltanatı kaldı. Onun yerine oğlu Alaeddin Muhammed geçti. 596-617/1199-1220 yılları arasında hüküm süren Harezmşah Alaeddin Muhammed zamanında, harezmşahlar Devletinin sınırları, batıda Irak, doğuda Hindistan, kuzeyde Hazar Denizi ve Aral Gölü, güneyde ise Basra Körfezi ve Hind Okyanusu sahillerine kadar genişledi.

Hicretin 604. yılında (Miladi 1207-1208) Semerkant hükümdarı, güçlerini iyice artıran ve Türkistan'la Maverâünnehir bölgesini kasıp kavuran Karahıtaylara karşı yapmakta olduğu savaşlarda Harezmşah Alaeddin Muhammed'in yardımını istemişti. Bunun üzerine Muhammed, Cürcan'a ilaveten Taberisten valiliğini de kardeşi Ali Şah'a verdi ve onu, Horasan bölgesinde kendisine vekil olarak görevlendirdi. Diğer taraftan Gurlu hükümdarı Gıyaseddin Mahmut ile sulh yaptı ve idaresi altında bulunan Gur topraklarında onun hâkimiyetini kabul etti. Daha sonra ordusunun başında Ceyhun Nehrini geçti. Semerkant hâkiminin kuvvetleri de ona katıldı. Müttefikler. Karahıtaylar'a karşı savaştilar. Ne var ki savaş müslümanların hezimetıyla bitmiş; Karahıtaylar, çok sayıda müslüman askeri öldürdükleri gibi, Harezmşah Alaeddin Muhammed'i ve onun büyük komutanlarından Şihabeddin Mes'ud'u dahi esir almışlardı. Ancak, bu komutan, Sultanını esaretten kurtarmayı başardı. Şihabeddin Mes'ud, Harezmşah'ı ve kendisini esirlikten kurtarmak için şöyle bir plan uygulamıştı:

O, Harezmşah Alaeddin Muhammed'e, kurtulmasının mümkün olması için kendisine hizmet eder görünmesini söyledi. Bunun üzerine Harezmşah, Şihabeddin'e hizmet etmeye başladı. Ona karşı saygılı davranıyor, yemeğini hazırlıyor, elbisesini ve ayakkabılarını çıkarmasına yardım ediyordu. Onları esir almış olan Karahıtaylı şahıs, Şihabeddin Mes'ud'a şöyle dedi.

— Bu adamın sana hizmet ettiğini görüyorum, sen kim oluyorsun?

Şihabeddin:

— Ben falan şahısım, (Harezmşah'ı göstererek) bu da benim kölem, cevabını verdi. Onun bu sözlerini işiten Karahıtaylı, hemen ayağa

kalkarak, ona hürmetkâr davranmaya başladı ve şöyle dedi:

— İdarecilerim benim esirim olduğunu bilmeselerdi, muhakkak seni serbest bırakırdım.

Karahıtay halkından olan bu şahıs, artık değerli bildiği esirine saygılı davranmaya başlamıştı. Günlerden birinde Şihabeddin, ona şu teklifte bulundu:

— Beni korkutan şudur: Harpten kurtulup kaçanlarımız, ülkemi-ze ulaştıkları sırada benim onlarla birlikte olmadığını gören ailem öldüğümü zanneder. Bunun için üzürlüler ve matem tutarlar, taziyetleri kabul ederler. Ancak kısa süre sonra, malımı paylaşırlar. İşte o zaman ben mahvoldum. Keşke malımı kaybetmemiş olsam da, bu maldan bir miktarını sana verebilsem! Bu hususta bana yardımcı olursan sana şu kadar mal ve para veririm. Senden şunu istiyorum: Akli başında bir adam bul, benim mektubumu aileme ulaştırсын, benim durumumu onlara bildirsin. Bu adamla birlikte onlar tarafından sana verilecek malı taşıyacak kimseleri göndermeyi de ihmal etme.

Şihabeddin, sözlerini şöyle devam ettirdi:

— Sizin adamlarınız bizim ailemizi ve halkımızı tanımazlar (Harezmsah Alaeddin Muhammed'i göstererek) şu benim kölem, çok emin bir insandır. Hem ben, hem de yakınlarım ona güveniriz. Mümkünse onu gönderelim.

Onu dinleyen Karahıtaylı, Şihabeddin'in kölesi olarak görünen Harezmsah'ın bu iş için gönderilmesini kabul etti; onunla birlikte birkaç muhafız da gönderdi. Harezmsah'e yaklaştıkları sırada, anlaşma üzerine, Karahıtaylı muhafızlar Harezmsah'tan ayrılmışlardı. Harezmsah'ın şehre girmesi, halkı çok sevindirdi. Onun kurtuluşu, gönderilen elçilerle bütün şehirlere müjdelendi. Ancak, hükümdarın aldığı ilk haberler, Nişabur'daki ayaklanmalar ve kardeşi Ali Şah'ın Taberistan'da saltanat davasına kalkışması oldu.⁽⁹⁸⁾

Cürcan ve Taberistan valisi Ali Şah, kardeşi Harezmsah Alaeddin Muhammed'in esir düştüğünü haber alınca, sultanlığını ilan ederek ken-

---

(98) İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, 108-110.

disi için biat almıştı.⁽⁹⁹⁾ Komutanının bu tertibi sayesinde ülkesine dönen Harezmşah Alaeddin Muhammed, itaatten ayrılmış olan Herat valisi İbn Harmil isyanını bastırmak için harekete geçti. İbnü'l-Esir'in kayıtlarına göre, bu teşebbüs ve neticesi şöyle oldu; Harezmşah'ın komutanı Herat'a yaklaştığı sırada, İbn Harmil, yakın adamlarıyla birlikte onu karşılamaya çıkmıştı. Bu komutan, onu yakalatıp tevkif ettirdiyse de, Herat şehrini alamadı.⁽¹⁰⁰⁾ İbn Harmil'in vekili, şehri teslim etmeye yanaşmıyor ve başarılı bir savunma yapıyordu. Bunun üzerine, İbn Harmil'i öldürten komutan, Harezmşah'tan takviye birlikler gönderilmesini istedi. Yardımına gönderilen 12 bin kişilik süvari birlikleriyle birlikte şehri muhasara altına aldı. Oraya her türlü yiyecek maddesi ulaştırılmasına engel oldu ve 605/1208 yılında şehri ele geçirdi.⁽¹⁰¹⁾

Harezmşah Alaeddin Muhammed, daha sonra, kendisine vekaleten Herat emirliğine tayin etmiş olduğu dayısı Emir Melik'e Gur'un merkezi Fîrûzkûh üzerine yürüyüp, bu şehri ele geçirmesini emretti. Emir Melik'e teslim olan Gur hükümdarı Gıyaseddin Mahmut, ondan eman istedi. Emir Melik, bu haberi Harezmşah Alaeddin Muhammed'e bildirmiş, ondan Gıyaseddin Mahmut hakkında ne yapması gerektiğini sormuştu. Bunun üzerine, Gıyaseddin'in öldürülmesi emri geldi (605/1208).⁽¹⁰²⁾

Harezmşah Alaeddin Muhammed, böylece, Horasan'ı tamamıyla itaat altına almış, bölgede istikrarı sağlamış bulunuyordu. Daha sonra Maveraünnehir üzerine yürüdü, bölgeyi ele geçirerek Karahıtayları müthiş bir hezimete uğrattı. Müteakiben Harezm'e döndü. Burada kızını Semerkant hükümdarıyla evlendirdi ve onu Semerkant'a göndererek eski tahtına iade etti. Ne var ki, Semerkant Hükümdarı Osman, Karahıtaylar'a yaklaşmak istedi. Kendisine yapılan iyiliğe karşı kötülüğe başvurarak, ülkesindeki Harezmîleri öldürttü ve Harezmşah'ın kızı olan hanımını da öldürmeye niyetlendi. Bütün bunlar, Alaeddin Muhammed'i son derece öfkelenmişti. Derhal Semerkant üzerine yürüdü ve şehri

(99) A.g.e., XII, 111.

(100) İbnü'l-Esir, İbn Harmil'in şehir etrafında sağlam iç içe 4 sur yaptırıp etrafına hendek kazdırarak tahkimat yaptığını kaydeder (el-Kamil, XII, 109).

(101) İbnü'l-Esir, el-kamil, XII, 109

(102) A.g.e., XII, 110 vd.

elegeçirdi. Askerlerine, 3 gün müddetle şehirde her şeyi yapabileceklerini ilan etti. Bu süre içinde, şehir halkının çoğu öldürüldü; öldürülenlerin yaklaşık 200 bin kişi olduğu dahi söylenmiştir. Harezmşah, kendisine teslim olan Semerkant Hükümdarı Osman'ı da öldürttü.⁽¹⁰³⁾

611/1214 senesinde, Alaeddin Muhammed, Kirman, Mekran ve Sind'i istilâ etti.⁽¹⁰⁴⁾ Bir yıl sonra Horasan bölgesinin tamamını ele geçirmek suretiyle gücünü iyice artırdı. Bâmiyan'ı aldı, saltanatını son derece kuvvetlendirdi ve komşu hükümdarı korkutmaya başladı. Gazne'yi dahi ele geçirmek başarısını gösterdi. Şöyle ki: Gazne hükümdarı Taceddin Alduz'a elçi göndererek ondan ülkesinde hutbeyi kendisi adına okutmasını ve adına para bastırmasını istemişti. Devletin ileri gelen ricalı, Taceddin'e, Harezmşah'ın teklifini kabul ederek, onun şerrinden

(103) İbnü'l-esir şöyle der: "Çin'de büyük bir güç olarak ortaya çıkan kalabalık Naymanlar'la Karahıtaylar arasında eski bir düşmanlık vardı ve arkası kesilmeyen harpler vuku bulmuştu. Karahıtaylar'ın Harezmşah Alaeddin Muhammed tarafından mağlup edildiğini duyan Naymanlar, ülkelerinden hareketle Karahıtay topraklarına yöneldiler. Bu sırada Karahıtay hükümdarı Gür Han, Harezmşah'a elçiler göndererek, ondan aralarında geçen düşmanlığı ve yaptıkları savaşları unutup Naymanlar'a karşı birleşmek teklifinde bulundu. Kendisini yendikleri takdirde Naymanlar'ın onun ülkesine de gireceğini belirterek tehlikenin boyutlarını haber verdi. Aynı günlerde Nayman hükümdarı Güçlük Han da, Harezmşah'a elçi gönderdi. Karahıtay tehlikesini hatırlatarak kendisine yardımda bulunmasını istedi ve ona, müşterek düşmanlarına karşı galip geldikleri takdirde, ülkesine saldırmayacağını vadetti. Bu durum karşısında Harezmşah, yapılan bu tekliften istifadeyi düşündü. İki tarafın elçi hey'etlerine de, ayrı ayrı kendileriyle birlikte olacağını söyledi. Maksudı, Nayman-Karahıtay mücadelesini alevlendirmek ve çarpışmalar sonunda yıpranacak galiple hesaplaşmaya zemin hazırlamaktı. Askerinin başında iki muhasım gücün savaş alanı olarak seçtikleri bölgeye doğru yürüdü. Her iki tarafa gönderdiği elçilerle, kendilerini desteklediğini bildiriyordu. Neticede, Naymanlar'la Karahıtaylar savaşa tutuştular ve Karahıtaylar müthiş bir bozguna uğradılar. Bu hezimet, Harezmşah için büyük bir fırsat olmuştu, bozulup kaçan Karahıtay askerlerini öldürmeye ve esir almaya başladı ve peşlerini takip ettirdi. Karahıtaylar'dan canını kurtarabilen küçük bir grup, hükümdarları Gür Han'la birlikte dağlık bir araziye sığınarak orada tahkimat yaptılar.

Karahıtaylar'ın yenilgisi, hem Naymanlar'ın hem de Harezmşahlar'ın onların ülkesine göz dikmesi neticesini doğurmuştu. Harezmşah, İslâm ülkesinin Naymanlar'ın eline düşmesinden korktuğu gerekçesiyle buraları tahrip ettirmeye başladı. Diğer taraftan Nayman hükümdarı, hem kendilerini, hem de Harezmşahlar'ı ortadan kaldıracak olan Cengiz Han ve halefleriyle savaşa girmek zorunda kalmıştı." (el-Kamil, XII, 112-113)

(104) İbnü'l-Esir, XII, 125.

korunmasını tavsiye ettiler. Ancak hükümdar, onlara kulak asmadı. Durumu öğrenen Harezmşah, sür'atle Gazne üzerine giderek şehri istilâ etti ve kalelerini ele geçirdi. Şehirde bulunan Gûrlu ve bilhassa Türk askerleri öldürttü. Gazne'de oğlu Celâleddin Menkeberti'yi vekil bırakarak oradan ayrıldı. Şehrin alınması sırasında Gazne'de bulunmayan Taceddin Alduz,⁽¹⁰⁵⁾ olanları duyunca, beraberindeki askerlerle birlikte Lahor'a kaçtı. Peşinden yetişen Şihabeddin Mahmut kuvvetleri, onu mağlup ederek öldürdüler.⁽¹⁰⁶⁾

607-614/1210-1217 yılları arasında, Harezmşah Alaeddin Muhammed, Karahıtaylar'ı mağlup ederek Maveratünnehir bölgesini ve Horasân'da Gurlularla yaptığı şiddetli savaşlardan sonra da merkezi İran'ı ve Cebel bölgesini egemenliği altına almış, Kirman ve Mekran'ı da alarak ülkesinin sınırlarını güneyde Hint Okyanusu'na kadar ulaştırmıştı. Son olarak da, Gûr'un merkezi Gazne şehrini almak suretiyle Sind Nehri'nin batısında kalan bölgeleri ele geçirmeye muvaffak olmuştu (612/1215).

Alaeddin Muhammed'in hayatında dikkati çeken en önemli hususlardan biri, onun 614/1217 yılında Ehl-i Sünnet Mezhebini terkedip Şiîliği benimseyerek Bağdat Abbâsî Hilâfeti'ni ortadan kaldırmak için harekete geçmesidir. O, daha önce sırasıyla Büveyhîler ve Selçukluların nüfuzu altında kalmış olan Abbâsî Hilâfeti'ni kendi nüfuzu altına almak için Bağdat şehrini istilâyâ teşebbüs etmişti. Bu münasebetle, zamanın halifesi Nasır (575-622/1180-1225)'dan, hutbelerde Selçuklu sultanının ismi yerine kendi ismini okutmasını istedi. Halifenin bu teklifi kabul etmemesi üzerine, ikisi arasında ortaya çıkan düşmanlık gittikçe şiddetlendi. Nihayet sonunda Harezmşah Alaeddin Muhammed, hâkimiyeti altındaki ülkede Abbâsî halifesinin adını hutbeden çıkarttı ve Hz. Ali evlâdından bir şahsı halife seçerek hutbeyi onun adına okumaya başladı. Buradan, Abbâsî halifesinin hutbelerde Selçuklu sultanı yerine Alaeddin Muhammed'in ismini okutmaktan kaçınmasındaki en önemli sebebin, Alaeddin'in Şiîliği kabul etmesi ihtimali olduğu kuvvet kazanıyor.

Dolayısıyla, Alaeddin Muhammed'in kuvvetlerini, ülkesini doğudan tehdit etmekte olan Moğol belâsını defetmek için toplamak yerine,

(105) Taceddin Alduz, yaz mevsiminde 4 ayı Gazne'de geçirirdi.

(106) İbnü'l-Esir. XII, 128.

Abbasi halifesiyle mücadeleye girdiğini görüyoruz. Diğer büyük bir facia, onun işlerini daha da kötüleştirmişti. Bu facia, ülkesinin daha önce benzeri görülmemiş ölçüde şiddetli bir kış geçirmesidir.⁽¹⁰⁷⁾ Alaeddin Muhammed, eğer Otrar valisinin teşvikiyle Cengiz Han'ın elçilerini öldürmek gibi büyük bir hata yapmamış olsaydı, büyük bir ihtimalle devletin yıkılışını bir süre daha geciktirebilir, bu sıkıntılardan kurtulabilirdi. Ne var ki o, Cengiz Han tarafından gönderilen bu tüccarların, tüccar değil gerçekte casus olduklarını sanarak öldürülmelerine emir vermişti. Bu son derece önemli bir olaydı. Hatta tarihçilerden bir kısmı, Moğol istilasını başlatan ani sebebin, bu hadise olduğunu kabul etmişlerdir. Alaeddin Muhammed, işlediği bu büyük hata ile de kalmamış; aksine Cengiz Han'ın daha sonra gönderdiği üç elçiden Türk asıllı olanı öldürtmek, diğer iki Moğol asıllı elçiye de sakallarını kestirdikten sonra geriye göndermekle, ileri görüşlü olmadığını gösteren yanlış politikasını devam ettirmişti.

Tüccarların öldürülmesi ve arkasında elçilerine ihanet edilmesi, Cengiz Han'ı son derece kızdırmıştı. Topladığı genel kurultayda, Harezm topraklarına saldırı kararı alındı. Harezmşah Alaeddin Muhammed, Moğol hücumlarına karşı mukavemet gösteremedi ve Moğol ordularının önünde geri çekilmeye başladı. Horasan'a giren Moğollar, onu kovalamaya devam ettiler. Alaeddin, onların önünden, şehir şehir kaçıyor, sür'atle batıya giderek, Hazar Denizi istikametinde kaçmaya devam ediyordu. Orduları, kendisini terketmiş yalnız başına kalmıştı. Sonunda cüzzam hastalığına yakalandı ve hastalığı gün geçtikçe şiddetlendi. Tacını ve tahtını kaybetmenin verdiği derin üzüntüler içinde, yakalandığı hastalığın acılarıyla kıvranarak Hazar Denizi adalarının birinde öldü. Ölümünden önce, tahtını kendisiyle birlikte olan üç oğlundan, Cengaver Celaeddin Menkebertî'ye bırakmıştı. Annesi Terken Hatun, çocukları ve hanımları Moğollara esir düşmüş, hazineleri de onların eline geçmişti. Alaeddin Muhammed, bu yaptıklarıyla, Büyük Harezmşahlar Devleti'nin yıkılışı için fırsat hazırlamış oldu.⁽¹⁰⁸⁾

İbnü'l-Esir, Harezmşah Alaeddin Muhammed'in sonunu anlatırken şöyle der: "Harezmşah Alaeddin Muhammed'in nerede ve nasıl öl-

(107) Browne, *Tarihu'l-edeb fi İran*, II, 556-557.

(108) Browne, a.g.e., II, 558 vd.

düğü, bir süre bilinemedi. Bazı kere Hemedan'da öldüğü, bazı kere de Faris'in yerleşim merkezlerinden birinde öldüğü ve Moğollar'ın öğrenmemesi için ölümünün gizlendiği söyleniyordu. Aynı şekilde, Hazar Denizi'ndeki bir adada öldüğü de söyleniyordu. Kısacası önceleri, onun nerede öldüğü bilinemiyordu, sonunda Taberistan'da Hazar Denizi adalarından birinde öldüğü doğrulandı."⁽¹⁰⁹⁾

B. Celâleddin Menkebertî (?- 1231):

Sultan Alaeddin Muhammed'in üç oğlu, Ak Sultan, Uzlak Şah ve Celaledin, geçtiği gibi, babalarıyla beraber diler. Alaeddin Muhammed, ölümünden önce yerine Celaledin'i veliahd tayin ettiğini açıklamıştı. Babalarının ölümünden sonra bu üç kardeş, nereye gideceklerini şaşır-mışlar ve İran'ın ayrı şehirlerine dağılmışlar; hatta Celaledin, Hindis-tan'a kaçmıştı. Delhi Sultanı onu destekledi ve kızını onunla evlendirdi. Celaledin, 2 yıl sonra babasından miras kalan ülkesine döndü. Brow-ne, bu konuda şunları söyler:

Moğol istilâsının vukû bulduğu bu karanlık günlerde, Celaledin Harezmsah'ın, Allah'ın bahşettiği üstün kişiliğiyle Harezmsahlı dev-leti ufkunda parlak bir yıldız gibi doğduğunu, şimşek misali gözleri ka-maştırdığını, daha sonra da müspet bir netice elde edemeden ve mura-dına ulaşmadan ışığını kaybedip söndüğünü görürüz... Tarih safhala-rı, onun kadar cesur ve yiğit bir hükümdarı herhalde görmemiştir... Bu son derece karışık durumlar içinde, bu cengâver hükümdarın kuvvetle-rini topladığını, kılıcını kuşanarak sür'atle Moğol sürülerinin karşısına çıktığını görüyoruz. O, küçük ordusunun başında İndus Nehrine ulaştığı sırada, kendisini kalabalık Moğol orduları tarafında kuşatılmış olarak bulmuştu. Onlara karşı şiddetle savaştı, büyük kahramanlık ve yiğitlik örnekleri sergiledi. Ne var ki, sonunda savaşı kaybetmek üzere oldu-ğunu anlamıştı. Bu anda düşmanın üzerine, herşeyini kaybetmiş ümitsiz bir kişi gibi saldırdı, daha sonra nehir tarafına yöneldi. Zırhını çıkartıp atarak, atını nehre sürdü ve nehrin karşı tarafına geçti. Askerlerinin bir

---

(109) el-Kamil XII, 346.

bölümü onun gibi yaparak nehri geçmeye teşebbüs etmişlerdi. Ancak onların çoğu nehirde boğuldu, bazıları kendiliklerinden boğulurken, diğerleri peşlerini takip eden Moğol askerlerinin oklarına hedef olarak sulara gömülmüşlerdi. Celaleddin Harezmsah'ın annesi ve hareminden bazı kadınlar da boğulanlar arasındaydı.”⁽¹¹⁰⁾

Celâleddin Harezmsah'ın inşa divanı reisi olan tarihçi Nesevî,⁽¹¹¹⁾ sultanının birkaç cephede ayrı düşmanlara karşı savaştığını kaydetmiştir. Buna göre Celâleddin, kendisini takibeden Moğollar'a kendisine ihanet eden kardeşi Gıyaseddin'e, Kirman melikine, Bağdat Abbasî halifesine, Türkmenler'e ve Batınîler'e karşı savaşlar yapmıştır.

Celâleddin, 627/1229 yılında, müslüman hükümdarları Moğollara karşı bir ittifak kurmaya davet etti. Bu ittifakı kurmak üzereydi ki, 30 bin kişilik büyük bir Moğol ordusunu aniden karşısında buldu. Bu ordudan kaçmak mecburiyetinde kalarak Gence şehri⁽¹¹²⁾ üzerine gitti ve bu şehri ele geçirmeye muvaffak oldu. Celâleddin'in şansı tersine dönmüş, enerjisi tükenmişti. Kendisini içkiye verdi, bütün benliğini keder ve üzüntü kapladı; devamlı ağlar bir hal almıştı. Moğol birliklerinin önünden şehir-şehir kaçmaya devam etti. Nihayet kaçarken uğramış olduğu bir Kürt köyü son durağı oldu. 1231 yılı 15 Ağustos'unda, Moğol askerlerinin bulunduğu köye ulaştığını öğrenemeden, bir çiftçi tarafından öldürüldü.⁽¹¹³⁾ Böylece Moğollar, saldırılarının birinci maksadını gerçekleştirmiş, yani Harezm Devletini ortadan kaldırmış oldular. Celâleddin Menkeberti'nin ölümü hakkında farklı şayialar çıkmıştır. Bazıları, onun söz konusu köyde anlatıldığı şekilde öldürülmediğini, bir süre gizlenerek sonra tekrar ortaya çıktığını da savunmuşlardır.

Browne, Celâleddin'in sonu hakkında şöyle der:

“Celâleddin Harezmsah'ın bu sonu ve onun ölümü üzerindeki

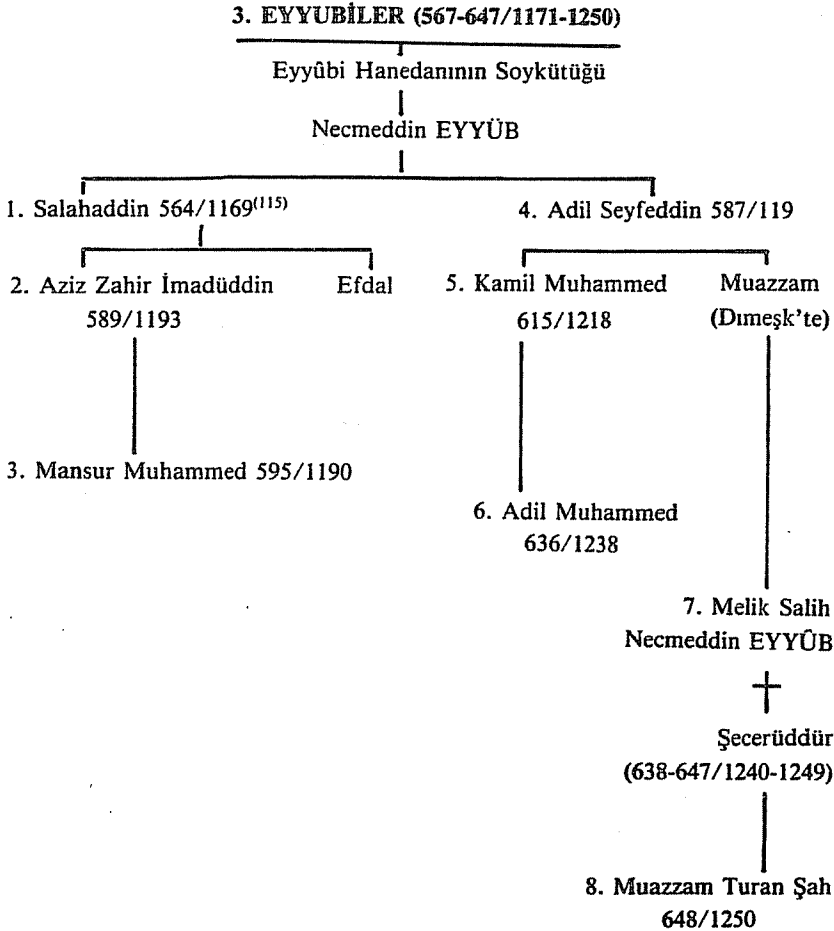
(110) Browne, A.g.e., II, 569. Söylendiğine göre, Celaleddin'in annesi ve hareminden olan kadınlar, Moğolların eline esir düşmek korkusuyla, Celaleddin'den kendilerini boğdurmasını istemişlerdi. Onların nehri geçmesinin imkânsız olduğunu gören Celaleddin de onların dediğini yapmıştır.

(111) Nesevî'nin “Siretü Celaleddin Menkeberti” adıyla yazdığı Arapça eseri, Houdas tarafından Fransızcaya çevrilmiştir.

(112) Bu şehir günümüzde, Elizabetpol olarak adlandırılır.

(113) Browne, A.g.e., II, 572.

şüpheler, bize, sıkıntılı günlerde halkın gözünde büyüyen ve onların arzularıyla bütünleşen herhangi bir kahramanın halini canlandırmaktadır... Şöyle ki: Bu durumlarda halkın muhayyilesi, kahramanı zühd hayatı yaşatmaya başlatır, sonunda da bir pîr-i fani olarak evliya ve salih kişilerin ölümüyle öldürür.”⁽¹¹⁴⁾

(114) A.g.e., göst. yer.

(115) Tarihler cülûs yıllarını gösterir.

A. Salahaddin Eyyûbî

Salahaddin Yusuf b. Necmeddin Eyyûb, 532/1136 senesinde, Bağdat-Musul arasında meşhur bir merkez olan Tekrit kalesinde doğdu. Babası Necmeddin Eyyûb, bu şehrin valiliğini yapıyordu. Salahaddin, daha sonra ailesiyle birlikte Musul'a gitti. Musul hükümdarı İmadeddin Zengi, kendisine samimi bir şekilde bağlı olan Salahaddin'in babası Necmeddin'e birçok ikta arazi vermişti.

İmadeddin Zengî, Baalbek şehrini fethedince, şehrin valiliğine Necmeddin'i getirdi. Necmeddin, hükümdarının ölümüne kadar bu görevde kaldı. Dimeşk hükümdarı Mecdüddin Artuk'un Baalbek kalesini muhasara etmesi üzerine, Necmeddin Eyyûb, Seyfeddin Gazi'ye elçi göndererek ondan yardım istemişti. Musul'da devlet işlerini düzenlemekle meşguliyeti yüzünden, Seyfeddin ona yardım gönderemedi. Direnme gücünü kaybeden Necmeddin Eyyûb, kaleden inerek Dimeşk hükümdarına teslim olmak zorunda kaldı; daha sonra kardeşi Esedüddin Şirkûh ile birlikte Dimeşk'e gitti. Henüz gençliğinin baharında olan oğlu Salahaddin, bu yolculuğunda kendisine refakat etmişti.

Salahaddin'in amcası Esedüddin Şirkûh, bilahare Halep hükümdarı İmadeddin Zengî oğlu Nureddin Mahmut'a katılmış ve onun en yüksek devlet ricali arasına girmişti. Nureddin Mahmut, Humus ve Rahabe şehirlerini ona ikta etmiş ve onu ordu komutanlığına getirmişti. Hükümdar, Dimeşk'i hâkimiyeti altına almaya azmedince, Esedüddin Şirkûh'tan kardeşi Necmeddin Eyyûb'a mektup yazmasını ve ondan Dimeşk fethinde kendilerine yardımcı olmasını istemesini söyledi. Kendisine yazılan mektubu alan Necmeddin, kardeşinin teklifini kabul etti. Neticede Nureddin Mahmut, onun desteğiyle Dimeşk'i fethetme muvaffak oldu. Diğer taraftan Necmeddin ve kardeşi Esedüddin, Nureddin Mahmut'un ordusunun en büyük komutanlarından oldular.⁽¹¹⁶⁾

Fatımî halifesi Azid'in veziri Şavir, görevinden azledilince, yeniden vezir olabilmek için Nureddin Mahmut'a iltica etmiş ve onun yardımını istemişti. Ona olumlu cevap veren Nureddin, onunla birlikte Esedüddin Şirkûh ve o andan itibaren siyaset sahnesine çıkan yeğeni Sala-

---

(116) İbn Hallikan, VI, 145.

haddin komutasında bir ordu gönderdi.⁽¹¹⁷⁾

Esedüddin Şirkûh, 17 Rebiülevvel 563/18 Ocak 1169'da yardımına gittiği Şavir'den sonra Fatımî vezirliğine getirildi. Fatımî halifesinin hil'atler giydirdiği Şirkûh⁽¹¹⁸⁾, ne yazık ki, bu makamda fazla kalamadı; zira bu tarihten 3 ay sonra öldü. Onun ölümü üzerine vezirliğe, yeğeni meşhur İslâm kahramanı Salahaddin Eyyûbî getirildi. Salahaddin, vezirliğin kendisine verilmesiyle durumunun son derece güçleştiğini anlamıştı. Çünkü o, bir taraftan Şîî Fatımî halifesinin veziri, diğer taraftan da Sünnî Dimeşk hükümdarı Nureddin Mahmud'un naibi olmuştu. Bu yüzden, hutbelerde her ikisinin adını birlikte okutmaya mecbur oldu. Daha sonra, Mısır'da durumunu kuvvetlendirmek, desteklerini sağlamak için halkın muhabbetini kazanmak ve bu ülkede müstakil hale gelmek için çalışmaya başladı.

Salahaddin'in Dimyat'ta Franklar'a karşı kazandığı zafer, Mısır'la Haçlılar arasındaki mücadele tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Daha önceleri Fatımî topraklarına saldırılar düzenleyen Franklar, bu savaştan sonra bütün çabalarını Kudüs kontluğunu müdafaaya sarfetmek zorunda kaldılar.

Mısır'a gelen babası Necmeddin Eyyûb'u istikbale çıkan Salahaddin, ona şöyle demişti:

— Şu anda Mısır'ın sultanlığı, Mısır mülkünün idaresi durumunda olan vezirlik senindir. Biz, senin hizmetinde olacağız.

Babasının cevabı ise şöyle oldu:

— Ey oğlum! Allahu Teâlâ, seni bu göreve ehil olduğun için seçmiştir, başka sebeple değil.

Salahaddin, vezirliği kabul etmeyen babasını Beytülmal'in başına geçirdi. Onun yakınlarına da bazı ikta araziler verdi.

Salahaddin, Fatımî halifesi Azid'in vefatından sonra Mısır'da mutlak nüfuz sahibi olmakla birlikte, Dimeşk hükümdarı Nureddin Mahmud'un rekabetinden korkuyordu. Dolayısıyla, hutbelerde Abbasi ha-

(117) A.g.e., 146 vd.; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, 121.

(118) İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, 136 vd.; İbn Şeddad en-Nevadiru's-sultaniyye, 47 vd.

lifesinin adından sonra onun isminin de okutulmasını emretti, adına para bastırdı. Dostluğundan şüpheye düşmemesi için, ona hediyeler gönderdi. Bunun yanında Nureddin'in kendisine kızgınlık göstermesi ihtimaline karşı, idaresi altındaki toprakların muhafazası için gerekli tedbirleri almayı da ihmal etmedi. Bu sebeple bölgede çıkan karışıklıkları yatıştırması için kardeşi Şemsüddeve (b. Necmeddin Eyyub)'yi Sudan'a gönderdi. Nitekim Salahaddin, mecburiyet karşısında bir ara kendisi de oraya sığınmıştır. Daha sonra kardeşini Yemen'in fethiyle görevlendirdi. Yemen'i ele geçiren kardeşi, bölgede hutbeyi Abbasî halifesi adına okuttu.

Mısır yönetimini ele geçirmesinden itibaren, Salahaddin devrini üç safhaya ayırmamız mümkündür:

- a) Mısır Dönemi (1169-1174)
- b) Şam (Suriye) Dönemi (1174-1186)
- c) Filistin Dönemi (1186-1193)

Bu dönemlerin birincisi savunma, ikincisi hazırlık, üçüncüsü ise taarruz dönemidir. Bu üç dönem boyunca Salahaddin, bütün gayretini, Haçlıları Suriye, Filistin ve civar bölgelerden çıkarmak ve Franklar'ı deniz sahiline, hatta daha uzaklara sürebilecek müttehid bir İslâm İmparatorluğu kurmaktan ibaret samimi ve yüce idealini gerçekleştirmeye harcamıştır.

Mısır döneminde (1169-1174) Salahaddin, üç ayrı güce, yani Haçlılara, Fatimî taraftarlarına ve bu ülkeyi adına idare etmekte olduğu Dimeşk hükümdarına karşı savunma durumunda kaldı. Dolayısıyla, bu dönemde onun politikası, dahili ve harici düşmanlarına karşı savunmada kalmak, siyasî ve harbî gücünü artırmak temeline oturuyordu.

İkinci yani Suriye dönemine gelince (1174-1186), bu safha Dimeşk hükümdarı Nureddin Mahmud'un vefatıyla başlar. Salahaddin, bu safhada, yakın doğuda en büyük müslüman hükümdar hüviyetiyle ortaya çıkmış, Şam bölgesi ve Cezire'yi hakimiyeti altına almıştır. Haçlılarla nihai mücadeleye girişmek için müslüman kuvvetleri bir arada toplamaya çalışmıştır.

Üçüncü yani diğer adıyla Filistin döneminde (1186-1193) ise Salahaddin, bütün çabalarını Haçlılara karşı yaptığı mukaddes cihada tek-

sif etmiştir. Ki, bu harpler, Remle barışıyla sona ermiş, bir süre sonra da büyük İslâm kahramanı Salahaddin vefat etmiştir.⁽¹¹⁹⁾

Bu üç dönemin önemli olaylarını şöyle özetleyebiliriz:

Salahaddin'in Mısır'da durumunu sağlamlaştırması, metbû Dimeşk hükümdarı Nureddin Mahmud'u korkutmuştu. Onun nüfuzunun daha da artmasından endişe eden Nureddin, onu azletmeyi düşündü. Ancak, Nureddin'in 596/1174 yılında vefat etmesiyle Salahaddin'in şansı açıldı.

Nureddin'in ölümü, Salahaddin'e doğu İslâm ülkelerini hâkimiye-ti altına almak fırsatını vermişti. Ancak Salahaddin, Suriye halkının iş-lerini zorlaştıracağı korkusuyla, hemen harekete geçmeyip olayları ta-kip etmeye başladı ve Nureddin'in yerine geçen oğlu Salih İsmail'e bağ-lı olduğunu gösterdi. Parayı onun adına bastırmaya ve hutbelerde onun adını okutmaya devam etti. Ne var ki, bu hükümdar, kısa süre sonra vezirlerinin ve yakınlarının nüfuzu altına girmişti. Bu yüzden onunla Sa-lahaddin'in arası açıldı. Salahaddin, hükümdarı etkileri altına alan bu vezirlere hakaret ve şiddet dolu bir üslûbla mektup yazarak, onları Dı-meşk üzerine yürümekle ve yaptıkları kötülükler sebebiyle cezalandır-makla tehdit etti. Az sonra, Dimeşk devlet ricalinden biri, Salahaddin'i Dimeşk'e davet etti ve şehri almasını istedi. Bu davet üzerine güzergâ-hında Haçlıların bulunmasına aldırmadan sür'atle Dimeşk'e hareket eden Salahaddin, şehri ele geçirmeye muvaffak oldu (570/1175). Halep'te bu-lunan Salih İsmail'e elçi göndererek, Dimeşk'e sadece kendisine karşı olan sorumluluklarını yerine getirmek için gelmiş olduğunu bildirdi. An-cak Salih İsmail, ona sert bir cevap gönderdi ve onu iyiliğe karşı kötü-lük göstermekle itham etti. Bu davranışıyla, Salahaddin'i Haleb'i isti-laya kıskırtmış oluyordu. Nitekim Halep üzerine giden Salahaddin, şehri muhasara altına aldı; ancak bir süre sonra kuşatmayı kaldırarak Haçlı-larla savaşmak için Humus istikametine yöneldi.⁽¹²⁰⁾

Salahaddin, daha sonra Melik Salih İsmail'le anlaşma yoluna baş-vurdu. Ona bir mektup yazarak, kendisinin Dimeşk ve Mısır valiliğini onaylaması karşılığında, Hama, Humus ve Baalbek şehirlerini boşalt-maya hazır olduğunu bildirdi. Melik Salih İsmail, bu teklifi kabul et-

(119) Lane-Poole, Hist. of Egypt, 203.

(120) İbn Hallikan, VI, 165.

mekten de çekinmişti. Dolayısıyla Salahaddin, onunla savaşmak mecburiyetinde kaldı. Hama yakınlarında yaptığı bir savaşta İsmail'in ordusunu mağlup etti, müteakiben Halep şehrini kuşattı ve şehir halkını sulh istemek zorunda bıraktı. Halepliler, Salahaddin'in muhabbetini celbedebilmek için, Nureddin Mahmud'un henüz çocukluk çağında bulunan kızını ona gönderdiler. Bu kız çocuğunu sevgiyle karşılayan Salahaddin, onunla birlikte gelenlere de iyi davrandı ve onlara çeşitli hediyeler verdi. Sonra bu kıza, kendisinden neler istediğini sordu. Onun "Azaz" isimli yerleşim merkezini istemesi üzerine, orayı kendisine hediye ettiğini açıkladı. Halep emirliğinden almış olduğu şehirlerin tamamını bu kızın kardeşi Melik Salih İsmail'e bıraktığını da bildirdi. Bu sulh andlaşmasıyla Salahaddin Dimeşk, Humus ve Hama'yı hükümranlığı altına almış oluyordu.

2 sene sonra Mısır'a dönen Salahaddin, ıslah işlerine girişti ve gayretlerini düşman saldırılarından emin olmak için ülkesini tahkim etmeye yöneltti. Bu kabilden olarak, veziri Bahaeddin Karakuş'a Mukattam Dağı zirvesinin batı tarafına sağlam bir kale yaptırtmasını emretti. Salahaddin, bu kaleyi hükümet merkezi ve ülke içinde Fatımî taraftarlarının girişebilecekleri muhtemel isyanlara karşı korunabileceği bir askerî ordugâh olarak yaptırmıştı. Salahaddin, daha sonra Fustat, Asker, Kattai harabeleri ve Kahire'yi çevreleyecek bir sur inşaatını başlattı (572/1176).⁽¹²¹⁾

Salahaddin, İslâm camiasını birleştirmeye çalışıyordu. Melik Salih İsmail'in 577/1181 yılında vefatı üzerine Halep ve Musul'u hâkimiyeti altına aldı. Böylece Batı Asya'nın tek hâkimi haline geldi. Haçlıları kuzey, güney ve doğudan kısaç içine almış; Haçlılar, bu üç yönden Salahaddin'in müttefik kuvvetleri arasında mahsur kalmıştı.⁽¹²²⁾

Salahaddin, Mısır yönetimini eline geçirdiğinden beri, Haçlıları doğu İslâm dünyasından çıkarmak için elinden gelen bütün gayreti gösteriyordu. Nitekim, Kerek kontu Renaud'un Hicaz sahillerini yağmaladığını ve Hac vazifelerini ifa için Mekke'ye doğru gitmekte olan müslüman hac kabilelerinin yolunu kesip mallarını gasbettiğini duyunca, Haç-

(121) İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, 139 vd.; İbn Şeddad, en-Nevadiru's-sultaniyye, 52; İbn Hallikan, VI, 168.

(122) İbn Hallikan, VI, 169-171.

hılara karşı büyük bir taarruz başlattı. 579/1187 yılında Taberiyye yakınında yaptığı meşhur Hittîn savaşında, Haçlıları büyük bir hezimete uğrattı. Savaştan kaçan Haçlıların peşini takip etti ve kısa süre sonra Taberiyye'yi ele geçirdi. İmadeddin İsfahânî, Salahaddin'in kazanmış olduğu Hittîn zaferini, bir kasideyle övmüştür. Biz, bu kasidenin tek bir beytini aktarmakla yetineceğiz:

“Hittîn'de onların hükümdarının şerefini yerle bir ettin; küfürlerini bütünyle ortadan kaldırdın.”

İbnu's-Sâatî ise, aynı zafer çin nazmetmiş olduğu kasidesine şöyle başlar:

“Üstün gayretlerin, büyük bir fethi süsledi; bu zaferle mü'minlerin gözleri nurlandı.”

Taberiyye fethini tamamlayan Salahaddin, ilerlemesini devam ettirerek Akka'ya ulaştı. Muhasara altına aldığı şehri ele geçirdi. Daha sonra Nablus, Remle, Kaysariyye, Ursuf, Yafa ve Beyrut'u aldığı gibi Trablusşam ve Askalan şehirleri de kendisine teslim oldu. Salahaddin, peşinden Kudüs'ü istirdat için hazırlık yapmaya başladı. Büyük bir ordunun başında Kudüs üzerine yürüdü şehre yaklaşıncı şehir eşrafını kendileriyle görüşme yapmak için yanına çağırdı. Onlara, Kudüs şehrine hürmet ettiğini ve kan akıtarak şehrin kudsiyetini ihlal etmek istemediğini söyledi. Bunun için savunmayı terkederek şehri savaşız teslim etmelerini tavsiye etti. Teklifini kabul ettikleri takdirde, arazilerine karşılık kendilerine para ve başka araziler verileceğini söyledi. Fakat haçlılar, Salahaddin'in bu teklifini reddettiler. Bu yüzden Salahaddin, şehri muhasara etmek zorunda kaldı.

Haçlılar, mukavemetten aciz kaldıklarını ve yenilmek üzere olduklarını anlayınca, sulh yapmak istediklerini bildirdiler. Kişi başına ödeyecekleri cizye vergisi karşılığında, taşıyabilecekleri mallarını ve çocuklarını alarak şehirden çıkmak ve Kudüs'ü Salahaddin'e teslim etmek taahhüdünde bulundular. Teklifleri kabul edildi, erkeklerden yirmişer, kadınlardan beşer, çocuklardan ise ikişer dinar cizye vergisi alınacaktı.⁽¹²³⁾ Salahaddin, Sur veya Trablusşam'a taşınmaları için onlara yol emniyetini sağlamayı tekeffül etti.

(123) İbn Hallikan, VI, 174 vd.

Salahaddin, Franklar tarafından tamamen boşaltılan Kudüs şehrine girdi (27 Recep 583 h.). Onlar tarafından yıkılmış bütün binaların onarılmasını ve yine onlar tarafından tahrip edilmiş cami ve medreselerin yeniden yapılmasını veya tamir edilmesini emretti. Şehrin idaresi için de yeni bir düzenleme yaptı.

Kudüs şehrinin müslümanların eline düştüğü haberi Avrupa'da duyulunca, hristiyan din adamları, hristiyan halkları ve Avrupa hükümdarlarını yeni bir Haçlı Seferi hazırlamaya teşvik ettiler. Kısa süre sonra IV. Haçlı Ordusu birlikleri, Sur şehrine doğru akmaya başladılar. Bu sefere Avrupa'nın en büyük üç kralı katılmıştı. Bunlar: Almanya İmparatoru I. Friedrich, Fransa Kralı II. Philippe ve İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard'tı. 100.000 kişilik ordusuyla sefere katılan Almanya İmparatoru Antakya'ya doğru giderken, yolda bir nehirde boğuldu. Bu olay üzerine ordusu iyice dağılmış, Alman kuvvetlerinden çok az bir bölümü Akka'ya ulaşabilmişti. Buna karşılık Philippe ve Richard'ın ordusu Akka'ya ulaştılar ve şehri istilâ ettiler.

Bu haçlı seferi esnasında, İngiltere kralıyla Fransa kralı arasında anlaşmazlık çıkmıştı. Bu yüzden, savaşı terkederek Fransa kralı Philippe, ülkesine döndü ve İngiltere Kralı Richard müslümanların karşısında tek başına kaldı. Savaşlarda büyük kahramanlıklar gösteren bu kral, düşmanlarının bile hayranlığını kazanarak onlar tarafından "Arslan Yürekli" olarak lâkaplandırıldı. Richard, başlangıçta Salahaddin'in ordusunu Ursuf'ta mağlup etmiş, sonra Askalan üzerine yürümüştü. Ancak, Askalan kalesinin harabelerini gözleriyle görünce, ne derece kararlı bir hasım karşısında bulunduğunu anladı. Bu sebeple Salahaddin'le sulh görüşmelerine başladı. Görüşmeler, Remle sulhünün yapılmasıyla neticelendi (588/1192). Bu anlaşmanın en önemli şartları şunlardır:

1 — 3 yıl süreyle iki taraf arasında savaş yapılmayacaktır.

2 — Kudüs, müslümanların elinde kalacak, ancak Hristiyanların şehri ziyaretine ve hac için gelmelerine izin verilecektir.

3 — Yafa ile Sur arasındaki sahil kesiminin korunması haçlılara bırakılacaktır.

4 — Müslümanlar, Hristiyanların geride bıraktıkları dinî anlam taşıyan her şeyi iade edeceklerdir.⁽¹²⁴⁾

(124) Lane-Poole, Hist. of Egypt, 211.

Bu sulhün üzerinden henüz 1 yıl bile geçmemişti ki, Salahaddin hayatta en önemli arzusunu gerçekleştirdi. Bu gaye, Haçlıların Kudüs ve civarından tamamıyla çıkarılması ve müslümanlar arasındaki birliğin yeniden sağlanmasıydı. Ne varki, uzun süre devam eden bu savaşlar, onu kuvvetten düşürmüş ve sıhhatini bozmuştu. Tutulduğu hummadan kurtulamayarak 1192 yılında Dımeşk'te vefat etti ve burada defnedildi. Müslümanlar, İslâm'ın gücünü ihya eden ve İslâm ülkesini tahrip etmek üzere olan Haçlı akınlarını geri püskürten bu büyük liderin ölümüne son derece üzülmüşlerdi. Şâirler, onun ardından ölümsüz mersiyeler yazdılar. Bu mersiyelerin pekçoğu, edebiyat kitaplarına geçmiştir ki, bir tanesinin birkaç beytini aktaralım:

“Bizim kendisine samimî bir şekilde itaat ettiğimiz, Allah'ın itaat-kâr kulu nerede?

O kimse ki, faziletleriyle zamanı şereflendirdi.

Üstün hasletleriyle, emsallerini geride bıraktı.

Bütün ömrünü müdafaası uğrunda tükettiği İslâm Dini mensuplarının hükümdarı oldu.

Böyle olduğu halde, muhafızları onu niçin teslim ettiler?

Kurtların dine üşüştüğü ve çobanlarının dini kurtlara teslim ettiği bir sırada, İslâmı kurtaran ey ulu hükümdar!

Âlemlerin Rabbının rızası ve lütfu Salahaddin Yusuf üzerine daim olsun!”⁽¹²⁵⁾

Hittin mevkiindeki kesin zaferlerinden önce müslümanlar Ürdün nehrinin batısında kalan Filistin topraklarında sadece birkaç yere sahiptiler. Bu topraklar, Remle sulhünün yapılmasından sonra Sur ile Yafa arasında uzanan dar sahil kesimi hariç bütünüyle İslâm ülkesine dahil olmuştu. Salahaddin, Haçlılara karşı yaptığı bu savaşlardan, yenilmezlik ünvanını koruyarak çıkmayı başarmıştı. Onun taraftarları, Kürdistan dağlarıyla Libya sahrası arasında uzanan geniş bölgelere yayıldılar ve kendilerini cihada davet ettiği zamanlarda onun davetine icabet ederek sür'atle yardımına koştular. Salahaddin, Ermenistan hükümdarı,

(125) Ebu'l-Mehasin, en-Nücumu'z-zahire, VI, 60.

Gürcistan meliki, Anadolu Selçuklu hükümdarı ve Bizans İmparatoruyla ittifak kurmaya çalışmıştı.⁽¹²⁶⁾

Salahaddin, övülen hasletler ve üstün kabiliyet için örnek bir insandı. Nitekim İbn Hallikan, kendisini şöyle tanıtmıştır:

“Son derece mütevazi ve lütufkârdı, halkına çok yakındı. Son derece mütehammil ve merhametliydi. Alimler ve hayır sahiplerini çok sever ve onlara iyi davranarak yakınları arasına alırdı. Güzel şiir söyler, meclislerinde bildiği şiirleri tekrar ederdi.”⁽¹²⁷⁾

Kudüs şehrini fethettiği sırada, çok sayıda esir alınmıştı. Kadınlardan oluşan bir grup, Salahaddin’e gelerek, ondan esir düşen kocalarını ve oğullarını serbest bırakmasını istediler. Kocaları olmaksızın bu ülkeden ayrıldıkları takdirde çok sıkıntı çekeceklerini, kocalarını geri verirse onun merhameti ve keremi sayesinde üzüntülerden kurtulup mesut bir hayat süreceklerini söylediler. Salahaddin, onların söylediklerinden etkilendi ve esirlerin yakınlarına teslim edilmesini emretti. Üstelik, yetim ve dullara sadakalar dağıttı, yaralıların ve hastaların tedavisi için gayret gösterdi.

Salahaddin’in fethettiği şehirlerin halkına karşı takip ettiği siyasetin iyiliğini gösteren çok sayıda hatırası vardır. Ki, onun bu siyaseti, son derece şefkat, merhamet, iyi muamele, halkın arzularını yerine getirmek ve onlara bol yardımlarda bulunmak temellerine oturur. Salahaddin’in görkemli hayatını yazmakla meşgul olan müellifler, onun cesaret ve kahramanlığını dile getiren menkıbelerini anlatmakla bitirememişler bu yüzden kitaplar büyük hacimli olmuştur.

İlim meclislerini çok seven Salahaddin, fıkıh ve kelâm âlimleriyle ilmî münakaşalarda bulunmaya çok düşküdü.⁽¹²⁸⁾ Bağdat tabibi Abdüllatif Bağdâdî, onun hakkında şunları söylemiştir: “Onu, heybetli, ihtiram ve saygıya lâyık üstün şahsiyetli bir hükümdar olarak buldum. Zeki, mütevazi, derin anlayışlı ve çok cömertti. Onu, alimlerle birlikte ilmî müzakereler yaparken görmüştüm. Bu sırada son derece iyi bir dinleyici olduğunu ve yeri gelince müzakereye katıldığını müşahade ettim.”

(126) Lane-Poole, A.g.e., 211.

(127) Salahaddin’in geniş bir hal tercümesi için, İbn Hallikan’ın “Vefeyat”ında Yusuf b. Eyyüb (Salahaddin’in Künyesi) maddesine bkz.

(128) Lane-Poole, Saladin, 20.

Salahaddin -saltanatının azametine ve ülkesinin genişliğine rağmen- son derece mütevazî, lütufkâr ve halkına yakındı. Çok merhametliydi, sabırlı ve hoş davranışlıydı. Alimleri ve hayır sahiplerini sever ve onlara iyi davranır, yakınları arasına alırdı.”⁽¹²⁹⁾ Lane-Poole ise, onun için şöyle der: “Kahire’de “cami-medrese” sistemini başlatmış olması bile, Salahaddin’e övünç olarak yeter... Bu sistemin uygulanması, Kahire’yi en meşhur İslâm kültür merkezleri arasına sokmuştur.”⁽¹³⁰⁾

B. Salahaddin’in Halefleri:

Halefleri, Salahaddin’in politikasını devam ettirdiler. Kardeşi Melik Adil devrinde Jean de Brienne, Cermenlerden topladığı ordusunun başında 1218 senesinde Dimyat şehrini istilâ etti. Söylendiğine göre Melik Adil, Dimyat’ı kaybetmenin üzüntüsüne dayanamayıp aynı yılın Ağustos ayında vefat etmiştir. O, vefat etmeden önce, oğlu Melik Kamil’e Haçlıları Dimyat’tan çıkarmasını vasiyet etmişti. Melik Kamil, babasının vasiyetine uyarak Dimyat’ın güney kesiminde ve Mansura’da tahkimat yaptırdı. Kendisiyle yakınları arasında zuhur etmiş olan mücadeleye son verdi. Halep, Humus, Hama ve diğer şehirler ona yardım birlikleri gönderdiler. Melik Kamil, Haçlılarla Mansur’a da savaşa tutuştu. Haçlı gemilerini batırdı ve Nil Nehri’nin sularını keserek böylece nehir yoluyla ilerlemelerine engel oldu. Nil’in taşması ve müslümanların her yönden kendilerini kuşatması sebebiyle Haçlılar, hezimete uğradı Haçlı ordusunda humma yayıldı ve sulh istemeye mecbur kaldılar (1221). Melik Kamil, başarılı siyaseti ve ileri görüşlülüğü sayesinde, intikam almak maksadıyla yeni bir haçlı seferi düzenlenmemesi için onlarla sulh yapmayı daha yararlı buldu. Onların Dimyat’ı boşaltmalarına izin verdi. İki taraf arasında 8 yıl süreli mütareke imzalandı. Haçlılar, 40 ay Mısır’da kaldıktan sonra oradan ayrıldılar.⁽¹³¹⁾

Ne var ki, Melik Kamil ile haçlılar arasında akdedilen bu sulh, yeni bir haçlı seferi düzenlenmesini engelleyememişti. Nitekim İmparator II. Friedrich, Filistin üzerine gitmek için harekete geçti ve Kudüs tahtının varisi olan Jean de Brienne’nin kızıyla evlendi. Melik Kamil, -Dimeşk

(129) İbn Hallikan, VI, 200.

(130) Lane-Poole, *Hist. of Egypt*, 172.

(131) Lane-Poole, *A.g.e.*, 218-224.

hükümdarı kardeşi Melik Muazzam ile kendisi arasında anlaşmazlık çıkması sebebiyle- II. Friedrich ile anlaşma yapmak zorunda kaldı (1229). Anlaşma gereğince, Hz. Ömer Camii ve civarının müslümanlarda kalması kaydıyla Kudüs'ü Hristiyanlara teslim etti. Bütün Hristiyan esirleri serbest bıraktı. İmparator II. Friedrich, Melik Kamil'i bütün düşmanlarına hatta Hristiyanlara karşı dahi desteklemeye söz verdi. Görüldüğüne göre Friedrich'in düşünce hürriyetine saygılı olması ve müslümanlara sempati duyması, bu sulhun yapılmasını kolaylaştırmıştır. Nitekim, onun müslümanlara karşı samimi dostluğu, Hristiyanları kendisi hakkında şüpheye sevketmiş, hatta Papa, onun bir Hristiyan askeri değil, Muhammed'in tâbilerinden biri olduğunu söylemiştir.

Melik Kamil, bu sulhtan sonra 9 yıl daha yaşadı. Onun zamanında Mısır, büyük bir gelişme gösterdi. Sulama işlerini düzene koyan Kamil, Kahire kalesinin tahkimatını tamamlattı. Çok sayıda eğitim ve öğretim kurumu açtırdı. İbn Hallikan'ın tanıttığı gibi, Melik Kamil, ulemayı seven, üstün karakterli, büyük bir şahsiyetti. Peygamber Efendimiz'in hayatını okumaya önem verirdi. İtikadı sağlam, fazilet erbabıyla haşır-neşir olan, işlerinde ihtiyatı elden bırakmayan bir idareciydi. İsfaktan ve cimrilikten uzak, herşeyi yerli yerinde yapan bir kişiydi.”⁽¹³²⁾

Melik Kamil'in 635/1238 yılında ölümünden sonra, Mısır ümerası onun yerine Emir Ebubekir'i geçirdiler ve ona “el-Melik el-Adil” ünvanı verdiler. Bu durum, daha önce babası tarafından Hısn Keyfa'dan uzaklaştırılmış olan Melik Kamil oğlu Salih Eyyûb'a ağır gelmişti. O, Mısır'ı istilâ için Şam'dan ayrılmaya karar verdi. Ne var ki, bu sırada Kerek hakimi Nasır, onu tevkif etti. Ancak kısa süre sonra, Şam bölgesinin kendisine verilmesi, Mısır'ın onda kalması şartıyla bir anlaşma yaparak Salih Eyyub'u serbest bıraktı. Diğer taraftan Melik Kamil'in köleleri, Melik Adil'in azli için bir komplo hazırlamışlardı. Bu Memlûkler, Salih Eyyub'u davet ederek 637/1240 yılında onun sultanlığını ilan ettiler.⁽¹³³⁾

Melik Salih Eyyub devrinde (1240-1249), Fransa Kralı IX. Louis, Mısır üzerine saldırıya geçti ve Dimyat şehrini ele geçirdi. Daha sonra

(132) Vefeyat, II, 66.

(133) Makrızî, es-Sülûk, li ma'rifeti düveli'l-mülûk, I, 2. kısım, 267 294, 297-296.

Mansura'da küçük göl yakınında karargâh kurdu. İşin başında müslümanlara karşı zafer kazandı, neredeyse sultanın sarayına ulaşacaktı. Ancak Baybars komutasındaki Memlûkler, onu geri püskürttüler. Baybars emrindeki orduyla Haçlıları darmadağın etti ve hezimetini zafere çevirdi.⁽¹³⁴⁾ Haçlıların Mansura'ya doğru ilerlemeye devam ettikleri sırada 1249 Aralık ayında Melik Salih öldü. Oğlu ve veliahdi Melik Muazzam Turan Şah, Hısn Keyfa'nın idaresinde görevlendirilmişti. Hanımı Şecerrüddür, müslümanların ümitsizliğe düşmemesi için, Melik Salih'in ölümünü gizlemişti. Daha sonra Turan Şah Mısır'a geldi ve Mansura'daki saltanat köşküne indi. Küçük çaptaki deniz araçlarından oluşan bir donanmayı develerin sırtında, Fransız donanmasının bulunduğu limandan uzak bir noktaya taşıdı. Donanmasıyla buradan harekete geçerek, Fransızların 32 gemisini ele geçirdi. Kral Louis'in Mansura civarındaki askerine, erzak ve diğer malzemelerin ulaştırılmasını engelledi. Harp tarihi Fransızların aleyhine döndü⁽¹³⁵⁾ ve Louis, Dimyat'a doğru çekilmek zorunda kaldı. Onu kovalamaya devam eden müslümanlar, 1250 yılında onun ordusunu müthiş bir hezimete uğrattılar. Louis, hummaya yakalanmıştı, o ve büyük komutanlarının çoğu esir alındı. Fransızların Dimyat'ı boşaltmayı taahhüd etmelerine karşılık serbest bırakıldı.⁽¹³⁶⁾ Böylece, Haçlılar Mısır üzerine yaptıkları bütün saldırılarda yenilgiye uğradılar.

Bu dönemden itibaren, Melik Salih Eyyub'un ordusunun ekseriyetini teşkil eden Memlûklerin gücü arttı. Memlûk Baybars'ın Farskûr mevkiinde Haçlılara karşı kazanmış olduğu zafer, onların kuvvetini takviye etmişti. Bu Memlûkler, Melik Muazzam Turan Şah'ın aleyhine döndüler. Onun, kendilerine karşı kötü muamelesi öfkelerini iyice kabartmıştı. İsyan ederek onu öldürdüler ve yerine Melik Salih Eyyub'un dul hanımı Şecerrüddür'ü sultanlığa geçirdiler. Turan Şah'ın ölümüyle, Mısır Eyyübî Devleti yıkıldı ve yerine bu ülkeyi 1250-1382 yılları arasında ellerinde bulunduran Bahri Memlûkler kuruldu.

(134) Davis, The Invasion of Egypt by Louis IX, 38-39.

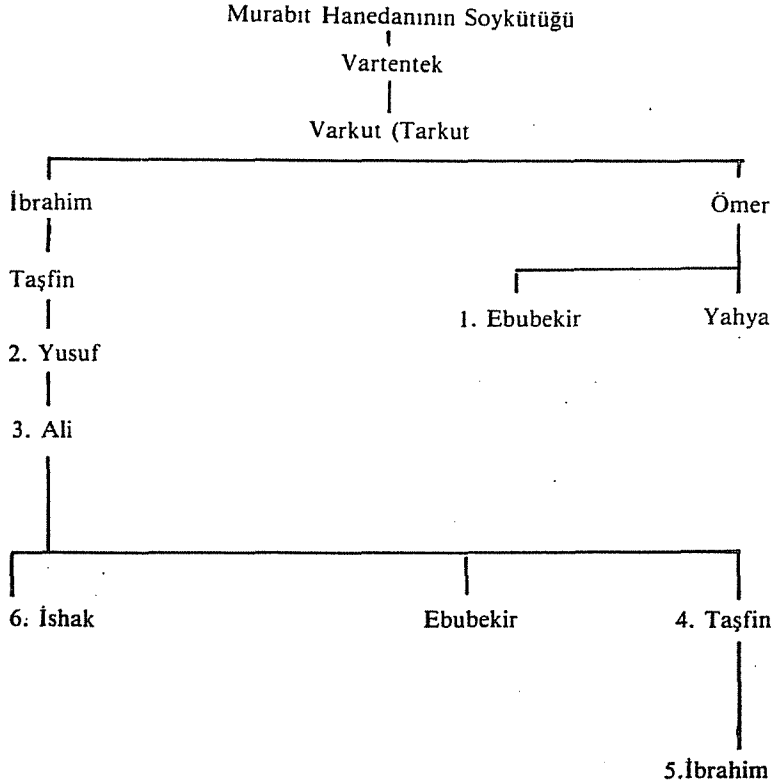
(135) A.g.e., 46.

(136) A.g.e., 51-57.

4. MURÂBITLAR (448-541/1056-1147):

(Magrib-i Aksa ve Cezayir'le Endülüs'ün bazı bölümleri)

Ebubekir	(448-480/1056-1087)
Yusuf	(480-500/1087-1106)
Ali	(500-537/1106-1143)
Taşfin	(537-541/1143-1146)
İbrahim	(541 /1146-1147)
İshak	(541 /1147)

A. Murabıtların Kuruluşu:

Tarihçiler, Murabıtların⁽¹³⁷⁾ veya diğer adlarıyla “Mülessemûn (Peçeliler)”un⁽¹³⁸⁾ Sanhace Berberi kabilesinin Lemtune kolundan olduğunda görüş birliği etmişlerdir. Diğer taraftan, bu Sanhace kabilelerinin Arap Himyeri Kabilelerinden olup, Yemen’den Şam’a oradan da Afrika sahili yoluyla Atlas Okyanusu’na doğru gittiklerini ve Arap çöllerine benzemesi sebebiyle Mağrip sahrasına yerleştiklerini de ittifakla kabule yaklaşmışlardır. Bu kabileler, Ukbe b. Nafi’nin komutasında savaştılar, daha sonra Musa b. Nusayr zamanında sayıları çoğaldı.⁽¹³⁹⁾ İbn Haldun’un kabul etmemesine rağmen⁽¹⁴⁰⁾, Sanhace kabilelerinin Mudari arapların-

(137) Bunlar, Abdullah b. Yasin’in ders ve ibadet yeri olarak inşa ettirdiği bir ribat (teke)’ta ondan ders okudukları için, Murabıtlar olarak isimlendirilmişlerdir. Abdullah bu ribatı, Lemtune kabilesinin oturduğu Mağrip sahrasında yaptırmıştı.

(138) Onlar, aynı zamanda Mülessemûn (Peçeliler) olarak da isimlendirilmişlerdir. Çünkü onlar kendilerini çölün yakıcı sıcak ve soğuşundan koruması için yüzlerine bir tür peçe örtüyorlardı. Nitekim Araplar da, aynı şekilde yaparlar. Ancak bu konuda başka bir sebep de nakledilir: Lemtune kabilesinin erkekleri, düşman bir kabile üzerine baskına gitmişlerdi. Bu sırada kabile, bir karşı baskına maruz kaldı. O esnada, orada yalnızca ihtiyarlar, kadınlar ve çocuklar bulunuyordu. Bu durum karşısında ihtiyarlar, kadınlara erkek elbiseleri giymelerini, düşman süvarilerinin kadın olduklarını anlayamaması için dar elbiseleri tercih etmelerini, yüzlerine peçe örtmelerini ve erkekler gibi silah kuşanmalarını tavsiye ettiler. Hazırlık bitince, ihtiyarlar ve çocuklar, erkek kılığına bürünmüş kadınların önünde obanın dışına çıktılar. Bu kadınlar, obayı çepeçevre kuşatarak savunma tertibatı almışlardı. Onları gören düşman süvarileri, bu kalabalıktan korktular; erkek kılığına girmiş peçeli ve silahlı kadınları haremelerini korumaya azmetmiş erkek savaşçılar zannettiler. Onları evlerinden uzaklaştırarak, onlarla oba dışında çarpışmak için plan hazırladılar. Bu plan gereğince mer’alardaki hayvanları toplamaya başladılar. Onlar, mal toplamakla meşgulken, Lemtune kabilesinin erkekleri geri döndü. Böylece düşman, onlarla kadınları arasında kaldı. Düşmandan pekçok kişi öldürüldü. Bu hadise dolayısıyla Lemtuneliler, peçe kullanmayı adet edindiler. Bu peçeyi gece-gündüz çıkarmazlardı, hatta bu yaşmak sebebiyle genç ihtiyardan ayrılamazdı. (İbnu’l-Esir, el-Kamil, IX, 233).

İbn Haldun ise şunları kaydediyor: “Sahradaki bu peçeliler, 3. yüzyılda aralarında İslâm yayılana kadar mecüsilik dinini benimliyorlardı. Daha sonra komşuları Sudanlılar’a karşı İslâm’ı kabul eden Peçeliler, iyi bir idare kurdular, sonra tekrar bölündüler her oymağın bir lideri oldu (el-İber, VI, 182). Ayrıca Bkz. H. İ. Hasan, İntişaru’l-İslâm fi’l-Kâratı’l-İfrikiyye, 18.

(139) İbnu’l-Esir, el-Kamil, IX, 232.

(140) el-İber, VI, 165.

(141) İbn Ebi Zer’, Ravzu’l-kırtas, II, 5.

Bazı tarihçiler, Sanhace kabilelerinin, Berberî Hevvare boyundan olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu görüş, Sanhace kabilelerinin Himyeri Araplarından olduğu kanaatiyle çelişmez; çünkü Hevvare de Himyer'-in bir boyudur.⁽¹⁴²⁾

Bu büyük Murabıtlar devletini kuran Lemtune kabilesi, güney istikametinde Sudan'a kadar uzanan Mağrip sahrasında oturuyordu.⁽¹⁴³⁾ Göçebe Arap kabileleri gibi, zaman zaman bu geniş uçsuz bucaksız çölde, değişik mıntıkalara göç ediyordu. Kabile halkı, ahkâmını tam olarak bilmediği İslâm dinine samimi bir şekilde bağlıydı. Bu sahrada yaşayan Cüdâle, Missufe, Lemta, Misrâte, Tiklâte, Mendase, Benî Varis, Benî Mesfir, Benî Zehir, Beni Ziyad ve Benî Musa gibi Sanhace kabilesi kollarından hiçbiri, dini bakımdan Lemtune kadar hayırlı değildir.⁽¹⁴⁴⁾ Bu oymaklar içinde sadece Lemtune kabilesi, İslâm'a samimi bir şekilde bağlıydı, reisleri Ebu Abdullah komutasında Sudan'da İslâm'ı yaymak uğrunda kahramanca çalışıyordu.⁽¹⁴⁵⁾

B. Yusuf b. Taşfin (480-500/1087-1106):

Lemtune kabilesinden Emir Yahya b. Ömer ölünce, Abdullah b. Yasin, onun yerine kardeşi Ebubekir b. Ömer'i geçirdi. Onu cihad işleriyle görevlendirerek, Murabıtları Sus ve Mesamide kabilelerinin oturduğu bölgelerin fethine teşvik etti. Büyük bir ordunun başında yürüyüşe geçen Ebu Bekir, öncü birliklerinin başına amcasının oğlu Yusuf b. Taşfin'i getirmişti. Sus üzerine giden Ebu Bekir, Cezule kabileleriyle savaştı ve Sicilmâse ile bölgenin merkezi olan Tarudânat (?) şehirlerini savaş yoluyla fethetti. Bu ikinci şehirde, Ubeydullah Mehdî zamanında buraya gelerek yerleşmiş ve Şiflik mezhebini yaymış Abdullah el-Becelî soyuna mensup Şifî bir kabile de oturuyordu. Abdullah b. Yasin ve Ebubekir b. Ömer, bu Şifî kabileyi de mağlup ettiler. Yenik düşen Becile kabilesi arapları, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebine döndüler.⁽¹⁴⁶⁾

Hicrî 453 yılında, Ebubekir b. Ömer, yaklaşık 2 sene süren sahra seferinden döndü. Amcasının oğlu Yusuf b. Taşfin'in ordularının kala-

(142) İbn Ebi Zer', A.g.e., göst. yer.

(143) İbn Haldun, el-Iber, VI, 182.

(144) A.g.e., göst. yer.

(145) İbn Ebi Zer', II, 6.

(146) Selâvî, el-İstiksa, II, 12.

balık olması kendisini korkutmuş, onunla rekabet edemeyeceğini anlamıştı. Bu sebeple, saltanatı onun adına terketti, Lemtune kabilesinin büyüklüğü, Murabıtlar devletinin ileri gelenleri, Mesamide liderleri, kâtipler ve şahitlerin önünde, Mağrip iktidarını ona teslim ettiğini açıkladı.⁽¹⁴⁷⁾ Murabıtlar'da biat, adet olarak şu sıraya göre yapılmıştır: Hanedana mensup erkekler, emirler, kabile reisleri, devlet memurları biat ederler, daha sonra da, devletin Mağrip ve Endülüs'teki merkezlerine bu biatı ihtiva eden bir ahidname gönderilirdi. Bu ahidname, camilerde okunur, dolayısıyla halk da, yeni hükümdarlarına biat ederlerdi. Abbasi halifesi ile yazışarak, ondan bu biatı onayladığını bildiren ve yeni hükümdarı tebrik eden menşurunu almak da Murabıtlarda gelenek haline gelmişti.⁽¹⁴⁸⁾

Yusuf b. Taşfin, İbnu'l-Esir'in tanıttığı gibi "Dindar, hayırsever, ihtiyatkâr, tecrübeli bir dahi idi." Halkına karşı çok iyi davranır, onlardan zekâtın dışında herhangi bir vergi almazdı. "Emiru'l-müslimin" ünvanını alan Yusuf ve görevlileri, şeriat ve sünnete uygun bir hayat yaşıyorlardı. Mağrip halkının kendisinden yardım istemesi üzerine harekete geçen Yusuf, bölgeyi önemli bir güçlkle karşılaşmaksızın şehir şehir ele geçirdi. Halk, onu sevinçle karşıladı ve onun sayesinde durumları düzeldi. Yusuf, Sebte, Tanca, Selâ ve benzeri sahil şehirlerini fethetti.⁽¹⁴⁹⁾

Murabıtlar devleti, dini bir temel üzerine kurulmuştu. Bununla beraber, Yusuf b. Taşfin'in hükümdarlığıyla başlayan dönemin, dini olmaktan çok siyasi bir dönem olduğunu düşünmemiz mümkündür. Çünkü, bu safhada Bedevî Sanhaca kabileleri, Murabıtlar devletinin kurulmasından önce Mağrip idaresini ellerinde tutan Zenata kabilelerini hâkimiyetleri altına almışlardı. Hâkimiyetin kendi kabilesinde kalmasını isteyen Yusuf b. Taşfin'in, bu maksatla dağılı Mesamide kabilelerini desteklediğini görüyoruz. Nitekim Abdullah b. Yasin'in Sicilmase savaşında ele geçirilen ganimeti dağıtmaya Mesamide fakihlerinden başladığı görülmektedir.⁽¹⁵⁰⁾

(147) el-Hulelu'l-Mevşîyye, (müellifi meçhul), 16.

(148) Abbasi halifesi Mustahzir'in, Yusuf b. Taşfin'in hükümdarlığını onayladığını bildiren menşuru için bkz. el-Hulel, 71, İbn Ebi Zer', II, 80.

(149) el-Kamil, IX, 232.

(150) İbn Ebi Zer', II, 85.

Yusuf b. Taşfin, Mağrib'in idaresini ele geçiren ve Mağribli bütün kabileleri temsil eden kuvvetli bir ordu kuran ilk hükümdar kabul edilir.

C. Zellaka Savaşı:

Yusuf b. Taşfin, Mağrib-i Aksa'yı egemenliği altına almakla yetinmeyip, Mağrib'in tarihinde en büyük ilk devlet olan Murabitlar Devletini kurdu. Şöyle ki: Ülkesinin sınırlarını güneyde Sudan, kuzeyde Pirene dağları, batıda Atlas Okyanusu, doğuda ise Tunus'a ulaştırdı. Hatta tarihçilerden bazıları, Yusuf b. Taşfin'in, asrının en büyük müslüman hükümdarı olduğunu kabul etmişlerdir. Zira o dönemde, doğuda Abbasî devleti zayıflamaya ve çözülmeye başlamıştı. Fatımîlerin durumu ise daha kötüydü ve devletleri yıkılmak üzereydi. Bu iki devletin zayıflığı, Haçlılara, Filistin ve İslâm bayrağının dalgalandığı civar bölgelerdeki mukaddes şehirleri istilâ fırsatı vermişti. Endülüs Hristiyan devletleri de, tavaif-i mülûk üzerinde baskı ve şiddetlerini artırmışlardı. Bu ülke, neredeyse müslümanların elinden çıkma noktasına gelmişti. Allahu Teâlâ Yusuf b. Taşfin'i Endülüs müslüman hanedanlarının yardımına bahşetmemiş olsaydı, Endülüs'te İslâm hâkimiyeti sona erebilirdi. Bu hanedanların yardım isteklerini kabul eden Yusuf, ordusunun başında Endülüs'e geçti ve VI. Alfonso'nun ordularını geri püskürttü.

Merakeş'nin kaydettiğine göre, Hicrî 439 (M. 1047) yılında Ebu Amr Abbad b. Muhammed b. İsmail, İşbiliye ve civarının idaresini eline geçirdi ve "el-Mu'tezid bi'llâh" ünvanını aldı.⁽¹⁵¹⁾ Söylendiğine göre, Endülüs Emevî halifesi Hişam el-Müeyyed, adigeçen Abbadi lideri Mu'tezid'in köşkünde oturuyordu ve Mu'tezid'i hacip (vezir) tayin ettiğini açıklamıştı. Mu'tezid, 455/1063 yılında Hişam el-Müeyyed'in öldüğünü ilan etti ve onun Endülüs hükümdarlığına kendisini veliaht tayin etmiş olduğunu açıkladı.

463/1070-71 yılında, Lemtune ve Missufe kabileleri, Merakeş düzlüklerine indiler, Mağrib-i Aksa'nın orta kısmında olması sebebiyle, burayı saltanatlarının merkezi edindiler.

İşbiliye hükümdarlığına Mu'temid ale'llah geçmişti. Tarihçiler, bu şahsı, geniş kültürü ve edipliği açısından Abbasi halifesi Vaskı'a ben-

(151) el-Mu'cib, 95.

zetmişlerdir. Onun şiirleri, Merakeşi'nin dediği gibi "sanki serpiştirilmiş incilere benziyordu."⁽¹⁵²⁾ Kendisinden önceki Endülüs hükümdarlarından hiçbirinin meclisinde, onun meclisindeki kadar şair ve alim toplanmamıştır.

Mu'temid, 471/1078-79 yılında, Kurtuba'yı Cevher oğullarının elinden aldı. Olaylar şöyle gelişmişti: Tuleytula hakimi Me'mun b. Zünnûn, Kurtuba'yı istilâ etmişti. Bu durum karşısında Abdülmelik b. Cevher, Mu'temid b. Abbad'dan yardım istedi. Onun yardımına gelen Mu'temid, Kurtuba'yı aldı ve şehri İşbiliye hükümdarlığına bağladı.

Ne var ki, Kurtuba halkı, Zafir b. Mu'temid'e karşı ayaklandılar ve onu öldürdüler. Çünkü onlar, Endülüs Emevî hanedanına bağlılıklarını devam ettiriyorlardı. Ancak, Mu'temid b. Abbad, bu fitneye son vermeye muvaffak oldu. Kurtuba'nın başına diğer oğlu Me'mun'u tayin etti. Murabıtların kendisini öldürmesine kadar, Me'mun, bu görevini devam ettirdi.

İşbiliye hükümdarı Mu'temid b. Abbad, Hristiyan krallıklara karşı yardımını isteyebileceği kişiyi, Mağrip'te kurulan Murabıtlar Devleti'nin hükümdarı (emiru'l-müslimin) Yusuf b. Taşfin'in şahsında bulmuştu. Nitekim, bu sebeple 479/1086 yılında, Cebel-i Tarık Boğazı'nı geçen Mu'temid, Murabıt hükümdarı Yusuf b. Taşfin'den yardım istemek için bu devletin merkezi Merakeş şehrine gitti.⁽¹⁵³⁾ Ondan Endülüs müslümanlarına yardım için, Endülüs'e gelmesini ve orada Hristiyanlara karşı cihad yapmasını istedi. Mu'temid'in bu davetini kabul eden Yusuf b. Taşfin, ona şöyle cevap verdi:

"Bu dinin yardımına koşan ilk kişi, ben olacağım. Bu işi hiç kabul eden olmasa bile, yalnız başıma gelirim."

Askerin toplanması için bir süre Merakeş'te kalan Yusuf b. Taşfin, 7.000 süvari ve büyük rakamlara ulaşan piyadeden oluşan ordusunun başında 100 gemilik donanmasıyla Septe'den Endülüs'e geçti. Endülüs'te Ceziretü'l-hadra'ya indi. Orada Mu'temid b. Abbad ve devlet erkânı tarafından büyük bir merasimle ve hediyelerle karşılandı.

(152) A.g.e., 101-102, 103.

(153) A.g.e., 130.

Yusuf b. Taşfin, daha sonra Endülüs'ün doğusuna doğru hareket etti. Bu sırada Mu'temid, ondan saltanatının merkezi İşbiliye şehrine gelmesini ve düşmanlarıyla karşılaşmazdan önce burada biraz dinlenerek yol yorgunluğunu atmasını istemişti. Yusuf, onun teklifini kabul edemeyeceğini şöyle açıkladı:

“Ben bu topraklara cihad maksadıyla geldim. Dolayısıyla düşman nerede bulunuyorsa o tarafa gitmem gerekir...” Doğruca Kastilya hükümdarı VI. Alfonso'nun üzerine gitti. Endülüs'ün değişik şehirlerinden katılan gönüllüler hariç, ordusunun mevcudu 20.000'e ulaşmıştı. Karşı tarafta Alfonso da ülkesinden, hazırlık ve teçhizat bakımından mükemmel, büyük bir ordu toplamıştı.⁽¹⁵⁴⁾ Mu'temid, Batliyyus yakınındaki Zellaka ovasında, İslâm ordusunun öncü birliklerinin başında bulunuyordu. Yusuf b. Taşfin ise, karargâhını yüksek dağın yamaçlarına kurmuştu.

Merakeşî, VI. Alfonso'nun Müslümanları mağlup edebilmek için başvurduğu hile ve tuzakları anlatmıştır. Şöyle ki: Savaşacak iki taraf arasında, savaş gününün tespit edilmesi hususunda elçi teatisinde bulunulmuştu. Hristiyanların lideri, elçisiyle şu teklifi yaptı.

“Cuma sizin mübarek gününüz; Cumartesi ise bizim yardımcılarımız olan Yahudilerin günüdür. Kâtiplerimizin ve askerimizin hizmetçilerinin çoğu Yahudidir, dolayısıyla onlarsız savaş yapamayız. Pazar günü de, bizim mukaddes günümüzdür; bu sebeple bugün de savaşmak istemiyoruz.” Bu teklifin kabul edilmesi üzerine Cuma, Cumartesi ve Pazar günleri savaşılmayacaktı.

Adı geçen Cuma günü, Yusuf b. Taşfin Müslüman askere Cuma namazını kıldırıyordu. Ancak, öncü birliklerin komutanı Mu'temid, Hristiyanların ahidlerine hıyanet edip saldırıya geçebileceklerinden korktuğu için, askerini harbe hazır bir halde tutuyordu. Mu'temid'in endişesinde haklı olduğu görüldü. Müslümanlar Cuma namazı kıldıkları sırada, Hristiyanlar saldırıya geçtiler. Mu'temid'in askeri karşılarına çıkınca, beklemedikleri bu durum karşısında paniğe kapıldılar. Cuma namazını bitiren Murabıt askerleri de, silahlarını kuşanıp, atlarına binerek savaşa katıldılar. Murabıtların gösterdiği kahramanlıklar, harbin ka-

(154) İbnü'l-Esir, Alfonso'nun ordusunun mevcudunun 50.000 olduğunu kaydeder (el-Kamil, X, 57).

zanılmasına yetti. Müslümanlar, düşman ordusunu bozdular, dağılıp kaçan düşman askerini takip ettiler ve yakaladıklarını öldürdüler. Hatta son ferdine varıncaya kadar hepsini ortadan kaldırdıkları söylenmiştir. Bu savaş, Hicrî 479 yılı Recep ayının ortalarında vuku bulmuştur. Ancak, Ramazan ayının ilk günlerinde yapıldığı da söylenir. Müslümanlar, bu savaşta çok miktarda ganimet almışlardı. Yusuf b. Taşfin, bu ganimetleri sadece Endülüslü müslüman askerler arasında dağıtmış, beraberinde Mağrip'ten getirdiği askere ganimetten pay ayırmamıştı. Bu uygulama, Endülüs müslümanlarının gönlünü fethetti ve onları Yusuf'a bağladı.

Böylece, Murabıt hükümdarı Yusuf b. Taşfin, cihad çağrısına uyarak, tarihin kesin neticeli savaşlarından sayılan bu büyük Zellaka zaferini kazanmış oldu. İslâm'ın, Endülüs'te 4 asır daha kuvvet ve üstünlüğünü korumasını garantiledi.

Zellaka zaferi, Endülüs müslümanları için huzur ve emniyet döneminin başlangıcı oldu. Şüphesiz bu zafer, bütün müslümanların Yusuf b. Taşfin'e olan hayranlıklarını artırmış, herkes ona övgülerde bulunmuş, kahramanlığı halkın diline destan olmuştur. Bütün İslâm dünyası camilerinde onun için minberlerden dua edilmiştir. Yusuf b. Taşfin, Endülüs'ün güzelliklerini ve onlara duyduğu hayranlığı daha sonraları anlatmıştır. Ancak bütün bunlara rağmen o, Merakeş'i özlemişti. Endülüs'e bu ilk çıkışı esnasında, kendisini davet eden Abbadî emiri Mu'temid'in ziyafetine katılmıştı. Bu ziyafet esnasında bir taraftan Mutemid'in cömertliğini ve üstün hasletlerini dile getirirken, saltanatının başkenti Merakeş'e duyduğu özlemi ve Endülüs'ü küçümsediğini açıklamaktan da çekinmedi. Merakeş'nin dediği gibi, "asıl niyeti kendi üstünlüklerine dikkat çekmekti."⁽¹⁵⁵⁾

J. Aschbach, bu zafer hakkında şu yorumu yapmıştır.

"Eğer Yusuf b. Taşfin, Zellaka zaferinin neticesini değerlendirebilmiş olsaydı, muhakkak ki Avrupa, bugün müslüman olurdu. Moskova, Berlin, Londra ve Paris üniversitelerinde Kur'an okutulduğunu görürdük."⁽¹⁵⁶⁾

(155) el-Mu'cib, 135.

(156) Tarihu'l-Endülüs fî ahdi'l-Murabıtın ve'l-Muvahhidin, 117; Ayrıca bkz. Abdullah Kennun, el-Medhal, 48; Merakeşi el-Mu'cib, 178; İbn Ebi Zer', Ravzu'l-kırtas, II, 63; Selâvî el-İstıksa, II, 41.

D. Zellâka Zaferinden Sonra:

Geçtiği gibi, Zellaka savaşında, VI. Alfonso büyük bir hezimete uğramış, yaralı olarak kurtulduğu bu çarpışmalarda, askerinin büyük bir kısmını kaybetmişti. Bu netice, onun Mu'temid b. Abbad'a olan kinini kat kat artırmıştı. Çünkü, Yusuf b. Taşfin'i Endülüs Hristiyanlarına karşı savaşa çağıran oydu. Bunun için Alfonso, Mu'temid'den intikam almaya karar verdi, asker toplamaya başladı ve İşbiliye'ye hücumla hazırlik yaptı. Mu'temid'in ülkesine saldırılarını yoğunlaştırdı. Hristiyanlar, Alido (Lît) kalesini tahkim ederek müslümanlara karşı muntazam saldırılara başladılar. Bu taarruzlar karşısında zor durumda kalan Mu'temid, tekrar Cebel-i Tarık Boğazı'nı geçerek Mağrib'e gitti, Murabıt hükümdarı Yusuf b. Taşfin'le görüşerek yine yardımını istedi. İbn Abbad'ın ülkesine dönüşünün ardından, ordusuyla Endülüs'e geçen Yusuf, Ceziretül-hadra'da yine onun tarafından karşılandı. Yusuf b. Taşfin, Hristiyanlara karşı, Endülüs müslümanlarını tek cephede toplamak istiyordu. Bunun için Endülüs'ün mahallî müslüman hükümdarlarına mektuplar gönderdi ve onlardan bütün kuvvetlerini Alido kalesinin önünde toplamalarını, birlikte hareket etmelerini istedi.⁽¹⁵⁷⁾

Yusuf b. Taşfin, söz konusu kaleye ulaştığı esnada, Endülüs'teki müslüman hükümdarların yaptığı daveti kabul etmemiş olduklarını gördü. İçlerinden Mursiye hükümdarı İbn Abdülaziz ile Mu'temid b. Abbad'tan başka gelen olmamıştı. Bu duruma oldukça öfkelenen Emiru'l-müslimin (yani Yusuf b. Taşfin), kararından dönmedi. Bu kaleyi baskı altında tutarak, Hristiyan topraklarına taarruzlar düzenledi. Ne var ki, Mu'temid b. Abbad ile, Yusuf'un emriyle tevkif ettirmiş olduğu İbn Abdülaziz arasında çıkan anlaşmazlık, İslâm ordusunu zayıflatmıştı. Bu durum karşısında Yusuf, Meriyye'ye doğru çekildi ve Meriyye'de tahkimat yaptı. Daha sonra buradan Mağrib'e döndü. Alido kalesi önünde toplanmaları için yaptığı teklifi kabul etmemeleri yüzünden, Yusuf b. Taşfin'in müslüman hükümdarlara karşı duyguları değişmişti. Bu durum VI. Alfonso'nun işine yaradı. Bu kaleyi muhasara eden müslüman birliklerine saldırdı ve orada mahsur Hristiyanları kurtardı. Daha sonra da Tuleytula üzerine yürüdü. Bu esnada İbn Abbad, söz konusu kaleyi istirdat etti.

(157) İbn Ebi Zer' Ravzu'l-kırtas, II, 66 vd.

Yusuf b. Taşfin, 483/190 yılına kadar Mağrip'te kaldı. Bu yılda, Allah yolunda cihad yapmak ve Endülüs'teki müslüman hanedanları itaat altına almak niyetiyle üçüncü defa olarak Endülüs'e geçti. Tuleytula'ya kadar giderek VI. Alfonso'yu muhasara altına aldı... Şehrin civarındaki ağaçları kestirdi, şehir halkından pek çok kişi öldürdü ve esir aldı. Kızmakta olduğu müslüman hükümdarlarından hiçbiri, Yusuf'un yardımına gelmemişti. Bu sebeple Tuleytula fethinden dönünce, Gırnata üzerine yürüttü. Gırnata hükümdarı Abdullah b. Bulekkîn b. Badis'i muhasara altına aldı; çünkü o, Alfonso ile anlaşma yapmış ve ona yardımcı olmuştu. Kuşatmanın şiddetlenmesi üzerine, Abdullah, eman istemek mecburiyetinde kaldı. Yusuf, ülkesini teslim etmesi şartıyla onun talebini kabul etti. Daha sonra Abdullah b. Bulekkîn ve Malaka hükümdarı olan kardeşi Temim, Merakeş'e götürüldüler.⁽¹⁵⁸⁾

Yusuf b. Taşfin, 483 yılı Ramazan ayında (Ekim 1090), Endülüs'te yerine Sîrî b. Ebubekir'i vekil bırakarak Mağrib'e döndü. O, Lemtune kabilesinden olan bu vekiline, Tuleytula kralı VI. Alfonso'nun peşini bırakmamasını ve Endülüs'teki İslâm hanedanlarını Murabıtların hâkimiyeti altına alarak, hükümdarlarını Mağrib'e göndermesini emretmişti. Ayrıca, bu isteğine karşı çıkanlarla savaşmasını ve diğer emirlikleri itaat altına almadan Mu'temid b. Abbad'a dokunmamasını da tavsiye etmişti.

Sîrî, 484/1091 yılı başlarında Ceyyan şehrini ele geçirdi ve daha sonra Kurtuba üzerine yürüdü. Safer ayında şehri Me'mun b. Mu'temid'in elinden aldı. Müteakiben Karmuna (Carmona) üzerine gitti ve Rebiü'l-evvel ayı içinde burayı da savaş yoluyla aldı. Bu durum karşısında Mu'temid b. Abbad, eski düşmanı VI. Alfonso'dan yardım istemek zorunda kaldı. Onun talebini kabul eden Hristiyan hükümdarı, yardımına 20.000 süvari ve 40.000 piyadeden oluşan büyük bir askerî kuvvet gönderdi. Emir Sîrî de Mu'temid'in üzerine bir ordu göndermişti. İki ordu, yuvarlak kale civarında savaştılar. Zaferi kazanan Emir Sîrî'nin ordusu oldu. Mu'temid'in peşini bırakmayan Sîrî, 22 Recep Hicrî 484'te İşbiliye'yi fethetti. Zor durumda kalan Mu'temid, kendisi ve aile fertleri için eman istemeye mecbur olmuştu. Emir Sîrî, onları Mağrib'e Murabıt hükümdarı Yusuf b. Taşfin'e gönderdi. Mu'temid ve yakınları Merakeş yakınındaki Ağmat şehrine indirildiler. Bu yılın Şevval ayında Yusuf b.

(158) İbn Ebi Zer', Ravzu'l-kırtas, II, 67-69.

Davut b. Aişe komutasındaki Murabıt orduları, Mursiye ve mülhakatını ele geçirdiler. Yusuf b. Davut, akabinde Meriyye şehrine girdi. Şehrin hâkimi Muizziüddeve b. Sumadih ise deniz yoluyla Afrika'ya kaçtı, çocuklarını ve taşınabilir mallarını da beraberinde götürdü. 485/1092 yılında Yusuf b. Taşfin, komutanı Yusuf b. Davud'a, Daniye şehrini fethetmesini emretmişti. Daniye'den sonra, Şatıbe şehrini de İbn Mun-kiz'in elinden alan Yusuf, Balensiye üzerine yürüdü. VI. Alfonso'nun hâkimiyetini kabul etmiş ve ona cizye ödemekte olan Kadir b. Zünnûn, şehri ona teslim etmek mecburiyetinde kaldı. Böylece Yusuf b. Davut, Endülüs'teki mahalli hükümdarlıklardan 5 tanesinin ülkesini ele geçirmiş oluyordu. Bu hükümdarlar şunlardı:

a) Mu'temid b. Abbad (İşbiliye), b) İbn Habbus (Gırnata), c) İbn Abdülaziz (Mursiye), d) İbnu'l-Aftas, e) Abdullah b. Bekir (Ceyyan).⁽¹⁵⁹⁾

Yusuf b. Taşfin, güzel huylu, hayırsever, adil, din ve ilim ehline değer veren, onların görüşlerine başvuran ve onları devlet görevlerine getiren bir idareciydi. Söylendiğine göre, büyük alim İmâm Gazzali, onun bu hasletlerini duymuştu. Yusuf'un bu güzel hasletlerini ve ilim ehline değer verişini öğrenince ona gitmeye karar verdi. İskenderiye'ye giderek yol hazırlığına başladı. Ne var ki, aynı günlerde Yusuf'un vefat haberini aldı ve bunun üzerine Mağrib'e gitmekten vazgeçti.

Yusuf b. Taşfin, orta boylu, esmer, zayıfça bir şahıstı. Affetmeyi çok severdi, yapılan nasihatleri huşû içinde dinlerdi. Hicrî 500 yılı (1106) Muharrem ayının 27'sinde 90 yaşında iken vuku bulan vefatına kadar, Murabıtlar devletinin başında kaldı. Bu 90 yılın 50 yılını Mağrib ve Endülüs hükümdarı olarak geçirmişti. Tarihçiler, Yusuf b. Taşfin zamanının, Murabıtlar devletinin altın çağı olduğunda görüş birliği etmişlerdir. Onun ölümünden sonra bu devlet, zayıflamaya başlamıştır. Onun yerine geçen hükümdarlar, kuvvet ve siyaset bakımından sönük kalmışlardır. İçerdeki karışıklıklar ve dışarıdan yönelen tehlikeler de devletin sukutunu çabuklaştırmıştır. Bu düşüş, bilhassa Mehdi Muhammed b. Tumart'ın Muvahhidler davetini başlatmasından sonra hızlanmıştır.

(159) İbn Ebi Zer', A.g.e., II, 69-77; Makkari, Nefhu't-tîb, VI, 104-110.

E. Ali b. Yusuf b. Taşfin (500-537/1106-1143):

İslâm döneminde Mağrib'te hükümdarlık ilk olarak İdrisîler Devletinin kurulmasından sonra görülmüştü. İdrisî hükümdarları da İmamet nazariyelerini, selefleri olan Hz. Ali evladından devralmışlardı. Hz. Ali evladına bu görüş, İran'da Sasanîler zamanında hâkim olan "Kud-sî krallık hakkı" nazariyesinden geçmişti. Buna ilave olarak Hz. Ali evladı, Rasûlullah'tan sonra hilâfetin kendi hakları olduğunu kabul ediyorlardı. Berberî Evrebe kabilesi, I. İdris'e kucak açmış, idari işlerini ona teslim etmiş, Mağrib'in büyük bir kesimini ele geçirmesi yolunda ona yardımcı olmuştu. Aynı dönemlerde Midrariler de, Sicilmase'de idareyi ellerine geçirmişlerdi. Burguvata kabilesi, Atlas Okyanusu sahilindeki ovaları, Bu-Salih'ler ise kuzeyde Nakur şehrini hâkimiyetleri altına almışlardı.

Berberîler, İdrisîler'in Mağrip'te verasete dayanan bir idare kurmalarına yardımcı olmuşlardı; çünkü İdrisîler Hz. Peygamber Efendimiz'in soyundandılar. Diğer taraftan Abbasilerce zor durumda bırakılmış olan bu sülale, İslâm dinine sağlam bir şekilde bağlıydı. İdrisîlerin 375/985 yılında yıkılmasına kadar durum, bu şekilde devam etti.

Mağrib'in yerlisi olarak verasete dayanan ilk hükümdarlığı kuranlar ise Murabıtlar olmuştu. Onların devleti, Mağrib-i Aksa ile Mağrib-i Evsat'ı tek bayrak altında toplayan ilk devlet olma başarısını da gösterdi. Bu devlet, Mağrib ve Senegal'de İslâm dininin yayılmasında büyük rol oynadı. Murabıtlar, Cihad'la İslâm kültürünü birleştirmişler, Burguvata'lının bid'atlerini ortadan kaldırmışlar, birbirleriyle korkunç bir mücadele içinde olan Zenata kabilelerini disiplin altına almışlar ve Endülüs'ü Hristiyanların eline düşmekten kurtarmışlardır.

Yusuf b. Taşfin, oğlu Ali için bi'at almayı tasarladığı sırada bütün bu hususları göz önüne almıştı. Zira o, kendisinden sonra anarşinin tekrar yayılmasından korkuyordu. Yarım asır boyunca yaymaya gayret gösterdiği davetin son bulmasından ve sağladığı birliğin dağılmasından endişe ediyordu. İşte bunun içindir ki, Yusuf b. Taşfin, bu önemli işleri başarıp, bu zorlukları göğüsleyebilecek birini yerine geçirmek istedi. Yerine birini tayin etmeksizin, yerine geçecek kişiyi seçme işini, aralarından istedikleri birini şura yoluyla başlarına geçirmek kaydıyla devlet er-

kanına bıraksaydı, onların bir şahsı seçmek hususunda görüş birliğine varmaları gerçekten çok zor olurdu. Çünkü, Endülüs'ün Hristiyan yağmacılar tarafından tehdit edildiği bu dönemde seçim için tesbit edilmiş herhangi bir sistem yoktu. Bu sebeple Yusuf, oğlu için biat almaya karar verdi. Çünkü oğlunu, devlet işlerini yürütebilecek güçte görmüştü. Nitekim, bu husus oğlu Ali'ye vasiyetinden de anlaşılmaktadır. Bu konudaki şu yorum dikkatimizi çeker:

“... çünkü o (yani Yusuf b. Taşfin), Allah tarafından, kılıcı bilenmiş, mızrağı şerefli kılınmış, yüce dinin meselelerini anlamak kabiliyetiyle teçhiz edilmiş bu büyük emir, devlet işlerini üstlenmeye en ehil kişi olarak oğlu Ali'yi buldu. Görevini, en ehil bir şekilde o temsil edebildi.”⁽¹⁶⁰⁾

Babasının sağlığında Ali'ye yapılan bu bîat Kurtuba şehrinde 496/1102 yılında tamamlanmıştı. Lemtune kabilesine mensup emirler, fakihler ve ileri gelen devlet ricali, o sırada doğduğu şehir olan Sebte'de bulunan Ali'ye biat ettiler.⁽¹⁶¹⁾ Ali b. Yusuf, kardeşlerinin en büyüğü olmadığı halde, sahip olduğu meziyetler dolayısıyla babasının takdirini kazanmıştı.

Yusuf b. Taşfin oğlunu veliahd tayin ederken, Mesamide kabilelerinin ona karşı çıkabileceklerinden endişe ediyordu. Bu sebeple oğluna üç tavsiyede bulundu. Onun vasiyetinin özeti şöyledir.

1 — Atlas Okyanusu sahillerinde ve içerilerde yaşayan Mesamide kabilelerine karşı kötü davranmaması.

2 — Saragos'ta Hudîleriyle sulh yapması. Benî Hud hanedanı, Endülüs'te Emevî Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulmuş mahalli hanedanlardan biridir. Cüzam kabilesinden Süleyman b. Muhammed Hud kurmuştur.⁽¹⁶²⁾

(160) el-Hulel, 64.

(161) İbn Ebi Zer', A.g.e., II. 77.

(162) Süleyman b. Hud 431/1039 yılında Laride şehrini istilâ etti ve “el-Mustain” ünvanını aldı. Bir süre sonra, 513/1119 yılında Rodmir'in oğullarından biri tarafından alınmasına kadar, evladının elinde kalan Saragosta şehrini mülküne ilhak etti. Abdülmelik b. Hud, 503/1109 yılında Hristiyanlarla ittifak kurdu. O sıralarda Murabıt hükümdarı Ali b. Yusuf'un komutanlarından Abdullah b. Fatıma, Endülüs'te fetihlerde bulunuyordu. Bu arada Saragosta şehrini istilaya teşebbüs etti. Ancak, Abdülmelik tarafından yardıma çağrılmış olan Rodmir'in oğlunun ordusu karşısında mağlubiyete uğradı.

3 — Kurtuba halkına karşı iyi davranması ve bazı hatalarını görmezlikten gelmesi. Kurtubalılar, Endülüs'te peşpeşe hüküm süren müslüman hanedanlara karşı giriştikleri isyanlarıyla meşhur olmuşlardır. Çünkü şehir halkının çoğu, İspanyol asıllı müslümanlardandı. Bu isyanları destekleyen çok sayıda fakih bulunuyordu.⁽¹⁶³⁾

Ali b. Yusuf Taşfin, 477/1094 yılında Septe şehrinde doğdu. Asaletli ailelerin çocukları gibi o da, babasının evinde iyi bir şekilde yetişmişti. Yaşça büyük olmasına rağmen ağabeyi Ebu Tehir Temîm, kardeşi Ali'ye herkesten önce biat etti ve Murâbıtlara "Kalkınız! Müslümanların emîrine biat ediniz" emrini verdi.⁽¹⁶⁴⁾ Bunun üzerine, Lemtûne kabilesi ile Sanhace kabilelerinden huzurda bulunanların tamamı, fakihler ve kabile ileri gelenleri, Ali'ye biat ettiler. Diğer ağabeyisi Ebubekir'in Fas valisi olan oğlu Yahya dışında herkes Ali'ye biat etmişti.

Yahya, dedesi Yusuf b. Taşfin'in saltanatı zamanında önemli rol oynamıştı. Diğer taraftan, Yusuf, Endülüs'te kazandığı meşhur Zellâka zaferinden önce, Merakeş'te kendisine vekil olarak Yahya'nın babası Ebubekir'i bırakmıştı. Bu nedenle, dedesi Yusuf'un ölümünden sonra Yahya, hükümdarlığa göz dikti. Çünkü o, Yusuf'un en büyük oğlunun oğluydu. Dolayısıyla kendisini itaat altına almak için Fas şehrine doğru ilerlemekte olan amcası Ali'ye biat etmekten çekindi. Ne var ki, Fas'ı istilâ eden amcasının ordusunun önünden mukavemet göstermeden kaçtı. Böylece, Mağrip, Cezayir ve Endülüs gibi geniş bir sahayı hâkimiyeti altına alan Murabıtlar devletinin bütün bölgelerinde, Ali'ye biat edilmiş oldu. Babası gibi o da, "emirü'l-müslimîn" ünvanını aldı. Allah yolunda savaşmak ve ülkesini Hristiyan tehlikesinden korumaya önem vermek suretiyle, babasının siyasetini takip etti. Ali b. Yusuf, zülümünden hoşlanmıyor, zâhidane ve sade bir hayatı seviyordu. Fakihlere

(163) Bu isyan ve karışıklıklar, asilerin Kurtuba'dan sürülmesine sebep olmuştu. Sürüne gönderilenlerden bazıları Tuleytula'ya giderken, diğerleri Mağrip ve İskenderiye'ye gitmişlerdi. Kurtubalılar, 539/1144 yılında da Kadı İbn Hamdîn liderliğinde Murabıtlara karşı isyan etmişlerdi. Söylendiğine göre, Yusuf b. Taşfin, Kurtuba'nın ilim merkezi olması sebebiyle oğluna bu şehrin halkına iyi davranmasını vasiyet etmiştir.

(164) İbn Ebî Zer', Ravzu'l-Kırtas, II, 78.

saygı gösteriyor, onlarla sık sık görüşüyor ve onların görüşlerini almadan, hiçbir işe karar vermiyordu.⁽¹⁶⁵⁾

Ali b. Yusuf, Zellâka kahramanı babası Yusuf b. Taşfin'in ölümünden sonra, Endülüs İslâm topraklarını elegeçirmek için harekete geçmiş olan ve İslâm vilâyetlerinin sınır bölgelerine baskınlar yapmaya başlayan Tuleytula hükümdarı VI. Alfonso'nun liderliğindeki Hristiyan direnmelerini yoketmeye karar vermişti. Ali b. Yusuf bir taraftan da, 515/1121 senesi başında Mehdi b. Tumart tarafından kurulan ve devletini tehdit etmeye başlayıp saltanatını ortadan kaldırmak için uğraşan Muvahhidler'e karşı mücadele veriyordu. Çünkü, her iki tehlikeyi aynı anda ortadan kaldırmaya çalışması gerekiyordu.

Ali b. Yusuf, Endülüs Hristiyanlarıyla savaşması için kardeşi Temîm b. Yusuf'u Gırnata valiliğine tayin etti ve Endülüs ordusunun komutanlığını da ona verdi. Temîm, Murabıtlar ve Hristiyanlar arasında yapılmış savaşlar içinde Zellâka savaşından sonra en büyük harp sayılan "İkliş" (Ucies) savaşında Hristiyanları hezimete uğratmaya muvaffak oldu. Şöyle ki: 502/1108 tarihinde Temîm, İkliş, kalesini kuşatmıştı. Kale muhafızı, o sırada hasta olan VI. Alfonso'dan yardım istedi. Alfonso'nun karısı, sayı ve silah bakımından Müslüman ordusundan üstün bir kuvveti oğlunun komutasında yardıma göndermesini tavsiye etti. Alfonso, karısının tavsiyesine uydu ve kalabalık yardım birlikleri gönderdi. Ancak, savaş, Hristiyanların kötü bir şekilde yenilmesiyle sonuçlandı. VI. Alfonso'nun oğlu, beraberinde bulunan komutanlarının çoğu ve ordusundan 10 bin kadar askeri savaşta öldürüldü.⁽¹⁶⁶⁾ Bu galibiyet haberi, Ali b. Yusuf'un cesaretini arttırmıştı. Denizi geçip, Endülüs'deki Hristiyanların kökünü kazımaya karar verdi.

Ertesi yıl (503/1108) 100 bin kişilik bir orduyla Hristiyanlara karşı cihâd etmek için Endülüs'e geçti. Kurtuba'da bir ay kaldıktan sonra "Talayut" şehrine saldırdı ve bu şehri savaş yoluyla fethetti. Ayrıca Tuleytula'ya bağlı merkezlerden 27 kale-şehri de elegeçirdi. Bu kale-şehirler arasında, Madrit ve Vâdiü'l-hicâre (Guadalajara) kaleleri de vardı. O daha sonra, o sırada İspanya Hristiyanlarının başkenti olan Tuleytu-

(165) Merâkeşî, el-Mu'cib, s. 171.

(166) el-Hulelu'l-Mevşîyye, s. 64.

la'ya yöneldi ve bu şehri bir ay kadar kuşattı, bilahere Kurtuba'ya döndü.

504/1109 yılında Murabıtlar, Batliyuş, Portekiz ve Lizbon'u fethettiler. İbnü'l-Esir'in belirttiğine göre, "Ali b. Yusuf, Frankları müt-hiş bir hezimete uğratmış, onlardan pekçok esir ve haddi hesabı olmayan ganimet almıştır.⁽¹⁶⁷⁾ Fakat Hristiyanlar 513/1119 tarihinde, Endülüs'ün en sağlam kalelerinden sayılan ve Endülüs'ün doğusunda bulunan Eyüb kalesini istilâ ettikleri gibi Saragossa şehrini de ele geçirmeyi başardılar. Ki, onların bu başarıları, Murabıtlar'ın Endülüs'te çöküşünü hızlandıran sebeplerin başında gelir.

513/1119 yılında (bazılarına göre 514'te), Kurtuba halkı ile Murabıtların ordusu arasında büyük bir karışıklık meydana geldi. Bu fitneye, valinin kölesinin bir kadına tecavüz etmesi sebep olmuş; tecavüze uğrayan bu kadının halktan yardım istemesi üzerine, kölelerle Kurtuba halkı arasında çatışmalar çıkmıştı. İbnü'l-Esir, bu esnada fakihlerin, İslâmî gelenekleri hafife alıp onları hiçe saymak arzusuna kapılacak kimselerin zuhuruna engel olması için şehrin valisinden bu fitneye sebep olan kölelerden birini öldürtmesini istediklerini zikreder. Fakat vali, bu isteğe kulak vermemişti. Bunun üzerine, Kurtuba halkı ile askerler arasında çarpışma çıktı. Halk, valinin köşkünü kuşattı ve ele geçirdikten sonra yağmaladı. Onlar asker kışlalarını yaktılar, askerlerin malzemelerini yağma ettiler ve askerleri şehirden kovdular. Vali de kaçmak zorunda kaldı. Murabıt hükümdarı Ali b. Yusuf, bu haberi işitince derhal harekete geçti. Berberî Sanhâce ve Zenâta kabileleri ile diğer bazı kabilelerden asker toplayıp 515/1121 yılında Atlas Okyanusu'nu geçerek Endülüs'e çıktı ve Kurtuba'yı kuşattı. Kurtuba halkı, can ve mallarını korumak için ona karşı savaştı. Nihayet arabulucular sayesinde sulh sağlandı ve Ali (b. Yusuf) onlarla savaşmaktan vazgeçti.⁽¹⁶⁸⁾

F. Murabıtların Yıkılışı

516/1122 yılında Mehdi Muhammed b. Tumart, Endülüs'te gücünü yitirmiş olan Murâbıtlara karşı bir mücadele başlatmıştı. Bu yüzden iki taraf arasında, Buhayra Savaşı vuku buldu. Bu savaşta, Muvahhid-

(167) el-Kamil, X, 185.

(168) A.g.e., X, 211.

lerin ordusuna, savaşta öldürülen Muhammed Beşir el-Venşerişî komuta etti. İbn Tumart, yakın arkadaşlarından çoğunu ve ordusunun güzide askerlerinden binlercesini bu savaşta kaybetmişti. Kendisi de ağır bir hastalığa tutuldu ve nihayet 524/1130 yılında öldü.⁽¹⁶⁹⁾

İbn Tumart'ın ölümünden sonra onun yerine siyasetçi, tecrübeli ve usta bir kumandan olan Abdülmü'min b. Ali geçti. O, adı geçen savaşta yenilen Muvahhidleri eski kuvvetlerine kavuşturmayı başladı ve onlara eski haşmetlerini kazandırdı. O, Ali b. Yusuf zamanında Sus bölgesindeki birçok şehri istilâ etti.

Ali b. Yusuf, 537/1142 tarihinde ölünce, yerine oğlu Taşfin geçti. Diğer oğlu İbrahim de Merakeş tahtına oturmuştu. İbrahim, Abdülmü'min ile savaşmaya ve gün geçtikçe çoğalmakta ve güçlenmekte olan Muvahhid ordusunu yoketme gayesiyle her yerde onu kovalamaya başladı. Taşfin ise, Tlemsen şehrine doğru ilerlemiş ve şehre girmişti. Bir süre sonra Abdülmü'min b. Ali, bu şehre doğru geldi. Taşfin de, onunla savaşmak için şehirden çıktı. Murâbitlar ordusu ovada, Muvahhidlerin ordusu da ovanın karşısında bulunan dağ yamaçlarında mevzilenmişti. Yapılan savaş sonunda, taşfin Hükûmetine başkent edineceği Vehran (Oran) şehrine kaçmak zorunda kalmıştı. Onu takip eden Muvahhidler, Vehran'ı kuşattılar.

Kuşatmaya katılan askerin gittikçe çoğalması ve kuşatmanın iyice şiddetlenmesi üzerine Taşfin, Vehran şehri dışındaki denize nazır dağa çıktı. Bu dağın zirvesinde, içinde âbidlerin barındıkları bir "ribât = tekke" vardı. Mehdi b. Tumart'ın valisi Ebû Hafs b. Ömer b. Yahya, Taşfin'in bu tekkeye çekildiğini öğrenince askerlerini oraya sevketti. Onun askerleri tekkenin etrafını kuşatıp, kapısını yaktılar. Bu sırada Taşfin, atına binerek tekkeden dışarı çıktı. AT ateşten korunmak ve kurtulmak için sür'atle koşuyordu; o anda üzerindeki Taşfin'le birlikte uçuruma yuvarlandı. Taşfin ve beraberinde bulunan yakın arkadaşları öldürüldüler. Muvahhidler, onun başını kestiler ve Muvahhidiyye hareketinin merkezi olan Tinmal'a götürdüler. Bu olay 539/1144-1145 yılı Ramazan ayında vuku bulmuştu.⁽¹⁷⁰⁾ Taşfin'in ölümünden sonra Murabitların başına kardeşi İshak b. Ali b. Yusuf geçti.

(169) el-Hulelü'l-Mevşiiyye.

(170) Makkari, Nefhu't-tîb, VI, 111.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MOĞOL İSTİLÂSİ — BAĞDAT'IN DÜŞMESİ

1. TATARLAR ve MOĞOLLAR

Tatar kelimesi, geniş anlamıyla asırlara göre farklı mânâlar kazanmıştır. Nitekim bu kelime, hicrî II. asır (Milâdi VIII. asır)'a ait Türkçe Orhun kitâbelerinde iki Tatar kabile topluluğunun ismi olarak geçmektedir. Yine Moğolların tamamına veya bazı Moğol kabilelerine de Tatar denilmiştir.

Hicrî VII. asırda (Milâdi XIII. asır), Moğol fetihleri esnasında gerek Çin'de, gerek İslâm ülkelerinde, gerekse Rusya veya Batı Avrupa ülkeleri gibi uğradıkları her yerde Moğol fâtihtlerine Tatar ismi verildi. İbnu'l-Esir, Cengiz Han'ın atalarını "Tatar" ismiyle anar. Bunlar, birinci Tatarlardır ki, bu Tatarlar, eski Yunanlılarca, scythie veya Sukutya ismiyle adlandırılırlardı. Hicrî dördüncü (Milâdi onuncu) asra kadar, tarih sahnelerinde "Moğol" ismine rastlanmaz. Muhtemelen, bir aşirete mensup olan "Moğol" adındaki liderin sancağı altında birleşen aşiretlere ilk olarak Moğol denilmiş, daha sonra bu lider ittifak kurduğu diğer kabileleri de hâkimiyeti altına alarak otoritesini genişletmiş ve böylece bu kabileler topluluğuna "bütüne cüz'ün adı verilmek suretiyle" Moğol ismi verilmiştir.⁽¹⁾

Bu Moğollardan savaşçı bir grup, Anadolu'nun bazı bölgelerine göçetmiştir. Tamamıyla Türkleşen bu kabilelere "Karatatar" denilirdi. Timur'un Amasya ve Kayseri arasındaki verimli topraklara hücumlar düzenlediği sırada, bu Karatatarlar bedevî bir hayat yaşıyorlardı. 30 veya

---

(1) Lane-Poole, The Muhammadan dynasties, 228.

40 bin aile civarındaydılar. Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid'in Orta Anadolu'yu fethetmesi üzerine Osmanlı hizmetine girmiş olan bu Tatarlar, Timur tarafından tekrar Asya'nın ortalarına sürgün edilerek Kaşgar ve Harezm civarına yerleştirilmişti. Timur'un ölümünden sonra tekrar Anadolu'ya döndüler ve oraya yerleştiler. Rusya'da ve Doğu Avrupa'da Osmanlılar dışındaki Türklerin tamamına da umumiyetle Tatar denildiğini görüyoruz.

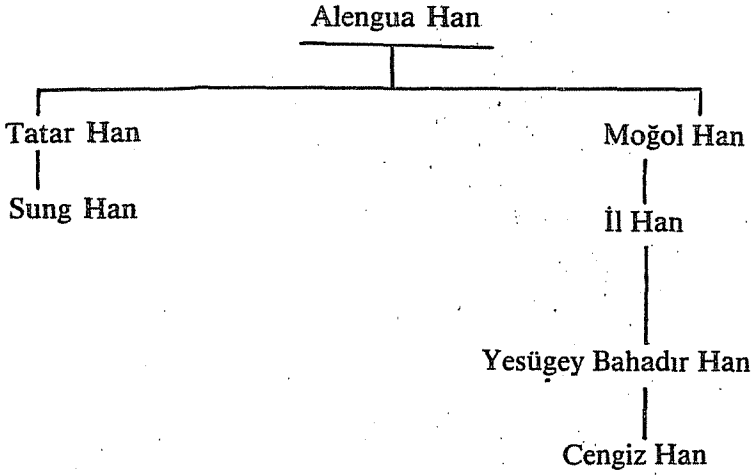
Bazı Müslüman tarihçilere göre, Tatarlar, Türk kavimlerinden büyük bir gruptur. Onların nazarında Türk boyları ve kabilelerinin çoğu, Tatar soyundan türemiştir. Avrupalılara göre, ise, "Tatar" kelimesi "Türk" kelimesiyle aynı manaya gelir. Bunun için onlar, Osmanlılar ve Türkmenler dahil olmak üzere bütün Türk kabilelerini Tatarlardan saymaktadırlar. Bazan Çin'de olduğu gibi, "Tatar" kelimesinin muhtevası genişletilmiş ve özellikle Mançurlar olmak üzere bütün Moğollar için kullanılmıştır.

Tatar kelimesinin dar manasına gelince, bu kelime, tek bir kavim için kullanılmıştır ki, bu kavim, Kazan'dan Astrahan'a kadar uzanan topraklar üzerinde yani Volga Nehri havzasında ve Kırım Yarımadası'yla Sibiry'a'nın bir kısmında yerleşmiş bulunan halktır. Bu Tatarlar, eski Türk lehçesi ile konuşurlardı. Cengiz Han'dan itibaren Moğolistan ve Ortaasya'da "Tatar" kelimesi yerine "Moğol" kelimesi kullanılmıştır. Bu lâkap, Afganistan'da yaşayan ve şimdiye kadar lehçelerini korumaya devam eden Moğol soyundan halk arasında hâlâ kullanılmaktadır.

Cengiz Han, ülkesinde resmi olarak "Moğol" isminin, kullanılmasını emretmiştir. Ne var ki, Batı'nın büyük bir kısmında "Moğol" kelimesi, "Tatar" kelimesinin yerini tutmamaktadır.

Türk tarihçileri ve soy bilginlerine göre, Araplardaki Rebîa ve Muḍar kabilelerinde olduğu gibi, çok eski zamanlarda, Alengua Han adındaki Tatar imparatorunun "tatar Han" ve "Moğol Han" adlarını taşıyan iki oğlu dünyaya gelmişti. Moğol hükümdarı İl Han ile tatar hükümdarı Sung Han zamanında aralarında anlaşmazlık çıkana kadar, Tatar Han'ın çocukları barış içinde yaşadılar. Bu anlaşmazlık, Tatarların galibiyeti ve Moğol hükümdarı İl Han'ın öldürülmesiyle sonuçlanan savaşlara yol açtı. Bu tarihten itibaren hakimiyet tatarlara geçti. Onlar, uzun bir müddet Moğolları baskı altında tuttular. Nihayet Moğollar,

bir araya toplandılar ve Tatarlara karşı savaştılar. Sonunda onları yendiler ve yeniden hürriyetlerine kavuştular. Böylece hakimiyet tekrar Moğollara geçti ve Cengiz Han'ın babası "*Yesügey Bahadır Han*" ın zamanına kadar hükümdarlık Moğollar arasında babadan oğula intikal etti.

İster ilk yorum, isterse ikinci yorum doğru olsun şurası bir gerçektir ki, asırlar boyunca içiçe yaşamış olan Moğol ve Tatarlar arasında açıkça görülen bir akrabalık vardır. Hatta tarihçiler ve coğrafyacılara, bu iki halkı birbirinden ayırabilmelerinin mümkün olmadığı görünmektedir.

2. CENGİZ HAN'DAN ÖNCE MOĞOLLAR

Moğollar, geçmişlerini kuşatan bu gizlilikler içinden, milâdi onikinci asır civarında tarih sahnesinde görünmeye başladılar. Moğol tarihi, hayatını yazan tarihçiler tarafından ecdadı hakkında, değişik görüşler söylenen büyük Moğol fatihi Cengiz Han'la başlar. Gizlilikler içinden ortaya çıkıp kısa sürede parlayan diğer hükümdar ve emirlerin soy-

larında olduğu gibi, Cengiz Han'ın soyunu tesbit etmek de oldukça zordur. Daha çok efsaneye benzeyen bazı tarihî hikâyeler dışında Moğolların aslını tespit etmemize yarayan herhangi bir tarihî kaynağa sahip değiliz. Önce geçen Birinci Moğol kabilelerinin tarihi hakkında söyleyebileceğimiz bütün bilgiler şunlardır:

Moğollar, ilk olarak, aralarında açıkça soy yakınlığı bulunan Hun ve Türk kabilelerinin anavatanı olan Çin'in kuzey bölgelerinde ortaya çıkmışlardır. Daha önce belirtildiği gibi Moğollar, Gobi Çölü'nün kuzeyindeki bölgede dolaşan göçebe Bedevî kabileler halinde bulunuyorlardı. Onları, milâdi 12. asırda, Çin'in kuzey-doğu bölgelerini fetheden "Kin" hanedanına boyun eğen kabilelerden biri olarak görüyoruz. Moğollar, çadırlarda yaşayan göçebe süvari kabilelerden olup, en önemli gıdaları at eti ve kısırak sütünden üretilen maddelerdir. Çölde yaşayan diğer milletlerde olduğu gibi onlar da barış zamanında koyun çobanlığı ve avcılık, savaş zamanında da silah taşımayı sanat haline getirmişlerdi. Geniş bozkırlarda yaşayan göçebeler gibi, karlar eridiği zaman yazlık otlak aramak için kuzey bölgelere yayılıyorlar, kışı geçirmek için de güneye göç ediyorlardı. Hitaylı akrabaları veya Türk ve Çinlilerle deri ve hayvan misali eşya ve malları mübadele etmek suretiyle ticaret yapıyorlardı.

Moğollar, en önemli özelliklerinden olan ilk dinlerini ve geleneksel örf ve âdetlerini korumuşlardı. Öyle ki; Bunlar, çobanlıkla geçinen kabilevî bir hayat sürüyorlardı. Kabile reislerinin yönetiminde yaşıyorlar; savaşı, soygunculuğu ve yağmacılığı seviyorlardı. Dinleri ise yıldızlara tapmaktı. Güneş doğarken, güneşe secde ediyorlardı. Onlara göre, haram bir şey yoktu. Köpek ve domuz dahil olmak üzere, bütün hayvanların etini yiyorlardı. Her şeyi mubah sayıyorlar; hatta çocuklar, babalarını bile tanımıyorlardı.

Moğolların eski dini Şamanizm idi. Şamanistler, her şeye kaâdir yüce bir Allah'ın varlığını kabul etmelerine rağmen, ona karşı herhangi bir ibadet yapmıyorlar ve O'na sevgi göstermiyorlardı. Onlar, putlara, özellikle kendilerine zarar verebilecek bir kuvvet ve güce sahip olduğuna inandıkları yırtıcı hayvanlara ve onların suretinde yapılmış putlara tapıyorlardı. Onlara yaklaşmak için kurban keserlerdi. Ayrıca kendi ha

yatları üzerinde büyük rol sahibi olduğuna inandıkları atalarının ruhlarını da mukaddes sayıp onlara tapıyorlardı.

Moğollar, eski Mısırlıların tapınak kâhinleri hakkındaki kanaatları doğrultusunda, dünya ve âhirette kurtuluşa ermek için ölümlerinin ruhu üzerinde gizli bir nüfuz ve olağanüstü otoriteye sahip olduğuna inandıkları din adamlarının yani Şaman'ların ve hükemanın aracılığına sığınıyorlardı. Şamanizm, Moğolların civarında yayılan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet gibi çok sayıda mensubu bulunup, aklın ihtiyaçlarına cevap verebilen, lâhuti inanç sistemine ve inandırıcı bir güce sahip olan, din öğreticileri için düzenli teşkilâtları bulunan dinlere karşı mukavemet gösterebilecek bir din değildi.⁽²⁾

Şimdi, Moğolların vatani sayılan Çin'in ve İslâm ülkelerinin, Cengiz Han'ın ortaya çıkmasından önceki durumu hakkında, kısa bilgi verelim:

Hicrî dördüncü (Milâdi onuncu) asrın ilk yarısında büyük Tang hanedanı çökmüş, tamamen parçalanmıştı. Çin, birbirine düşman, sayıları ona varan mahalli hanedanlara bölünmüştü. Sonra, bu küçük hanedanların hepsini otoritesi alkına alan Sung hanedanı hâkimiyeti ele geçirdi. Bu hanedan, ülkenin doğu sahillerine baskınlar düzenleyen Kuzey Hunlarla sürekli savaşla meşgul olmasına rağmen, Milâdi 960-1127 yılları arasında uzun bir dönem hâkimiyetini sürdürmüştür. Bu tarihten itibaren Sung hanedanına son verip uzun süre hâkimiyetini devam ettiren Hita'lı yeni bir devlet kuruldu. Böylece Kuzey Çin hâkimiyeti "Pekin"'i başkent olarak seçen ve Hunlar'dan olan bu yeni "Kin" hanedanının eline geçti. 1127 yılından itibaren, Sunglar, Güney Çin'e çekildiler ve 1127 ile 1295 yılları arasında Güney Sung hanedanı ismiyle hüküm sürdüler. Bu sırada Doğu Asya'daki kabilelerin çoğu da, değişik ırklara ve dinlere mensup mahallî hükümdarların emri altında bulunuyorlar, dağınıklıklarını giderip kendilerini bir araya toplayacak yeni bir fâtihi dört gözle bekliyorlardı.

Başlangıçta Harezm İmparatorluğu'nun bir parçası olan Kuzey Hindistan bölgeleri de, hicrî yedinci asrın başlarından itibaren bu karışıklıklara sahne oldu. Nitekim, 603/1206 yılında bu bölgeleri, Kutbeddin

(2) İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, 235; Lane-Poole, Muhammadan Dynasties, 20

adındaki bir şahıs fethetti ve böylece Hindistan'da hâkimiyet önceleri köle olan bu şahsın eline geçti. Kutbeddin, Delhi'de bağımsız bir İslâm devleti kurdu. Aynı dönemlerde Brahmanlar, uzun zamanlardan beri Hindistan'ın dini olan Budizm'i ortadan kaldırdılar. O tarihte Hindistan'da Müslüman nüfus, pek fazla değildi, müslümanlar azınlık durumunda idiler.

3. HİCRİ VII. ASRIN BAŞINDA İSLÂM ÜLKELERİNİN DURUMU

Moğolların anavatanı olan Doğu Asya'nın durumu, anlattığımız şekildedir. İslâm ülkelerinin durumuna gelince, Hicrî yedinci (Milâdi onüçüncü) asrın başlarında Bağdat'da hüküm sürmekte olan Abbasî Devleti, Irak'ın sadece Tekrit'den Fav, Hulvan'dan Âne'ye kadar uzanan kısmına hükmediyordu. Abbasî halifesi, dar bir bölgeye sıkışan bu ülkesi dışındaki İslâm topraklarında yalnız dinî bir otoriteye sahipti.

İslâm âlemi, bu tarihte birçok küçük devlete bölünmüştü. Bu devletlerin hükümdarları, birbirleriyle uğraşıp her biri diğeri aleyhine topraklarını genişletmek için çalışıyorlardı. Ne yazık ki, bu hükümdarlar, kalabalık Moğol ordularının, Harezmsahlar Devletine taarruz etmesinden önce, Moğol tehlikesini sezememişlerdi. Moğol istilâsı, kısa süre içinde Çin'e, Türkistan'a, Hindistan'ın bir kısmına, İran'a, Anadolu'ya ve Doğu Avrupa'ya kadar yayıldı. Birbirleriyle uğraşan bu Müslüman hükümdarlar, herşeyi alıp götürcek, bütün şehirleri tahrip edecek olan Moğollara karşı, onların güçlenmesinden önce İslâmî bir ittifak kurmayı hiç düşünmediler.

O tarihlerde Hilafet merkezi olan Bağdat şehrinde bile, maaşlarının arttırılmasını isteyen komutanlar arasında anlaşmazlık başlamış; Şii ve Sünnîler arasındaki düşmanlık ve nefret ise son noktaya ulaşmıştı. Diğer taraftan Dicle Nehri'nin taşmasıyla ortaya çıkan sıkıntılar gün geçtikçe artmış, asayiş bozulmuş, iktisadi durum çökmüştü. Hatta tarihçi Reşîdeddin'in de belirttiği gibi, "Irak topraklarının yarısı, Dicle Nehri'nin taşmasıyla su altında kalmıştı."⁽³⁾

Abbasîlerin ikinci döneminin başlangıcından (232/846) itibaren sulama teşkilâtında görülen ihmali de, yukarıdaki sebeplere eklemek ge-

(3) Reşîdeddin, Câmiu't-Tevârih. II/1. 262.

reker. Çünkü bu ihmal yüzünden, Abbasî Devleti'nin servet menbaı ve medeniyetinin kaynağı olan Irak'ın güneyindeki arazinin çoğu, bataklığa dönüşmüştür. Ayrıca, başlangıçta Abbasî hilâfetini himaye eden büyük Harezm İmparatorluğu da ordularını kuvvetlendirmiş, servetini arttırmıştı. Nihayet bu devletin hükümdarı Alaeddin Muhammed Harezmşah, Bağdat'ı istilâ etmek ve -kendisinden önce Büveyhoğulları ile Selçuklu'ların yaptıkları gibi- Abbasî Hilâfetini nüfuzu altına almak arzuna kapılmıştı. Fakat o, şiddetli karlı fırtınaya dayanamayarak geri dönmek mecburiyetinde kaldı. Moğolların, ülkesine girmeleri ve ordusunu hezimete uğratmaları üzerine Hazar Denizi tarafına kaçmak mecburiyetinde kalan Alaeddin, nihayet 620/1223 tarihinde bu denizdeki bir adada öldü.

Moğollar, estirdikleri bu savaş kasırgasından veya daha dakik bir ifadeyle keşif mahiyetindeki bu askerî harekattan sonra ülkelerine döndüler. Öte yandan Cengiz Han ordularının önünden kaçıp Hindistan'a sığınan Celâleddin Menkebertî, 622/1225 yılında Hindistan'dan döndükten sonra Moğol tehlikesini önlemek için gerekli tedbirleri almak yerine babası Harezmşah Alaeddin Muhammed'in dağılmış ordusunu toplayıp yeniden Irak ve civarı üzerine saldırmaya, bölge hükümdarlarıyla savaşmaya ve bölgedeki merkezleri tahrip edip halkın, mallarını yağmalamaya başladı.⁽⁴⁾ O, bizzat Bağdat'ı tehdit edince aynı yıl içinde Müslüman hükümdarlar, onunla savaşmak mecburiyetinde kalmışlardı. Nitekim, Eyyûbi hükümdarı Melik Eşref b. Melik Adil ile Anadolu Selçuklu hükümdarı Alaeddin Keykubat'ın, Celaeddin Menkebertî ile savaşmak için anlaştıklarını ve onu hezimete uğrattıklarını görüyoruz. 628/1231 tarihinde ise Moğollar, Celâleddin'in ülkesine saldırdılar, onu korkunç bir hezimete uğrattılar. Savaşta canını zor kurtaran Celâleddin, yukarıda zikredildiği gibi dağlara kaçtı ve orada bir Kürd tarafından öldürüldü.⁽⁵⁾

Doğu İslâm dünyasındaki durum böyleydi. Diğer İslâm ülkelerine gelince, Cezîre, Mısır ve Şam ülkesinin büyük bir kısmı Salahaddin Eyyûbî'nin haleflerinin hâkimiyeti altında bulunuyordu. Ne var ki, Salahaddin Eyyûbî'nin kardeşi Melik Adil'in 615/1218 tarihinde ölmesi üze-

(4) Ebu'l-Fidâ, el-muhtasar fi ahbârî'l-beşer, III, 143 vd.

(5) Age., III, 153.

rine, Eyyubî devleti, onun anlaşmazlığa düşüp birbirleriyle savaşan oğulları arasında taksim edilmişti. Bu parçalanma yanında Filistin'de bulunan Haçlı ordularının Suriye ve Mısır'ı tehdit etmeleri gibi önemli olaylar, Moğollara karşı koyabilecek bir İslâm ittifakının kurulmasına engel oldu. Bu nedenle Bağdat'ın 656/1258 tarihinde Moğollar'ın eline düşmesi beklenmeyen sürpriz bir olay değil; bilakis İslâm âleminin zayıf düşmesinin 617/1220 tarihinden itibaren başlayan ve İslâm âlemini baştanbaşa tahrip eden Moğol istilâsına zemin hazırlamasının kaçınılmaz bir sonucudur.

4. CENGİZ HAN

A. Yasa (Yasak)

Yesügey, 1175 tarihinde ölünce, saltanat henüz 13 yaşını geçmemiş olan küçük oğlu Temuçin'e geçmişti. Temuçin o sırada büyük ünvanını yani "Cengiz Han" ünvanını da almamıştı. Temuçin, saltanatının ilk yıllarını, harp aletlerini günün şartlarına göre modernleştirmek, Moğolları ve civar kabileleri düzenli bir orduda birleştirmek için harcadı.

Temuçin, otuz yılını içteki düşmanlarıyla yaptığı sürekli mücadelelerle geçirdi. Bu süre içinde, kendi kabilesi ve etraftaki civar kabileler üzerinde tam bir hâkimiyet kurmaya muvaffak olmuştu. Daha sonra, imparatorluğun topraklarını İslâm ülkelerinin aleyhine genişletmek için durumun müsait, yolların hazırlanmış olduğunu gördü.

Temuçin 1206 yılında kabile reisleri için bir ziyafet düzenledi. Ülke liderlerini ve seçkinlerini bir araya getiren bu büyük toplantıda, Şaman, gökteki iyi ruhlar tarafından Temuçin'e dedelerinin ünvanından daha büyük olan bir ünvanın verildiğini ve bu andan itibaren onun lâkabını "Cengiz Han = kuvvetli ve güçlü padişah" olduğunu ilan etti. Böylece Cengiz Han, ömrünün otuzdördüncü yılına başlarken ülkeyi rakipsiz olarak idare ediyordu.⁽⁶⁾

Cengiz han, içteki düşmanlarının şerrinden emin olunca, yönetim işlerinde ve her türlü ilişkiler hususunda tatbik edilecek dinî bir kitap hüviyetinde bir kanun vazetmek suretiyle memleketini sosyal ve ahlâkî yönden yükseltmeyi düşündü. Bu maksatla halkı için "Yasak" veya "Yasa"yı çıkarttı. Makrizî, bu "Yasa"nın özetini, yasanın bir nüshasını Bağdat'taki Mustansırıyye medresesinin kütüphanesinde gözden geçirmiş

(6) Lane-Poole, The Muhammadan Dynasties, s. 203, 206.

olan Ahmed b. Burhan'dan naklen eserine almıştır.⁽⁷⁾ Aynı şekilde, Kalkaşandî de "Siyaset" kelimesinin Moğolca olup aslının "Yasa" olduğunu; Mısırlıların bu kelimeyi tahrif ederek baştarafına bir "Sîn" harfi ekleyip "Siyâse" dediklerini ve Arapça'da bu kelimenin önüne *elif-lâm* ilave edildiğini belirtir. Sonra da şöyle der: "Kelimenin aslından haberdar olmayan kimse, bu kelimenin Arapça olduğunu zanneder. Halbuki, bu kelimenin durumu, size anlattığımdan başka değildir. Şimdi, bu kelimenin nasıl türediğini, Mısır ve Suriye'ye nasıl yayıldığını beraber görelim.

Doğudaki Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu Cengiz, Ung Han'ı yenip devleti ele geçirince, ülkede uyulacak emirleri, yasakları ve ceza hükümlerini "Yasa" ismini verdiği bir kitaba yazdırdı. Bazıları bu kitaba "Yasak" demişlerdir; fakat esas ismi "Yasa"dır.⁽⁸⁾ Yasa, eski Türkçe bir kelime olup kanun manasına gelir.⁽⁹⁾

Bu "Yasa"da Cengiz Han'ın vazettiği bazı hükümler şunlardır: a) Zina eden, bilerek yalan söyleyen, sihir yapan, bir kimsenin ayıp ve kusurlarını araştıran veya muhasım iki şahsın arasına girip birisine yardım eden kimse öldürülür. b) Suyu veya kül üzerine işeyen kimse öldürülür. c) Kendisine teslim edilen eşyayı tahribeden kişi bu suçu, üç defa tekrar ederse öldürülür. d) Kavminin iznini almadan, başka bir kavmin esirine yemek yediren veya elbise giydiren kimse de öldürülür. e) Kaçan bir köleyi veya esiri bulduğu halde onu sahibine geri vermeyen kimse öldürülür.

Cengiz Han'ın vazettiği bazı esaslar da şunlardır: f) Eti yenilecek hayvanların ayakları bağlanır, ölünceye kadar kalbi oğulur ve ondan sonra eti yenilir. Kim bir hayvanı Müslümanların kestiği gibi keserse ken-

(7) Makrizî, Hıtat, II, 220.

(8) Subhu'l-a'sâ, IV, 220.

Söylendiğine göre, bu kitabın te'lifi tamamlanınca Cengiz, bu kanun hükümlerinin çelik levhalara nakşedilerek yazılmasını emretti. Ve onun uyulması gerekli bir yasa olduğunu açıkladı. Bundan sonra ülke halkı bu kanunun emirlerine uydular.

(9) Aşağıdaki kelimeler de "Yasa" manasına gelir: Seyâse: Bu kelime üç kanun manasına gelir. Farsçadaki "Se = üç" kelimesiyle Türkçe "Yasa-kanun" manasına gelen kelimelerin birleştirilmesiyle türemiştir. "se-yasa" ve "se-yasak" bir kelime olup aynı manaya gelirler. Üç kanun demektir. Siyaset kelimesinin Arapça bir kelime olmadığını destekleyen diğer bir delil de, bu kelimenin Kur'an-ı Kerim'de ve bedevîlerin kullandığı kelimeler içinde bulunmamasıdır.

kendisi de o hayvan gibi boğazlanır. g) Savaşırken hücum eden veya kaçan bir kimsenin elbisesi veya herhangi bir eşyası yere düşerse, onun arkasından gelen kimsenin atından inmesi ve düşen şeyi alıp sahibine vermesi gerekir. Eğer arkada bulunan şahıs o eşyayı alıp sahibine vermezse, ölüm ile cezalandırılır. h) Hiçbir millete karşı taassup göstermeden, bütün milletlere saygı göstermek gerekir. i) Hz. Ali b. Ebî Talib'in soyundan gelenlerin fakirlerin, kurrâların, fakîhlerin, doktorların ve diğer ilim ehlinin, sade bir hayat yaşayanların, zâhitlerin, âbidlerin, müezzinlerin ve ölüleri yıkayan kimselerin bedenî ve malî herhangi bir yükümlülükleri de yoktur. i) Yemeği veren köle, yiyen emîr olsa bile, yemek sahibi yemekten yemeden önce, hiç kimsenin yemek yememesi gerekir. k) Hiç kimse, başkaları kendisini gördüğü halde, yalnız başına yemek yiyemez; kendisini görenleri de yemeğine ortak etmesi gerekir. Arkadaşları arasında olan herhangi bir kimseye, yalnız başına karnını doyurmak imtiyazı verilmemiştir. Bir şahıs, yemek yemekte olan bir topluluğun yanından geçtiği zaman, onların iznini almadan onlarla beraber yemek yiyebilir. O topluluktan hiç kimse, onu yemekten alıkoyamaz. p) Hiç kimse elini suya daldıramaz; suyu bir kapla alması gerekir. Eskiyip çürüyünceye kadar elbiselerin suyla yıkanması yasaktır. Temiz ve pis şeyleri birbirinden ayırmak yoktur. m) Övgü ifade eden lâkaplarla insanları yüceltmek ve onlara ünvan vermek yasastır. Sultana ve onun dışındakilere yalnız isimleriyle hitap edilir.

Cengiz, ayrıca komutanlarına savaşa çıkacak askerlerini ve silahlarını denetlemelerini şart koşmuştu. Her askerın iğne ve iplik dahil, yanında bulundurması gereken her şeyi göstermesi lâzımdı. Denetleme anında, seferde ihtiyaç duyulan şeylerden bir noksanlığı olan şahıslar derhal cezalandırılırdı. Askerler seferde oldukları zaman, onların sultana karşı yaptıkları vazifeleri, kadınlarının yapması gerekir. Ayrıca, padişahın kendisi veya evlatlarına beğendiği kızları seçebilmesi için, halkın, her yılbaşında bakire kızlarını hükümdara göstermesi mecburiyeti getirilmişti. Cengiz, askerler için çeşitli rütbelerde komutanlar tayin etti. Komutanlardan bazıları bin askere, bazıları yüz, bazıları da on askere komuta edecekti.

Cengiz'in "Yasa"da vazettiği diğer bazı hükümler de şöyledir: Kumanlardan biri -yüksek rütbeli bile olsa- suç işlediğinde, Cengiz'in

kendisini cezalandırmak için gönderdiği elçinin isteğini yerine getirmek zorundadır. Hükümdarın emrettiği ceza ölümüne yol açsa bile, boyun eğmesi gerekir. Ayrıca kumandanların hükümdardan başka kimsenin yanına, sık sık gidip gelmemeleri emredilmişti. Onlardan kim bu suçlu işler, hükümdardan başkasının yanına sık sık gidip gelirse öldürülecekti.

Cengiz, ülkesinde cereyan eden hadiseleri herkesten önce haber almak için posta idaresini kurmuştu. “Yasa”da bulunan hükümleri yürütmekle oğlu Çağatay’ı görevlendirdi. Makrizî bu hususta şöyle diyor “Cengiz ölünce, ilk Müslümanların Kur’an hükümlerine sarıldıkları gibi, onun çocukları ve halkı da bu yasa’nın hükümlerine sarıldılar ve onu bir din haline getirdiler. Onlardan hiç kimse, hiçbir zaman ona muhalefet etmedi.”⁽¹⁰⁾

Şüphesiz ki, Cengiz’in vazettiği bu kanunlar, Moğollar’ın askerî ve sosyal bakımdan ilerlemesine katkıda bulunmuştur. Bu kanunla, dinler ve mezhepler hakkında tartışma yapmak yasak edildiği için, Müslümanların başına birçok felâket ve musibetler getiren din ve mezhep kavgaları önlenmiştir. Bu kanun, araç-gereç ve disiplin bakımından mükemmel kuvvetli bir ordunun kurulmasına ve hükümdarın itâati ile vatan sevgisinden başka bir şey bilmeyen kumandanların yetişmesine yardım etmiştir. Kadınlar, ihtiyaç zamanında kendilerine güvenilir bir unsur haline getirilirken; Moğollar, işlerin sonucunu önceden tahmin edebilen, başkalarının kusurları ve kötülükleriyle uğraşmaktansa kendi nefsini ıslah etmeye çalışan ve ünvanlarına önem vermeyen, mertebelerinin farklılığı ve vasıflarının ayrılığına rağmen, insanlar arasında bir fark gözetmeyen sağlıklı demokrasi esaslarına göre yetişen bir halk haline getirilmiştir.

“Yasak”ın pis ve temiz şeylerin birbirinden ayrılmasını yasaklamasına gelince, herhalde bunun en önemli sonucu, elbiselerin eskiyinceye kadar yıkanmamasıdır. Muhtemelen Cengiz, bu yasakla, halkını sade bir hayata alıştırmayı ve onların askerî ruhun bozulmasına sebep olan refahı ve bolluk içinde yaşamayı terketmelerini istemiştir.

Hız. Ali b. Ebî Talip soyunu çeşitli yükümlülüklerden muaf tutması ve müslüman din adamlarına saygı göstermesi sebebine gelince, bü-

---

(10) Hitat, II, 220, 221.

yük ihtimalle Cengiz, imparatorluğunun birçok tarafında yayılan Şii-lerden etkilenmiştir. Sonra o, bununla daha sonra Müslüman ülkeleri istilâ edeceği sırada, Müslüman halk üzerinde büyük nüfuz sahibi olan din adamlarının desteğini elde etmek ve İslâm peygamberinin torunlarına ve din adamlarına saygı göstermekle, kendini Müslümanlara sevimli göstermek istemiş olabilir.

Bazı yönlerden tenkit etmemize rağmen “Yasak”, Moğollar’da idarî ve sosyal müesseselerin kurulması için uygun ve yararlı bir temel olarak kabul edilir. Dinleri hususunda da ileri bir adım sayılır. Zinayı, adam öldürmeyi, hıyanet etmeyi, yalancılığı ve benzeri şeyleri yasaklamakla bazı yönleriyle semavî dinlerin etkisinde kaldığı görülür. Çünkü, onların eski dininde hiçbir yasağın söz konusu olmadığını biliyoruz. Netice- de Cengiz, “Yasak”ta bulunan hükümler sayesinde, nüfuzunu Çin ve İslâm ülkelerinde yaymayı başarmıştır.

B. Cengiz’in Fetihleri ve Tarihçilerin, Onun Savaşları Hakkındaki Görüşleri:

Moğol istilâsı, göçebe kabilelerin doğu ve batı medeniyetlerine karşı yaptıkları son istilâ ve tahrip olmuştur. Ki, bu medeniyetler, kölelik, lüks ve israfın kirleri altında boğulurken, onları yıkan göçebe kavimler, düşünce alanında ve orduları harbe hazırlamak ve harp aletlerini kullanmak hususunda ilerlemişlerdir. Bu göçebe kavimler, pörsümüş medeniyetlerin üzerini kaplayan bir sel gibi, ülkelerinden oralara çıkmışlar ve dünyayı yeni bir çağa doğru götürmüşlerdir.

Cengiz, Çin’deki Kin imparatorluğuyla savaşmakla meşgulken, Harezmşahlar Devleti hükümdarı onun elçilerini öldürdü. Bunun üzerine Moğol imparatoru, Müslüman Harezm ülkesine doğru yöneldi. Onun en iyi silahlarla mücehhez süvarileri, bu ülkeye akınlar yaptılar. Bu süvarilerin elinde, Çinlilerden almış oldukları tüfekler, barut ve kuşatmalarda kullanılan aletler de vardı. Dolayısıyla, Müslümanların ve garp milletlerinin üzerine büyük bir felâket gibi indiler.

Arnold, Moğolların bu savaşlarda, İslâm ülkelerinde yaptıkları vahşet ve tahribatı şu kelimelerle anlatmıştır: “İslâm tarihinde, Moğol sa-

vaşlarından daha korkunç bir savaş, tedhiş ve tahrip cihetinden daha büyük bir felâket görülmemiştir. Çünkü Cengiz'in orduları yüksek dağ tepelerinden coşan seller gibi aktılar ve yolları üzerinde bulunan İslâm merkezlerini yerle bir edip herşeyi süpürüp götürdüler. Müslümanların o tarihte mevcut olan medeniyet ve kültürlerini yokettiler. İslâm ülkelelerinden çekildikten sonra, arkalarında yıkıntı ve harabelerden başka bir şey bırakmadılar. Savaş öncesinde, gür ve sık ağaçlı bahçeler ve parklarla çevrili büyük sarayları yerle bir ettiler. Moğol ordusu, Herat şehrinden çekildikten sonra, bu şehrin halkından ölümünden kurtulabilen 40 kişi saklandıkları yerden çıktılar, dehşete düşmüş bir halde üzüntüyle güzel şehirlerinin harabelerini seyrettiler. Yüzbini aşan şehir halkından geri kalanlar yalnız bu zavallılardı. Korku ve telâşla, şehirlerinin harabelerine bakıp zavallı bir şekilde ağladılar. İlim ve takvâ sahibi alimleriyle meşhur olan Buhara şehrinde ise Moğollar, mukaddes camileri atlarına ahır yaptılar. Mushafları yırttılar; onları hayvanlarının altına atıp, onlar için yatak yaptılar. Ölümünden kurtulan Buharalıları esir ettiler, Buhara'yı kül yığını haline getirdiler. Semerkant ve Belh gibi Moğol istilâsından önce İslâm medeniyetinin övünç kaynağı; evliyaların yatağı ve ilimler merkezi olan diğer şehirlerin akıbeti de böyle oldu. Asırlarca Hilafet merkezi olan Bağdat da aynı sona ma'rûz kaldı."⁽¹¹⁾

Moğolların vahşeti hakkında, d'Hosson da şöyle diyor: "Moğol tarihi, anarşik mizacıyla meşhurdur. Moğollar, vahşetleriyle gittikleri yerlerde, iğrenç manzaralardan başka bir iz bırakmamışlardır. İdareleri de fitne ve anarşi için zafer olmuştur."⁽¹²⁾ Henry Howarth'un Moğollar hakkındaki görüşleri, d'Hosson'un görüşlerinden farklıdır. O şöyle diyor: "Moğollar fakirlik kâbusu ve maişet sıkıntısının yükü altında ezilmiş ırklardan biridir. Damarlarında dolaşan kan dökme mizacı, onları, o dönemde hâkim olan refah ve serveti ortadan kaldırmaya, yalnız refah, zenginlik ve güvenli bir hayat ortamında gelişebilen sanat ve kültürü yoketmeye, dikilip yetiştirilmesinde büyük gayretler sarfedilen ağaçlı bahçeleri ıssız bir çöle çevirmeye sürüklüyordu. Onlar bir bakıma veba ve kıtlığa benzerler. Diğer taraftan önceleri bolluk ve nimet-

(11) ed-Da'vetû'l-İslâm, 218.

(12) d'Hosson, Histoire des Mongols, (Amsterdam, 1834), I, 7 vd.

ler denizinde yüzerken, Moğol baskınlarının kurbanları olup mahvolmuş halkların başına inmiş tahrip ve yıkım aletine daha fazla benzerler.” d’Hosson’un da belirttiği gibi, Moğol fütûhatı, Doğu ve Batı milletleri arasında ilişki kurulmasına sebep olmuştur. Basımcılık, deniz pusulası, ateşli silahlar ve sosyal hayatın bazı nimetleri bu istilânın etkisiyle Avrupa’ya geçmiştir

Yine d’Hosson’a göre Moğol istilâsı, her ne kadar üzüntü ve kine sebep olsa da, beşerî ilerlemenin boyutlarını iyi bir şekilde anlamak için bilinmesi gerekli bir konudur.

Leon Cahun, Moğolların sağlam idarî düzenini ve onlardaki dinî müsamahakârlığı takdir etmiş, bütün Türk boylarının özelliklerinden olan savaşçılık vasıflarını da aşırı derecede övmüştür.⁽¹³⁾

Moğol hâkimiyetinin bütün dünyaya yayılması için çalışan devletlerden biri de Karahıtay’lar olmuştur. Bu ülke, takriben şimdiki Doğu Türkistan’ın sınırlarında bulunuyordu. Ülke hükümdarlarına “Gür Hanlar” deniyordu. Karahıtaylar, Fâris ve Maverâünnehir ülkeleri üzerinde saygınlıklarını kabul ettirmişlerdi. Ne var ki, Cengiz ve askerleri, onların ülkesini kısa zamanda tahrip ettiler ve Kaşgar ile onlara ait diğer bölgeleri hâkimiyetleri altına aldılar.

5. MOĞOLLAR’IN HAREZMŞAHLAR ÜLKESİNİ FETİHLERİ

Abbasi halifesi ile Harezmsâh Alaeddin Muhammed arasındaki düşmanlığın şiddetlenmesi neticesinden hareketle bazı tarihçiler, Abbasi Halifesi Nâsır’ın Moğolları yardıma çağırdığını kabul etmişlerdir. Onlara göre, Moğolların yardımıyla halife, Harezmsâhlar’ın tehlikesinden emin olacak, böylece memleketine göz dikmekte olan Harezmsâh’ın ordularının saldırı tehlikesi ortadan kalkacaktı. Bu görüşte, bir hakikat payının varlığı şüphestir. Çünkü Abbasi halifeleri, daha önce de böyle bir siyaset takip etmişler, kendilerini Türk komutanların baskısından kurtarmaları için Büveyhoğullarını davet etmişler, daha sonra ise hâkimiyeti Mısır Fatimîlerine geçirmek için çalışan Arslan Besasir’ye karşı, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey’in yardımına başvurmuşlardır. Hatta Abbasi

(13) Introduction a l’Histoire d’Asie Turks et Mongols des oringines a 1405, s. 79, 111-118.

halifelerinden biri, kendisini Selçukluların baskısından kurtarması için Harezmşah'a bile elçiler göndermiştir. Abbasi halifelerini, Büveyhoğullarından, Selçuklulardan ve Harezmşah'tan yardım istemeye sevk eden sebepler onları Moğollarda yardım istemeye iten sebeplerin aynısıdır. Ancak ilk gruplarla Moğollar'ı birbirinden ayıran büyük bir fark vardır. Çünkü öncekiler Müslüman; Moğollar ise putperestti. Halifenin bu daveti, sadece kendi mülkünü kurtarmak için yapmadığını, Moğollar'dan yardım istemekteki gayesinin onlarla uğraşmak zorunda olacak Harezmşah'ın tehlikesinden kurtulmak olduğunu ve ayrıca, aralarındaki mesafenin uzaklığına ve Harezmşah'ın kuvvetli ordusunun karşı koyacağına güvenerek, Moğollar'ın kendi ülkesine ulaşabileceklerini beklemediğini dikkate alacak olursak, bu din ayrılığı faktörü, mezkûr görüşün doğruluğunu etkilemez.

Ancak İbnü'l-Esir, Moğollar'ın Harezm ülkesine taarruzlarının ve İslâm ülkesine göz dikmelerinin Harezmşahlar ülkesine giden Moğol tüccarlarının öldürülmesi sebebiyle ortaya çıkan anlaşmazlığa bağlı olduğunu kaydetmiştir.⁽¹⁴⁾

Şöyle ki: Harezmşah, Moğollar'ın tehdidinden dolayı endişeye kapılmıştı. Bu nedenle, Moğol ordusu hakkında inceleme yapmak ve bu ordunun askerî gücünü öğrenmek için Cengiz'in ülkesine casuslar gönderdi. Bir müddet sonra dönen casuslar, Moğol ordusunun çok kalabalık olduğunu, Moğol askerlerinin savaşa aşırı derecede dayanabildiklerini ve muhtaç oldukları bütün silahlarını kendi elleriyle yaptıklarını bildirdiler. Bunun üzerine Harezmşah, yaptıklarına pişman oldu ve Moğollar'dan daha fazla korkmaya başladı. Moğol cihetinden gelen korkusu arttı. Sonra, Moğollar'ın kendisine karşı taarruza geçtiklerine dair haberler aldı. Derhal çok güvendiği ve devlet işlerinde görüşüne başvurduğu bir fakihle meseleyi istişâre etti. Fakih, ona Harezm ülkesi ile Türk ülkesini birbirinden ayıran Seyhun Nehri'nin kıyısında ordugâh kurmayı önerdi. Uzun bir mesafeyi ve aşılması güç yolu katettikleri için yorulacak ve bitkin hale düşecek Moğol kuvvetlerini, yenmeye muvaffak olabileceğini söyledi. Harezmşah, daha sonra büyük komutanlarını ve önemli devlet ricalini bir araya getiren bir toplantı yaptı. Toplantıya katılanlar, Seyhun Nehri'ni geçip, nehrin ön tarafında bulunan dağ-

(14) el-Kâmil, XII, 236

lara, vadilere ve ovalara girmesine kadar onlara dokunmamasını önerdiler. Çünkü onlar ancak böyle yapmakla onların kuvvetlerini imha edebileceklerine inanıyorlardı. Cengiz'in kendisine bir elçi gönderip, savaşla tehdit etmesi neticesinde Harezmşah, mezkûr elçiyi öldürdü. Daha sonra, ordusuyla Türkistan'a doğru hareket etti. Dört aylık yürüyüşten sonra Moğol ülkesine ulaştı. Moğol ordusu diğer bir Moğol padişahıyla savaş gittiği için, kadınlar, çocuklar ve ihtiyarlarla birlikte geride kalmış bazı küçük topluluklar dışında Harezmşah'ın karşısına çıkan olmadı. Harezmşah Alaeddin Muhammed, onları kılıçtan geçirdi ve mallarını ganimet olarak aldı. Harezmşah'ın bu yaptıklarını duyan Cengiz, onun üzerine oğullarından biri komutasında bir ordu gönderdi. Bu ordu, henüz ülkelerinden ayrılmamış olan Harezmşah'a ulaştı. İki taraf, üç gün, gece gündüz savaştılar. "Savaş o kadar şiddetlendik ki, bazı askerler atlarından inip karşındakilerle yaya olarak savaştılar, hançerlerle, birbirlerine girdiler. O kadar çok kan aktı ki, atların ayakları kaymaya başladı."⁽¹⁵⁾

Ancak bu savaşta, bir taraf muzaffer olamadı. Moğollar ülkelerine, Müslümanlar da Buhara'ya döndüler. Harezmşah, Moğollar'la savaşmak için yeniden hazırlık yapmayla başladı ve Belh şehrine yakın bir yerde ordugâh kurdu.

Moğollar'a gelince, Maverâünnehir tarafına yöneldiler ve Harezmşah'tan 5 ay sonra Buhara şehrine vardılar. O sırada Buhara'da 20 bin Harezm askeri vardı. Bu askerler Moğollar'ın gelmesiyle şehri terkettiler. 616/1219 yılı zilhicce ayının 4. günü Buhara'ya giren Cengiz, kaleye sığınmış olan askerlerin hepsini öldürdü. Üzerlerindeki elbiselerinden başka hiçbir şeye sahip olmayan şehir halkını şehirden çıkarttı. Daha sonra, Moğol askerleri, şehri yağmaladılar ve şehirde kalan halkı esir alıp, aralarında paylaştılar. Halkın çoğu, arkadaşlarının başına gelen işkencelerden kurtulmak için çarpışarak ölümü tercih etmişlerdi. Moğol askerleri, minber ve mushafları çukurlara attılar, medreseleri, camileri ve diğer binaları ateşe verdiler. Nihayet Buhara tamamen tahrip edildi.⁽¹⁶⁾ Ondan sonra Moğollar, Maverâünnehir'in en büyük merkezi, âlimler ve ediplerin Kâ'besi, zenginlik ve bolluğun kaynağı Semer-

(15) İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, 238.

(16) Bkz. İbnü'l-Esir, XII, 239, 240.

Kant'a doğru hareket ettiler. Buhara halkından aldıkları esirleri de pe-rişen bir vaziyette yaya olarak beraberlerinde götürdüler. İçlerinden yo-rulup takatsız düşenleri öldürdüler. Semerkant'ta, Harezmsah'ın 50 bin askeri bulunuyordu. Bu askerler, önde süvarileri ve aralarında piyade-ler, esirler ve ağırlıkları bulunan Moğol ordusunu götünce onların iğ-renç hareketlerini bildikleri için büyük korkuya kapıldılar ve ne yapa-caklarını şaşırdılar. Moğol ordusundaki her 10 esir için bir bayrak bu-lunuyordu. Bu durum, kalabalık olan şehir halkının korkusunu daha da artırdı. İbnu'l-Esir, şehir halkının nüfusunun 70 bine ulaştığını zik-retmiştir. Halk, Moğol piyadeleriyle savaşa tutuştu. Bunun üzerine Moğol piyadeleri geri çekildiler, düşmanın kendilerine pusu kurduğunu bilme-yen şehir halkı ise onları takip etti. Nihayet pusuya geçtiklerinde pusu-dakiler gizlendikleri yerden çıkıp halkla şehrin arasına girdiler. İlk önce Semerkantlılara saldırıp geri çekilen askerler de geri döndüler. Böylece Moğol askerleri, Semerkantlıları her taraftan kuşatıp hepsini öldürdüler.

Semerkant halkının başına gelen bu katliamdan dolayı, Harezm as-kerlerinin korkusu daha da artmıştı. Onlar, Moğollar'ın da kendileri gibi Türk olduklarını düşünerek, merhamet edeceklerini zannedip eman di-lediler. Bu nedenle aileleri ve mallarıyla birlikte bir araya toplandılar. Bunun üzerine Moğollar, onlardan can güvenliği karşılığında silahları-nı ve mallarını teslim etmelerini istediler. Silahlarını teslim aldıktan sonra, verdikleri sözün aksine hepsini kılıçtan geçirdiler. Şehri yağma ettiler ve şehirde bozgunculuk yapıp her türlü kötülüğü işlediler. Ulu Cami'yi yaktılar malları yağmaladılar ve halkı esir ettiler, içlerinden ihtiyar ve yaşlıları öldürdüler. Bu olay, 617/1220 yılının Muharrem ayında mey-dana gelmiştir.

Bu olaydan sonra, Harezmsah'ın askerleri Moğollar'dan o kadar korktular ki, onlarla karşılaşmaya cesaret edemez bir hale geldiler. Bu konuda İbnu'l-Esir şöyle diyor: "Harezmsah Alâeddin Muhammed, bir defa 10 bin, bir defa da 20 bin askeri Moğollar'ın üzerine göndermişti. Fakat bu askerler, Moğollar'ın karşısına çıkmaya cesaret edemediler ve geri döndüler. Moğollar, Buhara ve Semerkand'ı fethettikten sonra Ha-rezmsah'ı yakalamaya karar verdiler. Bu nedenle Cengiz Han, seçme

askerlerinden 20 bin kişilik bir orduyu bu iş için görevlendirdi. Ve onlara şu emri verdi “Göge çıksa bile ona yetişip yakalayınca kadar peşini bırakmayın.” Bu askerler, Horasan’ın batısına doğru ilerlediler. O tarihten itibaren, Batı istikametine giden bu askerleri diğer Moğollar’dan ayırmak için onlara “Batı Moğolları” ismi verilmiştir. Sonunda bu askerler, “Pencab” (yani Beşsu) şehrine ulaştılar. Nehrin karşı tarafına geçmek için kayık bulamadılar. Bunun üzerine tahtadan büyük sandıklar yaptılar, sandıkları sığır derileriyle kapladılar, silahlarını ve eşyalarını bu sandıklara koydular. Sonra atlarını suya sürdüler, onların kuyruklarından tutup sandıklarını da kendilerine bağladılar. Böylece at adamı, adam da sandığı çekiyordu. Bu şekilde bir hamlede suyu geçtiler.

Nişapur ve Mazenderân

Müslümanlar bu haberi alınca, Moğollar’ın önünden kaçtılar. Harezmsah ise, bazı ileri gelenleriyle birlikte Nişapur’a sığınmıştı. Moğollar, onu takip ettiler ve geçtikleri şehirlerdeki halka kötülük yapmadılar. Çünkü onların gayesi, sadece Harezmsah’ı yakalamaktı. Harezmsah, onların kendisine yaklaştıklarını hissedince, Mazenderân’a kaçtı. Moğollar da Nişapur’a girmeden onun peşine düştüler. Böylece Harezmsah bir şehirden diğer bir şehre kaçıyor, Batı Moğolları da onun izini takip ediyorlardı. Nihayet önce Rey’e sonra Hemedân’a ve daha sonra Irak sınırına ulaştı. Moğollar’a gelince onlar, beklenmedik bir kolaylıkla Mazenderân’ı aldılar, halkının çoğunu kılıçtan geçirdiler ve mallarını yağmaladılar.⁽¹⁷⁾

Moğollar, Mazenderân’ın fethinden sonra, Mazenderân’dan Rey’e kaçan Harezmsah’ı aramak için Rey tarafına yönelerek yeniden yürüyüşe geçtiler. Haddi hesabı olmayan malları, mücevherleri ve eşyaları ile Moğollar’dan kaçarak Cebel vilayeti yolunu tutan Harezmsah’ın annesini yakaladılar ve bu kadını memleketinin başkenti Karakurum’da bulunan Cengiz Han’ın yanına gönderdiler (620/1223). Sonra Moğollar, şehir halkının haberi olmadan Rey şehrine girdiler. Onlara her çeşit işkence yaptılar, kadınlarını esir aldılar, çocuklarını köle yaptılar. Harezmsah’ı aramak için ileriye doğru yürüyerek, yolları üzerinde rastla-

---

(17) İbnu’l-Esir, XII, 243.

dıkları köy ve şehirleri yağma ettiler ve halklarının burnunu, kulağını vs. keserek onlara işkence ettiler. Yollarına devam eden Moğol orduları, Hemedân'a ulaştılar. Oraya daha önce varmış olan Harezmsâh, Hemedân'ı terketti. Şehrin valisi, Moğollar'ı karşılamaya çıktı, onlara çeşitli mallar, elbiseler ve hayvanlar takdim edip onlardan eman diledi. Moğollar, onun bu isteğini kabul ettiler. Sonra önce Zencan'a daha sonra Kazvin'e doğru yürüdüler. Kazvin'e savaşarak girdiler. Kazvin halkıyla çarpıştılar ve yaklaşık 40 bin kişiyi öldürdüler. Bu olaydan sonra Azerbaycan'a yöneldiler. Eğlenceye düşkün, gece gündüz içen Azerbaycan hakimi, para ve hayvan vermek suretiyle onlarla sulh anlaşması yaptı. Azerbaycan, Abbasîler zamanında, siyasi ehemmiyeti olmayan ve önem verilmeyen bölgelerden biriydi. Moğol istilâsına kadar siyasi bir etkinliği olmamıştı. Moğollar, soğuktan, kar ve yağmurlardan kaçarak Azerbaycan'a doğru gittiler ve Azerbaycan valisinin bulunduğu Tebriz'e ulaştılar. Bunun üzerine vali onlarla sulh yaptı. Onlar, kışı geçirmek üzere, soğuğu az ve otlakları bol olduğu için deniz tarafına yöneldiler. Gürcistan'a giderek halkına saldırdılar ve askerlerinin çoğunu öldürdüler. Bunun üzerine Gürcüler, Cezire Eyyûbî hükümdarı Melik Eşref b. Melik Âdil'le anlaştıkları gibi, Moğollar'a karşı birlikte savaşmak teklifi için Azerbaycan hükümdarına da elçi gönderdiler. Neticede ortak düşmanlarıyla ilkbaharda savaşmak için hazırlığa başladılar. Fakat, Moğollar, bahar gelmeden önce kışlaklarından ayrılarak Gürcistan'a yöneldiler. Moğollarla aynı soydan oldukları için, Türkmenler ve Kürtlerin çoğu da onlara katıldılar ve Gürcistan'a doğru ilerlediler. Mallarını yağma edip halkın çoğunu öldürdüler. Sonra (diğer orduların kendilerine ulaştığı yer olan) Tiflis'e doğru yürüdüler, bu şehrin halkını da müthiş bir bozguna uğrattılar, onlardan sayısız kimseleri öldürdüler (617/1220 yılı Zilkâde ayı). İbnu'l-Esir bu konuda şöyle diyor:

“Bu Moğollar, ne eskiden ne de zamanımızda benzeri işitilmemiş şeyleri yaptılar. Onlar, Çin sınırlarından hareket ettiler, bir yıl bile geçmeden bir taraftan Ermenistan'a bir taraftan Hemedan bölgesi üzerinden Irak'a geçtiler. Allah'a yemin ederim ki; bizden sonra gelenlerin bu olayla ilgili yazılan ve anlatılanları yadırgayıp olanları imkânsız bulacaklarından şüphe etmiyorum. Bunda da haklıdılar. Kim bu olayları imkânsız görürse, o günlerde yaşayan alim olsun, cahil olsun herkes tarafından çok iyi bilinen bu olaylar hakkında tarih malzemesini toplasın.

yan bir muasır tarihçilerin bu konuda yazdıklarımıza baksın... O vakit, olayın doğru olduğunu kesinlikle anlar. Yüce Allah “Müslümanları ve İslâm’ı koruyup muhafaza edecek birini onlara nasip eylesin... Müslümanlar, Hz. Peygamber’in zamanından bugüne kadar, şimdi içine düştükleri sıkıntı gibi hiçbir eziyet ve sıkıntı görmemişlerdir. Moğol orduru, birkaç kola ayrılmışlardı. Onların bir kolu nehri geçip Horasan’a çıktı, orayı hâkimiyetleri altına aldılar, bölgeyi tahrip edip bölge halkına yularıda zikredilen zulüm ve işkenceyi yaptılar. Bu kâfir Moğollar, Maveraünnehir topraklarına da ayak bastılar ve orayı işgâl edip, yakıp yıktılar ve taş-taş üstünde bırakmadılar. Sonra sırasıyla Rey, Cebel ve Azerbaycan’ı işgâl edip aynı şeyleri yaptılar. Gürcistan’a kadar ulaşıp orayı da aldılar. O yıllarda Müslümanların diğer düşmanı Franklar da, kuzey batıdan gelerek Mısır’a çıktılar. Dimyat gibi önemli şehirleri işgal edip orada yerleştiler. Müslümanlar, onları bölgeden çıkaramadıkları gibi onlara karşı etkili de olamadılar. Mısır’ın kalan kısmı da tehlikedeydi. “Biz Allah’ın kullarıyız ve elbette O’na döneceğiz.”⁽¹⁸⁾ “Yüce Allah’ın verdiği güç ve kuvvetten başka hiçbir güç ve kuvvet yoktur.”⁽¹⁹⁾

Yakut el-Hamevî (öl. 626/1229) de, Moğol istilâsına şahit olmuştur. O, İbnü’l-Esir’in dostuydu. Yakut, kendini, Moğol saldırılarından salimen kurtarmayı başarmış ve onların Müslümanların kalplerine saldıkları korku ve dehşetleri canlı bir şekilde anlatan melzemeyi bize ulaştırmıştır. Bu durum, onun “Mu’cemu’l-buldan” isimindeki kitabının değişik yerlerindeki anlatımlarından ve İbn Hallikan’ın “Vefeyatu’l-a’yân”ına aldığı mektubundan açıkça anlaşılmaktadır. Yakut, bu mektubu 617/1220 yılında Moğolların önünden Harezm’den kaçarken, Musul’a ulaşmasından sonra, Halep hükümdarının veziri Kadı’l-Ekrem Cemaleddin Ebu’l-Hasan Ali eş-Şeybânî el-Kıftî’ye, gönderdiği kitabının içine koymuştu.⁽²⁰⁾ Bu mektubunda, Moğollar’ın Horasan’da yaptıkları yıkıntı ve tahribatları, Horasan ahalisinin başına gelen musibet ve belâ-

(18) Bakara Sûresi, (2), 156.

(19) el-Kamil, XII, 245, 246.

(20) Kıftî, “İnbahu’r-ruvât alâ enbâi’n-nuhât” adlı kitabında bu mektubun bir kopyasını vermiş, İbn Hallikan da bu mektubu, “Vefeyatu’l-a’yân” adlı kitabının Yakut el-Hamevî’nin hal tercemesi bölümünde V, 181-188 sayfeleri arasında nakletmiştir.

ları ve Musul'a varıncaya kadar karşılaştığı tehlikeleri anlatmıştır. Yakut, bu mektupta, kütüphaneleriyle mâmur olan güzel Merv şehrini terk etmekten duyduğu derin üzüntü ve esefini dile getirerek şöyle demiştir: "Bu kütüphanelerde bulunan güzel kitaplar, ailemi, dostlarımı, vatanımı ve arkadaşlarımı bana unutturmuşlardır." Sonra cennet yurdu ve Huld bahçelerine benzettiği Horasan'ın verimliliğini, bolluğunu ve bakımlılığını vassfeder. O, Moğol istilâsı için şunları söyler:

"Biz Allah'ın kullarıyız ve elbette ona döneceğiz."⁽²¹⁾ Beli büken, insanı helâk eden, ömrü tüketen, kuvveti yok eden çocuğu ihtiyarlatan, bahadırı güçsüz kılan, kalbi karartan, akli baştan alan musibetlerden Allah'a sığınırım. O sırada Allah'ın kulu,⁽²²⁾ bir şeyi yapamamanın acı içerisinde ümitsiz olarak ardına bakmadan, hayatından emin olacağı bir yere kaçtı, bazı tehlikelere göğüs gerip çeşitli sıkıntılar ve tehlikeler içinde Musul'a ulaştı ve oraya yerleşti..."⁽²³⁾

6. CENGİZ HAN'IN ÖLÜMÜ

Cengiz Han, zafer ve başarıyla dolu bir hayattan sonra 60 yaşında iken 624/1223 tarihinde öldü. Lane-Poole'ün belirttiği gibi, Cengiz, daha önceden babasının kendisi için çizdiği siyaset politikasını takip ettirerek 20 yıl içinde dünyanın en geniş imparatorluğunu kurmuştu.⁽²⁴⁾ Göçebe milletler tarafından kurulan diğer bütün devletlerde olduğu gibi, onun Moğol İmparatorluğu da hanedan kabilesince temsil edilen bir imparatorluktu. Devletin halkıyla ilişkisi, ordu için sarfedilmek üzere halktan vergi toplamak üzerine kurulmuştu. Bütün yetkiler hükümdarın şahsında toplanıyordu. Cengiz Han'ı anlatmak için, 30 yılını, kendisine karşı girişilen komplolara rağmen iç düşmanlarıyla yaptığı şiddetli mücadelelerle Moğol kabilelerini ve diğer civar kabileleri hâkimiyeti altına almak uğrunda geçirdikten sonra, ömrünün kalan 20 yıllık kısmında, geniş arzularını ve büyük emellerini gerçekleştirmeye muvaffak

(21) Bakara Sûresi (2), 156.

(22) Yakut, "Allah'ın kulu" derken kendisini kaseder ve karşılaştığı tehlikeleri anlatır.

(23) Browne, Tarihü'l-edeb fî İran, (Arapça terc.), II, 542-553.

(24) Lane Poole, Muhammadan Dynasties s. 202.

olduğunu söylememiz yeterlidir.⁽²⁵⁾ Cengiz, geniş imparatorluğunu idare etmek için, Kin İmparatorluğu halkından, ehliyet açısından benzerleri az bulunan Yeliu Chusei isimli şahsın yardımına başvurmuştu. Bu şahıs, Çin geleneklerini ve ilimlerini iyi biliyordu. Tarihin tanıttığı siyaset kahramanlarından biri olan bu adam, Cengiz'in ölümünden sonra Moğol devletinin önemli problemlerini çözme başarısını göstermiştir. Moğol hanları ve Moğol halkı arasındaki ilişkileri düzeltmedeki en büyük rol, Yeliu Chusei'ye aittir. O, birçok şehri ve sanat eserlerini yokolmaktan kurtardığı gibi, ilim ve sanatlara düşkünlüğünü gösteren çok sayıda arşiv malzemesi ve tablolar toplamıştır. Hatta, rakiplerinin kendisini rüşvetle itham etmeleri yüzünden yapılan aramada, evinde sadece bazı müzik âletleri ve bazı önemli tarihi vesikalar bulunmuştu. Harp âletlerini geliştirenler ve onları mükemmel bir duruma getirenler yine Yeliu Chusei ile Cengiz Han'dır. Bunların yanında Cengiz Han'ın devri, Asya'nın her tarafında hâkim olan dini toleransıyla da tanınmıştır.

Büyük Moğol Hanları

Cengiz Han	603/1206
Ögeday	624/1227
Töregene (Ögeday'ın ölümü ve Güyük arasındaki fetret devri)	639/1241
Güyük	644/1246
Möngke	646/1248

Yüan Hanedanı

Kubilây	655/1257
Olcaytu	693/1294
Güyük	706/1307
Buyântu	711/1311
Gegen'den Toğan Timur'a kadar	720-732/1320-1332

Çözülme Dönemi

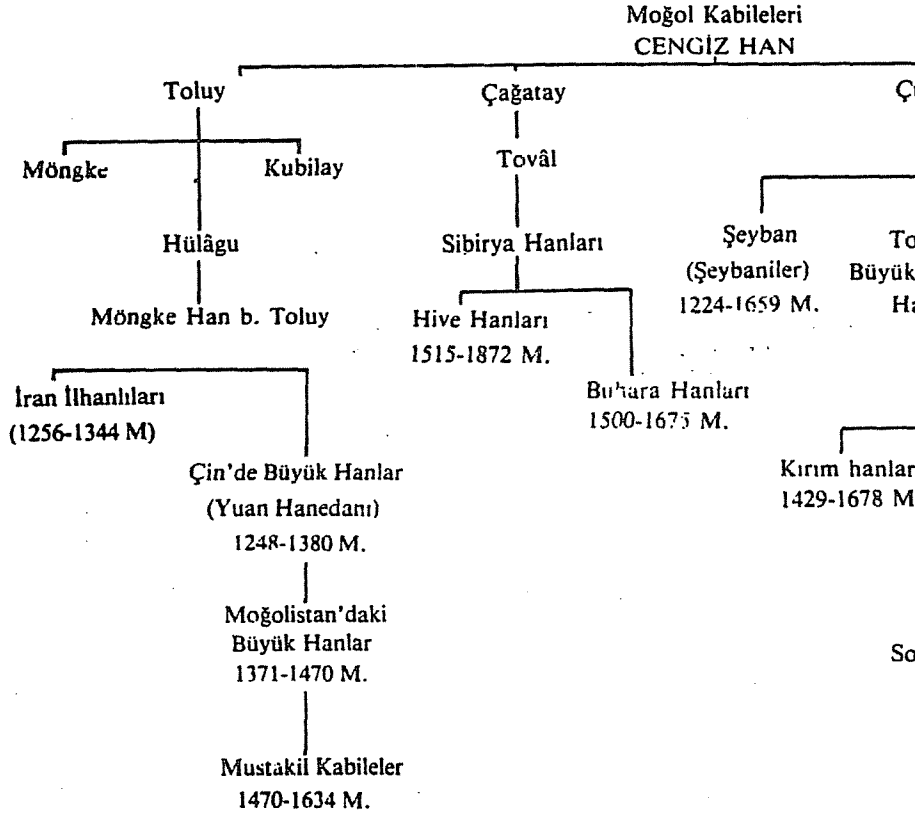
Biliktu	771/1370
Essuhal'dan Deyân'a kadar	780-875/1378-1470

Dağılmış Kabileler Halinde

Budi			951/1544
Kodanc'dan	Lencdân'a	kadar	955-1043/1548-1643 ⁽²⁶⁾

(25) Lane-Poole, A.g.e. 206.

(26) Lane-Poole, Muhammadan Dynasties, 215-216.

7. CENGİZ HAN'DAN SONRA MOĞOL İMPARATORLUĞU

A. Ögeday—Asya ve Avrupa Fetihleri:

Cengiz Han'ın ölümünden sonra, yerine geçen üçüncü oğlu Ögeday (624-639/1227-1241) döneminde Moğolistan'daki "Karakurum" şehri, Moğollar'ın başkenti olmaya devam etti. Ögeday'ın Cengiz'in halefi tayin edilmesi, Cengiz'in büyük oğlu Çağatay'ın taraftarlarını üzümüştü. Çünkü bu tayin, "babanın yerine yaşça en büyük oğlunun geçmesini gerektiren" Moğol geleneğine ters düşüyordu. Ögeday, tahta geçince ileri gelen adamlarına hediyeler dağıttı ve Moğol örf ve adetlerine uyararak "babasının ruhu için" kırk tane kız ve birçok at kurban etti.

Yeni imparatorları döneminde Moğollar'ın yaptığı ilk iş, Kin İmparatorluğu'nun kalan topraklarına hücum ederek 1234 yılında, Çin'in kuzey bölgelerinde bir asırdan fazla hüküm sürmüş olan bu imparatorluğun ülkesinin tamamını hâkimiyetleri altına almak oldu. Bu savaşlarda, güneyde hüküm süren Sung hanedanı Moğollar'a yardım etmişti. Böylece bu hanedan, Moğollar'a kanılarak Kin İmparatorluğuyla savaşmakla kendi ayaklarıyla ölüme koştu. Çünkü bu savaşlar esnasında, kuvvetli düşmanına karşı artık kuvvetini kaybetmişti. İlk planda Çin'in en verimli ve en zengin topraklarını imparatorluğuna katmaya çalışmakla birlikte Ögeday, babasının Batı Asya'da gerçekleştirdiği fetihlerin, kendisini Harezm üzerindeki hâkimiyetini korumak zorunda bıraktığını da unutmadı. Bithassa Celaleddin Menkeberti'nin, Hindistan'dan dönüp babasından miras kalan ülkesini geri alması ve buda ilerleyerek, Tiflis ve Kilat'a kadar ulaşmasından itibaren, bu vazifeyi ilk plana almaya başladı.

Dolayısıyla Ögeday, 300 bin savaşçıdan teşekkül eden bir orduyu Celaleddin'in üzerine gönderdi. Bu Moğol ordusu, düşmanını, yıldırım hızıyla takip etti. Fakat Celâleddin, o tarihte bir çiftçi tarafından öldürüleceği Kürt dağlarına kaçmıştı. Moğollar böylece savaşlarının ilk gayesini gerçekleştirmiş oldular. Onlar bu fethi, diğer fetihleri için bir adım edinmişlerdi. Nitekim sür'atle batıya doğru ilerlediler. Diyarbakır, Erbil ve Kilât'ı işgâl ettiler, sonra Azerbaycan'a doğru gittiler. Ertesi yıl (1236), Cürcan ve Büyük Ermeniyeye saldırdılar, girdikleri merkezlerde akla gelebilecek en müthiş ve en korkunç cinayetleri işlediler. Bu sırada, Tiflis'i de fethettiler.

1235 yılında Ögeday, üç ordusunu ayrı bölgelere göndermişti. Bu ordulardan birincisini Kore'ye; ikincisini Yang Tse Kiang Nehri'ne yakın bölgelerde hüküm süren Sung İmparatorluğu üzerine, üçüncüsünü de batıya, Doğu Avrupa'ya göndermişti. Bu son ordunun başında Ögeday'ın büyük kardeşi Cuci'nin oğlu "Batu" bulunuyordu. Batu, Sebutai'yi kendine müsteşar edinmişti. Batu, Volga Nehri'ne doğru ilerlerken, Sebatai komutasındaki kuvvetler Bulgaristan'ı istilâ ettiler. Moğol ordusu, yolları üzerinde bulunan sık ormanları geçerek Ryazan (Güzel şehir) önünde göründüler. Silahlarını bu şehir üzerine çevirerek şehrin surlarını tehdit ettiler, kalelerini yıktılar, sonra 21 Eylül 1237'de bu şehri istilâ ettiler. Moğollar, bu çarpışmalarda ölen askerlerinin intikamını almak için şehrin hükümdarını, annesini, karısını, çocuklarını, akrabalarını ve cinsiyet ve yaşına bakmadan şehir halkının tamamını öldürdüler. Şehir halkından bir kısmı sadece eğlence için kazıklara oturtularak, bazıları da oklarla öldürüldü. Diğerlerinin ya derisi soyuldu veya tırnakları altına çiviler veya ağaç kazıklar çakıldı. Papazlar canlı canlı ateşte yakıldılar. Bakire kızlar ve rahibeler, akrabalarının gözü önünde kiliseden alınarak kaçırıldılar. Hatta şehirde, ölümler için ağlayabilecek bir göz bile kalmamıştı.

Sonra Moskova, Moğol askerlerine karşı dayanamadı ve düştü. Moğollar, kendileriyle çarpışıp zayıf verdiren her şehrin halkından oç almışlardı. Nitekim Batu'nun askerleri, Moskova halkına da, insanları ürperten her çeşit işkence ve kötü fiilleri yaptılar. Hatta bu şehir, bu olaydan sonra, şehrin fatihi olan komutan "Mobâlig" in ismiyle tanındığı gibi "Belâ ve musibet şehri" adıyla da tanınmıştır.

Bu zaferden sonra Moğollar, Rusya'nın en büyük şehri sayılan Kiev'e doğru ilerlediler, savaşarak ele geçirdikten sonra, şehri tamamen tahrip ettiler. Şehirde harabelerden başka bir şey kalmadı.

Moğollar, bu savaşlarda, Rusya'daki şehirlerin büyük bir kısmını tahrip etmişlerdir. Batu komutasındaki bu ordu, iki kola ayrıldı: Birinci kol, Batu komutasında Macaristan, diğer kol ise Beidâr ve Kaidu komutasında Polonya üzerine yürüdü. Batu, yolunda herhangi bir mukavemet ile karşılaşmadan Macaristan'daki Budapeşte şehrine doğru ilerledi. Bütün Macar kuvvetleri, burada geniş arazide ona karşı koymak

için toplanmış bulunuyorlardı. Ancak Batu, onlar uykuda iken üzerlerine saldırdı, onları bozguna uğratarak hepsini öldürdü. Hatta iki günlük yol, ölülerin cesetleriyle dolmuştu. Hükümdar IV. Belâ, atının çevikliği ve sür'ati sayesinde ölümden kurtulabilmişti. Onun peşine düşen bir Moğol birliği, Adriyatik Denizi sahillerine kadar onu izledi. Onlar, yollarında rastladıkları herşeyi yıkıp yaktılar. Dolayısıyla Batu, 1241 yılının ilk günlerinde Budapeşte şehrini istilâ ederek buzlar üzerinden Tuna Nehri'ni geçti.

Batu, zaferleriyle sevinirken, Beidâr ve Kaidu komutasındaki kuvvetler de, Polonya'da ortalığı yakıp yıkıyorlardı. Macaristan ve Polonya'nın her tarafını yakıp yıktıkları sırada, Ögeday'ın ölüm haberini aldılar. Aynı zamanda Batu, Moğolistan'a geri çağırılmıştı.

Moğollar'ın çoğu gibi içki düşkünü olan Ögeday, 11 Eylül 1241'de alkol sebebiyle öldü.

B. Güyük Han

Ögeday'ın yerine oğlu Güyük (644-646/1246-1248) geçti. Tarih, onun icraatı ve ahlâkı hakkında çok az bilgi vermiştir. O, sarayını Hristiyan din adamları ve papazlarıyla doldurup çadırının önünde bir kilise yaptırmış, devlet idaresini de iki Hristiyan vezire teslim etmişti.

Güyük'ün sarayındaki Müslüman fakihlere karşı davranışlarına gelince, Cüzcânî'nin bazı güvenilir kimselerden rivayet ettiğine göre, Budistler, uzun zamandan beri onun kalbini Müslümanlara karşı kin ile doldurmuşlardı. Onlar, hükümdarı Müslümanlara işkence etmeye tahrik ediyorlardı. İlim ve takvasıyla meşhur olan İslâm âlimlerinden sayılan Nureddin el-Harezmî, onun ülkesinde bulunuyordu. Bazı papazlar ile bir grup Budist rahip, Güyük'ten, kendisiyle münazara etmek ve tartışma yapmak için Nureddin'i çağırmasını istediler. Bu tartışmada, ondan İslâm dininin üstünlüğünü ve Hz. Muhammed (s.a.)'in peygamberliğini ispatlamak için delil getirmesini isteyeceklerdi. Şayet o, bu konuda delil getirmekten âciz olursa, âkıbeti ölüm olacaktı. Büyük imparator, onların bu teklifini kabul etti ve büyük İslâm fakih Nureddin'i ge-

tirmek için adam gönderdi. Toplantıda Hz. Muhammed (s.a.s.)'in peygamberlik dâvâsının doğruluğu, yaşayış tarzı ve yaşayış tarzının diğer peygamberlerin yaşayışlarıyla karşılaştırılması konuları, tartışma için ortaya atıldı. Papazlar ve rahipler, delillerinin zayıflığı ve inandırıcı olmaktan tamamıyla uzak oluşu yüzünden deliller ve kanıtlarla mücadele etmekten kaçındılar ve zora başvurmak yolunu seçtiler. Müslümanların namazdaki, kendilerince hoş olmayan hareketlerini, hakanla birtlikte görmek bahanesiyle, Güyük'ten Nureddin ve beraberindeki Müslümanların secde etmelerini emretmesini istediler. Bunun üzerine Güyük Nureddin ve beraberindekilere namaz kılmalarını emretti. Onlar, secdeye giderek yere kapanmışlardı. Tam bu sırada, Güyük'ün çağırdığı bazı kâfirler Müslümanlara hakarete bulundular. Onlara karşı bazı utanç verici hareketlerde bulundukları gibi, onların başını yere vurmaya başladılar. İmam olan Nureddin ve cemaatı, bütün bunlara rağmen namazlarına devam ettiler. İmam, namazını bitirip selâm verince, başını göğe doğru kaldırarak şöyle dedi: "Rabbini, içinden yalvarıp yakararak, ürpererek an...(27) Sonra Güyük'ten izin istedi ve arkadaşlarıyla evine döndü"(28)

Arnold şöyle diyor: "Fakat bütün bu kötülüklerine rağmen, Moğollar ve onların izini takip eden diğer vahşi aşiretler, sonunda ayakları altında çiğnemiş oldukları Müslümanların dinine teslim olmuşlardır. Bunun için Moğol İmparatorluğu topraklarının her tarafına yayılmış ve gizlice bu kâfirleri İslâm dairesine çağıran birçok İslâm davetçilerinin bulunması gerekir." (29)

C. Möngke Han:

Karakurum sarayında, yıllarca sürececek karışıklıklar ve fitnelerin çıkması, Avrupa'nın şanslılığına hamledilir. Zira, o tarihten itibaren Moğol İmparatorluğu'nda çözülme belirtileri ve parçalanma alâmetleri görülmeye başladı. 1251 yılında Möngke b. Toluy (646-655/1248-1257), Moğolistan hakanı olmuştu.

(27) el-A'râf (7), 205.

(28) Raverty, s. 1160 vd.

(29) The Preaching of islam, s. 226-227

Tahta geçmesinden 2 yıl sonra, William Rubruk ve onun dışında bazı Hristiyan rahipleri, Möngke'nin sarayını ziyaret ettiler ve hükümdar tarafından çok iyi karşılandılar. Rubruk, Möngke'nin Karakurum'daki sarayını tavsif etmiştir. Bu tavsif sayesinde, Möngke'nin saray hayatıyla ecdadlarının yaşadığı çobanlık hayatı arasında ne kadar büyük farklılık bulunduğunu anlarız.

Möngke'nin sarayı, tuğladan yapılmış surlarla çevriliydi. Güney tarafında, üç kapı bulunuyordu. Orta salon kiliseye benziyordu. Bu sarayda, kilise avlusuna benzeyen bir bölüm bulunuyordu. Sarayın iki kısmını, içinde saray adamlarının oturduğu ve ortasında yüksek sütunlar bulunan geniş bir hol birbirinden ayırıyordu. Tahtın önünde gümüşten bir ağaç vardı. Bu ağacın alt kısmında, ağızlarından, gümüşten yapılmış dört ayrı havuza şarap ve şıra akan dört aslan heykeli bulunuyordu. Ağacın üst tarafında ise, yukarıda zikredilen dört kaynağın depoları boşalınca bunu haber vermek için boru çalan gümüşten yapılmış bir heykel vardı.

Möngke, kardeşi Kubilay Han'ı Çin genel hâkimi olarak tayin etmişti. Onun devrinde Sung İmparatorluğu'nun bütün toprakları Moğol hâkimiyeti altına girdi. Sung İmparatorluğu'nun boyun eğmesiyle doğudaki bu Moğollar, kültür ve müesseseleri bakımından Çinlileştiler. Möngke Han, Tibet'i istilâ ederek tahrip etmiş, kardeşi Hulagu'yu da İran ve Suriye'yi fetih için görevlendirmişti.

D. Kubilay Han:

Moğol liderlerinin, imparatorluğun merkezinden uzak olan Macaristan, Suriye ve Çin'in diğer bölgelerinden başkente dönmekle geçirdikleri bir yıldan sonra yapılan kurultayda, Möngke'nin yerine kardeşi Kubilay geçirildi (655-693/1257-1294). Böylece Kubilay, Büyük Han oldu. O, tahta geçmeden önce, Çin işlerine çok önem veriyordu. Dolayısıyla Karakurum yerine Pekin'i başkent yaptı. Moğol ordularının Rusya ve oraya yakın Asya ülkelerine ve yine bazı küçük birliklerin Türkistan'a yayıldığı sırada Hulagu, İran, Suriye ve Anadolu'da müstakil hükümdar haline gelmişti. Kubilay devrinde Bağdat şehri, Hulagu tarafından istilâ edilip tahrip edildi.

E. Bağdat'ın İstilası:

Hülagu, saldırı hazırlıklarını tamamladıktan sonra batıya doğru ilerledi. Türkistan ve Maveratünnehir'e ulaştığı sırada, bölge emirleri ona bağlılıklarını bildirdiler ve vergilerini ödediler. Hülagu, müteakiben İran'daki, Batınıyye taifesini ortadan kaldırmaya önem verdi ve İran'daki hükümdarlara bu konuda kendisine yardımcı olmaları için birer mektup gönderdi. Bu mektuplarda şöyle diyordu: "Biz, Büyük Han'ın emriyle, İsmâililer'in kalelerini yıkmak ve bu Batınî fırkasını ortadan kaldırmak için geldik. Eğer siz, bize katılıp asker, zahire ve harp malzemeleri yardımında bulunarak bu planımızda bize uyarsanız, saraylarınız ve ordularınıza sahip olarak memleketinizde emin kalacağınıza ve size dokunmayacağıma dair söz veriyorum. Fakat aksini yaparsanız, Allah'ın izniyle bu planımı tamamladıktan sonra, üzerinize yürüyeceğim, ileri süreceğiniz hiçbir mazereti kabul etmeden memleketinizi tahrip edeceğim."⁽³⁰⁾

Bu mektuplar, İran'daki mahallî hükümdarlara ulaşınca, derhal çeşitli hediyeler alarak Hülagu'yu karşılamaya çıktılar. Irak'tan, Horasan'dan, Azerbaycan'dan ve Gürcistan'dan elçilik hey'etleri geldi. Hülagu, onları çok iyi karşıladı. Daha sonra Hülagu, Ceyhun Nehri'ni geçti ve Tus bahçelerinde konakladı. Oradan da İsmailiyye taifesinin kalelerine doğru ilerledi. İki taraf arasında, İsmaililer'in yenilgisiyle biten bir savaş yapıldı. Hülagu, İsmaililer'in lideri Rukneddin Hür-Şah'ı esir aldı ve öldürdü.

Hülagu, İsmaili kuvvetlerini mağlup etti ve merkez olarak seçtiği Hemedân'a ulaştı. Sonra Abbasî Halifesi Musta'sım bi'llah'a İsmailiyye taifesiyile savaşması esnasında kendisine askerî yardımda bulunmadığı için onu kınayan bir mektup yazdı ve ondan:

1— "Kaleleri yıkmasını, hendekleri doldurmasını ve ülkeyi oğluna teslim etmesini,

2— Kendisini karşılamaya çıkmasını veya veziri Süleyman Şah ve İnşa divanı reisiyle mektup göndermesini" istedi.

Hülagu, mektubunu bitirirken, Halifeye öğütlere kulak verirse, ga-

(30) D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, III, 137-138.

zabından kurtulmuş olacağını, yoksa ordusunu, Harezm ve İran ordularını yenen Moğol orduları karşısında mağlup olmak için hazırlamasını bildirdi.⁽³¹⁾

Halife Musta'sım, cevabî mektubuna Şerefüddin b. Cevzi ile göndermişti. Halife bu mektubunda, "Hülagu'yu gururundan vazgeçip, memleketine geri dönmeye davet ediyordu. Bu mektupda şöyle yazmıştı: "sen kendini bütün âlemden üstün sayıyorsun ve emirlerinin, hâkimlerin emirleri gibi olduğunu zannediyorsun. Yapamayacağım bir şeyi benden nasıl istiyorsun? Aklınca, cesaretin ve ordunun kuvvetiyle bir yıldızı esir alabileceğini mi umuyorsun?" Halife mektubunun devamında halifelik şerefini anlatmaya başlamış ve şöyle demişti. "Milyonlarca süvari ve piyade seninle çarpışmaya hazırlanıyor ve onlar, benim bir işaretimi bekliyorlar. Nihayet intikam alma zamanı geldiğinde onlar, denizlerin suyunu bile kurutabileceklerdir."⁽³²⁾ Halife, mektubuna şu sözlerle son veriyordu: "Halkımın hendekleri ve kalelerinden sana ne? Dostluk yolunda yürü ve Horasan'a geri dön! Eğer savaşmak istiyorsan hiç bir saniye gevşeme ve savaşmaya kesin olarak niyetin varsa mazeret arama! Çünkü süvari ve piyadelerden oluşan binlerce askerim, en mükemmel şekilde kıyasıya döğüşerek savaşmaya hazır dırlar."⁽³³⁾ Şerefüddin b. Cevzî ve beraberindeki elçiler, halifenin bu mektubuyla birlikte bazı hediye ve armağanlar da götürmüşlerdi. Fakat Hülagu, bu hediyelere hiç önem vermedi. Halifenin kendisine gönderdiği mektupta bulunan ifadelerden gücendiğini belirtti ve şöyle dedi: "yüce Allah, bu kavmin kalbine ham hayaller atmış."⁽³⁴⁾ Halifeye cevaben onu tehdit eden bir mektup gönderdi. Bu mektupta: "Sen ecdadının yolunu terkettin. Savaş için hazırlan ve karşında kuvvetli bir ordu bekle. Eğer bizzat şeytan bütün desiseleriyle karşımda dursa bile, Allah'ın yardımıyla onu da yeneceğim."⁽³⁵⁾

Elçiler dönünce, Hülagu'nun tehditlerini ihtiva eden cevabını alan halife, meseleyi veziri İbnu'l-Alkamî'yle görüştü ve onun fikrini sordu. Veziri kendisine, bol bol mal ve kıymetli eşyalar vermek suretiyle, Hülagu ile dostluk kurmasını önerdi ve şöyle dedi: Onu, hediyelerle başı-

(31) Reşîdeddin; Câmiu't-tevârih, 2. mücellled, I, 268.

(32) Quatremere, Histoire des Mongols, s. 335.

(33) Reşîdeddin, A.g.e., 2. mücellled, I, 269-270.

(34) İbnu'l-Esir, XI, 65; Reşîdeddin, A.g.e., II/1, 271.

(35) Quatremere, A.g.e., 339.

nızdan savmanız gerekir. Çünkü hazine ve defineler, ırzı korumak ve nefsi kurtarmak için toplanır. Dolayısıyla 1.000 yük kıymetli eşya, 1.000 tane güzel deve ve her türlü teçhizatıyla 1.000 tane soyla Arap atı göndermeniz gerekir. Bu hediye ve malları, zeki ve üstün yetenekli elçilerle göndermelisiniz. Ayrıca Hülagu'dan özür dileyerek onun namına hutbe okumayı ve para bastırmayı kabul etmeniz gerekir.”⁽³⁶⁾

Halife, başlangıçta bu görüşü kabule meyletmişti. Fakat, “Küçük Düveydar” ünvanıyla tanınan ve Vezir İbnu'l-Alkami'ye düşmanlık besleyen Mücahiddüddin Aybek, bazı komutanları kendi tarafına çekmişti. Bunlar, halifeye bir mektup gönderdiler. Mektupta, vezirin bu görüşü sadece şahsi menfaatini korumak için ileri sürdüğünü ve onun böyle yapmakla kendilerini Moğollar'ın eliyle felâkete sürükleyeceğini belirttiler. Ayrıca halifeye, Hülagu tehlikesini defetmek için tedbir almasını ve onun elçilerini yakalayıp mallarını alarak onlara işkence yapmasını tavsiye ettiler.⁽³⁷⁾

Böylece, Hülagu ve Halife Musta'sım arasındaki karşılıklı mektuplar, savaşı kaçınılmaz bir hale getirmekten başka bir işe yaramadı. Hülagu, Bağdat yolu üzerindeki şehirleri istilâ etmeyi gerekli görmüştü. O, herhangi bir zorlukla karşılaşmadan Bağdat'a gidebileceğine kesinlikle inandıktan sonra, Moğollar'ın herhangi bir şehre saldırmak istedikleri zamanki âdetlerince, müneccimlerin görüşüne başvurdu. Halifeye acıyan Sünnî müneccim Hüsameddin, Hülagu'yu bu kararından caydırmak için uğraştı ve ona şöyle dedi: “Bu ana kadar, Abbâsî oğullarına düşmanlık yapmak ve Bağdat şehrine saldırmak cesaretinde bulunan bütün hükümdarları, saltanatı çökmüş ve hayatı son bulmuştur. Eğer hükümdar, benim nasihatlarımı dinlemez ve kendi fikrine göre hareket ederse, bu hareketi, altı müsubetin meydana gelmesine sebep olur. Bu musibetler, atların ölmesi, askerlerin çeşitli hastalıklara yakalanması, güneşin doğmaması, yağışın kesilmesi, bütün dünyayı zor duruma düşürecek depremlerin olması ve yeryüzünün çöle dönüşmesidir.”⁽³⁸⁾

Ancak, din, ahlâk, idari müesseseler ve astronomi alanlarında yazmış olduğu eserleriyle meşhur Nasîrüddin-i Tûsî'ye gelince, o, Bağdat'a sal-

(36) Reşîdeddin. a.g.e., II/II, 281.

(37) A.g.e., II/II, 282.

(38) D'ohsson, III, s. 224-225.

dırmanın zarûri olduğuna inanan Moğol emirlerini destekledi ve Hila-fet merkezinin düşmesinden sonra büyük felâketlerin meydana geleceğinin doğru olmadığını söyledi. Bu konuda Hülagu'ya söylediği bazı söz-leri şöyledir: “Hz. Peygamber (s.a.s.)’in ashâbının çoğu, dini müdafaa etmek uğrunda öldüler. Onların ölümüne rağmen, herhangi bir felâket meydana gelmedi. Birçok insan da, Abbasoğullarına karşı çıktılar on-lara da hiçbir zarar dokunmadı.” Nasîrüddin, bunlara Halife Emin’i öldüren Tâhir b. Hüseyin’i örnek olarak göstermişti.⁽³⁹⁾ Hülagu, Bağ-dat’ı istilâ edebilecek bir güce sahip olduğuna kesin olarak inanınca, He-medan’da ikamet ederken hazırladığı savaş planını uygulamaya koydu. Bu plan, Bağdat’ı her taraftan ordusuyla kuşatmaktan ibaretti. Komu-tanlarından biri olan Baycu’nun komutasındaki bir orduyu, şehrin batı tarafından saldırması için gönderdi. Kendisi de şehri doğu tarafından kuşatmak için bir grup askerle yürüyüşe geçti (656/1257). Şiraz Atabe-yi Ebubekir Sa’d Zengi, meşhur İranlı kâtip ve şair Sa’dî, Musul Ata-beyi Bedreddin Lü’lû, “Tarih-i Cihangûşa” adıyla tanınan meşhur ta-rih kitabının yazarı ve özel kalem müdürü Ata Melik Cüveynî ve meş-hur astronom ve hekim Nasîrüddin Tûsî gibi pekçok Müslüman emir ve alim onunla birlikte bulunuyordu.⁽⁴⁰⁾

Hülagu, Hemedan’a 20 fersah uzaklıkta bulunan Dinever şehrine ulaşmak üzereyken, Abbasi halifesinin elçisi Şerefüddin b. Cevzî ile kar-şılaştı. Halife, onunla Hülagu’yu tehdit eden ve şayet memleketine dö-nerse kendisine yıllık cizye vergisi ödeyeceğini vaadeden bir mektup gön-dermişti. Ne var ki, Hülagu, halifenin mektubunda bulunan tehdit ve vaatlere önem vermedi ve halifenin elçisiyle alay ederek şöyle dedi:

“Biz uzun bir yol kat’ettik, halifeyi görmeden nasıl döneceğiz? Onun huzuruna çıkmak ve onunla konuşmak şerefini kazanacağız. Sonra emir-lerine itaat edecek ve derhal geri döneceğiz”

Hülagu, yürüyüşe devam etti ve Baycu’ya acele Dicle Nehri’ni ge-çip batı tarafından Bağdat’a hücum etmesi için emir verdi. Baycu’nun kuvvetleri bu nehirden geçtikten sonra, iki ordu arasında savaş başladı. 656/1258 yılının Muharrem ayı, onuncu gününde Abbâsî ordusu hezi-

(39) A.g.e., III, s. 226

(40) Browne, II, 283.

mete uğradı. Baycu, askerleriyle Bağdat'ın batı tarafını istilâ etti. Şehrin Diche Nehri kıyısında bulunan mahallelerine indi ve oradaki bütün semtleri hâkimiyeti altına aldı.

Abbasi ordusu, şehre batı taraftan hücum eden Moğollarla meşgul olduğu için doğu tarafından saldıran Hülagu, meydanı boş bulmuştu. Hanikin'deki ordugâhını terkedip Bağdat'a doğru ilerlemeye devam etti. Bazı tarihçiler tarafından, ortalığı kaplayan çekirge sürülerine benzetilen kalabalık ordusuyla, Bağdat'ın doğusunda ordugâh kurdu. İbn Kesir'e göre; bu Moğol ordusunun mevcudu 200 bin civarındaydı.⁽⁴¹⁾ O sırada Baycu komutasındaki Moğollar'ın kendilerini şiddetle cezalandıracağından korkan Bağdat'ın batı kesimi halkının çoğu doğu yakasına sığınıyordu.

İbn Tabâtabâ bu konuda şöyle diyor:

“İnsanlar Düceyl, İshak, Nehru Melik ve Nehru İsa istikametinden kaçarak, kadınları ve çocuklarıyla birlikte şehre girmeye çalıştılar. Hatta bazan erkek veya kadınlar, sözkonusu nehirleri geçmek için kendilerini suya atıyorlardı. Kaptan küçük nehir ücret gemisiyle bir kimseyi nehrin öbür yakasına geçirmek için ücret olarak bir altın bilezik veya bir Zerkeş malı elbise veya birkaç dinar alıyordu. 30 bin süvariden fazla olan hükümdarın (yani Hülagu'nun) ordusu Düceyl'e varınca, Abbasi halifesi ordusunun öncü birlikleri, Mücahidüddin Aybek komutasında onun karşısına çıktı. Halifenin ordusu çok küçüktü. Bağdat'ın batısında şehre yakın bir yerde, ordular karşılaştılar. Başlangıçta halifenin ordusu üstünlük sağlamıştı. Ancak tekrar hücum eden Hülagu ordusu, bir kısmını öldürmek ve kalanları da esir almak suretiyle halifenin askerlerini yok ettiler. Bu saldırı esnasında, geceleyin açtıkları bir kanal Moğollar'a çok yardımcı olmuştu. Zira bu sayede akıtılan su, dağılıp kaçan askerlerin önünü bataklık haline getirmişti. Bu nedenle, kendini suya atan veya karadan Şam'a doğru kaçabilenlerden başka kurtulan olmadı. Mücahidüddin Aybek, bir grup askeriyle kurtulmayla muvaffak olmuş ve Bağdat'a kaçmıştı. Baycu, ilerlemeye devam ederek batı tarafından Bağdata girdi. Dicle sahilinde bulunan Tac sarayının karşısında karargâh kurdu. Askerleri Bağdat'ın mahallelerine dağılıp etrafi incelediler.

(41) el-Bidâye ve'n-nihâye, XIII, 200.

Baycu, birkaç gün, Tac sarayının hizasındaki karargâhında kaldı. 656/1258 yılı Muharrem ayının 4'üne rastlayan Perşembe gününde Doğu Bağdat'taki Yakuba Geçidi üzerinden korkunç bir toz bulutu yükseldi ve bütün şehri kapladı. Bağdat halkı bu toz bulutundan heyecana kapıldılar, onu seyretmek üzere damların üstüne ve yüksek yerlere çıktılar. Nihayet atmosferi kaplayan ve Bağdat'ı her taraftan kuşatan toz bulutu kalkınca, bu tozu yükselten Moğol sürüleri, at ve katırları üzerinde silahlarını kuşanmış bir halde göründüler. Moğol askerleri, Bağdat'ı her taraftan kuşattılar. Savunmaya geçen halife ordusu, 656/1258 yılı muharrem ayının 19. gününe kadar dayanabildi. Halk ne olup bittiğini bile hissetmeden Kelvâzâ kapısı tarafında bulunan "burcu'l-acemî" ismindeki burc üzerinde Moğol bayraklarının dalgalandığını gördüler. Bu burc, Bağdat surlarının en alçak burcuydu. Hülagu ordusu, surlara hücum etti, detayını bir yana bırakalım, özetle anlatıldığında bile dinlemeye dayanılamayacak katliam, yağmacılık ve görülmemiş işkenceler yaptılar.

Anlatamayacağım şeyler oldu. Olaylar hakkında bir şey sorma! Olanları sen tahmin et.'⁽⁴²⁾

Bunlar, "el-Fahri" adlı eserin yazarının büyük felâketten 44 yıl sonra (yani kitabını bitirdiği 701/1301 tarihinden önce) Bağdat istilâsı hakkında verdiği bilgilerdir. Browne'un söylediği gibi, bu eserin yazarı İbn Tabataba, istediğini yazan ve dilediği şekilde kaydeden bir yazar değildir. Aksine o, Hülagu'nun torunu Gazan Han zamanında, bir Moğol'un idaresi altında yaşadığının farkında olarak yazan bir müellifti.⁽⁴³⁾

Halife Musta'sım, Moğollar'ın Bağdat'a girmelerinin artık kaçınılmaz olduğunu görünce, teslim olmaya karar verdi. Teslim olup savaşı durduracağını bildiren mesajını elçisi Şerefüddin b. Cevzî vasıtasıyla birçok kıymetli hediyelerle birlikte Hülagu'ya gönderdi. Ne var ki, birkaç gün geçmeden Moğollar, yalan vaatle halifeye tuzak kurdular. İbn Kesir'e göre, Vezir İbnu'l-Alkami, arkadaşları ve özel adamlarıyla birlikte Hülagu ile bir görüşme yapmıştı.⁽⁴⁴⁾ Yapılan plana göre, İbnu'l-

(42) el-Fahri fi'l-âdâbi's-sultaniyye, s. 296-298.

(43) Browne, Tarihu'l-edeb fi İran, II, 587.

(44) el-Bidâye ve'n-nihâye, XII, 201.

Alkami, halifeye haraç gelirini ortak olarak paylaşmak teklifiyle Hülagu'nun huzuruna bizzat gitmesini tavsiye etti.

656 yılının Safer ayının 4'ü Pazar günü (10 Şubat 1258) Halife, yanında büyük oğlu Ebu'l-Abbâs, ortanca oğlu Ebu'l-Fazl Abdurrahman ve küçük oğlu Ebu'l-Menâkib Mübarek olduğu halde, kadılar, fakihler, şeyhler, emirler ve şehrin ileri gelenlerinden üçbin kişilik bir grupla birlikte Hülagu'yu karşılamaya çıktı. Bu kabile Hülagu'nun bulunduğu eve yaklaşıncâ, halifenin yanında sadece 17 kişinin kalmasına müsaade edildi, diğerlerinin Hülagu'nun huzuruna çıkmasına izin verilmedi. Hülagu'nun huzuruna getirildiği esnada halifenin telâşlandığı açıkça görünüyordu. Hülagu, ona şöyle dedi: "Sen ev sahibisin, biz de misafiriz. Bize lâyük olan ikramı yap." Halife o kadar korkmuş ve telâşlanmıştı ki, hazinelerinin anahtarlarını koyduğu yeri tanıyacak durumda bile değildi. Dolayısıyla birkaç kilidin kırılmasını emretti. Hülagu'ya 2.000 elbise, 10.000 dinar, çok miktarda mücevherat ve kıymetli eşyalar takdim etti. Hülagu, bu hediyelere iltifat göstermedi ve hepsini komutanlarına verdi. Sonra halifeye şöyle dedi: "dışarda olan mallarını ortaya çıkardın, onlar bizim kullarımızın hakkıdır. Fakat ben, sahip olduğun definelerden bahsediyorum. Definelerin nerede? Neler var?" Bunun üzerine halife, sarayın avlusunda altında dolu bir havuzun bulunduğunu itiraf etti. Gösterdiği yeri kazdılar; gerçekten havuz altınla doluydu. Bu altınlar, herbiri yüz miskal ağırlığında olan külçeler halindeydi. Hülagu, sarayın kadınlarını saydırdı. Kadınlar, cariyeler ve hizmetçiler, 700 kişi kadardılar.⁽⁴⁵⁾

Daha sonra Hülagu, halifeden Bağdat halkına silahlarını bırakmalarını ve sayımları bahanesiyle sur dışına çıkmaları için emir vermesini istedi. Bunun üzerine halife, silahlarını bırakmaları ve surlardan dışarı çıkmalarını bildirmek için yollarda halka seslenecek bir elçi gönderdi. Fakat halk, onun bu çağrısını kabul etmemişti. Bu durum karşısında Hülagu, ordusuna halk üzerine saldırı emri verdi. Böylece Moğol askerleri, Bağdatlıları en kötü bir şekilde öldürdüler. Hülagu, Bağdat'ın doğrusunda bulunan Me'muniyye sarayına yerleşti. Ordusuna, şehre girme izni verdi. Böylece Moğol askerleri, tam bir haf-

(45) Reşîdeddin, a.g.e., II/II, 291, 292.

ta boyunca Bağdat'ta akla gelebilecek her kötülüğü yaptılar. Kubbele-
rindeki altınları almak için Bağdat camilerini yıktılar. Saraylarda bulu-
nan eşsiz kıymetli eserleri soydular. Kütüphanelerinde bulunan kıymet-
li kitapların çoğunu yok ettiler ve Bağdat âlimlerinin çoğunu öldürdüler.⁽⁴⁶⁾ Moğollar, 40 gün boyunca Bağdat halkından yakaladıklarını öl-
dürdüler. Bu zaman süresi içinde, onların mallarını soydular. İlim eh-
linden birçok kimseyi imamları ve Kur'an hafızlarını öldürdüler. Böy-
lece camiler, medreseler, zaviyeler bütünüyle tahrip edildi. Şehir aklını
bozmuş ve şuurunu kaybetmiş küçük bir grubun koştuğu boş bir sa-
ha haline geldi. Yollarda biriken cesetler birer küçük tepelik manzara-
sını arz ediyordu. Can güvenliği ilan edilince, yeraltındaki mahzenlerde
ve mezarlıklarda saklananlarla kuyulara ve sızlıklara gizlenenler, me-
zarlarından çıkan ölümlere benzer bir halde ortalığa çıktılar. Birbirlerini
tanımaz hale gelmişlerdi, hatta baba oğlunu, kardeş kardeşini bile tanı-
yamıyordu. Sonra bu olanların arkasından veba hastalığı yayıldı ve on-
ların hepsini biçti. Havalar bozuldu ve veba her tarafı kapladı.⁽⁴⁷⁾

Bu son derece üzücü olaylar, Halife Mustasım ve oğulları Ebu'l-
Abbas Ahmed ve Ebu'l-Fazl Abdurrah'ın öldürülmesi, küçük oğlu Mü-
barek ile üç kızkadışı Fatıma, Hatice ve Meryem'in esir edilmesiyle nok-
talanmıştı. Moğollar'ın, Bağdat istilâsından sonra öldürdükleri insan-
ların sayısı hakkında tarihçiler ihtilâfa düşmüşlerdir. Bazılarına göre 800
bin kişi öldürülmüştür. Sübki ise 900 bin olarak tahmin eder⁽⁴⁸⁾ İbn Ke-
sir'e göre ise; boğulan ve kaçanlar hariç, katledilenlerin sayısı bir mil-
yon 800 bine ulaşır.⁽⁴⁹⁾ Bu şehrin, sözkonusu felâkette, halkının çoğu-
nu kaybettiğinde ve Mansur tarafından kurulup Abbâsî Devleti'nin baş-
kenti yapılmasından beri, halifelerin çabalarıyla toplanan bütün kül-
tür ve sanat servetini kaybettiğinde hiç şüphe yoktur.

Bağdat'ın düşmesiyle, Abbâsî Devleti ve takriben beş asırdan beri
İslâm âlemini gölgesinde yaşatan Hilafet de sona ermişti. Bundan son-
ra Bağdat, İslâm ülkesinin merkezi, servet ve bolluk kaynağı ve âlimle-
rin Kâbesi olma özelliğini kaybetti. Bağdat'taki İslâm medeniyeti gibi
parlak bir medeniyetin, bu kadar kısa sürede silinip kaybolduğunu tarih

(46) Bkz. Browne, lit. of. Persia, II, 463, vd. Arapça terc. s. 586.

(47) İbnu'l-Kûti, el-Havâdisu'l-Câmi'a fi a'yânî'lmieti's-sâbi'a, s. 330, 331.

(48) Tabakâtu's-Şâfi'yye, s. 115

(49) el-Bidâye ve'n-nihâye, XIII, 202.

bir daha kaydetmemiştir. Abbâsiler'in başkenti, sömürücülük alevleri tarafından yutulan bir lokma olmuş ve dökülen kanlarda boğulmuştu.

Hülâgu, Bağdat'tan ayrılmadan önce, Halife Câmîi ve Musa Kâzım'ın kabrinin tamir edilmesini emretmiştir.⁽⁵⁰⁾

Abdülmu'min b. Abdulhak (öl. 739/1338), Yakut el-Hamevî (629/1229)'nin eseri üzerine yazdığı ve "Merâsîdü'l-İttıla alâ esmâ'îl-emâkin ve'l-bika li Yakut el-hamevî" adını verdiği kitabında, Bağdat'taki Moğol tahribatını geniş olarak anlatmıştır. Abdülmu'min, bu kitabını takriben 700/1300 tarihinde derlemiş, daha sonra bazı ilâveler yapmış, kitap 4 cilt olarak 1835'de Londra'da neşredilmiştir. Müellif, bu kitabının birinci cildinde (s. 163), kendilerinden önceki sultanlar tarafından yaptırılan şeyleri yıkan İranlı, Türk ve Moğol ordularının yaptıkları tahribattan bahseder.

Halife Musta'sım'ın veziri İbnu'l-Alkamî'nin, Bağdat'ın teslim edilmesi hususunda oynadığı rol hakkında tarihçiler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bazılarına göre bu vezir, Moğol telikesine karşı halifeyi uyarak onlarla savaşmak için hazırlık yapmasını tavsiye etmiş ve Moğol tehlikesine karşı tedbirler almıştır. "el-Fahri" yazarının vassfettiğine göre "O, en önemli şahsiyetlerden ve en akıllı devlet adamlarından biri idi." Ancak halifenin bazı yakınları, Moğolları küçümseydiler ve vezirinin, asker toplamak ve onları çeşitli silahlarla donatmak için tahsis edilecek paradan faydalanmak gayesiyle Moğol tehlikesini abarttığını söylediler ve buna halifeyi inandırdılar. Cüzcanî ise "Tabâkatu Nasiri" adlı kitabında; bu veziri, Bağdat şehrini savunacak muhafız birliklerinin sayısını azaltmak ve halifenin büyük oğlu tarafından Şii'lere yapılan zulmün intikamını almak için, halifeyi teslim olmaya teşvik etmekle itham ediyor. İbnu'l-Alkamî'nin, Hülâgu'nun veziri ve kendisi gibi Şîf mezhebine mensup olan Nasiruddin Tusi ile Bağdat'ı Moğollar'a teslim etmek için anlaşmış olduğunu belirtiyor. İbn Kesir, bu konuda daha fazla ileri giderek: "Vezir İbnu'l-Alkamî ve Şîf yakınlarının, sulhun devam edemeyeceğini bahane ederek Hülâgu'ya halife ile anlaşma yapmamayı tavsiye ettiklerini ve hattâ halifeyi öldürmesinin iyi olacağını ifade ettiklerini" belirtir. Bu tarihçi, clayın, Bağdat'ın Moğollar tarafından istilâ edilme-

(50) Bkz. Le Strange, Baghdad During the Abbasid Caliphate, 343.

sinden önce evleri yağma edilen Şîîlerle Sünniler arasında mevcut olan düşmanlıktan dolayı meydana geldiğini de ileri sürmüştür.⁽⁵¹⁾ Süyutî'nin de belirttiğine göre ise Vezir İbnu'l-Alkami'nin kini o kadar artmıştı ki, Moğollarla mektuplaşarak, onlara Irak'a gelip Bağdat'ı fethederek Abbasî devleti'ni ortadan kaldırmalarını ve Abbasî Hilafetinin enkâzları üzerine Alevî bir hilafet kurmalarını teşvik etmiştir.⁽⁵²⁾

Ne var ki, bu görüşleri, aşağıdaki tarihi gerçeklerle bağdaştırmak mümkün değildir. Çünkü Moğollar'ın Bağdat'ı istilâsı, Kuzey Çin, Orta Asya, İran, Gürcistan, Kafkasya, Rusya, Polonya ve diğer ülkelerin fethini gerçekleştirmiş olan Moğollar'ın imparatorluk hudutlarını genişletmeye yönelik siyasî planlarının bir bölümüdür. Buna ilâve olarak, Moğollar'ın Bağdat halkından Sünnî'leri öldürdükleri gibi, Bağdat'ta bir Şîî mahallesi olan Kerh semtindeki Şîî'leri de öldürdüklerini söylemeliyiz.⁽⁵³⁾ Her ne kadar Moğollar, İbnu'l-Alkami'yi başlangıçta yanlarına almışlarsa da, sonunda ondan da kurtulmuşlardır. Çünkü, Halife Musta'sım'ın öldürülmesinden 3 ay geçmeden o da öldü. Gözetilmesi gereken bir husus şudur: İbn Tabataba Şîîliğinde ifrata gittiği gibi, Cüzcanî Sünniliğinde ondan daha aşırı gitmiştir. Diğer taraftan, Vezir İbnu'l-Alkami, kitapları aşırı derecede sevmek, alimler ve ediplere fazla ilgi göstermekle tanınmıştır. Hatta onun kütüphanesinde onbinlerce ciltlik değerli kitaplar bulunuyordu. Birçok şair divanlarını ona hediye etmişlerdi.⁽⁵⁴⁾ İbn Tabataba'nın da belirttiği gibi O, devlet malına zarar vermekten sakınan ve onu gerektiği yerin dışında kullanmaktan korunan ve kaçınan bir vezirdi.⁽⁵⁵⁾

(51) el-Bidaye ve'n-nihâye, XIII, 201.

(52) Tarihu'l-hulefa, s. 308 vd.

(53) Sübki, Tabakâtü's-Şâfi'iyye, V, 110.

(54) Browne, Tarihu'l-edeb fi İran, tercüme, II, 589.

(55) Bkz. el-Fahri fi'l-adâbi's-sultaniyye s. 299-300.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ABBASİ HİLAFETİNE TABİ OLMAYAN MÜSTAKİL MÜSLÜMAN DEVLETLER

1. GURLULAR

A. Gurluların Ortaya Çıkışı:

Gazne Hanedanının yıldızı batmaya yüz tutmuştu. Büyük Selçuklu Sultanı Sencer devri, bu ailenin son halkasının dağılı Gurlular tarafından ortadan kaldırıldığını gördü. Gurlular, Firûzkûh'un cesur Afganlılarıdır. Gurluların ortaya çıkmaya başladığı sırada Zahirüddeve İbrahim (451-492/1059-1099) Gazneliler tahtına yeni oturmuştu. Bu sultan, cesareti ve sertliğiyle tanınıyordu. Nitekim onun devrinde Gazne'de, büyük bir ekmek kıtlığı görülmüş, fırıncılar fırınlarını kapatmışlardı. Fakirler zor durumda kalarak sultandan yardım istediler. Sultan ekmekçileri aramak için bazı kimseleri gönderdi ve onlardan buğdayın azalmasının sebebini sordu. Onlar, büyük fırın sahibinin fiyatları yükseltmek için un stoku yaptığını bildirdiler. Sultan, stok yapıp ekmek kıtlığına sebep olan bu şahsın fillerin ayağının altına atılmasını ve bu şekilde öldürülmesini emretti. Büyük fırın sahibinin ölümünden sonra, sultan, onun cesedinin fil'in dişlerine asılıp şehirdeki ceddelerde ibret için dolaştırılmasını emretti. Arkasından fırınlarını kapatan tüm ekmekçilerin akibetinin böyle olacağını bildiren bir ferman çıkarttı. Nizamülmülk, o gün akşam olmadan, her ekmek satıcısının dükkânının önüne 50 miktaf (yaklaşık 5.000 rıtıl) ekmek konulduğunu ve ekmeğin çoğalması nedeniyle, insanların bu ekmeklerin çoğunu alamadıklarını anlatmıştır.⁽¹⁾

Gazne Sultanı Zahirüddeve İbrahim, 492/1099 tarihinde ölünce, oğlu III. Mesud (492-508/1099-1144), onun yerine geçti. Sonra sırasıyla

---

(1) Siyasetnâme, s. 42 (Browne, II, s. 305'ten naklen)

la oğulları Şîrzâd (508-509/1114-1116), Arslan Şah (509-511/1116-1118) hüküm sürdüler. Zayıflayan Gazne Devleti, 547/1152 yılının sonuna kadar varlığını devam ettirdi. Sultan Behramşah'ın saltanatı, başına gelen bir felâketle son bulmuştu. Şöyle ki: 529/1135 yılının Zilkade ayında metbûu Selçuklu Sultanı Sencer, Behram'ın halka zulmettiğini ve onların mallarını zorla aldığını haber almıştı. Onun kendisine bağlılığından ve verdiği sözleri yerine getirmedeki samimiyetsizliğinden de şüphelenmişti. Sencer, bu nedenle Gazne üzerine yürüdü.⁽²⁾ Kış gelmiş, havalar şiddetle soğumuştu. Şiddetli yağmurlar yağmaya başladı. Sultan askerlerine yiyecek, hayvanlarına yem temin etmekte çok güçlük çekti. Bu şartlara rağmen yoluna devam eden Sencer, Gazne'ye yaklaşıncı, Behramşah, şefkat dilemek ve suçunu affetmesini istemek için ona elçi gönderdi. Sencer, huzuruna bizzat gelerek tekrar itaat ettiğini bildirmesi şartıyla, kendisini affedeceğini bildiren bir mektup yolladı. Bunun üzerine Behramşah, Sencer'in emrine boyun eğdi. Fakat Sencer'in ordugâhına yaklaşıncı korkuya kapıldı ve geri kaçtı; fakat Gazne'ye uğramadı. Sencer ise, Gazne'ye doğru ilerledi, şehre girdi ve vergiyi toplatırdı. Behramşaha onu kınayan, ona bir kötülük yapmak istemediğini ve memleketine de göz dikmediğini yeminle bildiren bir mektup gönderdi. Bu mektubunda Gazne üzerine sadece onu te'dip etmek ve itaat altına almak için geldiğini belirtiyordu. Behramşah, Sencer'den özür diledikten sonra, korkudan huzuruna çıkamadığını ve sultandan korkan kimsenin kınanmayacağını bildiren bir cevap gönderdi. Ayrıca bu mektubunda, kendisini affetmesi için sukana yalvardı. Sencer, ona gönderdiği cevabında ülkesini kendisine geri vereceğini bildirdi ve Gazne'yi terkederek memleketine geri döndü. 530/1136 yılının Şevval ayında Belh'e ulaştı. Behramşah da Gazne'ye döndü⁽³⁾

Oniki yıl sonra, Behramşah, damadı Kutbeddin Muhammed Gurî'yi bir suikastle öldürmüştü. Kutbeddin'in kardeşleri Seyfeddin Suri ve Alâeddin Hüseyin 543/1148 yılında Behramşah'tan öc almak için hare-

(2) İbnu'l-Esir'in (el-Kamîl, II, 190, 191) belirttiğine göre; Gazne, 510/1116 tarihinde Sencer'in hâkimiyetini tanımıştı. Alparslan oğlu Behramşah, Sencer'den yardım istemiş ve Gazne'ye gelmesini teklif etmişti. Behramşah'ı destekleyen Sencer'in ordusu, Arslanşah'ın ordusunu yendi. Hindistan'da İslâmî fetihler sahibi dedesi Gazneli Mahmud'un tahtına Behramşah'ı oturttu.

(3) İbnu'l-Esir, el-Kamîl, XI, 67.

kete geçtiler ve onu Gazne'den kovuldular. Behramşah, Hindistan'a kaçmaya mecbur olmuştu. Seyfeddin Surî, kardeşe Alâeddin'in naibi olarak Gazne'nin idaresini üzerine aldı. Ne var ki, ertesi kış mevsiminde Seyfeddin'e karşı da bir tuzak hazırlanmış, yollar karla dolunca, Behramşah, memleketine geri dönmek üzere çağrılmıştı. Gazne'ye dönen Behramşah, Seyfeddin Surî'yi gâfil yakaladı, yüzünü siyaha boyayıp, bir ineğe bindirdi ve bu haliyle onu halka teşhir için sokaklarda gezdirdi. Sonra Seyfeddin asılarak veya çarpmıha gerilerek öldürüldü.⁽⁴⁾ İbnü'l-Esir'in⁽⁵⁾ belirttiğine göre, Alaeddin Hüseyin Gûri (544-551/1141-1156), Gazne'ye döndü ve şehri tahrip etti. 543/1148 yılı Gurlular Devleti'nin kuruluş yılı sayılır. Çünkü bu tarihten itibaren Gurlular'ın gücü artmış, itibarları yükselmiş ve dağlık bölgeden inmişlerdir.

B. Alaeddin Hüseyin Gûri

Alaeddin Hüseyin Gûri, Behramşah'ın ölümünden üç yıl sonra, onun yerine geçen oğlu Hüsrevşah zamanında 550/1155 yılında Behramşah'ın kendisine yapmış olduğu kötülüklerin intikamını almak için Gazne halkını şiddetli bir şekilde cezalandırdı. Onun Gazne şehrini yağmalaması, Gazneli Mahmud, Mes'ûd ve İbrahim'in saraylarını yıkması ve almış olduğu "es-Sultanu'l-muazzam" veya "Melikü'd-dünya ve'ddin cihan-sûz" ünvanları, 3 gün boyunca Gurlu yağma ve tahribine maruz kalan mamur Gazne şehrinin ne derece kötülöklere sahne olduğunu açık bir şekilde gösterir. Ancak şehrin maruz kaldığı bu felâketlere rağmen, kültüre karşı bir cinayet işlenmemişti. Bilâkis Gurlular, edebiyata önem verdiler. Nitekim, Semerkantlı Nizâmî Arûzî'nin belirttiğine göre ⁽⁶⁾ Alaeddin Gûri, Gazne'yi yağmalama ve binalarını yıkma emrini verince, Gazneli Mahmud, Mes'ûd ve İbrahim için yazılmış methiyeleri altın karşılığında satın almış ve bunları kütüphanesinin dolaplarında saklamıştır. Bu şehirde Gurlu askerlerinden hiçbirî hükümdarları Alaeddin Muhammed'i veya sonrakileri "sultan" olarak isimlendirmeye cür'et ede-

(4) A.g.e., XI, 67.

(5) A.g.e., XI, 66, 67.

(6) A.g.e., XI, 67. Browne, II. 306; Nizâmî Aruzî, Char makâle (Browne, bu kitabı İngilizceye tercüme etmiştir). Arapça terc. 36 vd.

medi. Halbuki, bizzat hükümdar Alaeddin, Firdevsî'nin "Şehnâme"de söylediği şu sözlerini okuyordu:

"Emzirilen çocuğun beşikte konuştuğu ilk sözü (Gazneli) "Mahmud"dur. O, vücuduyla filin saldırganlığını, ruhuyla Cebrail'in ilmini, eliyle bahar yağmurunu ve kalbiyle Nil Nehrini temsil eder.⁽⁷⁾ Dünya hükümdarı Mahmud, su kaynağında kurt ve kuzuyu bir araya getiren sarsılmaz kuvvet sahibidir."⁽⁸⁾

Alaeddin Gûri, kuvvetlenince ve hâkimiyeti genişleyince, geniş Gûr ülkelerine valileri tayin etti. Tayin ettiği valiler içinde, kardeşi Bahaeddin Sam'ın iki oğlu Gıyaseddin Muhammed ve Şihâbeddin Muhammed de vardı. Bunlar, adaletleri ve güzel davranışlarıyla halkın gönlünü kazandılar. Onların namı her tarafa yayıldı. Her yerde bunlardan bahsedilir olmuştı. Devlet ricalinden bazıları, bunu çekemediler ve onlara karşı gizlice kin beslemeye başladılar. Amcaları Alaeddin Hüseyin'in kalbini, o ikisine karşı kinle doldurdular. Her iki yeğenini, kendisini öldürmek ve memleketini istilâ etmek için plânlar hazırlamakla ithâm ettiler. Bunun üzerine Alaeddin, yeğenlerini yanına çağırınca, onlar, kötü niyetli kişilerin kendileri için çevirdikleri entrikadan haberdar olduklarından, amcalarının huzuruna çıkmaktan çekindiler. Bu durum karşısında amcaları, onların üzerine bir ordu gönderdi. Fakat bu ordu iki kardeşin kuvvetleri tarafından hezimete uğratıldı. Bu olaydan sonra Gıyaseddin ve Şihâbeddin, amcalarına karşı açıkça isyan ettiler, idareleri altında bulunan merkezlerde hutbelerden onun ismini çıkardılar. Alaeddin, onların üzerine bizzat yürümekten başka çare bulamadı. Fakat yine yenildi ve esir edildi. Buna rağmen yeğenleri, ona karşı iyi davrandılar, onu tahta oturttular ve bizzat onun hizmetini yaptılar. Böylece tekrar onun sevgisini elde ettiler. Hatta o, bir kızını hemen Gıyaseddin'le evlendirdi ve onu kendisine velaiht olarak tayin etti.

(7) Mağriplilerin, Senegal ve Nijer nehirlerine "Nil" adını verdikleri gibi Ortadoğu'daki nehirlere de yine Nil Nehri'ne benzetilerek umumiyetle "Nil" ismi verildi.

(8) Yani o, kuvvetli ve cesur olmasıyla, kötü insanları zelil kılmıştı. Hatta zayıf insanlar, kötülerin gücünden korkmaz bir hale gelmişlerdi. Firdevsî, "Sultan, kuzuyu kurdun yanında yürütebilir." şeklindeki sözüyle bunu kasdetmiştir.

Gurlular (543-612/1148-1215)

1. İzzeddin Hasan
(Afganistan ve Hindistan)

1. Kutbeddin Muhammed
Gur ve Gazne'ye yakın
olan Firuzkûh
şehrinin hükümdarı
(Behramşah tarafından
öldürüldü)

2. Seyfeddin Suzi
(Gur-Gazne hüküm-
darı 543-544/1148-1149)
544/1149'da Behramşah
tarafından öldürüldü.

3. Alaeddin H
(Gur 544-556/
Gazne 550-556)
4. Seyfeddin M
(Gur, 556-558/

Şücâuddin Ebu Ali

1. Fahreddin Mesud Bamiyan (550/1155)

10. Alaeddin Muhammed
(Gur ve Firuzkûh
599-603/1202-1206 610
da ikinci defa tahta
çıktı. Harezmsah'a
teslim oldu. 612/1215)

2. Şemseddin Muhammed
Hüsameddin Ali

5. Gıyaseddin M
(Gur 558/1163-
ölm. 599/1202)

3. Behaeddin Sam Abbâs
Bamiyan Valisi öl. 602/1205

7. Gıyaseddin M
(Büst 599/1202
Furuzkûh 602/1205
ölm. 605/1208)

Alaeddin Mahmud
(Gazne 602-603/1205-1206)

4. Celadeddin
602-609/1205-1212
Harezmsah tarafın-
dan öldürüldü

8. Bahaeddin S
(Gur ve diğer
şehirler 607/1208)

C. Gıyaseddin Muhammed — Gazneliler Devletinin Yıkılışı:

Alaeddin Hüseyin 556/1161 tarihinde öldü. İbnu'l-Esir'in de belirttiği gibi o, halkına karşı çok iyi davranan hükümdarlardan biriydi.⁽⁹⁾ Ölümünden sonra yerine oğlu Seyfeddin Muhammed (556-558/1161-1163) geçti. Onun zamanında, ülkede İsmailiye Mezhebinin propagandası canlılık kazandı ve bu mezhebe tabi olanların sayısı arttı. Bu hükümdar, onları memleketinden sürgün etti. Seyfeddin, komşu hükümdarlarla iyi ilişkiler kurdu ve onlarla hediyeleşti. Ne var ki, Seyfeddin Muhammed'in Gur hükümdarlığı çok sürmedi. Şöyle ki: Belh şehrinde bulunan Oğuzlarla savaşmak için, komutasındaki bir ordu ile Gûr Dağları'ndan yürüyüşe geçmişti. Bir gün, bir grup ilerigelen adamıyla ordugâhından ayrılmıştı. Oğuz emirleri bunu duydular ve onu aramaya koyuldular ve nihayet onu pusuya düşürdüler. Seyfeddin, onlarla çarpıştıysa da 558/1163 yılı Receb ayında bazı ilerigelen adamlarıyla birlikte Oğuzlar tarafından öldürüldü. Askerlerinin bir kısmı esir edildi, geri kalanlar da kaçıp memleketlerinde bulunan orduya katıldılar. Seyfeddin Muhammed öldürüldüğünde henüz 20 yaşındaydı.⁽¹⁰⁾

Seyfeddin Muhammed öldürülünce, tahta Gıyaseddin Muhammed b. Bahaeddin Sam oturdu. Gûr ülkesi minberlerinde, hutbe onun namına okundu. Yeni hükümdar durumunu sağlamlaştırdı, kalabalık bir ordu topladı. Bu orduyu kardeşi Şihabeddin'in komutasında Gazne üzerine gönderdi. Kardeşi, Gazne'yi Oğuzlardan geri aldı. Oğuzlar 15 seneden beri Gazne'yi ellerinde tutmuşlar ve şehir halkına çeşitli işkenceler yapmışlar, onları zulüm ve istibdad üzerine kurulan bir idareyle yönetmişlerdi. İyi ahlâkı ve adaleti ile tanınmış olan Şihabeddin, daha sonra Kirman'a doğru yürüdü. Sind Nehri'ni geçerek dağlık bölgedeki bazı şehirleri istilâ etti. Bu sıralarda Oğuzlar tekrar geri dönüp Gazne şehrini yeniden işgal ettiler.⁽¹¹⁾

Şihabeddin, 559/1164 yılında Horasanlılar ve Gûrlulardan oluşan büyük bir ordunun başında Sind Nehri'ni geçti ve Lahor'u kuşattı. Bu şehri, Gazneli Hüsrevşah (555-582/1160-1186)'ın elinden aldı. Esir aldığı Hüsrevşah'a iyi davrandı. Sonra kardeşi Gıyaseddin Muhammed,

(9) el-Kamil, XI, 109.

(10) A.g.e., XI, 118, 119.

(11) A.g.e., XI, 124.

Hüsrevşah'ın kendisine gönderilmesini istedi. Neticede Hüsrevşah, Gıyaseddin'in emriyle bir kalede öldürüldü. Böylece Lahor'da varlığını devam ettirmekte olan Gazne Devleti, 582/1186 tarihinde Şihabeddin Gûri tarafından ortadan kaldırılmış oldu. Gaznelilerin Hindistan'daki hükümranlılığı da zayıflamıştı. Bu devlet de, birkaç bağımsız İslâm devletçisi halinde parçalandı.⁽¹²⁾ İbnü'l-Esir'in de belirttiği gibi, "özellikle ataları Gazneli Mahmut başta olmak üzere Gazneli hükümdarlar, ahlâk ve davranış bakımından en iyi hükümdarlardan idiler. Nitekim Gazneli Mahmud'un yaptığı cihadlar herkesçe bilindiği gibi, ahiretini kazanmak için yaptığı çalışmaları da meşhurdur."⁽¹³⁾

Gıyaseddin Gûri'nin hükümranlılığı iyice yerleşmişti. Gün geçtikçe gücünü artırdı ve memleketini genişletti. Askerlerinin sayısını artırdı ve kendini ülkenin sultanı ilân edebilecek bir duruma geldi. Bunun içindir ki, onun Gûrlu hâkimiyeti altına girmiş Lahor'daki kardeşi Şihabeddin'e, minberlerde hutbeyi kendi namına okutması için emir verdiğini görüyoruz. Gıyaseddin Muhammed, önceleri sadece Şemseddin ünvanını kullanırken, "Gıyasu'd-dünya ve'd-din, mu'inu'l-İslâm ve Kasimu emiri'l-mü'minin = Dünya ve din işlerinde insanların yardımına koşan, İslâm'ın destekleyicisi, mü'minlerin emirinin ortağı" gibi ünvanlar aldı. Kardeşi Şihabeddin de, İzzeddin ünvanını almıştı.⁽¹⁴⁾

597/1200 yılında Gıyaseddin, Horasan'ı Harezmsah Muhammed'den geri almaya karar verdi. Bu maksatla Horasan üzerine gidip bölgenin merkezi sayılan Merv şehrini fethetmesi için kardeşi Şihabeddin'e haber gönderdi.⁽¹⁵⁾ Sonra, kendisi de sırasıyla Serahs, Tus ve Herat şehirlerini istilâ etti. Bu arada kardeşi Şihabeddin, kuvvetleriyle ona katıldı ve Nişabur'u fethetmesine yardım etti. Birlikte İsmâiliye fırkasının elinde bulunan bazı kaleleri kuşattılar ve ülkeyi onlardan temizleyerek bu bölgelerde, İslâmiyeti yaydılar. Ne var ki, Gıyaseddin ile kardeşi Şihabeddin arasında kavga başlamıştı. İbnü'l-Esir, bu ihtilâfı Kuhistan hükümdarının, Şihabeddin'i, aralarındaki anlaşmayı bozarak, memle-

(12) İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, 124.

(13) A.g.e., XI, 29.

(14) A.g.e., XI, 96.

(15) A.g.e., XII, 68, 69.

ketini kuşatması sebebiyle Gıyaseddin'e şikâyet etmesine bağlamıştır.⁽¹⁶⁾ Şihabeddin, İsmailiye kalesini kuşatmakla uğraşırken, kendisine gelen kardeşinin elçisi, ona Kuhistan'ı derhal terkedip oradan ayrılmasını, bildirdi. O, bu emri kabul etmedi. Elçi ise Gıyaseddin'in emrini yerine getirmek için kılıcını kınından sıyırdı ve Şihabeddin'in çadırının iplerini kesti. Bunun üzerine Şihabeddin, kızarak askerleriyle birlikte oradan ayrıldı. Gazne'de durmaktan çekinerek Hindistan'a gitti.⁽¹⁷⁾ İbnü'l-Esir, 595/1198 yılında meydana gelen olaylar arasında, Harezmşah Alaeddin Muhammed b. Tekiş'in, Gûrlular tarafından istilâ edilmiş olan Horasan topraklarını istirdat ettiğini zikreder.⁽¹⁸⁾

D. Gıyaseddin Muhammed'in Ölümü—Şahsiyeti:

Gıyaseddin Gûri, 599/1202 tarihinde öldü. O, ülkesinin sınırlarını genişletmişti. İbnü'l-Esir'in belirttiği gibi, savaşlarda muzaffer ve başarılı bir hükümdardı. Hiçbir birliği, hezimete uğramamıştır. Cömertti, sağlam bir akideye sahip olup çok sadaka veriyordu. Yollarda hanlar yaptırmış, gümrük vergilerini kaldırmıştı. Halkından hiçbir kimsenin malına dokunmamıştır. Ülkesinde kim ölürse, onun malını İslâm hukukuna göre mirasçılara taksim etmeleri için kadılarına teslim ediyordu. Herhangi bir şehre ulaştığında, oradaki fakihlere, takva sahibi ve dindarlara bol bol ihsanlarda bulunur, onlara hil'atler giydirdi ve her yıl onlara hazinesinden belirli ödemeler yapardı. Ayrıca fakirlere çeşitli mallar dağıtırdı. Huzuruna çıkan Hz. Ali soyuna mensup kişilere, şâirlere ve diğer kimselere ihsanlarda bulunuyor ve onları gözetiyordu.⁽¹⁹⁾ Edebiyat ve belagat'a düşkün; güzel yazısıyla meşhurdu. Hatta kendi hattıyla Kur'ân-ı Kerim istinsah ediyor ve onları yaptırdığı medreselere vakfediyordu. Gıyaseddin Muhammed, Şâfiî Mezhebinden olmasına ve Şâfiîler için camiler yaptırmasına rağmen, hiçbir mezhep taraftarlarını diğer mezhep taraftarlarına karşı tercih etmemiştir. Bilâkis, onlarla diğer mezheplere mensup olanları eşit tutuyordu. Rivâyet edildiğine göre o, Şâfiî fakihlerinden biri olan Muhammed b. Mahmud el-Merverûzi'nin etkisiyle mezhebini değiştirerek Şâfiî mezhebine geçmiştir. Gıyaseddin

(16) A.g.e., XII, 70.

(17) A.g.e., XII, 69, 70.

(18) A.g.e., XII, 72.

(19) A.g.e., XII, 75.

şöyle diyordu: “Hükümdarlar için mezheb taassubu çirkin bir şeydir.”⁽²⁰⁾

E. Şihabeddin Muhammed — Harezmsahlar ve Karahıtaylılar’a Karşı Yaptığı Savaşlar:

Gıyaseddin Muhammed, 599/1202 yılında ölmüştü. Kardeşi Şihabeddin, onun oğlu Mahmud’un tahta geçmesine engel oldu ve tahtı kendi eline geçirdi. Ancak, Mahmud’u Büst’e vali olarak tayin etti. Gıyaseddin’in bir kadın şarkıcısı vardı; ona âşık olmuş ve onunla evlenmişti. Şihabeddin, kardeşi Gıyaseddin’in Kuhistan’ın bir köyünü İsmailiyye fırkasından temizlemek için kuşattığı sırada Kuhistan hükümdarının şikâyeti sebebiyle kendisine yapmış olduğu düşmanca davranışı hâlâ unutmamıştı. Bu nedenle kardeşinin ölümünden sonra onun zikredilen karısını tutukladı, onu ve oğlunu şiddetli bir şekilde dövdürdü. Ona ve ailesine ait ne kadar mal ve mülk varsa hepsini müsadere etti. Onları perişan bir şekilde Hindistan’a sürdü. Hatta ölümlerinin mezarlarını bile kazdırdı.

600/1203 yılının Receb ayında, Harezmsah Muhammed, Herat şehrini Şihabeddin Gûri’nin kızkardeşinin oğlundan geri aldı. Şöyle ki: Aynı senede Şihabeddin Gûri, Hindistan fetihleri için, memleketinin başşehri olan Gazne’den ayrılıp Lahor’a hareket etmişti. Harezmsah Muhammed, bunu duyunca Herat’ı kuşattı. Bunun üzerine Şihabeddin, Horasan’a geri dönmekten başka çare bulamadı. Sonra Horasan’ın merkezi Merv şehrinin dış mahallelerine ulaşınca kadar yürüyüşünü sürdürdü. Şihabeddin’in ordusu ile Harezmsah’ın ordusu arasında savaş başladı. Ancak Harezmsah Muhammed, Maverâünnehir’deki Karahıtaylılar’dan yardım istemiş, onun bu isteğini kabul eden Karahıtaylılar, Gur üzerine taarruz etmişlerdi. Şihabeddin Gûri, onların saldırısından haber alınca, Harezmsah’la savaşı sürdürmekten vazgeçti ve memleketine geri döndü. Yolda 601/1204 yılı Safer ayında Karahıtay ordusunun öncü kuvvetleriyle karşılaştı ve onları hezimete uğrattı. Sonra kalabalık bir Karahıtay ordusu, aniden saldırıya geçti, Şihabeddin’i hezimete uğratıp onu esir aldı. Onun öldürüldüğüne dair bazı şayialar yayılmıştı. Ancak, askerlerinin çoğunu öldürüp bütün hazinelerini yağmalayan Ka-

(20) A.g.e., XII, 75, 76.

rahatlayılar, anlaşma yapıp onu serbest bıraktılar. Bu anlaşmadan sonra Şihabeddin, Gazne'ye döndü. Orada, Hindistan'daki kölelerinden birinin Multan'ı eline geçirerek, şehirdeki naibini öldürdüğünü haber aldı. Bu şahsın, halka karşı kötü davranıp, onlara zulmettiğini mallarını müsadere ettiğini ve kendisini sultan ilan ettiğini öğrendi. Şihabeddin, bu hadise sebebiyle tekrar Hindistan'a yürüdü, isyancı kölesini yakaladıktan sonra onu 601/1204 yılı Cemaziyelahir ayında öldürdü.⁽²¹⁾

Şihabeddin, Karahıtaylar karşısında aldığı yenilgiyi unutmamıştı. Dolayısıyla, onlardan öğ almak için, ülkelerine saldırıya geçti. Tarihçilerin belirttiğine göre o, 20 bin kişilik savaşıdan oluşan ordusunun başında Karahıtay topraklarına girdi. Onların ülkesine girince, ordusunu suyu az olan bir çölde birkaç kola ayırdı. Karahıtay askerleri de o çölün uç noktalarında ordugâh kurmuşlardı. Karahıtay askeri, Gûrlulardan karşılaştıkları her birliğe karşı savaşıyor ve onların kimini öldürüp, kimini esir alıyorlar, onları mağlup ettikten sonra hemen memleketlerine geri dönüyorlardı. Askerlerinin başına gelen bu felâketlerden habersiz bir halde yanında kalan birlikleriyle yorgunluk ve mihnetten takatsız düşen Şihabeddin, sonunda neticeyi öğrendi. Sayıca ordusunun birkaç katı olan Karahıtaylarla savaştı. Zor durumda kalan Şihabeddin, Endhûh kalesine sığındı, fakat burası da muhasara altına alındı. Neredeyse büyük bir hezimete uğrayacaktı. O vakit Şihabeddin, kendisini bu zor durumdan kurtaracak bir savaş taktiğine başvurdu. Şöyle ki: Bir grup askerine, geceleyin karargâhtan uzaklaşıp sabahleyin tekrar dönmelerini emretti. Karahıtaylar, sabahleyin Şihabeddin'in ordusuna katılan bu askerleri görünce, Gûr ülkesinden yardım geldiğini zannettiler ve korkmaya başladılar. Diğer taraftan, bir Müslüman olan Semerkant hükümdarı Karahıtayların hâkimiyetini tanımıştı ve savaşta onların yanındaydı. Hamiyyet-i İslâmiyesi galebe çalan bu hükümdar, müslümanların mağlup olmalarından korkmuştu. Bu nedenle, Şihabeddin'in yardımına yeni birlikler geldiğini sanan Karahıtaylıların, bu yüzden duydukları korkuyu artırmaya çalıştı. Onlara barış ve sulh istemelerini önerdi. Karahıtaylar, onun bu teklifini kabul ettiler. Semerkant hükümdarı, Karahıtayları sulhe razı ettikten sonra, Şihabeddin'e gizlice adam göndererek, önce sulhe yanaşmaktan kaçınır bir tavır takınmasını, ancak, daha

---

(21) A.g.e., XI, 77, 78.

sonra bu fırsatı kaçırmadan sulh isteğini kabul etmesini tavsiye etti. Karahıtayların elçileri gelince, Şihabeddin, Semerkant hükümdarının tavsiyesine uyarak, kuvvetli olduğunu ifade ederek barış teklifini kabulden kaçındı. Ancak sonunda, bu fikrinden vazgeçti ve onlarla barış yapmayı kabul etti. İki taraf arasında birbirlerine saldırmamak şartıyla, anlaşma yapıldı. Böylece, Gûr hükümdarı Şihabeddin Muhammed b. Sâm, memleketine geri döndü ve Karahıtaylar karşısında uğrayacağı müthiş bir hezimetten kurtulmuş oldu.⁽²²⁾

Şihabeddin Muhammed'in Karahıtaylar tarafından öldürüldüğü ve askerlerinin onun herhangi bir izine rastlamadıkları şayiası yayılınca, emirler iktidar mücadelesine başlamışlar ve memleketin her tarafında müstakil hükümdarlar türemişti. Ayaklananlardan biri de, daha önce müslümanlığı kabul etmiş olan Cûdi Dağı valisi "Danyal"'dı. O, Şihabeddin'in öldüğünü duyunca İslâm dininden dönmüştü.⁽²³⁾ Kevkeroğulları da ayaklandılar ve adı geçen Danyal'ı itaatları altına alıp, Lahor ve Gazne arasındaki yolu kestiler.

Şihabeddin, Hindistan ve Multan'daki komutanı olan kölesi Kutbeddin Aybek'i Kevkeroğullarını itaata çağırması, şayet buna yanaşmayacak olurlarsa, onları savaşta tehdit etmesi için gönderdi. Kevkeroğullarının lideri, Kutbeddin'in sözlerine güvenmedi ve onu ülkeyi tahrip etmekle tehdit etti. Kevkeroğulları, gittikçe kuvvetlendiler. Vergileri kendi adlarına topladılar. Şihabeddin bunları duyunca, kölesi Kutbeddin'e ülkesine dönüp gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra tekrar Kevkeroğullarıyla savaşmasını emretti. Bunun üzerine o, Delhi'ye döndü ve savaş için hazırlandı. Şihabeddin, kendisi ise, 601/1204 yılı Şaban ayının ortalarına kadar Gur'un beşiği sayılan "Ferşâbur"da ikâmet etti. Sonra Gazne'ye döndü ve Karahıtaylarla savaşa hazırlandı. Ancak bu sırada,

(22) İbnu'l-Esir, XII, 78.

(23) Bu dağ, Nüh Tufanı esnasında Hz. Nüh'un gemisinin yanaştığı Cûdi Dağı olabilir. Ki, Hz. Nüh'un gemisinin demirlediği dağ, Kur'ân-ı Kerim'in Hûd Sûresi (11) 44'de şöyle geçmektedir: "Ey arz, suyunu yut ve ey gök suyunu tut! denildi. Su azaldı, iş bitirildi, gemi Cûdi'ye oturdu. Haksızlık yapan kavim yok olsun! denildi."

Danyal ve arkadaşları Lahor ve Multan arasındaki, sarp dağlık bölgelerde ikâmet ediyorlardı.

Kevkeroğulları tehlikesi büyük boyutlara ulaşmıştı. Bu durum Şihabeddin'in hedefini değiştirdi. O, önce Kevkeroğullarına karşı gitmeye karar verdi. 602/1205 yılı Rebiu'l-evvel ayında komutasındaki büyük bir ordu ile yürüyüşe geçti. Kısa süre sonra, Gazne ve Ferşabur'da ondan haber alınamaz oldu. Hezimete uğradığına dair şayialar yayıldı. Ancak o, sür'atle Kevkeroğulları üzerine yürümüşü. Aniden onlara baskın yaptı ve aralarında çarpışmalar başladı. Komutanı Kutbeddin de, ordusuyla ona yardıma geldi. İslâmî hamaseti tahrik eden parolalarla taarruza geçtiler. Kevkeroğullarını yendiler ve onları her yerden kovdular. Onların sığındıkları ormana kadar işitilmemiş miktarda ganimet elde ettiler. Sayılarının çokluğundan dolayı, 5 köle bir dinara satılır hale geldi. Kardeşleri ve ailesi öldürülen Kevkeroğulları lideri kaçtı. Danyal'ın oğluna gelince o, Kutbeddin Aybek'e sığınmıştı. Kutbeddin, onu himaye etti ve affedilmesi için Şihabeddin nezdinde aracılık yaptı. Şihabeddin, Kutbeddin Aybek'e sığınmıştı. Kutbeddin, onu himaye etti ve affetmesi için Şihabeddin nezdinde aracılık yaptı. Şihabeddin Kutbeddin'in bu isteğini kabul etti. Danyal'ın oğlunun kalesini de alan Şihabeddin, Lahor'a döndü ve yine Karahıtaylarla savaşmak için hazırlıklara başladı. Bilahare Gazne'ye geldi. Bamiyan emiri Bahaeddin Sam'a bir elçi gönderip Semerkant'a saldırmak için hazırlıklar yapmasını emretti.⁽²⁴⁾

Aynı şekilde Tirahiler de, Gûr hükümdarı Şihabeddin'e karşı isyan etmişlerdi. Putperest olan Tirahiler, Ferşâbur şehrinin etrafını çeviren dağlık bölgelerde ikâmet ediyorlardı. Onlardan birisinin bir kız çocuğu doğduğu zaman, çocuğun babası evinin kapısında durur ve yüksek sesle şöyle bağırdı: "Bu kızım kim evlenir? Onu kim kabul eder?" Eğer biri, ona olumlu cevap verirse, kızı bırakır, yoksa öldürürdü. Bir kadın birkaç erkekle evlenirdi. Onlar, uzun bir süre Gûr ülkesine baskınlar düzenlediler ve müslümanlara büyük kötülükler yaptılar. Esir aldıkları müslümanlara işkence yapmada çok ileri gidiyorlardı.

Rivayete göre, Ferşabur halkından bir adamı esir almışlardı. Günlere ona işkence yaptılar. Tirahilerin lideri, bu esirden İslâm ülkesinin durumunu sorarak ona şöyle demişti: "Eğer ben, Şihabeddin'in huzuruna çıksam bana ne verir?" Esir ona: "Çeşitli mallarla birlikte, size ait olan bu bölgenin idareciliğini verir." dedi. Bunun üzerine bu lider, İslâmiyeti kabul etmek istediğini Şihabeddin'e bildirmek için bu esiri ona

gönderdi. Bir süre sonra esir, Şihabeddin'in elçisiyle birlikte, çeşitli hil'atler ve iktâ arazileri bildiren bir menşurla geri döndü. Bu lider, halkından bir toplulukla birlikte Şihabeddin'in yanına gelerek onun huzurunda müslüman oldu. Sonra ülkesine geri döndü. Böylece müslümanlar, onların şerrinden kurtuldular.⁽²⁵⁾

F. Şihabeddin Muhammed'in Ölümü-Şahsiyeti:

Gür hükümdarı Şihabeddin Muhammed'in Gazne ve Horasan'ın bazı bölgeleri üzerindeki hâkimiyeti, uzun süre devam etti. O, 1200 yük tutan çok miktardaki malla Lahor'dan dönmüştü. Kevkerogullarından bir grup, öldürülen veya sürülen yakınlarının intikamını almak gayesiyle, Şihabeddin'i bir suikastle yatsı namazını kılarken öldürdüler. Şihabeddin, Karahıtay ülkesinin dağlık bölgelerine hücum etmek için, Hindistan'daki ordusunun arkadan kendisine yetişmesini emretmişti, Horasan'daki ordusuna da oraya ulaşınca kadar savaşa hazır olmalarını bildirmişti.

Şihabeddin öldürülünce, devlet ricali vezir Müeyyidülmülk'ün huzurunda toplandılar. Gür hanedanından birini Şihabeddin'in yerine geçirmek için görüş birliğine varıncaya kadar, hazine ve saltanatı korumasını istediler. Sonra ölmüş olan Şihabeddin'in yaralarını kapattılar, ölümünü gizleyerek onu sağlamış gibi gösterdiler ve onu tahterevan üzerine koydular. Vezir, emirler ve köleler onun önünde yürüdüler. Nihayet 602/1205 yılı Şaban ayın 28'inde gömüldüğü yer olan Gazne'ye ulaştılar.

Şihabeddin, Hindistan'da çok savaşlar yapmıştır. Güzel ahlâklı ve adil. İnsanlar arasında şeriata göre hükmediyordu. Kadıyı, Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Salı günleri sarayına getirtiyordu. Kadı hükümlerini verdiği zaman, yetkililer zengin-fakir, küçük-büyük farkını göz etmeden hemen onun hükümlerini infaz ederlerdi. Şihabeddin, Şâfiî mezhebine mensuptu (bazılarına göre Hanefî'dir). Fakat o, mezhepler arasında bir ayırım gözetmiyordu. Âlimler, onun huzurunda toplanıyorlar, fikhî ve diğer meseleleri ele alıp tartışıyorlardı. Bu fakihler arasında emirin sarayında vaizlik eden Fahreddin Râzi de bulunuyordu. Fahreddin'den rivâyet edildiğine göre, o, bir gün vaazını Şihabeddin'e hitap ederek şöyle bitirmişti. “Ey sultan! Hiçbir sultan baki kalmaz... ve

(25) A.g.e., XII, 87, 88

hepimiz Allah'a döneceğiz." Bunun üzerine Şihabeddin ağlamaya başlamış ve hüngür hüngür ağlamıştır.

Şihabeddin, ince kalpli ve yumuşak huyluydu. Bir defa atına binmişken Hz. Ali soyuna mensup bir çocuk kendisine rastlamış ve beş günden beri hiçbir şey yemediğini söylemişti. Şihabeddin, derhal çocukla birlikte geri döndü, hizmetçilerine onun için en lezzetli yemekleri hazırlamalarını emretti. Daha sonra karnını doyuran çocuğun babasını araştırdı ve onu babasına teslim etti. Ona ve yakınlarına çok miktarda mal dağıttı.⁽²⁶⁾

G. Gıyaseddin Mahmud

Şihabeddin Muhammed'in yerine tahta geçecek erkek çocuğu yoktu. Veziri Müeyyidülmülk, Türk komutanlarla birlikte onun yerine kardeşi Gıyaseddin Muhammed'in oğlu Büst ve İsfarayın valisi Gıyaseddin Mahmud'u tahta geçirmek istediler. Şiiler ise, Bamiyan valisi ve Şihabeddin'in kızkardeşinin oğlu Bahaeddin Sam'ın geçirilmesini istiyorlardı.⁽²⁷⁾ Hatta bazı Gûr emirleri, Bahaeddin Sam'ın yanına gittiler ve dayısının ölüm haberini ona bildirdiler, tahta çıkması için onu Gazne'ye gitmeye teşvik ettiler. Bunun üzerine Bahaeddin, Gazne'deki bazı Gûr emirlerine Gazne'ye geleceğini bildiren bir mektup gönderdi. Gûr emirlerinden Firûzkûh valisi Alaeddin b. Muhammed (b. Şucâeddin Ebu Ali)'e de elçi göndererek onu yardımına çağırdı ve yardımını karşılıksız bırakmayacağını bildirdi. Ayrıca Gıyaseddin Mahmud (b. Gıyaseddin Muhammed)'a ve Herat valisi İbn Harmil'e mektup yazdı, onlara hutbeyi kendi namına okutmalarını emretti. Onlardan hiçbirisinin kendisine karşı çıkacağını da zannetmiyordu.

(26) İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII 89, 90.

(27) İbnü'l-Esi. 'in belirttiğine göre, (el-Kamil, XII, 90); Şihabeddin Muhammed'in kardeşi Gıyaseddin Muhammed, Bamiyan'ı hâkimiyeti altına alınca, orayı amcası oğlu Şemseddin Muhammed b. Mes'ûd'a beylik olarak verdi ve onu kızkardeşiyle evlendirdi. Şemseddin Muhammed, bu eşinden olan oğluna "Sam" adını vermişti. Şemseddin ölünce yerine Türk asıllı hanımından doğma, büyük oğlu Abbas geçti. Gıyaseddin Muhammed ve kardeşi buna kızdılar. Şemseddin'in yerine kızkardeşlerinin oğlu Sam'ı tayin ettiler ve ona Bahaeddin ünvanını verdiler. Bahaeddin Sam, durumunu kuvvetlendirip vergileri toplamaya başladı. O, Gûr tahtına da göz koymuştu. Yine İbnü'l-Esir'in(A.g.e., XII, 93) belirttiğine göre, Gıyaseddin Mahmud (B. Gıyaseddin Muhammed) ve Bahaeddin Sâm, Şihabeddin Muhammed'in saltanatı zamanında, Horasan'ın Gıyaseddin'e, Gazne ve Hindistan'ın Bahaeddin'e verilmesi için anlaşmışlardır.

Bahaeddin Sam, beraberinde iki oğlu Alaeddin Mahmud ve Celâleddin bulundukları halde ordusuyla birlikte Gazne'ye doğru hareket etti. İki konaklık mesafe ilerlemeden, gittikçe artan bir başağrısı hissetti ve öleceğine kanaat getirdi. Kendisinden sonra saltanatı oğlu Alaeddin'e vasiyet etti. Alaeddin'e kardeşiyle birlikte Gazne'ye gitmesini, halka karşı merhametli davranmalarını, halkın sevgisini kazanmak için bol bol bağışlarda bulunmalarını, Horasan ve Gûr ülkesini kendisine vermek şartıyla Gıyaseddin Mahmud'la sulh yapmalarını ve kendilerinin de Gazne ve Hindistan hâkimiyetini sürdürmelerini emretti. Bahaeddin Sam, bir süre sonra öldü. Oğulları Alâeddin ve Celâleddin, Gazne'ye ulaştılar ve 602/1205 yılı Ramazan ayının başında saltanat sarayına indiler. Gûr emirleri ve halkın yanında, Türkler de istemeyerek onları karşılamışlardı.

Gıyaseddin Mahmud'a gelince o, Firûzkûh valisi Alaeddin Muhammed b. Şücaüddin Ebu Ali ile savaşmakla meşguldü. Gıyaseddin, rakibi Bahaeddin'in kuvvetli olduğunu kabul ediyordu. Bunun için durum iyice aydınlanıncaya kadar beklemeyi tercih etti. Bahaeddin'in ölüm haberi yayılınca, emirler Gıyaseddin'e biat ettiler ve onu saltanat tahtına oturttular. Gıyaseddin Mahmud, babası Gıyaseddin Muhammed'in ünvanını kullandı. 602/1205 yılı Ramazan ayının 10. gününde Gûr ülkesinde onun namına hutbe okutuldu. Mahmud, Bahaeddin Sam'ın iki oğlunu Gazne'den çıkarması için Taceddin Alduz'a emir verdi. Taceddin, onun bu isteğini kabul etmişti. Ancak onun gerçek niyeti, bu görevi Gazne'yi kendi ellerine geçirmek için vesile edinmekti. Taceddin, Alaeddin Mahmud'u Gazne'den çıkarmaya mecbur etti. Ordusundaki Türkler, Alaeddin'in bütün mallarını almışlar, onu atından indirerek iç denü hariç üzerindeki bütün elbiselerini çıkarmışlardı. Bu duruma üzülen Taceddin, Alaeddin'den özür diledi, ona binekler, elbiseler ve mal gönderdi. Alaeddin, bunlardan sadece giyeceği elbiseleri aldı, diğerlerini bıraktı. Bamiyan şehrine ulaşınca siyah elbiseler giyip bir merkebe bindi ve şöyle dedi: "Tekrar Gazne'ye dönüp orayı tahrip edip mallarını yağmaladığım zaman, hiçbir kimsenin beni kınamaması için Gazne halkının bana yaptıklarını herkesin görmesini istiyorum." Sonra emirlik sarayına girdi ve asker toplamaya başladı. Taceddin Alduz'a gelince o, hükümranlığı kendi eline geçirmek için çalışıyordu. Bu münasebetle Şihabeddin Muhammed'in veziri Müeyyidülmülk'e vezirlik teklif etti.

Müeyyidülmülk, istemeyerek de olsa bu vazifeyi kabul etti. Taceddin, Gıyaseddin Mahmud'dan da kendisine "Melik" olarak hitap etmesini ve kölelikten azad etmesini ve kızını oğluyla evlendirmesini teklif etti. Fakat aralarındaki sosyal farktan dolayı Gıyaseddin, onun bu teklifini kabul etmedi.⁽²⁸⁾

Alaeddin Muhammed (b. Şucâuddin Ebu Ali)'e gelince, Sultan Şihabeddin onu Gûr ve civar bölgelerin valiliğine getirmişti. O, Şihabeddin'in öldürülme haberini alınca, Gıyaseddin'in kendisinden önce Firûzkûh'a gidip şehri ele geçirmesinden ve oradaki hazinelere el koymasından korktuğu için derhal Firûzkûh'a gitti.

Diğer taraftan, Taceddin Alduz, devlet ricalinin gönlünün çelmeye uğraştı ve Harezmsah Alaeddin Muhammed ve Bamiyan valisi Bahaeddin'e karşı savaşmak için onlardan kendisine yardım etmelerini istedi. Gıyaseddin Mahmud'u, küçümseyip hafife alarak onun durumuna hiç önem vermedi. Bunun üzerine devlet ricali, önce ona sonra da oğluna bîat ettiler. Gıyaseddin Mahmud ise Bahaeddin Sam'ın ölüm haberini alınca yukarda da belirtildiği gibi ülkede hutbenin kendi namına okutulmasını emretmişti.⁽²⁹⁾

Gıyaseddin Mahmud, durumunu sağlamlaştırmış, işlerini yoluna koymuştu. Bunun üzerine daha önce Harezmsah'ın hâkimiyetini tanımak isteyen Herat valisi İbn Harmil, onun emrine girdi. Ancak, Herat valisi İbn Harmil, Alaeddin Mahmud ile kardeşi Celâleddin'in Gazne'yi Taceddin Alduz'dan istirdat için Gazne üzerine (603/1206) ilerlediklerini öğrenince, Gıyaseddin'e itaati terkedip Harezmsah'ın hâkimiyetini tanıdı. Harezmsah, bu fırsatı değerlendirerek Gıyaseddin'e bağlı olan Belh şehrini geri aldı. Efendisi Gıyaseddin'e verdiği söze hıyanet edip Gazne'yi istilâ eden ve Bamiyan emirleri Alaeddin'le kardeşi Celâleddin'i oradan kovan Taceddin Alduz'a gelince, Alaeddin Gûri'nin askerleri tarafından ansızın ablukaya alındı. İki kardeş onu Kirman şehrine doğru kovaladılar. Kirman'ı istilâ eden Alaeddin, Gazne'ye döndü ve bu şehri yeniden ele geçirdi. Ancak, ganimet mallarını paylaşma hususunda kardeşi Celâleddin ile anlaşamadı. İki kardeşin cimriliklerini gören

(28) İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, 92.

(29) İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, 93, 94.

Gazne halkı, onları sevmeyen oldular, bu yüzden cömertliği ve iyiliğiyle meşhur Gıyaseddin Mahmud'un hâkimiyetini istemeye başladılar. Bir süre sonra bu iki kardeş birbirinden ayrıldı. Alaeddin Gazne'de kaldı, Celâleddin ise Bamiyan'a gitit. Onların ihtilâfı, Taceddin Alduz'u Gazne'yi tekrar hâkimiyetine almak arzusuna sevk etmişti. Taceddin Gazne'yi istilâ arzusunu gerçekleştirdi, Kirman şehrini geri almaya karar verdi. Bu arzusunu gerçekleştirdi ve Kirman halkına karşı çok iyi davrandı.

Taceddin Alduz'un Gûrlulara karşı başlattığı isyan ve karışıklıklar bu saydıklarımızla kalmadı. O mücadelelerini devam ettirerek neticede Bamiyan hükümdarı Alaeddin Mahmud'u öldürdü, sonra Bamiyan üzerine giderek onun kardeşi Celâleddin'i esir aldı ve onu Gazne'ye götürdü. 603/1206 tarihinde ise (Alâeddin ve Celâleddin'in amcası) Abbas, Bamiyan hükümdarlığını geri almaya muvaffak olmuştu.⁽³⁰⁾

Gıyaseddin Mahmud'un Taceddin Alduz'la olan ilişkilerinden bahsetmeye dönelim: Gıyaseddin, Taceddin'den hutbeyi kendisi adına okutmasını istemişti. Fakat o, isyanında ısrar etti. Nitekim o, hatibe, Şihabeddin'e Allah'tan rahmet dilemesinden sonra, hutbede kendi adını okumasını emretmişti. Kendisine “Taceddin” ünvanını vermesi de Gazne halkını öfkeli yapmıştı. Çünkü onlar, kendisine Gıyaseddin Mahmud'a olan bağlılığını koruduğunu ve onun hâkimiyetini itiraf ettiğini zannettileri için yardım ediyorlardı. Gıyaseddin Mahmud, Taceddin'e gönderdiği mektubunda, isyanından dolayı onu kınıyordu. Ancak o, yine azad edilmesi isteğinde ısrar etti. Gıyaseddin, onun bu isteğini yerine getirmek zorunda kaldı ve ona çeşitli hediyeler ve hil'atler yolladı. Böylece Taceddin'le Gıyaseddin arasındaki anlaşmazlık ortadan kalktı. Fakat bu dostluk fazla devam etmedi. Çünkü Herat valisi İbn Harmil, Gıyaseddin'in hâkimiyetini tanımak istemiş ve Taceddin'i kuvvet kullanarak Gazne'den çıkarmaya hazırlandığını açıklamış, şayet bu işi başarsa Gazne hazinesindeki malları üç kısma ayırıp bir kısmını Sultan Gıyaseddin Mahmud'a bir kısmını Harezmşah'a ve bir kısmını da orduya vereceğini söylemişti. O sırada Harezmşah da, Gıyaseddin'e, kendisine damat olmak isteğine dair bir elçi gönderdi. Gıyaseddin İbn Harmil'in bu

(30) A.g.e., VII, 102.

teklifini kabul etmişti. Taceddin, bu haberleri duyunca, tekrar isyan etti ve Gıyaseddin namına hutbe okutmaya son verdi.⁽³¹⁾ Büst ve diğer bazı şehirleri istilâ etti. Ayrıca Sicistan hükümdarına Harezmsâh Alaeddin Muhammed namına hutbe okumayı bırakmasını emrettiği gibi, İbn Harmil'i ülkesine baskın düzenlemekle tehdit etti. Yanında esir bulunan Bamiyan hükümdarı Alaeddin'i serbest bıraktı. Mülkünü geri alması için onunla birlikte 5 bin kişilik bir süvari birliği gönderdi. Kızını onunla evlendirdi. Sonra Harezmsâh'ın komutanı, Herat şehrini istilâ ederek İbn Harmil'i (605/1208) tarihinde öldürdü.⁽³²⁾ Daha sonra, Harezmsâh Alaeddin, dayısı Emir Melik'e Gur ülkesinin merkezi olan Firûzkûh'a saldırması için askeri yardımda bulundu. Emir Melik, Firûzkûh'u Gıyaseddin Mahmud'un elinden aldı (605/1208).

Harezmsâh Alaeddin Muhammed, kısa süre sonra Horasan'ın bütün bölgelerini istilâ etti ve Bamiyan'ı hâkimiyeti altına aldı. Netice Gazne'yi de ele geçirme başarısını göstererek başta Türkler olmak üzere Gazne'deki Gûri askerlerinin çoğunu öldürdü. O sırada Bamiyan'da bulunmayan Taceddin Alduz, Lahor'a kaçtı. Ancak Şihabeddin Mahmud taraftarı askerler, onu kovaladılar, nihayet onu hezimete uğratarak öldürdüler. Böylece, Karahıtay topraklarına, Harezmsâhlar ülkesine Maveraünnehir, Hindistan, Horasan ve diğer bölgelere ardarda yaptığı saldırılarla askerî gücünü yitirmiş olan Gûrlular Devleti, Harezmsâhlar tarafından ortadan kaldırılmış oldu.

2 — FATİMİLER

A. Mustansır ve Musta'li:

Bu kitabımızın dördüncü cildinde Fatımi halifesi Zahir (411-427/1020-1035)'in hilafetinin fazla uzun sürmediğini ve 427/1035 yılı Şaban ayında yedi yaşındaki oğlu Mustansır'a biat edildiğini, onun ise 60 yıl 4 ay gibi uzun bir süre hilafet makamında kaldığını zikretmiş-tik. Şu kadar var ki, kısa bir dönem hariç Mısır, bu müddet içinde huzur ve refaktan faydalanamadı. Arkasından birçok siyasî, iktisadî ve sosyal olaylara sahne oldu. Bu olayların etkisiyle Fatımi hilafetinin bünye-

(31) İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, 103, 104.

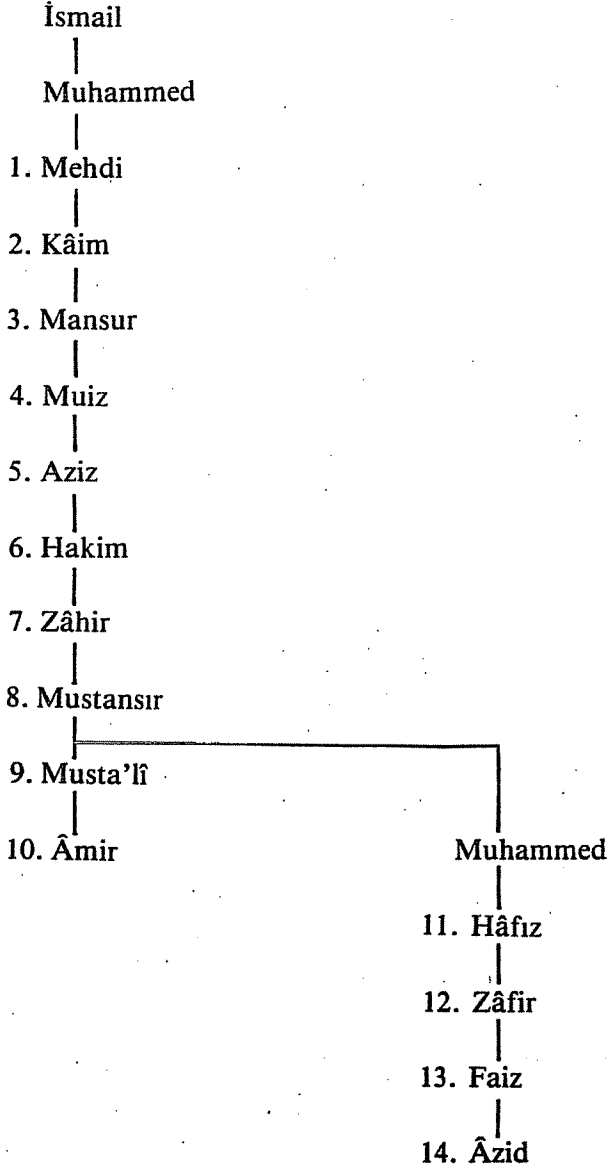
(32) A.g.e., XII, 110, 112.

si sarsıldı, zayıflayıp gevşemeye başladı.

Mustansır devrinin ilk yarısında, Fatımi hâkimiyeti, Suriye, Filistin, Hicaz, Sicilya ve Kuzey Afrika ülkelerine kadar uzanmıştı. Batıda Atlas Okyanusu kıyısından, Doğuda Kızıldeniz sahillerine kadar uzanan bütün ülkelerin minberlerinde, Sicilya, Yemen, Hicaz ve Musul'da hutbe onun adına okutuluyordu. Hatta yaklaşık bir yıl müddetle, Abbasîlerin başşehri Bağdat'ta bile hutbe onun adına okunmuştu. Ancak bu ülkelerden bazıları, çok geçmeden Fatımi hâkimiyetinden çıktılar. Ayrıca Kuzey Afrika halkı, 475/1082'de Fatımîler'in mezhebini nihai olarak terkettiler. Fatımîler, 347/758 senesinde İdrisîler'den almış oldukları uzak Mağrib ülkelerindeki hâkimiyetlerini de kaybettiler. Salâhaddin Eyyubî'nin Yemen'deki komutanları da, bu ülkede Fatımîler adına hutbe okutmaya son verip Abbasi halifesi adına hutbe okutmaya başladılar.

FATİMİ HALİFELERİNİN İSİM LİSTESİ

Sıra No:	Adı Soyadı	Hicrî Tarih	Miladî Tarih
1	Mehdi (Ebi Muhammed Ubeydillah)	297	909
2	Kâim (Ebu'l-Kasım Muhammed)	322	934
3	Mansur (Ebu Tâhir İsmail)	341	952
4	Muizz (Ebu Temim Maad)	334	945
5	Aziz (Ebu Mansur Nizâr)	365	975
6	Hakim (Ebu Ali Mansur)	386	996
7	Zâhir (Ebu'l-Hasan Ali)	411	1020
8	Mustansır (Ebu Temim Maad)	427	1035
9	Musta'li (Ebu'l-Kaâsım Ahmed)	487	1094
10	Âmir (Ebu Ali Mansur)	495	1102
11	Hâfız (Ebu'l-Meymûn Abdülmecîd)	524	1130
12	Zâfir (Ebu'l-Mansur İsmail)	454	1149
13	Fâiz (Ebu'l-Kasım İsâ)	549	1154
14	Âzid (Ebu Muhammed Abdullah)	555-567	1160-1171

FATİMÎ HALİFELERİNİN SOY ZİNCİRİ

Hicrî üçüncü asırdan itibaren Fatımiler’e bağlı olan Sicilya, Norman I. Roger tarafından istilâ edildi. 462/1070 tarihinde ise Mekke ve Medine emiri Fatımi egemenliğinden ayrıldığını ilân etti.

Mustansır devrinde Tusteri ve Fellâhi arasında çıkan çekişmeye rağmen, halifenin annesinin devlet işlerine el atmasıyla Mısır’da nisbi de olsa sükûnet ve refah sağlanmıştı. Nitekim seyyah Nasır Hüsrev, 439/1047 yılında Mısır’ı ziyaret ederken, Fatımi sarayının zenginlik ve azametini ve o tarihte Kahire’nin içinde bulunduğu zenginlik bolluğu geniş bir şekilde vassfederek bu konuda bize yardımcı olmuştur.⁽³³⁾ Ancak, Mısır’da o dönemdeki bu maddî refah, fazla devam etmedi. Çünkü Kahire, kötü günler yaşadı. Kurulmasından beri geçen bir asır boyunca görmediği musibetlere maruz kaldı. Şöyle ki: 446/1054 yılında Mısır’da veba ve kıtlık yayıldı. Nil Nehri’nin suyu çekildi, bu yüzden ziraat işleri önemli ölçüde aksadı. Açlık yayıldı, Mısır’ın orta çağlarda maruz kaldığı en uzun süreli veba hastalığı her tarafı kapladı ve 446-454/1054-1062 tarihleri arasında sekiz yıl devam etti. Bu veba Mısır’dan Semerkant’a kadar uzayan bütün İslâm ülkelerini kasıp kavurmuştu. Bu salgın hastalık hakkında, tüyler ürpertici kıssalar yazılmıştır. Anlatıldığına göre Mısır’da bu vebadan her gün 10.000 kişi ölmüştür. Yiyecek maddeleri tükenmiş, açlık büyük boyutlara ulaşmıştı. Hatta halk, köpek ve kedileri yediler. Sonra birbirlerini yemeye mecbur kaldılar. Bu dönemde Mısır’da hüküm süren anarşiyi anlatmak için, 450/1058 yılında öldürülen vezir Yazûri’den sonra, 9 yıl içinde peşpeşe 40 vezir değiştirilmesinden daha açık bir delil bulunamaz. Bu büyük salgından 5 yıl sonra 459/1067 yılında tekrar kıtlık ve pahalılık görüldü ve bunu veba salgını ile toplu ölümler takip etti. Bu durum, 464/1072 yılına kadar devam etti. Tarihçilerin “Büyük Felâket” diye adlandırdıkları bu felâketi iç karışıklıklar ve savaşlar takip etti. Ancak halife Mustansır’ın 466/1073 yılında vezirliğe çağırdığı Akkâ valisi Bedrülcemâli, Mısır’ı dağılmaktan kurtardı. Dirlik ve düzeni yeniden sağladı. Bütün gayretlerini ülkenin iktisadî durumunu düzeltmek için sarfetti ve isyan-cılara son verdi.⁽³⁴⁾

(33) Nasır Khusraw, Safar-Nâmah (Charles Schefer neşri Paris, 1891) s. 127 VD.

(34) İbn Müeyesser, Tarihu Mısır, s. 13-23, 24

Mustansır, büyük oğlu nizar'ı veliaht tayin etmiş, son hastalığı anında devlet ricalinden, onun için bîat almaya başlamıştı. Ancak vezir Efdal b. Bedrülcemâlî, bu hususta Mustansır'ı ölümüne kadar oyalamıştı. Dolayısıyla Mustansır 487/1094 yılında ölünce, Nizar yerine kardeşi Musta'li'ye bîat edildi. Bazı kaynaklarda zikredildiğine göre bu oyalamanın sebebi şudur; Vezir Efdal, bir gün katıra binmiş olduğu halde Mustansır'ın sarayının avlusuna girmişti. Onu bu halde gören Nizar, ona: "Ey Ermeni, ey pis, atından in de öyle gir." dedi. Bu nedenle Efdal, ona karşı düşmanlık beslemeye başladı. Mustansır'ın ölümünü fırsat bileerek Nizar'ın halife olmasına engel oldu. Emirler ve devlet ricali ile bir toplantı yaparak, onları Nizar'dan korkutmaya çalıştı ve küçük kardeşi Ebu'l-Kasım Ahmed'i halifelîğe getirmelerini tavsiye etti. Sonra ona bîat etti ve yeni halifeye "Musta'li billâh" ünvanı verdi. Başkadı, devlet ricali ve ileri gelenlerin ona bîat etmelerini sağladı. Ayrıca Efdal, Mustansır'ın diğer iki oğlu İsmail ve Abdullah'ı Musta'li'ye bîat etmeye çağırdı. Bunun üzerine onlar da bîat etmek zorunda kaldılar.

Nizar, Hilafeti elinden kaçırdığını görünce, kardeşi Abdullah ve İbn Messal el-Lukkî ile birlikte İskendirey'e gitti. Şehrin valisi Türk asıllı Nasreddin Aftekin, onu çok iyi karşıladı. Vali ve İskenderiye halkı, kendisini halife tanıdılar ve ona bîat ederek "el-Mustafâ li dini'llah" ünvanını verdiler. Vezir Efdal, bunu öğrenince komutasındaki kalabalık bir ordu ile Nizar ile savaşmak için İskenderiye üzerine yürüdü. Bu ilk saldırısında mağlubiyete uğrayan Efdal, Kahire'ye döndü ve Nizar'la savaşmak için yeniden hazırlık yapmaya başladı. Sonra komutasındaki büyük bir ordu ile tekrar hareket etti ve Nizar'ı muhasara altına aldı. İbn Messal, yenileceğini anlayınca malını toplayıp Mağrib'e kaçtı. Nizar ve Aftekin ise eman dilemek mecburiyetinde kaldılar. Bunun üzerine Efdal, onlara eman verdi. Ancak sonra ahdini bozarak İskenderiye valisi Aftekin'i öldürdüğü gibi Nizar'ı da iki duvar arasına koyup üzerine bina yaptırmak suretiyle öldürüp ondan da intikamını aldı.

Musta'li zamanında, Haçlılar, Suriye sahillerine hücum etmeye başladılar. İznik'i istilâ ettiler. Antakya onların eline düştü. Kudüs'e kadar ulaşılar. Vezir Efdal, bu durumu öğrenince 20 bin kişilik bir Mısır ordusuyla Haçlılara karşı taarruza geçti. Ancak onlarla yaptığı savaşta, askerlerinin çoğunu kaybederek Askalan'a doğru çekilmek zorunda

kaldı. Daha sonra 493/1100 yılında Mısır'a döndü. Sa'düddeve Nevâsî'nin komutasında büyük bir orduyu Haçlılara karşı gönderdi. Bu ordu, Askalan'da, Franklarla karşılaştı. İki ordu arasında şiddetli bir savaş oldu. Bu savaşta, Sadüddeve öldürüldü. Franklar fetihlerini devam ettirerek Suriye ve Filistin'in Akdeniz sahilindeki bütün şehirlerini istilâ ettiler.⁽³⁵⁾

B. Âmir ve Hafız:

Musta'li'nin 495 (M. 1101) yılı Safer ayının 10. gününde ölmesinden sonra, oğlu Âmir, Hilafete geçti. Onun halife oluşuyla birlikte, yönetim bütünüyle Efdal b. Bedr'in eline geçmişti.

Fatımi halifeleri, devletlerinin çöküşü dönemlerinde vezirlerinin mutlak hâkim durumuna geldikleri yıllarda bile, dini âdetlerini korumak için büyük gayret göstermişlerdir. Bedrülcemalî'nin oğlu Efdal'ın öldürülmesi bunun en açık bir misalidir. Çünkü Efdal, Ehl-i sünnet mezhebine meyyaldi. Hz. Peygamber (s.a.), Hz. Fatıma, Hz. Ali (r.a.) ve Halife Kaim'in doğum günleri için düzenlenen merasimleri kaldırmıştır. Bu uygulama ise, Hz. Ali (k.v.)'nin sülâlesinden olduklarını iddia eden ve daima bu esas üzerine oturttukları devletlerini kuvvetlendirmek için çalışan Fatımi'lerin temellerini sarsmak için yeterliydi.

İbnu'l-Kalanisi (öl. 555/1160), Efdal'ın öldürülmesine sebep olan olayları, geniş bir şekilde açıklamıştır. Ki, İbnu'l-Kalanisi, Efdal'dan yaklaşık 40 sene sonra ölmüştür. O, bu konuda söylediklerinde, vezirin Fatımi halifesi ve yakınlarınca, siyasi ve mezhep farklılığıyla ilgili sebeplerden dolayı öldürüldüğü tezini benimser. İbn Müyesser ise, Efdal'ın öldürülmesini Batıniye topluluğunun ona karşı besledikleri düşmanlığa bağlamıştır.⁽³⁶⁾

İbn Müyesser, Vezir Efdal'ın ahlâkı konusunda şöyle demektedir: "O, adalet sahibi olup, halk ve tüccarlara karşı iyi davranan, güzel ahlâklı bir vezirdi. Geçmiş suçlarından dolayı kimseyi cezalandırmazdı, gördüklerini de affederdi. Onun zamanında malı müsadere edilen kimseye rastlanamaz. İskenderiye'de Efdal'a çok küfreden, onu lânetleyen

(35) Ebu'l-Mehâsin, V, 146-148.

(36) Ashında bu iki tarihçinin rivayeti arasında zıtlık vardır. Çünkü Fatımiler de batıni idiler. Onlar, esaslı ilmi batın iddiaları ve insan kuvvetinden ayrı bir kuvvete sahip olmaları inancı olan Batıni akidesini benimsiyorlardı.

Yahudi vardı. Efdal, İskenderiye'ye girince onu yakaladı ve öldürmek istedi. Bunun üzerine Yahudi:

“5.000 dinar param var onları al ve beni affet,” dedi. Bu teklif karşısında, Efdal, o Yahudiyi öldürmekten vazgeçerek şöyle dedi;

“Vallahi, eğer halkın, seni malını almak için öldürdüğümü söylemelerinden korkmasaydım, muhakkak seni öldürürdüm.”

Onu affetti ve karşılığında hiçbir şey almadı. Efdal'ın iyilikleri çoktur. Miras malını koruyan ve eski âdetlere göre terikeden mal almayı yasaklayan ve miras mallarını hak sahipleri için muhafaza etmeyi emreden ilk Fatımi veziridir. Bekletilen miras malında hak sahibi olduğunu belirten biri geldiğinde, onun söylediklerinin doğru olup olmadığı başkadı tarafından incelenirdi. Gerçekten varis olduğu anlaşılırsa Efdal, bu malı derhal ona verirdi.”⁽³⁷⁾ Efdal, mensupları Ehl-i sünnet'in 3 mezhebine, yani Şâfiî, Hanefî ve Malikî mezheplerine göre amel eden “Bedi'îyye” grubundan iki adamın “Daru'l-ilm” adını taşıyan ilim müessesesini merkez edindiklerini, halktan birçoğunun onlara meylettiğini ve onların mezhebine girdiklerini duyunca, söz konusu müesseseyi kapatmıştı. Halife Amir, onun kapattığı bu Daru'l-ilm'i yeniden açtı.

Amcazâdesi Âmir'in bir Batınî grubu tarafından öldürülmesinden sonra, Hilafet vazifesini Hafız üstlendi. “Ekmel” ünvanını alan vezir Ebu Ali b. Efdal nüfuzunu iyice artırmıştı. Sonunda Hafız'ı tutukladı. Sarayda bulunan herşeyin babası Efdal'a ait olduğunu iddia ederek, oradaki zahire ve malların tamamına el koydu. Bu vezir, İmâmiye mezhebine mensuptu. Bunun için hutbelerde on ikinci imamın adıyla kendi adını birlikte okuttu. Hutbede kendi adını şu ünvanlarla okutuyordu: “Hak imam'ın yardımcısı, asilere hak yolu gösterenlerin efendisi, kılıç ve kalem sahibi.” Ayrıca Fatimiler tarafından ezana yapılmış olan “Hayye alâ hayri'l-amel—Muhammed ve Ali Hayru'l-beşer—Haydin hayırlı işe —Muhammed ve Ali insanların en hayırlısıdır” mânasına gelen ilaveyi ezandan çıkarttı. O, İsmail b. Cafer Sadık'ın ismini de, hutbeden çıkarmıştı.⁽³⁸⁾

(37) Tarihi Mısır, s. 58.

(38) A.g.e, 75.

Ebu Ali b. Efdal'ın takip ettiği bu siyaset, Mısırlı Şiîleri kendisine düşman etmişti. Dolayısıyla Şiîler, onu öldürmeye karar verdiler. İçlerinden bir grup, suikast sonucu onu öldürdüler ve onun tevkif ettiği Halife Hâfız'ı hapishaneden çıkardılar. Garbiyye valisi Ermeni asıllı Hristiyan Behram 529 (1135 m.) yılı Cemaziye'l-ahire ayında Kahire'yi muhasara altına aldı. Bu durum karşısında Halife Hafız, Hristiyan olmasına rağmen, onu vezirliğe getirmeye mecbur oldu. Üstelik vezirlik makamı, Halifenin halk tarafından görülmesini engelleyecek perdeyi çekmesi için, vezirin Halifeyle birlikte minbere çıkmasını da gerektiriyordu. Kadılar, Bedrülcemalî zamanından beri, vezirlere vekâleten görev yapıyorlardı. Bu vekâlet, resmî belgelerde ve evlenme vesikalarında da yazılıyordu. Bütün bunlara rağmen Hafız, bir Hristiyanı vezirliğe getirmek zorunda kalmıştı.

Mısır halkının kendisinden nefret etmesine rağmen Behram, vezirlik görevini yürüttü. Kısa sürede nüfuzunu artırdı, kardeşlerini ve yakınlarını Telbaşir ve Ermeniy'e den Kahire'ye getirtti. Bazı Ermeni kabilelerinin Mısır'da yerleşmelerine müsaade etti. Böylece Mısır'daki Ermeni nüfusu 30 bine ulaştı. Bu Ermeniler, müslümanların mallarına el koydular; müslümanları üzüntü içine garkedecek sayıda kilise ve manastırlar yaptılar. Müslümanlar, bu sebeple Ermenileri halifeye şikâyet ettiler. Komutanlar, Garbiyye valisi Rıdvan b. el-Velhaşi'yi yardımlarına çağırdılar. Rıdvan, onların bu isteğini kabul etti ve 30 binkişilik bir ordu toplayarak Kahire üzerine yürüdü. Behram'ın ordusunda bulunan müslüman askerler de onun sancağı altında toplandılar. Bu durumda kaçmaya mecbur kalan Behram, Yukarı Mısır'daki Kûs şehri valisi olan kardeşine sığındı.

Böylece Rıdvan, vezirlik için en kuvvetli şahıs olmuştu. Nitekim 531/1137 yılı Cemaziyelevvel ayında bu göreve getirildi. “Efdal” ünvanını alan Rıdvan, Behram'ın taraftarlarının topraklarını müsadere etti ve onlardan pek çoğunu öldürdü. Ne var ki, onun icraatı, Halife hafız'ı memnun etmek yerine, onu kızdırdı. Bu nedenle o, Behram'ı geri getirtti ve sarayına yerleştirdi. Bunun üzerine Rıdvan, Kahire'den Sarhad valisinin yanına kaçmak mecburiyetinde kaldı.⁽³⁹⁾ Orada büyük bir ordu hazırladı ve Kahire'ye geri dönerek Babu'l-futuh yanında halife-

(39) Dimeşk'e bağlı olup Havran'a komşu bir merkezin ismidir.

nin ordusuyla savaştı. Fakat o, Emir Ebu'l-Fazl b. Messal'ın önünden, Said'e (Yukarı Mısır'a) kadar çekilmeye mecbur oldu. Sonunda yakalanarak sarayda hapsedildi. Fakat bu mücadele, ancak 535/1140 yılında Behram'ın ölümünden sonra bitti.

“Ekmel” ünvanıyla anılan Ebu Ali b. Efdal, Hafız'ın vezirliğini üstlenince, 524/1130 tarihinden itibaren devlet işlerini bütünüyle kendi eline almış ve halifeyi tamamiyle devreden çıkarmıştı. Hatta onun izni olmadan, hiç kimse halifeyi ziyaret edemiyordu. Ebu Ali, daha sonra sarayda bulunan herşeye el koydu ve hutbede halifenin isminin zikredilmesini yasakladı.⁽⁴⁰⁾ Bu dönemden itibaren Fatımiler yıkılış devrine girdiler.

C. Fatimilerin Yıkılışı:

Bürokratların hâkimiyeti, birtakım gizli komploların ve bir çok siyasi grubun ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Bu durum, parçalanmaya yüz tutmuş Fatimi devletinin sukutuna zemin hazırladı. Neticede bu devlet rakiplerinin eline düştü.

Birbirine rakip vezirler arasındaki sürekli çekişmeler ve ordudaki hizipleşmeler, Ermeni Hristiyan vezir Behram'ın zamanında bazı karışıklıkların çıkmasına sebep olmuştu.⁽⁴¹⁾

Behram'dan sonra vezirliğe Rıdvan b. el-Velhaşi tayin edilmişti. O, eşsiz bir şair ve cesur bir asker olup, Fatımiler devrinde “Melik” ünvanını alan ilk vezir oldu. Bu lakab, ondan sonra gelen Fatimi vezirleri tarafından da kullanılmıştır. Ancak çok geçmeden vezirlikten azledilen Rıdvan, Suriye'ye kaçtı. Musul Atabeğinden yardım istedi. Yalnız, Halife Hafız'ın elçi olarak gönderdiği Üsâme b. Münkiz, mal vermek suretiyle onu razı etti ve hayatı hakkında ona güvence verildiğini söyleyerek onu geri götürdü. Fakat halife, sözünde durmadı ve Rıdvan'ı tutuklattı. 10 yıl hapiste kalan Rıdvan, sonunda hapisten kaçmayı başardı ve çok sayıda taraftar toplayıp sarayın önündeki Cami'u'l-Akmar'da karargâh kurdu. Ancak halifenin Sudanlı askerleri, onun taraftarlarını hezimete uğratarak onları dağıttılar ve kendisini öldürdüler.⁽⁴²⁾

(40) İbn Müeyesser, a.g.e., 75

(41) Ebu Salih, a.g.e., s. 84; Üsâme b. N z, a.g.e., s. 22, 23.

(42) A.g.e., s. 24.

Rıdvan'ın öldürülmesinden 2 gün sonra, halife Hafız da öldü. Onun ölümü üzerine Sudanlı askerlerle Türk askerler arasında çatışma başladı. Hafız'ın yerine 16 yaşındaki oğlu Zâfir geçmişti. Onun zamanında rakip vezirler arasındaki çekişmeler yine eski duruma döndü.

Bu genç halife icraatına, “el-Meliku'l-Adil” ünvanını taşıyan vezir İbnu's-Sallar'ı azletmekle başlamıştı. Onun yerine vezirliğe, halk tarafından sevilmeyen Necmeddin b. Messal'ı atadı. Ancak İbnu's-Sallar taraftarlarından bir grupla 544/1150 yılı Ramazın ayının 14. günü Cize üzerine yürüdü. Ertesi gün, vezirlik makamını rakibinin elinden almayı başardı. Vezirliğin, güçlünün elinde kalması, o tarihte alışkanlık haline gelmişti. Vezirlikte elli günden fazla kalamayan İbn Messal, İbnu's-Sallar'ın gelişini görünce kaçmıştı.⁽⁴³⁾

İbn Messal, bu hezimetten sonra, halifenin mallarıyla büyük bir ordu toplamayı başardığı Havf bölgesine sığınmıştı. Sonra Yukarı Mısır'a yerleşti. İbn's-Sallar'ın üvey oğlu Abbas b. Ebu'l-Futuh, ordusuyla onun peşine düştü. İki ordu arasında yapılan savaşta İbn Messal yenildi. Onu öldüren Abbas, kafasını Kahire'ye götürdü. Böylece İbnu's-Sallar rakibinden kurtuldu. Fatimî halifesi istemese de onu vezirliğe getirmek zorunda kalmıştı. Onu vezirlikten uzaklaştırmanın yollarını aramaya ve bunun için planlar kurmaya başladı.⁽⁴⁴⁾

İbnu's-Sallar, Haçlıların Mısır'a saldırılarını önlemek için Tabe-riyye şehri savaşında Nureddin Zengi'den yardım istedi. Kendisi de Gazze ve Askalan üzerine gidecekti.⁽⁴⁵⁾ Nureddin, kendisine Mısır emiri olma fırsatını verecek bu talepten Mısır'ın tek başına Haçlılara karşı koyamayacağını anlamıştı. Bu tarihten itibaren Nureddin, Mısır'ı fethetmek arzusuna kapıldı. Diğer taraftan, Haçlılar da Fatımilerin içinde bulunduğu zayıflığı tam olarak öğrenmişlerdi.

(43) Bu süre, Üsâme b. Münkız'e göredir (s.6). Zehebî (Oxford Bodleian Kütüphanesi, doğu bölümü yazmalar, no: 304 vrk. 105 a) ve Ebu'l-Fida (III, 23)'ya göre ise 40 gün vezirlik yapmıştır.

(44) Üsâme b. Münkız, s. 5, 6.

(45) A.g.e., s. 7

Nureddin, Haçlılarla savaşa girmekten kaçınmıştı. Zira o, Haçlılara karşı Fatımiler veya Dimeşk halkıyla aynı safta savaşa girmeyi, siyâsî bir hata olarak düşünüyordu. Çünkü Fatımiler veya Dimeşk idaresi de aynı derecede onun düşmanı idiler. Bütün bunlar neticesinde rakipler (Nureddin ve Haçlılar) birbirini takibe ve karşılıklı olarak hareketlerini gözetlemeye başladılar. Mısır'ın o tarihteki iç durumuna gelince, Fatimî mezhebinin bayrağı altına sığındığını gösteren "el-Meliku'l-Adil Seyfeddin" ünvanını alan vezir İbnu's-Sallar, gerçekte aşırı derecede bir Sünnî idi. Hatta bu inancı, halifenin kendisini ortadan kaldırmak için tuzak kurmasına sebep olmuştur. Yalnız İbnu's-Sallar'ın çok sayıdaki destekçileri, Fatımilerin dinî nüfuzlarını korumalarına engel oldular. Buna, Sünnî İbnu's-Sallar ile Mağribli İbn Messal arasında çıkan mücadeleyi de ilave etmek gerekir. Ki, bu mücadele, aslında Sünnî-Şîî çekişmesiydi. İbnu's-Sallar, Mısır'da Ehl-i Sünnet mezhebinin yaymak ve Şîîliğin yerine bu mezhebi geçirmek için Nureddin'in yardımını istiyordu.

İbn Hallikan'ın belirttiği gibi, İbnu's-Sallar kürt asıllı olup, Zerzeri kabilesindendi.⁽⁴⁶⁾ O, Kahire sarayında yetişti, yukarı Mısır'da değişik devlet görevlerinde bulundu. Bu görevlerinde gittikçe yükselerek, nihayet hicrî 543 yılı Recep ayında (1148 Kasım) halife Zafir devrinde vezirlik görevini üstlendi.

İbnu's-Sallar, neticede Ehl-i sünneti benimsediğini ve (Esedüddin Şirkûh ve Salahaddin Ekyubi'nin tabî oldukları) Şâfiî mezhebinden olduğunu açıkladı. İskenderiye valiliği sırasında, Şâfiî fakihlerinden Hâfız es-Silefi'yi hicrî 511 yılı Zilkade ayında (1118 m. yılı Mart) İskenderiye'ye gelişinde, saygı ve hürmetle karşıladı. 546/1151 yılında Şâfiîler için bir medrese yaptırıp idaresini bu zata teslim etti.⁽⁴⁷⁾

Böylece İbnu's-Sallar, Ehl-i Sünnet'in Mısır'a dönmesine zemin hazırladı. Zalide Zafir ise İbnu's-Sallar'ı ortadan kaldırmak ve onu öldürmek için yaştı ve en samimi dostlarından biri olan Nasr b. Abbas'a güveniyordu. Bu genç, neticede 548/1153 yılında Vezir İbnu's-sallar'ı, bir yıl sonra da kendisini bu işe sevkeden halife Zafir'i öldürdü. Nasır b. Abbas, İbnu's-Sallar'ı öldürdüğü günün sabahında Kahire'ye girmiş

(46) Zerzer, Berka yakınında bir kabileydi. Bkz. Quatremere, Notices Sur les Curdes in "Notices et Extraits, XIII, 315).

(47) İbn Hallikan, I, 37, 467, 468.

ve vezirlik görevini üstlenmiş, Halife kendisine hil'at giydirmişti.⁽⁴⁸⁾ Lane-Poole “İbnu's-Sallar'ın, karısının torunu Nasr tarafından öldürülmesi 1 yıl sonra da halifenin aynı günahkâr el tarafından katledilmesi, Mısır tarihinde en gizli kalan olaylardan biri sayılır.” demektedir. Bu olayı, halifenin sarayındaki görevlilerle av partilerine çıkmayı alışkanlık haline getiren Usame b. Münkız, bize anlatmıştır. Yüksek devlet ricali arasında olan bu şahıs, İbnu's-Sallar'ın samimi dostu ve misafiri olmakla birlikte, onun öldürülmesini planlayanlar arasında yer almıştı.

İbnu's-Sallar'ın öldürülmesine çok sevinen halife, onun başını Beytulmal'e koydu. Onun katili Nâsr'ı 20.000 dinarla taltif etti. Daha sonra onu babası Abbas'ı öldürmeye teşvik etti. Fakat babası tehlikeyi hissetti ve oğlunu zehirlmek için malzeme hazırladı. Nasr ve babasının arasını bulmada, Üsame b. Münkız'ın büyük bir rolü olmuştu. Bu defa Nasr, kendisini babasını öldürmeye teşvik eden halifeyi, ziyaretine geldiğinde kendi evinde öldüreceğine yemin etti. Ertesi gün Üsame, dehlizde otururken ansızın kılıçların sesini duydu. Halifenin öldürülmesi, Kahire halkını ayağa kaldırmıştı. Şehrin caddelerinde çarpışmalar oldu. Kadınlar ve çocuklar evlerinin pencerelerinden Vezir Abbas'ın taraftarlarını taşlamaya başladılar. Halife taraftarları, çok geçmeden Vezir Abbas'ı azlettiler. Abbas, halkın öfkesine ve intikam teşebbüslerine karşı koyabilecek bir güce sahip değildi. Bu nedenle, oğlu Nasr'la birlikte Suriye'ye kaçtı.⁽⁴⁹⁾ Ancak o, 549 (1154) yılı Rebûlevvel ayında öldürülen halife Zafir'in kızkardeşi tarafından peşine gönderilen bir grup Frank tarafından öldürüldü. Oğlu Nasr'a gelince o, 550 (1155) yılı Rebiulevvel ayında Kahire'ye götürüldü. Saray kadınları ona işkence yaptılar. İbret için şehirde gezdirildi ve Zevile kapısında diri diri asıldı ve aylarca asılı bırakıldı.⁽⁵⁰⁾ Sonra 551 (1156) yılı Muharrem ayının 10. günü vücudu yakıldı.⁽⁵¹⁾

Öldürülen halife, arkasında 4 yaşında küçük bir oğul bırakmıştı. Dolayısıyla 4 yaşındaki bu çocuk, 549/1154'te halife seçildi ve “el-Faiz” ünvanını aldı. Saray kadınları, halifenin öldürülmesinden dehşete dü-

(48) Usame b. Münkız, s. 13, 14

(49) A.g.e, s. 19 vd.

(50) A.g.e., s. 19, 20.

(51) İbn Hallikân I. 500

şerek yas tutmak için saçlarını kesmişlerdi. Sonra bu saçlarını Eşmuneyn valisi, Emir Talâî' b. Rüz-zik'e gönderdiler ve kendilerini kurtarmak üzere Kahire'ye gelmesi için ona yalvardılar.⁽⁵²⁾ Bu davet üzerine İbn Rüz-zik, Kahire'ye geldi ve Daru'l-Me'mun (Abbas'ın köşkü)'u istilâ etti.⁽⁵³⁾

İbn Rüz-zik olayları yatıştırarak emniyeti rayına oturttu, kanunsuzluklara son verdi⁽⁵⁴⁾

“el-Melik es-Salih” ünvanıyla anılan İbn Rüz-zik, o tarihte Mısır'ın muhtaç olduğu bir devlet adamıydı. Ne var ki, Fatımiler Filistin'deki son kaleleri Askalan'ı kaybetmişlerdi. Bu şehir Haçlılar tarafından istilâ edilmişti.⁽⁵⁵⁾

Ancak Haçlılar, Mısır'a doğru ilerlemeye devam edemediler. Çünkü onları Kudüs'teki kuvvetleri, bu şehri komşu İslâm vilâyetlerinin kalabalık orduları karşısında iyice sarsılmıştı. Konrad ve VII. Louis komutasındaki İkinci Haçlı Seferi de başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Nureddin Zengi'nin Suriye tahtına geçişi ve kuzeyde Halep, doğuda Dimeşk'te hâkimiyetini sağlaması da Haçlıları etkilemişti. Kendisine “Batalu'l-İslâm = İslâm kahramanı” ünvanı verilen Nureddin 550/1145 yılında Dimeşk şehrini almakla daha kuvvetli hale gelmiş, haçlılarla saldırmazlık anlaşması yapmıştı.⁽⁵⁶⁾

Vezir Talâî' b. Rüz-zik, 556/1161 yılı Ramazan ayında damadı olan Halife Azid'in hazırlattığı komplo sonucu öldürüldü. Fatımiler, öldürttüğü kayınpederi tarafından yetkileri azaltılmış olan bu halife devrinde, yıkılmıştır. Fatımilerin son iki halifesi devrinde Mısır'da meydana gelen olayların görgü şahidi Yemenli tarihçi Umâre'nin verdiği bilgileri, burada zikretmemiz yerinde olur:

“İbn Rüz-zik ölüm yatağında iken, oğlu Ebu Şücâ Adil'e, Said (Yukarı Mısır) valisi Şavir'e karşı uyanık olmasını ve onu makamından azletmekten sakınmasını tavsiye etmişti. Şavir, arap asıllı olup İbn Rüz-

(52) Lane-Poole, *History of Egypt in The Middle Ages*, s. 173

(53) Bu köşk vezir Me'mûn el-Betaihî yaptırmıştı. Daha sonra Salahaddin Eyyubî tarafından Hanefîlere ait bir medrese haline çevrildi. el-Medresetü's-Suyûfiyye olarak tanınıyordu.

(54) İbn Müyesser, s. 94; İbn Hallikan, I, 298 vd.

(55) İbn Müyesser, s. 86; Margoilouth, *Cairo, Jerusalem and Damascus*, s. 36.

(56) İbnu'l-Esir, XI, 46.

zik’le dostluk kurmuş ve onun yanında itibar kazanmış ve böylece onun tarafından Said’e vali olaark tayin edilmişti. O, durumunu iyice kuvvetlendirmiş hatta İbn Rüz-zik onu görevinden almaya cesaret edemez hale gelmişti. İbn Rüz-zik vefat edince, oğlu Adil vezir oldu. Fakat çok geçmeden azledildi ve yerine Şavir tayin edildi. Sonra Şavir’in oğlu Tay, 558 (1162) yılı 22 Muharrem günü Adil b. Rüz-zik’i öldürdü.

Şavir, Adil’i öldürtmekle halkı galeyana getirmişti. Adil b. Rüz-zik’in taraftarları, Şavir’i vezirlikten azletmek için karar aldılar.⁽⁵⁷⁾ Başmabeynci Dirgâm bu olaydan haberdar olunca isyan ateşini alevlendirdi ve Suriye’ye kaçan Şavir’in askerini yenilgiye uğrattı. Tay ve Kâmil adındaki iki oğlunu öldürdü ve 558/1162 yılı Ramazın ayında vezirliği eline geçirdi.⁽⁵⁸⁾

O tarihten itibaren, Nureddin Zengi ve Franklar, Mısır’ın iç işlerine ciddi bir şekilde müdahale etmişlerdir. Bu iki gücün Mısır üzerindeki baskıları vezir Şavir’in şiddete dayanan siyaseti ve Dirgâm’ın birçok Mısır komutanını öldürmesi gibi sebeplerin birleşmesiyle, Fatımi Devleti’nin yıkılışı çabuklaştı.⁽⁵⁹⁾ Şavir, Dimeşk atabeği Nureddin Mahmut’tan yardım istedi. Saldırı masraflarını karşılamaya ve işi tamamladığında Mısır’ın yıllık haracının üçte birini, bir yıllık vergi olarak ona vermeye hazır olduğunu bildirdi.⁽⁶⁰⁾ Nureddin, Mısır’ın özel bir siyasî duruma sahip olduğunu biliyordu. Diğer bir ifadeyle, Mısır’ın gelirler için bereketli bir kaynak olduğunu ve orayı ele geçiren hükümdarın diğer memleketleri istilâ etme imkânına sahip olacağını biliyordu.

Nureddin’in Mısır’a askerî birlik göndermesinin sebeplerini aşağıdaki şekilde maddeleştirmek mümkündür:

1— Kendisine yalvararak yardım isteyen Şavir’in bu isteğini yerine getirmek arzusu,

2— Mısır’ın içinde bulunduğu gerçek durumu öğrenmek istemesi.

(57) Umâretü’l-Yemeni, en-Nüketü’l-asriyye, s. 88.

(58) Ebu Şâme, Mecmuatu tevârihi’l-hurûbi’s-salibiyye, IV, 165; Receuil des Histories des Croisades, Historiens orientaux, TV, s. 165; Umâretü’l-Yemenî, s. 67, 78; İbnü’l-Esir, XI, 117.

(59) Umâretü’l-Yemenî, s. 88, İbnü’l-Esir, XI, 117.

(60) İbnü’l-Esir, XI, 121.

Çünkü Mısır'ın savaş gücünün çok zayıf olduğu ve ülkenin şiddetli karışıklıklar içinde bulunduğuna dair haberler almıştı.

E. Şirkühun Mısır'a Taarruzu:

Böylece olaylar, Nureddin'in Mısır'a müdahalesini çabuklaştırdı. Şöyle ki: Dirğam, Beytu'l-Makdis (Kudüs)ün yeni hükümdarı Amori ile ona ödemekte olduğu yıllık vergi hususunda ihtilâfa düşmüştü. Bunun üzerine Amori, vergiyi zorla almak için 559/1163 yılında Mısır'a saldırdı. Dirğam, Bilbis'te Amori karşısında yenilgiye uğramıştı. Fakat nihai yenilgiye uğramaktan kurtulmak istedi. Dar görüşüyle Nil Nehri'nin taşma mevsiminin henüz başladığı günlerde, nehir üzerindeki barajları açmayı planladı. Barajların açılmasıyla ülkenin büyük bir kesimi su altında kaldı. Bu planıyla, Amori'yi Filistin'e geri döndürmek arzusunu gerçekleştirmiş oldu.

Dirğam, Şavir ve Nureddin arasındaki görüşmelerden haber alınca, bu defa Amori ile bir anlaşma yaptı ve ona ödemekte olduğu verginin miktarını artırdı. Ancak beklemedikleri bir sırada Nureddin Zengi savaş sahnesinde görüldü. Amori'nin Mısır'a gitmesinden önce (559 Cemaziye'l-ahire/1164 Nisan) Şavir, Esedüddin Şirküh komutasındaki Türkmenlerden oluşan kuvvetli bir ordu ile birlikte Mısır üzerine yürüdü. Bu ordunun öncü birliklerine meşhur İslâm kahramanı Salahaddin Eyyubî komuta ediyordu. Bu ordu, Bilbis'te Mısır ordusuna karşı zafer kazandı. Mağlubiyete uğrayan Dirğam'ın kardeşi Nasıruddin komutasındaki Mısır ordusu, Kahire'ye çekilip yeniden savaş hazırlığına girişti.⁽⁶¹⁾

İki ordu arasında yeniden başlayan çarpışmalar karşılıklı yenilgi ve başarılarla birkaç gün devam etti. Dirğam, Kahire'deki sarayı işgal ederken, Şavir Fustat kısmını ele geçirmişti. Hazinedeki malları almak isteyen Dirğam, evkaf mallarına el koydu. Bunun üzerine halk, onun etrafından dağılmaya başladılar. Halife ve ordu, ona yardım etmekten kaçındı. Bu durum karşısında Dirğam, Kahire sokaklarında dolaşarak halkı isyana davet etti. Ne var ki, onlardan alaylı konuşmalardan başka bir cevap alamadı. Nihayet halkın haykırışından ürken atı, onu yere attı. Yakalanıp başı kesildikten sonra caddelerde teşhir için gezdirildi.⁽⁶²⁾

(61) Umâretü'l-Yemenî, a.g.e., 68 vd.; İbnü'l-Esir, XI, 120, 121; Lane-Poole, History of Egypt in the Middle Ages, s. 117

(62) Umâretü'l-Yemenî, a.g.e., s. 73.

Şavir, böylece arzusuna kavuşmuştu. Vezirliği üstlenerek istikrarı temin etti. Kuvvetine güvendiği için, Esedüddin Şirkûh'la yaptığı anlaşmayı bozdu ve ödemeye söz verdiği vergiyi göndermekten kaçındı. Onu destekleyen Franklar, Esedüddin Şirkuh'u Bilbis'te kuşattılar ve onu ordusuyla birlikte Şam'a geri dönmeye zorladılar (559/1164 Zilhicce). Nureddin Mahmud ise, Amori'nin Mısır'a gitmesinden istifadeyle onun ordusunu Filistin'de hezimete uğrattı. Bu durum karşısında Amori, ülkesini korumak için Mısır'dan dönmek mecburiyetinde kaldı.⁽⁶³⁾

Ancak Şirkuh, Mısır'a yaptığı taarruzunda bütünüyle başarısızlığa uğramış değildi. Çünkü, bu ülkeyi kapsayan anarşiyi ve karışıklığı öğrenmişti. Bu durum onu Mısır'ı istilâya teşvik etti. Kendi namına bir imparatorluk kurmak ümidiyle, ikinci bir saldırının hazırlıklarını yapmak için bir müddet Şam'da kaldı. 562/1166 yılına kadar Nureddin'le birlikte plânlar yapmaya devam etti.

Şavir'in kötü emelleri ve şiddetli politikası, ikinci vezirliği esnasında açık bir şekilde ortaya çıkmıştı. Gücünü yeniden kazandıktan ve durumunu sağlamlaştırdıktan kısa bir süre sonra, kendisine yönelen büyük tehlikeler karşısında ne yapacağını şaşırdı. Onun Kahire'ye ulaşmasından bir gün sonra, Şirkûh, Bilbis'e hücum etti ve Mısır ordusunu hezimete uğrattı.

Şavir'in yıldızı sönmeye yüz tutmuştu. Şöyle ki: Kardeşi ağır bir şekilde yaralandı, Franklar, Bilbis şehrini kuşatarak Nureddin'i Filistin'den Şam'a dönmek zorunda bıraktılar. Ancak onlar çok geçmeden Filistin'e döndüler.

Mısır'ın iç durumu, en azından dış durumu kadar karışıktı. Nitekim Şavir, İbn Rüz-zik taraftarlarından vezirlik davasında bulunan Yahya b. Hayyât'ın isyanını bastırmakla uğraşmak zorunda kalmıştı. ⁽⁶⁴⁾Bu olayı, Berberî Levâte kabilesinin sebep olduğu iç karışıklıklar takip etti. Bunların hepsinden daha şiddetli felâket Nureddin Mahmud'un tekrar Mısır'a saldırmak için hazırlıklar yaptığına dair ulaşan haberler oldu.⁽⁶⁵⁾

(63) İbn Şeddâd, s. 3.

(64) Umâretü'l-Yemenî, a.g.e., s. 348.

(65) A.g.e., s. 67, 75, 78.

Bu nedenle Şavir, tekrar Frankların yardımına başvurdu. Mısır'a gelmelerini istedi ve onlara Mısır'da devamlı bir yurt vereceğini vaâdetti. Nureddin ise, Esedüddin Şirkûh komutasındaki ordusunu Mısır üzerine gönderdi. O, Şavir'in Franklarla anlaşmasının, onlara Mısır'da büyük bir kuvvet kazandıracağını ve Suriye'deki iktidarını tehdit edeceğini düşünmüştü. Şirkûh'un ordusu, 562 yılı Rebiü'l-evvel ayında (1166-1167 Aralık-Ocak) Şam'dan ayrıldı, Franklar da aynı günlerde Mısır'a ulaştı.⁽⁶⁶⁾

Her iki ordu da Kahire'ye ulaşınca kadar Nil Nehri'ni takiben yürüdüler. Kudüs kralı Amori, Fustat'a yakın bir yerde ordugâh kurdu. İki ordu, Babeyn mevkiinde karşılaştılar. Şirkûh, ordusunun küçük olmasına rağmen açık bir zafer kazandı. Böylece Yukarı Mısır'da kontrolü ele geçirmiş oldu. Ancak fetihlerini devam ettirip Kahire üzerine yürümek için yeterli kuvveti yoktu. Bu nedenle o iki yolun en kolayını seçti ve kuzeye doğru giderek İskenderiye'ye ulaştı; herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan şehre girdi.

Esedüddin Şirkûh, Salahaddin Eyyubî'yi İskenderiye'ye vali tayin etti ve askerinin yarısını onun yanında bıraktı. Askerinin diğer yarısı ile güneye yöneldi ve Yukarı Mısır'da vergileri toplamaya başladı. Bu sırada Franklar ve müttetikleri Fatımî kuvvetleri, İskenderiye'yi karadan kuşattılar. Haçlı donanması da şehri denizden kuşatmıştı. Salahaddin'in yanında sadece 1.000 kişilik bir kuvvet bulunuyordu. Şirkûh'un Mısır'ı 50.000 dinar karşılığında Fatımilere terketmesi şartıyla anlaşılar. Franklar ve Mısırlılarla yaptığı savaşta ordusu çok zayıf düştüğü için Şirkûh, Suriye'ye döndü. Bu savaşlar dışında çok sıkıntı çekmiş ve başına birçok felâketler gelmişti.⁽⁶⁷⁾ Ancak o, Mısır'ın iç durumunu çok iyi öğrenmişti. Ülkeyi Frankların ağına düşmeden önce ele geçirmeye kesinkes karar verdi.

Frankların ve Şirkûh'un Mısır'a düzenledikleri taarruzlar sona ermiş, Franklar Filistin'e, Şirkûh da Suriye'ye dönmüşlerdi. Bu sayede Şavir'in korkuları sona ermişti; ancak bir süreye kadar. Çünkü Şirkûh, Mısır'a karşı üçüncü taarruzunu başlattı. Bu saldırı, Franklar ve Mısır-

(66) Ebu Şâme, A.g.e., IV, s. 168

(67) İbn Şeddad, a.g.e., 44, 45.

lılara karşı zafer kazanması ve Mısır'ı istilâ etmesiyle sonuçlandı.⁽⁶⁸⁾

Şirkûh'un üçüncü taarruzunun sebebi, Frankların yeniden Mısır üzerine yürümeleridir. Bu taarruzunda, Şirkûh'un iki kardeşi ve yeğeni Salahaddin ve diğer bazı yakınları da ordusunda bulunuyordu.⁽⁶⁹⁾

Bu sırada, Şavir'in değişken ve kaypak siyaseti tekrar ortaya çıktı. O, Şirkûh'a elçi göndererek ondan yardım istemişti. Onun bu isteği, Şirkûh tarafından kabul edildi. Çünkü onun Şavir ile birleşmesinin mânası, bir taraftan Frankların yenilgiye uğratılması diğer taraftan da Şavir'den kurtulmasıydı.

Franklar, Mısır'a saldırmışlar ve 564 yılı Safer (1168 Kasım) ayında Bilbis'e kadar ulaşmışlardı. Lâtin tarihçi William of Tyre'nin de belirttiği gibi, genç, yaşlı, erkek ve kadın farkı gözetmeden hiçbir vatan-daşı sağ bırakmadılar, hepsini öldürdüler.⁽⁷⁰⁾ Amori, bu katliam sebebiyle bütün Mısırlıların nefretini kazanmıştı. Bu yüzden onlar, Şirkûh'a meylettiler ve onu desteklediler. Şavir, Frankların istilâsını önlemek için Fustât şehrinin yakılmasını emretti. Bu şehirdeki yangın 45 gün devam etmişti. Bu yangının izleri Kahire'nin güneyinde birkaç mil kadar uzanan sahada, kumların altında kaybolmuş kalıntıları örten kum tepeliklerindeki Fustât harabeleri bugün bile görülmektedir. Haçlı katliamı sebebiyle halk, onların hücumuna kahramanca karşı koyan Kahire'ye koşarak oraya sığındılar.⁽⁷¹⁾

Ancak, Franklar Kahire'ye saldırmadılar. Çünkü Şavir, Amori'ye ödemeyi vadettiği vergi karşılığında anlaşma yapmak için sulh görüşmelerine başlamıştı. Fakat Şirkûh, Şavir'e karşı takip ettiği siyasetinde samimi değildi. O, hükümdarı Nureddin Mahmud'tan yardım istemek için bir elçi göndermişti. O günlerde halife Azid de aynı konu için Nureddin'e başvurdu. Halife, talebinin reddedilmesi için yalvarmasında aşırı

(68) Umaratü'l-Yemenî, a.g.e., s. 81.

(69) İbn Şeddâd, s. 45, 46.

(70) Ebu Şame (s. 137)'nin belirttiğine göre; Amori halktan büyük bir kısmını öldürdü. Şehrin büyük bir bölümünü tahrip etti. Binalarının çoğunu yaktı. Oradaki halkı iki kısma ayırdı. Bir kısmını kılıçla cezalandırarak öldürdü, diğer kısmını ise kazandığı zaferden dolayı Allah'a şükretmek için sağ bıraktı.

(71) İbnü'l-Esir, XI, 136; Ebu Şame, s. 115.

giderek mektubun içine bir tutam kadın saçı koymuştu.⁽⁷²⁾ Nureddin bu mektuptan çok müteessir oldu ve 70 bin kişilik bir ordu ile Esedüddin Şirkûh'u derhal Mısır'a gönderdi.⁽⁷³⁾ Nureddin Mahmut Zengi, Mısır'ı fethetmeye kesin karar vermişti. Cezire'deki karışıklıklar yüzünden duyduğu endişe olmasaydı. Mısır'a bizzat gitmek istiyordu. Bu yüzden hiç vakit kaybetmeden özel koruma birliğinden seçtiği 2 bin kişilik asker ile 6 bin Türkmenden oluşan bir kuvveti Şirkûh komutasında yola çıkardı. Çok sayıda komutan ve yakınlarıyla onun sağ kolu haline gelen yeğeni Salahaddin de Şirkûh'un beraberindeydi.⁽⁷⁴⁾

Şirkûh, Cemaziyelahir ayının yedinci günü Kahire'ye ulaştı. O sırada, hâlâ Kahire surları önünde bekleyen Amori, onun ilerlemesine engel oldu. Ancak Şavir tarafından aldatılan Amori, Şirkûh'un savaş bakımından kendisinden üstün olduğunu anladığı için onunla savaşmadan Filistin'e geri döndü. Bunun üzerine Şirkûh, Kahire'ye girdi ve halk tarafından çok iyi karşılandı ve ona hil'at giydirdi.⁽⁷⁵⁾ Şirkûh, Şavir orada kaldığı müddetçe Mısır'a tam olarak hâkim olma fırsatını bulamayacağına inanıyordu. Bu nedenle, kendisine yapacağı bir ziyaret esnasında onu tutuklamaya karar verdi. Bu plânı gerçekleştirmek görevini Salahaddin üstlenmişti. Hicrî 564 yılı Rebiulahir ayının 17'sinde (1169 yılı 18 Ocak) Şirkûh'u vezir olarak tayin ederek ona hil'at giydirecek halifenin emriyle Şavir öldürüldü. Şirkûh, aynı yılın 22 Cemaziyelahir (1169 23 Mart) günü ölünceye kadar vezirlikte kaldı.⁽⁷⁶⁾

F. Salahaddin Eyyubî ve Fatımî Devletinin Yıkılışı

Salahaddin Eyyübî, amcası Şirkûh'un yerine vezirlik makamına geçmeden önce, geçmişte meydana gelmiş olaylar, Fatımî Devleti'nin yıkılışına zemin hazırlamış bulunuyordu. Ülke hizipler arasındaki savaş-

(72) A.g.e., aynı yer.

(73) Hasan İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatımiyye, 193-194

(74) İbnü'l-Esir, XI, 136

(75) A.g.e., XI, 136, 137.

(76) İbn Şeddâd, s. 47, 48; İbn Hallikan, II, 501, 502. Ebu Şâme'nin belirttiğine göre (s. 145), Şavir'i Salahaddin bizzat kendisi öldürmüştür. Zehebi'ye göre (Bodleian Kütüphanesi, Oxford, Doğu Bölgesi yazmaları, nr. 304, vsk. 135 a) Şirkûh, Şavir'in ölümünden önce vezirlik görevini üstlenmiştir.

lar ve vezirlerin rekabeti yüzünden yıpranmış ve zayıflamıştı. Yabancı hücumlarına karşı koyamaz bir hale gelmişti.

Amcasından sonra vezirlik görevini üstlenen Salahaddin, daha işin başında fitrî kabiliyetini göstermeye başlamıştı. O, geniş topraklara sahip olan bir devlet kurmaya karar vermişti. Bu gayesine ulaşmak için, bütün gücünü Haçlıları ülkeden kovmaya tahsis etti.⁽⁷⁷⁾

Salahaddin, Mısırlıların güvenini kaybetmemek ve Nureddin'in hasedini üzerine çekmemek için Mısır'da durumunu tedrici olarak kuvvetlendirmeye çalışmıştı. İşine halifenin nüfuzunu zayıflatmaya çalışmakla başladı, halkın güvenini kazandı ve cömertliğiyle onların gönlünü çeldi. Halk onun idaresini benimsedi ve ona seve seve boyun eğdiler.⁽⁷⁸⁾ Salahaddin devletin en önemli vazifelerini yavaş yavaş kendi taraftarlarına verdi.

Halife Azid ve saray ricaliyle askerleri, Salahaddin'e karşı olan düşmanlıklarını artık gizlemiyorlardı. Bu nedenle siyahî hadımağalarının reisi Necâh liderliğinde, Salahaddin'i öldürmek için plânlar yapılmaya başlandı. Haçlıları Mısır'a çağırmayı ve onlar sayesinde Salahaddin'e karşı kuvvet kazanmayı kararlaştırmışlardı. Plâna göre Salahaddin onlara karşı koymak için çıktığında, suikastçılar arkadan saldıracaklardı. Böylece Salahaddin iki ateş arasında kalacak, onu ve Türkmenlerden oluşan ordusunu ortadan kaldıracaklardı. Salahaddin, düşmanlarının kendisine karşı hazırladıkları tuzaktan haberdar olunca, onların lideri başhadımağası Necâh'ı tevkif etti ve onu öldürttü (564 zilkade/1169 Haziran). Necâh'ın tesdekçilerinden çoğu öldürüldü. Bu olay, halifenin çoğu Sudanlı olan askerini çok kızdırmıştı. Onlardan 50 bin kişilik bir kuvvet, Necâh'ın öcünü almak için harekete geçti. Salahaddin'in ordusuyla “Beyne'l-kasreyn” denilen yerde şiddetli bir savaşa giriştiler. Bu savaşta çok sayıda ev ve dükkân yandı. Neticede Sudanlılar yenildiler. Mansuriyye adıyla tanınan mahalleleri yakıldı. Hezimete uğrayan askerler Nil Nehri yoluyla Cîze'ye, oradan da ayaklanmalarını birkaç yıl

(77) İbn Şeddâd, s. 48, 49.

(78) A.g.e., s. 49.

sürdürdükleri Yukarı Mısır'a sürüldüler. Nihayet 572/1176 yılında onlar tamamen imha edildiler.⁽⁷⁹⁾

Salahaddin, Mısır'da iyice yerleşip durumunu kuvvetlendirince, Haçlılara karşı taarruzlar düzenlemeyle başladı. Bu sırada Filistin hakimiyetini kaybeden Haçlılar, Kerek ve Şevbek kalelerinde tahkimat yaptılar.

Bunun neticesinde Haçlılar Bizanslılarla birleştiler ve deniz yoluyla Mısır'a hücum ettiler. İlk önce Dimyat'a yakın bir yerde ordugâh kurdular. Onlardan bir grup 565 (1169-1170) yılı Rabiülahir ayında Akka sarayını istilâ ettiler. Nureddin, Frankların Dimyat'a doğru ilerlediklerini öğrenince, Salahaddin'in imdadına koştu ve 565/1170 yılı Şaban ayında Kerek'i kuşattı.⁽⁸⁰⁾

Mısır'da hâkimiyeti tamamıyla eline geçirmiş olan Salahaddin Eyubî, ordusunu hazırlamış, Dimyat'ı zahire ve askerle doldurmuştu. Şehre yeni yardım birlikleri göndereceğini vaadetmişti, şehir halkına hediyeler ve bağışlarda bulundu.

Nureddin Mahmut, Filistin'de Hristiyan hâkimiyeti altındaki toprakların bir bölümünü fethetmeyi başarmıştı. 50 gün boyunca devam eden Hristiyan kuşatmasına karşı, halife Azid tarafından da desteklenen Salahaddin'e yardım gönderdi. Yardımlarının tutarı 1 milyon dinara ulaşmıştı. Bu tedbirler, Frankların saldırılarını faydasız bir hale getirdi. Çarpışmalar anında, gemileri yakılmış, askerlerinden pekçoğu öldürülmüş ve harp alet ve araçları müslümanların eline geçmiş bulunuyordu.⁽⁸¹⁾ Bu nedenle onlar, kuşatmayı kaldırmaya mecbur kaldılar.⁽⁸²⁾ Salahaddin Franklara karşı kazandığı zaferden sonra, Nureddin'den babasını ve akrabalarını yanına göndermesini istedi. Babası ve yakınları, 55/117 yılı Cemaziyelahir ayında Mısır'a geldiler. Salahaddin babasını Beytülmal'in başına geçirdi. Kardeşleri de samimiyetle ona hizmet ettiler.⁽⁸³⁾

(79) İbn Şeddâd, s. 52; İbnu'l-Esir, XI, 139, 140.

(80) İbn Şeddâd, s. 50

(81) A.g.e., 52

(82) İbu'l-Esir, XI, 142

(83) İbn Şeddâd, s. 52

Frankların Dimyat saldırılarında yenilgiye uğramaları Salahaddin’e Suriye, Fillistin ve civardaki Haçlılar üzerine taarruzlara başlama cesareti vermişti. Ki, Haçlıların Dimyat mağlubiyeti İbnu’l-Esir tarafından Devekuşu hakkındaki şu meşhur darb-ı meselle anlatılmıştır: “Devekuşu iki boynuz aramak için çıktı, ancak iki kulağını da kaybederek döndü.” Böylece Salahaddin İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard ile anlaşma yapana kadar 22 yıl boyunca süren cihadlarını başlatmış oldu.

Mısırlı Şîiler ve Sünnî Türkler, Salahaddin’i kendilerinin hamisi sayıyorlardı. Dolayısıyla müşterek düşmanları, Haçlılara karşı savaşmak için onunla anlaşmışlardı. Salahaddin’in Franklardan ganimet aldığı silah ve elbiseleri Kahire’de görmeleri, onları bu ittifaka teşvik ediyordu. ⁽⁸⁴⁾ Salahaddin Mısır’da hâkimiyetinin temellerini sağlamlaştırdıktan sonra, dini görevlere Ehl-i Sünnet mezhebine mensup olan büyük âlim ve fakihleri tayin etti. Bütün devlet ricali, onun sancağı altına sığındılar. Fatımilerin son halifesi Azid’in otoritesi, bütünüyle elinden çıktı. Salahaddin, samimiyetlerinden şüphelendiği bazı unsurları ordudan çıkardı. Öte yanda Nureddin Mahmud, Salahaddin’in Mısır’da Fatîmi halifesinden daha fazla nüfuza sahip olduğunu görünce—çünkü devlet ricali onun sancağı altında toplanmıştı— ona hutbede Fatîmi halifesinin isminin yerine Abbâsî halifesinin ismini okutmasını isteyen bir mektup gönderdi.

Ancak Salahaddin, bu isteği uygulamakta tereddüt etti. Çünkü bu için o zamana kadar Fatîmilere bağlı olan Mısır halkının ayaklanması na yol açacağından korkuyordu. Ancak Salahaddin’in bu mazereti, Nureddin’i kararından döndürememişti. Bu durum karşısında Salahaddin, onun emrini yerine getirerek, hutbeyi Abbâsî halifesi adına okutmayı zaruri gördü.

Fatîmi halifesi Azid, o sıralarda hastaydı. Salahaddin, komutanlarından oluşan bir grupla toplantı yaptı ve hutbeyi Fatîmi halifesi adına okutmak yerine Abbâsî halifesi adına okutmak hususunu onlarla istişare etti. Bazıları onun bu teklifini uygun buldular, onu destekleyeceklerini taahhüt ettiler. Diğerleri ise bu teklifin tehlikeli olduğu görüşünü ileri sürdüler. ⁽⁸⁵⁾

Bu toplantıda Mısır’a son zamanlarda gelen ve “Emir” olarak tanınan İranlı bir adam vardı. O, bazılarının bu konuda tereddüt ettiklerini

(84) İbnu’l-Esir, XI, 157.

(85) A.g.e., XI, 148, 149.

görünce, Salahaddin'in isteğini bizzat yerine getirmek teklifinde bulundu. Bu şahıs Muharrem ayının ilk Cuma gününde hatipten önce minbere çıktı ve hutbeyi Abbasî halifesi Müstazi adına okudu. Ondan sonraki Cuma'da, Salahaddin bütün hatiplere hutbeyi Abbasî halifesi namına okumalarını emretti. Böylece bu değişiklik, herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan tamamlanmış oldu. Bu konuda ne bir karşı koyan oldu ne de bir biriyle tartışan. Uygulama herkesçe oybirliğiyle kabul edildi.⁽⁸⁶⁾

Ailesinden hiç kimse, bu olayı o sırada hasta olan Fatımi halifesi Azid'e bildirmedi. Onlar, "eğer hastalığından şifa bulursa kendisi öğrenir, vefat ederse, ölümünden önce böyle bir olayla onu üzmemiz uygun değildir," dediler. Neticede Azid, bu büyük tarihi olaydan haberdar olmadan 567/1171 yılı Muharrem ayının 10'unda vefat etti. Salahaddin, taziye için oturdu ve saraya el koydu.

Salahaddin, Fatımi halifesi Azid'in vefatından önce, Bahaeddin Karakuş'u onun sarayında başhadımağası tayin etmişti. Azid'in çocuklarını, amcalarını ve diğer yakınlarını sarayın bir bölümüne onun gözetiminde yerleştirdi. Erkek ve kadın köleleri saraydan çıkardı ve bazıları- nı azad etti.

Böylece, Mısır'da maddi refah ve dini müsamahanın yaygın olduğu uzun bir dönem hüküm sürmüş olan Fatımi Devleti, Halife Azid'in ölümüyle sona erdi. Şîi Fatımi Devleti'nin Sünnî Eyyubîler eliyle ortadan kaldırılmasıyla, Mısır ve Fatımilere bağlı diğer ülkelerde iki asır 8 yıllık bir aradan sonra, hutbelerde tekrar Abbasî halifesin ismi okutulmaya başlandı. Hutbenin Abbasî halifesi namına okutulması, gerçekten sünniliğin şîiliğe karşı bir zaferi sayılır.⁽⁸⁷⁾

3. SULEYHİLER (YEMEN) (429-492/1037-1099):

Hükümdarlar

Ali b. Muhammed

(455/1063 yılında Mekke'yi ele geçirdi.)

Mükerrem Ahmet b. Ali

Ebu Himyer b. Sebe b. Ahmet

Görev Süreleri

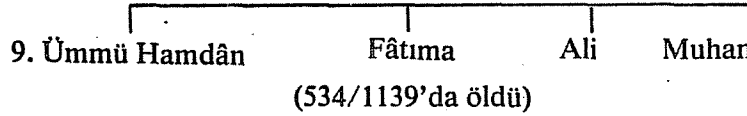
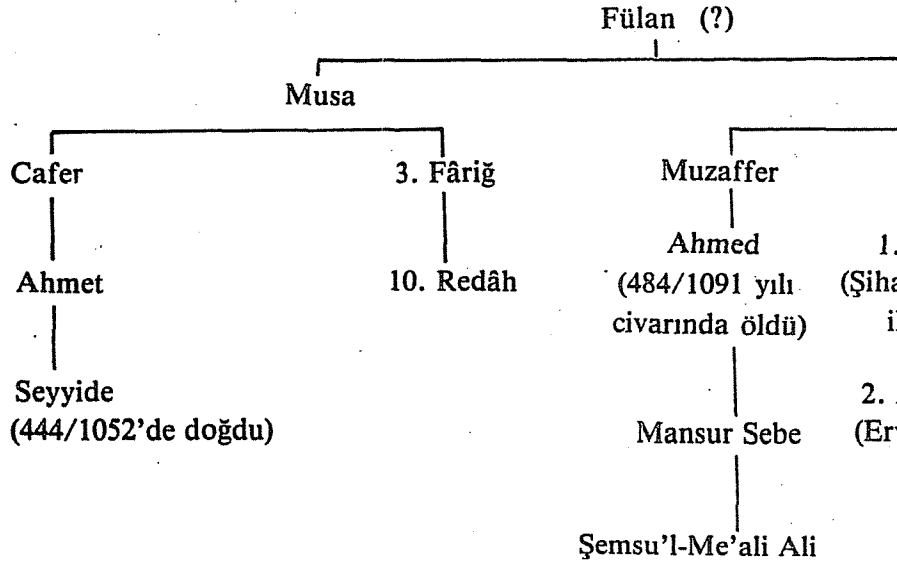
(429-459/1037-10767)

(459-484 veya 487/1067-1091)
veya 1094)

(484-492/1067-1099)

(86) A.g.e., XI, 149.

(87) Bkz. Hasan İbrahim Hasan: Tarihu'd-Devleti'l-Fatımiyye, s. 181 vd.

Fatımiler, Yemen, Bahreyn, Yemâme, Sind, Hindistan, Mısır ve Mağrip'te İsmâiliyye mezhebinin yayılmasında büyük rol oynayan Yemenli İbn Havşeb, İbn Fazl ve benzerleri gibi Yemenli propagandacıların gayretleri sayesinde kurulmuştu.

İbn Havşeb (= Mansuru'l-Yemen) ile sonradan İsmâiliyye hareketine karşı çıkan ve hatta 296/909 senesi sonlarına doğru Fatımi Devletini kuran Ubeydullah Mehdi'n'in nüfuzuna bile aldırış etmeyen Ali b. Fazl arasında meydana gelen çekişmeden dolayı İsmâililer, Yemen'de büyük bir tehlike ile karşı karşıya kalmışlardı. Ali b. Fazl, Ubeydullah Mehdi'ye karşı isyan ederek İbn Havşeb ile savaştı. Aden'i istilâ etti, İbn Havşeb'i Müsevver dağında sekiz aya yakın kuşatma altında tuttu.

Bu savaş, Yemen'de İsmâiliyye hareketinin zayıflamasına büyük etkisi olan sebeplerin başında gelir. Ali b. Fazl, 303/915 yılında zehirlenerek öldürülmüştü. Onun yerine zayıf olan oğlu geçti. Bu sayede Sünnîler, İbn Havşeb'in taraftarlarını harekete geçirmeden ve ona yardıma koşmalarına fırsat tanımadan Ali b. Fazl'ın hareketine son vermeye muvaffak oldular. Aynı şekilde İbn Havşeb'in 302/914 senesinde ölmesinin de Yemen'deki İsmâiliyye propagandasının zayıflaması üzerine deren bir etkisi olmuştur. Onun halefleri, İsmâiliyye hareketi liderliğinin kendi ellerinde kalmasını umut ediyorlardı. Fakat Ubeydullah Mehdi, İbn Havşeb'in yerine Abdullah b. Abbâs Şâvî'yi tayin etmekle onların bu ümitlerini boşa çıkardı. Bu olay, onun oğullarını çok kızdırmıştı. Nitekim onlardan biri Mehdi'ye isyan etti ve İsmâiliyye davetinin liderliğine atanan Şâvî'yi öldürdü. İsmâiliyye mezhebine ait birçok eser sahibi olan kardeşi Cafer'in nasihatlarına kulak vermedi ve Sünnî mezhebine geçti.

Sünnîler, Yemen'de İsmâililer arasında büyüyen bu anlaşmazlıktan yararlanarak, bu mezhep ve taraftarlarına son vermek istemişlerdi. Onların bu hareketi, Fatımi taraftarlarını gizlenmeye ve Sünnîlere mezheplerini kökten yok etmek fırsatını vermemek için, davalarını gizli yürütmeye mecbur etti. Dolayısıyla Yemen İsmâilileri, hicrî dördüncü (Milâdî onuncu) asrın başından, hicrî beşinci asrın ortalarına doğru Fatımi halifesi Mustansır zamanında Ali b. Muhammed sayesinde yeniden güçlenene kadar davalarını gizlice sürdürdüler.

İsmâiliyye hareketi, Ali b. Muhammed Suleyhî vasıtasıyla Yemen’de büyük bir güç kazanmıştı. Onun babası Muhammed b. Ali, Sünnî mezhebinde bir fakih olup, Yemen’de kadılık yapıyordu. Yemen’de İsmâîli propagandasının lideri (= dai’d-düat) Âmir b. Abdullah ez-Zevâhî bu kadiya yaklaşmaya çalışıyordu. Çünkü onda üstün zekâ, asalet, ilim ve İslâmî kültür zenginliği gibi üstünlükler görmüştü. Söylendiğine göre Âmir Zevâhî’nin yanında, Alevî imamlarından seçmeler ve onların istikbale ait verdikleri bazı malûmatı içine alan bir eser bulunuyordu. Âmir, bu kitapta Ali Suleyhî’nin vasıflarını bulmuş ve onu elde etmeye karar vermiş, durumu Ali’ye de bildirmiştir.

Ali b. Muhammed Suleyhî, Fatîmî daisî Âmir’in etkisiyle henüz genç yaşta iken mezhebini değiştirerek İsmâîli oldu ve bu mezhebin fıkhnı okudu. Âmir b. Abdullah Zevâhî’nin ölümünden sonra onun yerine geçerek İbn Havşeb’in ölümü ve oğullarının birbirine düşmesi sebebiyle zayıflamış olan köklü İsmâîli davetini tekrar canlandırdı. Ali b. Suleyhî, Yemen’in büyük bir kısmını hâkimiyeti altına aldıktan sonra Mısır Fatîmî halifesi Mustansır’a mektup yazarak, Yemen’de İsmâîli davetini açığa çıkarmasına izin vermesini istedi. Kıymetli hediyeler gönderdiği halife, teklifini benimseyerek bu hususta ona izin verdi. Ayrıca ona bayrak ve ünvanlar ve birçok hediyeler göndererek Yemen valiliğine tayin ettiğini bildirdi.⁽⁸⁸⁾ Ali Suleyhî, kollarını sıvayarak bütün gayretiyle, Yemen’i baştan başa dolaştı ve halkı Fatîmî İmâm’a İsmâiliyye mezhebi, Yemen’in bütün bölgelerinde yayıldı. Umaretü’l-Yemenî’nin de söylediği gibi, San’a’yı Devleti’nin başkenti yapan Ali, Yemen’de ne bir ova, ne bir sarp yer, ne kara ve ne de deniz bırakmadı, hepsini fethetti.⁽⁸⁹⁾ Yine aynı tarihçinin naklettiğine göre; Ali b. Muhammed Suleyhî, Yemen’de birçok saray, köşk ve büyük binalar yaptırdı. Bu eserler, Suleyhî’ler Devleti’nin inkiraza uğramasından sonra, kendisine ev yapmak isteyen herkese, tuğla, taş ve kereste gibi inşaat malzemelerinin kaynağı haline gelmiştir.

(88) Hammadî el-Yemânî, Keşfu esrârî’l-bâtıniyye ve ahbârî’l-karâmite s. 43.

(89) Tarihu’l-Yemen, s. 2 vd.

Böylece, Yemen minberlerinde Mısır Fatımi Halifesi Mustansır na-mına hutbe okutuldu. Ali Suleyhî ile karısı Şihab kızı Esmâ hanımın isimleri de hutbede zikredildi. Ülkede Abbasî halifesi için hutbe okutulmasına son verildi.

Ali b. Muhammed Suleyhî, Zebid valiliğine getireceği kişiden 100 bin dinar alacağına dair yemin etmiş olmasına rağmen damadı Esad b. Şihâb'ı bu şehrin valiliğine atadı. Esad, şehrin idaresini ele alınca, Ali Suleyhî'ye büyük miktarda mal göndermişti. Ali, onu bu malları nereden aldığını sordu ve neticede onun hazinesine el koyarak şöyle dedi:

“Bunlar, bize iade edilmiş mallarımızdır.”⁽⁹⁰⁾ Ali Suleyhî, İsmâiliyye mezhebine girmiş olmasına rağmen Sünnîlere karşı yumuşak davranıyordu. Nitekim o, Ehl-i Sünnet mensuplarına inandıkları mezhebi izhar etmelerine izin vermiştir. Ali, iyi bir şâir ve edip olan Ebu Ali Muhammed Kum'u vezirlik ve inşâ divanı başkanlığına tayin etti. Fakat o, vezirine hiç yetki vermemişti. Ali Suleyhî, 460-1068 yılında, Habeş ve Sudanlı liderlerin destekledikleri Süleyman b. Tarf'ın kendisine karşı isyan ettiği haberini aldı. Derhal isyancıların üzerine yürüdü ve onları dağ eteklerinde hezimete uğrattı. Hâkimiyetini istikrara kavuşturan Ali Suleyhî, Yemen'in bütün bölgelerini egemenliği altına aldı. San'a'ya döndü ve orada 12 yıl ikâmet etti. Yemen kalelerine ve önemli şehirlerine samimiyet ve bağlılıklarından emin olduğu kimseleri vali tayin etti. Yemen emirleri ve nüfuz sahibi liderler, onun sancağı altında birleştiler. Ali, hac farızasını eda etmek için karısı Esmâ bint-i Şihab'la birlikte Mekke'ye gitmeye karar verdi. Hicaz'da bulunduğu müddet için San'a'da kendi yerine vekâleten oğlu Mükerrrem'i bıraktı.

Yemen'deki Suleyhî hükümdarları, Fatımiler için büyük hizmetler yaptıklarından, Fatımi halifeleri onların bağlılıklarını temin etmek için, onların hükümdarları ve valilerine bol bol ünvanlar bağışlamak yolunu seçmişlerdi. Bu hususta en iyi yolu seçtiklerine inanıyorlardı. Bu halifeler, onlara Mısır'daki emirlere ve vezirlere verdikleri ünvanlara benzer ünvanlar veriyorlardı.

Halife Mustansır da yazışmalarında, uygun düşen her yerde Suleyhî hükümdarının ünvanlarını tekrar ediyordu. Şüphesiz ki Ali Suleyhî,

(90) Yusuf (12), 65.

Yemen’de gerçekte Fatımi halifesinin vekili sıfatıyla hüküm sürüyordu. Ayrıca o ve ondan sonra da halefleri, Mısır Fatımi halifelerine bağlılıklarını göstermek için büyük gayret içindeydiler. Suleyhi hükümdarlarının Fatımi halifelerine bağlılıklarını gösteren en bariz örneklerinden biri, Ali’ Suleyhi ile Fatımi halifesi Mustansır arasındaki mektuplaşmalarıdır. Nitekim Mustansır, 451/1059 yılı Ramazan bayramında Ali’ye gönderdiği bir mektubunda, onun Yemen valiliğini onayladığını bildiriyor ve Yemen’de İsmâiliyye mezhebini yaymasındaki rolünü zikreliyordu.⁽⁹¹⁾

Yukarıda zikredilen bilgilerden, Fatımi halifelerinin Suleyhi valilerine devletlerinin büyük ricali gözüyle baktıklarını, İsmâiliyye davetini yaymaya devam etmelerini teşvik ve kendilerine bağlılıklarını sürdürmeleri için onlara, bu büyük ünvanları bağışladıkları sonucuna varabiliriz. Ayrıca bu ünvanlar, Suleyhi hükümdarlarının, kendilerine bu alâkayı gösteren Fatımi halifesine seve seve bağlanmalarına vesile oluyordu. Diğer taraftan da, Fatımi halifesinin nüfuzunu göstermesi bakımından, Suleyhi liderlerini halklarının gözünde büyütüyor ve daha güçlü gösteriyordu.

Mustansır’ın Ali Suleyhi’ye güveni ve onun kendisine olan bağlılığına emniyeti, halifeyi Ali’ye şu ünvanları vermeye sevk edecek dereceye ulaşmıştı: “el-Emiru’l-ecceli müşerrefu’l-me’âli, tâcüddevle, seyfu’l-imâm, el-Muzaffer fi’d-din, nizâmü’l-müminin.” Yine ona “Müntahabu’d-devle ve safvetuha, Zu’l-mecdeyn Müncibu’d-devle ve garsuhâ, Zu’s-seyfeyn, Necibu’d-devle ve Sani’uhaâ, zu’i-fasleyn”⁽⁹²⁾(yani, Devletin seçkin ve secilmiş kişisi, iki şeref sahibi, devletin asil kişisi ve devleti kuran zat, iki kılıçlı, devletin soylusu hak ve batılı birbirinden ayıran kimse,) ünvanlarını bahşetmişti. Ayrıca Mustansır, Mekke ve Medine’yi ele geçirme ve oraları Fatımi daveti sahasına almak görevini ona vermişti. Ali Suleyhi, sahip olduğu zekâsiyla, İsmâiliyye mezhebinin inançlarını yaymak için yeni bir metod geliştirmeye muvaffak oldu. Şöyle ki: Hac mevsimini bu mezhebin prensiplerini yaymak için iyi bir fırsat olarak değerlendirdi. Her toplumda çoğunlu-

(91) Mustansır bi’llâh’a ait siciller, fermanlar ve mektuplar, Londra’daki Şark ve Afrika Araştırmaları Enstitüsünde yazma halinde bulunmaktadır. Dr. Abdu’l-Mü’min Macid, onları 1954’te “Sicillat ve Tevkiatu’l-Mustansır” adıyla Kahire’de neşretmiştir. ° °

(92) Sicilât ve tevkiâtü’l-Mustansır, sr. A3, s. 34.

meydana getiren, askerin kaynağını teşkil eden ve vergiyi ödeyen halk tabakasını çok seviyor ve onlara özel bir ihtimam gösteriyordu. Ehl-i Sünnet mezhebinin fıkhnı bildiği için, halkı kendine çekmeyi başarıyordu. Kendi mezhebini, yalnız güvendiği kimselere açıklıyordu. Böylece Ali Suleyhî, Hicaz bölgesini Fatımi egemenliği altına alarak, bölgede hutbeyi tekrar Fatımi halifesi namına okutmaya muvaffak oldu. Bu münasebetle Halife Mustansır, onun başarılarını takdirle karşıladı ve ona “Umdetu’l-hilafet (= hilafetin direği)” ünvanını verdi.⁽⁹³⁾

438/1046 yılı hac mevsimi, Ali Suleyhî sayesinde, ismâliyye davetinin gelişmesi için yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Rivayete göre o yıl, Hemdan kabilesinden 60 kişinin, kendi toplumları içinde şeref sahibi ve kuvvetli kimseler olduklarını söylersek bu olayın gerçekten büyük bir zafer olduğu şüphesizdir. Böylece, Ali, Suleyhî davasını ileri gelenlere ve halka eşit bir şekilde yaymaya kesin karar vermişti.

Ali, bütün Yemen’i bir sancak altında toplamayı başardı. Umâretü’l-Yemeni’nin de belirttiği gibi, “bu, Yemen’de ne cahiliyye döneminde ne de, islâmiyetten sonra görülmemiş bir başarıdır. Yemen’de hüküm süren hükümdarların hiçbiri, Ali b. Muhammed Suleyhî’nin hükmettiği geniş topraklara hükmedememiştir. O, Yemen hükümdarlarını yendikten sonra bu memleketin ovasını, dağını, kuzeyini-güneyini ve doğusunu-batısını kısa bir sürede hâkimiyeti altına aldı.”⁽⁹⁴⁾ Bu başarısı sebebiyle o, tarih sayfalarında isimleri meşhur olan bazı fatih komutanlardan aşağı kalmaz. Kazandığı zaferler ve kısa süren hâkimiyeti esnasında yaptığı büyük işler, buna kâfidir.

Ali Suleyhî, eşsiz bir idareciydi. Bölge valilerine, zor meselelerde başvurmaları için çizdiği siyaset esaslarına göre hareket etmelerini emretti. Onlar bütün devlet işlerinde ona müracaat ediyorlardı. Ayrıca o, valilerini, memleketinin başkenti olan “Mesâr”’a çağırıyor, devletin önemli işlerini görüşmek için araya onlarla toplantı yapıyordu. Vazifelerini ve yükledikleri önemli sorumluluklarını hatırlatıyordu. Devlet ve da-

(93) A.g.e.mektup nr. 2, s. 32.

(94) Tarihu’l-Yemen, s. 18.

vet işleri, onu şahsında toplanmıştı. Ancak o, kendisi için çizdiği, hakkı sahibine vermek ve adaleti yaymak siyasetine bağlıydı. Bunlardan, Ali Suleyhî'nin Yemen'de ne derece münevver bir idareci olarak hüküm sürdüğü açık bir şekilde anlaşılır.⁽⁹⁵⁾

Ali Suleyhî, Hicaz'da da birçok ıslahat yapmıştı. Nitekim Kâ'be ve hac mevsimi hizmetlerini kolaylaştırmak için bol miktarda mal tahsis etmişti. Hac yolunu kesen kabileleri yola getirdi, ölenlerin kan bedelini özel malından karşıladı. İyi siyasetiyle, halifenin takdirini, hac yollarını güvene kavuşturmak, sükûneti yaymak ve emniyeti temin etmekle de çeşitli İslâm ülkeleri halkının güvenini kazanmıştı.

Ayrıca Ali Suleyhî, Kâ'be'yi beyaz ipek kumaşla örttü. Hicaz'a o kadar fazla yiyecek sevketti ki, bölge halkı onu devamlı övdüler ve ona dua ettiler. Yukarıda da belirtildiği gibi o, siyasetini adalet ve hakaniyet temelleri üzerine kurdu. Rivâyete göre “Mazlumâ adaletle muamele ederim, zalimin ise başını ezerim,” demiştir. Onun bu sözü, Hz. Ebubekir'in kendisine biat edildiği gün okuduğu hutbesinde söylediği şu sözlerini bize hatırlatıyor. “Hakkını alıncaya kadar sizin nazarınızda zayıf olanlar, bana göre kuvvetlidir. Kuvvetli olan ise başkasının hakkını ondan alıncaya kadar bana göre zayıftır.”⁽⁹⁶⁾

Fatımi halifesi Mustansır, Mısır'da meydana gelen önemli olaylarla ilgili haberleri, memleketinin minberlerinden halka yayınlaması için Ali Suleyhî'ye gönderiyordu. Nitekim Hilal Kabilesi Arapları, Afrika'ya saldırıp Mağrip'teki Habderan savaşında Muizz b. Bâdis'i yenince Mustansır, bu zaferi ona haber vermişti.⁽⁹⁷⁾ Ali Suleyhî'nin Fatımi halifesine bağlılığı o kadar ilerlemişti ki, halifeyle görüşme şerefine nail olmak maksadıyla, Mısır'a gitmesine izin verilmesini isteyen bir mektup yazdı. Bu mektubunu, daî Melik b. Mâlik'e verip halifeye gönderdi. Bunun üzerine Halife, kendisine Mısır'a gelme iznini ihtiva eden cevabî bir mektup gönderdi. Ancak Ali Suleyhî, önce oğlu Mükerrerem'i yerine bırakarak hac farızasını eda etmek için hanımıyla beraber Mek-

(95) Umeratü'l-Yemenî, a.m.g.e., 309.

(96) A.g.e., aynı yer.

(97) Sicillat ve tevki'atu'i-Mustansır. mektup, nr. 5, s. 45.

ke'ye gitmişti. Mekke yolunda iken Saidu'l-Ahval b. Necah tarafından pusuya düşürülerek öldürüldü.⁽⁹⁸⁾

Ali Suleyhî'nin ölümüyle, Fatımilerle Suleyhîler arasındaki dostane ilişkiler değişmedi. Bilakis onun oğlu Ahmed Mükerrerrem zamanında daha da kuvvetlendi. Çünkü Halife Mustansır, Ali Suleyhî'nin öldürülme haberini alır almaz, babasının vefatından dolayı oğlu Mükerrerrem'e başsağlığı dileyen ve onu babasının mülkü üzerine hükümdür olarak atayan bir mektup gönderdi. Halife, Yemen'de Fatımi davetinin yürütülmesi işlerini ona bırakıyor, adaleti yaymasını ve iyi davranışlarıyla babasının yolunu takip etmesini tavsiye ediyordu.⁽⁹⁹⁾ Mükerrerrem'e, onu kendisine yaklaştıran, onu sevindiren ve onu babasının siyasetini takip etmeye teşvik eden ünvanlar vermekte de gecikmedi. Onu, o devirde alışkanlık haline gelen uzun ünvanlarla taltif etti. Bu ünvanların bazıları şöyledir: 'Emiru'l-ümerâ, Şerefu'l-meâli, izzu'l-mülk, müntehabu'd-devle ve garsuha, zu'-seyfeyn, Ebu'l-Hasan b. el-Ecellel-Evhad, umdetü'l-hilafet, tacu'd-devle, el-imamu'l-muzaffer fi'd-din, Nizaâmu'l-mü'minin.'⁽¹⁰⁰⁾

Ahmed b. Ali (Mükerrerrem) iri cüsseli, uzun boylu kahraman bir süvari olup, cesaret ve cömertlikle meşhur olmuştu. Fatımi halifesi Mustansır, daha babası hayatta iken 456/1064 yılında ona "Mükerrerrem" ünvanını vermişti. O, büyük kardeşi Muhammed'in ölümünden sanra veliahd oldu ve Suleyhî Devleti'nin tahtını teslim alıncaya kadar memleketi idare etme hususunda eğitim görmeye başladı. Mükerrerrem, hükümdarlığının ilk yıllarında, birtakım sıkıntılarla yüzyüze kalmıştı. Örneğin yukarda da belirtildiği gibi, hac farızasını eda etmek için çıktığı babası Mekke yolunda iken öldürülmüştü. Annesi, Melike el-Hurretü's-Suleyhiyye Esmâ Bint-i Şihâb ve yüksek tabakadan diğer bazı kadınlar esir alınmış ve Suleyhî devlet ricalinin çoğu öldürülmüştü. Biraz sonra belirtileceği gibi, Necâh oğullarının başlatmış olduğu isyan büyümüş ve neredeyse Suleyhî Devleti'ni yıkacak bir noktaya ulaşmıştı. Çünkü Suleyhî'lerin Düşmanları bu devletin başına gelen felâketleri fırsat biliyorlardı. Bazı valiler, anlaşmalarını bozmaya başlamışlardı. Hatta Yemen'in

(98) İbn Haldun, elİber, IV,215.

(99) Hemdâni ve Hasan Süleyman, es-Suleyhivvün, 216.

(100) Sicillât ve tevkatu'l-Memtup, nr. 60, s.197.

bütün bölgeleri Suleyhî hakimiyetinden çıkabilirdi. Elleri köleler tarafından kuşatılan Ta'kar şehriden başka şehir kalmamıştı.

Kehlân, Anes, Zebîd ve Yahsub gibi büyük kabileler, Suleyhîlere karşı birleşmişlerdi. İsyan, Mükerrerem ve ona tabi kölelerin ikâmet ettikleri San'a şehrine kadar dahi yayılmıştı.

Mükerrerem'i kuşatan zorluklar ve iktidarının başlangıcında yayılan bu isyanlar, büyük ihtimale göre, Yemen halkının o asırda Ali Suleyhî'nin kurduğu merkezî hükümet gibi hükümetlerin otoritesine boyun eğmeye alışmamış olmasındandır. Öyle ki, Ali'nin kurduğu bu merkezî hükümet, bütün gücünü harcamasına rağmen, bütün Yemenlilerin otoritesine boyun eğmelerini sağlayamamıştır. Ayrıca, bütün Yemen'in onun otoritesine boyun eğmesi, halkın rağbeti neticesinden kaynaklanmamıştır. Aksine, onların Suleyhî egemenliğini tanımaları, Ali Suleyhî'nin Yemen vilâyetlerine düzenlediği savaşların ve ülkesini birleştirmek uğrunda başvurduğu dahiyane fikirlerle takip ettiği siyasetin bir neticesidir. Bu nedenle, Ali'nin ölümü üzerine, Yemen emirlerinin bu ölümü daha önceden olduğu gibi müstakil devletler, emirlikler ve eyâletler haline gelmek için bir fırsat saymaları hayret edilecek bir şey değildir.

Ne var ki, Mükerrerem, kendisine karşı isyan edenlerle savaşmaya kesin kararlıydı. Cesareti ve azmi sayesinde bu zorlukları yenmeyi, kargaşalıklarla dolu bu ortamın doğurduğu ümitsizliği, cesaret ve atılganlık haline çevirmeyi başardı. O ve taraftarları, San'a'yı kuşatan isyancıları yenmeye ve kuşatmayı püskürtmeye muvaffak oldular, düşmanlarının peşini takip ederek onlara karşı kesin zafer kazandılar. Mükerrerem'in ordusunun kazandığı en önemli savaşlar şunlardır: Melva savaşı, Zü Eşrak savaşı ve Sebîd Savaşı. Melik Mükerrerem devrinin en önemli siyasî olayı, annesi Esma'nın esirlikten kurtarılmasıdır. Umaretü'l-Yemenî'nin bildirdiğine göre, Esma, esaret günlerinde kendisini esir alan Saidu'l-Ahve b. Necah'ı öldürmek için bir plan hazırlamıştı. Bu plan, onun babasının öldürülmesi, annesinin ise esir alınmasıyla neticelendi.

Saltanat Mükerrerem'e geçince, annesini esirlikten kurtarmak için çalıştı. Tarihçilerin nakline göre, kurtarma operasyonu esnasında Mükerrerem

rem, annesi Kraliçe Esmâ Bint-i Şihâb'ın bulunduğu odanın penceresi altında durdu ve kendisini tanıyamayan annesine şöyle dedi:

— “Ben Ahmed b. Ali b. Muhammed'im.”

— “Araplar içinde Ahmed b. Ali'ler çoktur. Yüzündeki örtüyü aç da, seni tanıyayım,” dedi. Mükerrerrem yüzündeki örtüyü açınca oğlunu tanıyan esma:

— “Efendimiz Mükerrerrem hoşgeldiniz. Kimin gelişi senin gibi olursa hata etmemiş ve gecikmemiş sayılır.”

Daha sonda devlet ricali içeri girdiler yüzünü açmış olan Esma'ya selam verdiler. Kadınların, gizlendikleri erkeklerden daha şerefli olduğunu söyleyen Esma, kocasının saltanatı döneminde de yüzünü açıyordu. Mükerrerrem, atından indi, kendisine zafer kazandıran Allah'a şükretmek için secdeye kapandı. Yüzünü toprağa sürdü. Kölelerin sığındıkları ev ise yakıncıydı.⁽¹⁰¹⁾

Mükerrerrem Ahmet Suleyhî, Zu Cebele şehrinde nehre bakan “Daru'l-izz” gibi birçok köşk ve evler yaptırdı. Ayrıca birçok cami ve annesi Seyyide Esma için bir türbe inşa ettirdi. İmrân b. Fazl'ı, kendisine vekâleten San'a'nın idaresine tayin etti. Mükerrerrem de babası gibi halka iyi davranmakla tanınmıştı. Halkın gönlünü kazanmak için onlara iyi muamele yapmak yolunu seçti. Ayrıca kazandığı zafer ve başarılarla da halkın takdirini elde etti. 460/1068 yılı Cemaziyelevvel ayının 24'ü Cuma günü, Necahoğullarından Sa'idu'l-Ahvêl komutasındaki kalabalık bir ordu ile, Tihâme'den yola çıkıp San'a üzerine yürümüşü. Mükerrerrem, onunla savaşarak onu yendi ve onu kaçmaya mecbur etti. Halk, Mükerrerrem'den eman dileyerek ona yöneldiler. Onların dileğini kabul eden Mükerrerrem, 461/1069 yılının Receb ayının 29'unda San'a'ya hareket etti. Yaptığı konuşmada Allah'a şükretti, Fatîmi imâmı Mustansır'ı övdü. Kazandığı zaferleri onun sayesinde gerçekleştirdiğini söyledi.⁽¹⁰²⁾

Fatîmi halifesi Mustansır, Yemen'deki gelişmelere çok önem veriyor. Suleyhîlerin kazandığı başarıları yakından takip ediyordu. Nitekim, Mükerrerrem'in Said'ül-Ahvêl b. Necah'a karşı zafer kazandığını duyunca,

(101) Bkz. Hasan İbrahim Hasan, el-Yemen el-bilâdü's-sa'ide, s 79-80.

(102) Umâretu'l-Yemeni, Tarihu'l-Yemeni, s. 30.

ona mektup yazarak bu yüzden duyduğu sevince ve bu zafere hayranlığını ifade etmiştir.⁽¹⁰³⁾

Karışıklıklar ve ayaklanmalar ortadan kaldırıldıktan sonra, Mükerrerem'in ülkesinin her bölgesinde emniyet ve asayiş temin edildi. 461/1069 yılı Şaban ayında San'a'ya dönen Mükerrerem, tehlikelerinden emin olabilmek için Sa'idu'l-Ahvel ve kabilesinden oç almak istedi. Çünkü onların kendisinin ezeli düşmanı olduklarına inanıyordu. Mükerrerem, bu arzusunu gerçekleştirmek niyetiyle, San'a'dan Zebid'deki Sa'idu'l-Ahvel üzerine yürüdü. Sonra, Said'in Aden'e hareket ettiğine dair haberler aldı. Bunun üzerin beraberindeki Hamdanlılar ve Harâz halkı ile birlikte Said ve korkuya kapılmış olan Habeşli taraftarlarının ordugâh kurdukları dağa doğru yöneldi. Onların üzerine saldırdı ve onları müthiş bir hezimete uğrattı. Savaşta öldürülen Sa'idu'l-Ahvel'in başı Mükerrerem'e getirildi. Ayrıca Necâhoğullarından Bilâl b. Necâh ve kardeşi Malik de öldürüldü. Mükerrerem, daha sonda Zebid'e döndü. Halka namaz kıldırıp ve onlara bir hutbe okudu. Bu hutbesinde, babasına çok dua etti. Düşmanlarına karşı zafer nimetini ihsan edip, öcünü almayı nasib ettiğinden dolayı Yüce Allah'a hamdetti. Zebid şehrine Ebu Himyer Sebe b. Ahmed Muzaffer Suleyhî'yi vali tayin ettikten sonra, oradan ayrıldı. Ceyyaş b. Necâh'ın hezimete uğrayıp kaçan ordusunu takip etmek istedi. Fakat, sonra Ceyyaş'ın Hindistan'a kaçtığını öğrendi.⁽¹⁰⁴⁾

Fatımi halifesi Mustansır, Fatimilere bağlılığını ve dostluğunu devam ettiren Mükerrerem Suleyhî'ye sürekli mektuplar göndermişti. Hatta 469/1076 tarihinde halife, Umman valiliğini de ona verdi. Ayrıca Hicaz'da Fatımi egemenliğinin sağlamlaştırılması için çalışmalar yapmasını ve Ahsa emiri, emir Abdullah b. Ali Alevî'yi desteklemesini emretti. 470/1077 yılı Zilhicce ayının 29'unda Halife Mustansır, Akka valisi Bedrul Cemalî'yi vezir tayin ettiğine dair mektup gönderdi. Mektubunda yeni vezirin ülkede emniyetve sükunet sağlamak için sarfettiği gayretlerini anlattı.

Mükerrerem, felç olduktan sonra 484/1091 tarihinde öldü. Ölümünden önce amcazadesi Ebu Himyer Sebe b. Ahmed Muzaffer'in kendi

(103) Sicillât ve Tevkiâtü'l-Mustansır, Mektup no, 60,s, 198,

(104) Hemdâni ve Hasan Süleyman, es-Suleyhiyyûn ve'l-hareketü'l-Fâtımiyyetü'l-Yemen, s. 127-132

yerine geçmesini vasiyet etmişti. Fakat karısı Melike Erva, bu seçime razı olmadı. Çünkü o kocasının yerine henüz çocuk olan oğlu Abdu'l-Mustansır'ı geçirmek istiyordu. O, Fatımi halifesi Mustansır'a bir mektup göndererek ondan küçük oğlunu Yemen ülkesinin tahtına atmasını istedi. Halife, onun bu isteğini kabul etti ve mektuplarını Abdu'l-Mustansır namına göndermeye başladı. Fakat Yemen emirleri bu çocuğun hükümdarlığını tanımadılar. Ebu Himyer Sebe b. Ahmed Suleyhî ile Kraliçe Erva'nın kardeşi ebu Rebi Süleyman b. Emir Sevâhî arasında mücadele başladı. Süleyhîlerle Zevâhîler arasında meydana gelen bu mücadele, Fatımiler'in Yemen'deki nüfuzunu tehdit edecek noktaya ulaşmıştı. Bu durum karşısında Fatımi halifesi Mustansır, anlaşmazlıkları kaldırmalarını ve kraliçe Hürre Erva ile oğlu Abdu'l-Mustansır'a itaat etmelerini emreden bir mektup gönderdi. Mektubunda Ali Suleyhî, oğlu Ahmed Mükerrrem ile karısı Melike HürreErva'nın yaptığı hizmetleri övgüyle dile getiriyordu.⁽¹⁰⁵⁾

Mücadele eden iki grubun da Fatımi halifesinin çağrısına olumlu cevap vermeleri ve Melike Hurre Erva ile oğlu Abdu'l-Mustansır'ın hükümdarlığı tanımaları, Fatımiler'in Yemen üzerindeki nüfuzlarının hâlâ kuvvetli bir şekilde devam ettiğini ve bahsedilen olayların bu nüfuzu zayıflatamadığını göstermektedir. Melike Hurre Erva da, bu haberi acele ulaştırmak için Fatımi halifesine mektup yazdı. Sevincini ve hayranlığını bildiren bir mektupla cevap verdi.⁽¹⁰⁶⁾

Ne var ki, Abdu'l-Mustansır, fazla yaşamadan öldü. Onun ölümünü takiben Dâ'î Sebe b. Ahmed ile Melike Hurre Erva arasındaki çekişme şiddetlendi. Çünkü Sebe b. Ahmet, Yemen Hâkimiyetini eline geçirmek ve Erva ile evlenmek istiyor; fakat Erva bunu kabul etmiyordu. Bu nedenle Sebe, kalabalık bir orduyla taarruza geçti ve iki grup arasında savaş başladı. Sebe, Fatımi halifesinden bu evlenme işine müdahale etmemesini istemişti. Halife, savaşın durdurulması ve karışıklıkların sona erdirilmesi için, Erva'ya Sebe'nin bu isteğini kabul etmesini emreden bir mektup yazdı Fatımi halifesinin emrine uyan Erva, Sebe ile evlendi. Sadece bu olay bile, Fatımiler'in Yemenliler üzerinde ne kadar nüfuzlu olduğunu göstermek için kâfidir.

(105) Sicillât ve Tevki'atu'l-Mustansır, mektup nr. 38, s. 131.

(106) A.g.e., Mektup nr. 36, s. 121.

Halife Mustansır, Seyyide, Erva'ya bir elçi göndererek ona şöyle demişti: “Emiru'l-mü'minin, seni ed-Dâ'iyü'l-evhad, el Munsur, el-Muzaffer umdetu'l-hilâfe emiru'l-ümerâ, Ebu Himyer Sebe b. Ahmed b. Muzaffer'le şu mehir ile evlendirmiştir. 100 bin dinar altın para ve 50 bin çeşit kıymetli eşya ve mücevherat” Melike Hurre, Fatımi İmanın bu çağrısını kabul etmekten başka çözüm bulamadı ve sevmediği bu adamla evlenmeye razı oldu. Bu cevap, ilk bakışta anlaşıldığı gibi, Fatımi Halifelerinin Yemen halkı üzerindeki manevî nüfuzlarının ne kadar kuvvetli olduğunu göstermektedir. Çünkü Melike Erva, Halife'nin emrine karşı çıkmayı dinden çıkmak olarak kabul etmiştir.⁽¹⁰⁷⁾

Melike Erva, Fatımi Halifesi Mustansır'a olan bağlılığını devam ettirdi. Onun dışında annesiyle ve kızkardeşiyle de mektuplaşıyordu. Nihayet bu halife ona tam olarak güvendi, ondan Hindistan ve Umman'dan İsmailiyye davetini tanzim etmesini ve bu ülkelerde bu davayı yayacak dâiler görevledirmesini istedi.⁽¹⁰⁸⁾

Mustansır'ın 478/1094 yılında ölmesinden sonra da, Suleyhîler ile Fatımiler arasındaki ilişkiler kuvvetli olarak devam etti. Nitekim devlet ricalinin oybirliğiyle seçilmemesine rağmen Melike Erva, yeni halife Musta'î'nin hilafetini derhal tanıdı. Şöyle ki:Efdal b. Mustansır'ı tahttan uzaklaştırmaya teşebbüs ederek onun kardeşi, Ebu'l-Kâsım Ahmede bîat etmişti. Emirleri tehdit edip onu desteklemeye zorladıktan sonra ona “el-Musta'î” ünvanını vermişti. Yeni halife, 489/1095-1096 yılı Safer ayının 18'i tarihini taşıyan mektubunda, Erva'ya kardeşi Nizar'ın isyanını ve veziri Efdal'ın onun üzerindeki nüfuzu, Nizar'ın ayaklanması ve onun isyanının bastırılmasından bahsetti.

495/1101-1102 yılında Ta'kar bölgesinin hâkimiyeti Melik Mufaddal'ın eline geçti. Ki, Yemen melikleri bu bölgedeki Zu Cebel şehrini kendilerine merkez edinmişlerdi. Ta'kar bölgesi, Suleyhîler devletini kuran Ali b. Muhammed'in kardeşi Abdullah b. Muhammed'in hâkimiyeti altında bulunuyordu. Halbuki Mufaddal ve Abdullah, Ali Suleyhî'ye hac yolunda arkadaşlık etmişler, hac yolunda uğradıkları saldırıda onunla birlikte saldırganlara karşı çarpışmışlardı. Mükerrrem, Suleyhî devletinin tahtına oturunca Esad b. Abdullah Suleyhî'yi Ta'kar eyaletine vali olarak tayin etti. Fakat kötü ahlâklı olduğu için onu valilik-

(107) Umadetü'l-Yemenî, Tarihu'l-Yemen, s. 33.

(108) Hamdani, Letters of al-Mustansır, (B.S.O.S.) (1939), 11, 321.

ten aldı. Melik Mufaddal gücünü artırmış, nüfuzunu Yemen'in geniş bir kesimine yaymıştı. O, cömert, adaletle davranan, kerem sahibi bir zat olup memleketinin işlerini düzene koymak için gecelerini uykusuz geçiriyordu.⁽¹⁰⁹⁾

513/1119 tarihinde, İbn Necibüddevle, Yemen'e geldi. Efdaliye kütüphanesi müdürü olup dinî ilimler alanında otorite olan bu zat, çok zeki ve geniş kültürlüydü. Bu kabiliyetleriyle Melik'e yaklaştı ve onun güvenini kazandı. Bu nedenle hükümdar, onu vezirliğe tayin etti. Devlet işlerine bakmayı, fitne ve ayaklanmaları ortadan kaldırmayı kendisine vekâleten tamamen ona bıraktı.⁽¹¹⁰⁾

515/1121 yılında Melik Mufaddal öldü ve yerine onun halefi geçti. Bu sırada İbn Necibüddevle gücünü artırdı ve neticede hâkimiyeti eline geçirdi. Melike Erva, bu gelişmeler üzerine, Mısır Fatımi halifesine durumu mektupla bildirdi. Ona 40 bin dinar değerinde kıymetli mücevherlerden oluşan hediyeler gönderip ona bağlılığını açıkladı ve Yemen halkının İbn Necibuddevle'den memnun olduğunu haber verdi.⁽¹¹¹⁾

İbn Necibüddevle'nin saltanatı, Yemen'de emniyet ve sükûnet devri halinde geçti. O Fatımilerle ilişkilerin daha da kuvvetlenmesini sağladı. Fakat onun ölümü, Yemen'deki haris emirler ve nüfuz sahipleri arasında isyan ve karışıklıklar çıkmasına sebep oldu. Nihayet, hâkimiyet Suleyhî devletinin kurucusu Ali Suleyhî soyundan Yemen'in ilerigelen şahsiyetlerinden Dâ'i Muhammed b. Sebe'nin eline geçti. onun 548/1153 tarihinde ölmesine kadar istikrar devam etti. Ondan sonra yerine İmran b. Muhammed b. Sebe geçti. Yemen'deki İsmâîli dâileri 487/1094 tarihinde Halife Mustansır'ın ölümünden sonra Mısır'da ortaya çıkan saltanat mücadelesi ve parçalanmalardan etkilenmediler. Melike Erva, Halife Musta'fî'yi desteklemeye ve ona bağlılığını sürdürmeye devam etti. Halbuki o sırada, Mısır'daki karışıklıkları çıkaran ve parçalanmaya sebep olan Nizarîler Yemen'de de çoğalmıştı. Bu grup, Hamdanîler tarafından da destekleniyordu. Halife Âmir (495-524/1102-1129) Yemen'deki bu durumdan haberdar olunca Melike Erva'yı düşmanlarıyla yaptığı mücadelede desteklemesi için Dâ'î Ali b. İbrahim b. Necibuddev-

(109) Ummaretu'l-Yemenî, Tarihu'l-Yemer, s. 37.

(110) A.g.e.,42.

(111) A.g.e.,43.47

le'yi 513/119 tarihinde Yemen'e gönderdi. İbn Necibüddevle, ülke işlerinin yürütülmesi ve istikrarın sağlanması için Melike Hurre Erva'ya yardım etmeye devam etti. Ayrıca Âmir'in veziri Me'mûn Betâihi, Yemen emirlerine karşı yaptığı müdafaada yararlanması için İbn Necibüddevle'nin yardımına bir süvari birliği gönderdi. Fatan bu Fatımi dâisi, Fatımilere karşı isyan etti ve Nizarilerle birleşti. Bunun üzerine Halife Âmir, Dâ'iyi yakalayıp göndermesi için Melike Erva'ya bir mektup gönderdi. Tutuklanan Dâ'î öldürüleceği yer olan Kahire'ye gönderildi.

Fatımi halifesi Âmir, Melike Hurre'nin isteğini yerine getirip emri ni ifa etmesini unutmamıştı. Nitekim 524/1130 yılının Rebiulevvel ayında, veliahdı İbu'l-Kasım Tayyib'in doğumunu müjdelemiş ve bu haberi Yemen'de yayması için ona bir mektup göndermişti. Âmir, aynı yıl içinde öldürülünce, Emir Abdülmecid b. Muhammed (Hâfız) b. Mustansır, bu çocuğun varlığını gizledi.⁽¹¹²⁾ Bu sebeple Hilâfet, Âmir'in oğlu İmam-Tayyib'in elinden çıktı. Bu tasarruf, Melike Hurre Erva'yı üzdü. Hâfız, dostluğunu kazanmak için çok çaba sarfetmiş olsa da, o, Hâfız'ın halifeliğinin geçersiz olduğunu kabul etti. Ülkesinin minberlerinde Tayyib için dua ettirmeye başladı. Hatta Hicaz'da da hutbeleri Tayyib adına okutmak için gayret sarfetti. Bu durum karşısında Hâfız, hutbede kendisinin adının okutulmasını sağlamak için Yemen'deki Zürey kabilesine bir elçi göndermekten başka bir çare bulamadı. Bu ülkenin idaresini de, bu aileden Ali b. Sebe b. Zürey'a verdiğini açıkladı ve ona “Dâ'î el-Muâzzam el-Mütevvec el-Mükennâ b. Seyfî emiri'-mü'minin = Mü'minlerin emirinin kılıcı ünvanıyla anılan taçlı büyük propagandacı” ünvanını verdi.

Böylece Yemen'deki İsmâiliyye mezhebi mensupları, iki gruba ayrıldılar: Bir grup Tayyib'i bir grup da Hâfız'ı destekliyordu. Bu parçalanma özellikle 532/1137 tarihinde melike Hurre'nin ölümünden sonra Yemen'de durumun bozulmasına sebep oldu. Aynı tarihte, Fatımi Hilafeti de yıkılmaya yüz tutmuştu. Kısa süre sonda Atabeg Nureddin Mahmud b. Zengi, Mısır'ın iç işlerine müdahaleye başladı. Daha sonda da Salahaddin Eyyubî Fatımi Devleti'nde vezirlik vazifesini üstlendi ve 567/1171 tarihinde Fatımi hilâfetini ortadan kaldırdı. Salahaddin, Ye-

(112) Ummâretu'l-Yemenî, s. 43.47

(113) A.g.e., s. 102.

men'i ele geçirmek için de kardeşi Emir Turanşah komutasında bir ordu gönderdi. Bu ordu, Yemen'i istilâ etti ve Fatımilerin Mısır'daki nüfuzuna son verdiği gibi onların Yemen hâkimiyetini de sona erdirdi.

Anlatıldığı şekilde Mısır, Mağrib, Şam ve Yemen ülkeleri arasında İsmailî mezhebindeki bu ittifak, birkaç asır devam etti. Bu birlik, aynı zamanda siyasî, kültürel ve medenî bir ortaklık arz ediyordu San'a Kahire, Kayravan ve Dimeşk'teki medreseler, propağandacı, âlim ve talebe değişimi yapıyorlardı. Öğrenciler, bu şehirlerdeki medreseleri dolaşıyorlardı. Bu ilim merkezi, köklü bir fikrî birlikle bağlıydılar. Neticede Irak'taki Sünnî kitlesi, Mısır, Yemen ve Şam'daki Şîî Kitlesi olarak birbiriyle çatışan iki grup halinde parçalanan İslâm âlemi, Suriye'den Haçlıları atmak ve İslâm âlemini bu zalim düşmandan kurtarmak için cihad sancağı altında birleşti.⁽¹¹⁴⁾

4. EYYÜBİLERDEN ÖNCE YEMEN

A. Necâhîler (412-554/1021-1159).

Bu hanedanın kurucusu Necâh, Hebeşli kölelerden olup, Ziyadiler Devleti'nin son saray nazırlarındandır. O, 451/1060 yılında vefat edinceye kadar, Zebid şehrinin idaresini yürütmüştür. Bu yıl içinde Suleyhî'ler, 477/1084 yılına kadar hâkimiyetleri altında tuttıkları Medine-i Münnevve'yi istilâ ettiler. Ali b. Muhammed Suleyhî, 5.000 askerden oluşan diğer bir orduyu da, Necâhîlerle çarpışmak için göndermişti. Bu ordu, Nacâhoğullarını hezimete uğrattı.

Böylece Suleşhî'lerin iktidarı iyice yerleşti ve onların devrinde medeniyet ilerledi. Ceyyâş b. Necâh gibi büyük âlim ve fakihler yetişti. Yemen emirlerinden 170 mahalli hâkimin, Suleyhî hükümdarına bağlılıklarını bildirmek ve onun himayesini istemek için elçiler göndermiş olmaları, Suleyhî iktidarının kuvvet ve istikrarını gösteren delillerdendir. Nitekim, Suleyhî hükümdarı, bu elçilere şöyle cevap vermişti: “Biz

(114) Bkz. Hasan İbrahim Hasan, Tarihu'd-devleti'l-Fatımiyye, s. 239-247 ve el-Yemen el-Biladu's-Sâide, s. 71-79.

intikamımızı aldık ve mülkümüzü tekrar elimize geçirdik. Size, gerekli iyiliği yaptık. Sizi himayemiz altına alıp bağışladık.” Elçilerden biri ona şu şekilde cevap verdi:

“Ey efendimiz! Bunu yaparsanız, Kahtânîlar, Tihâme’nin mülkünü ellerine geçirmek için seninle mücadele edeceklerdir. Bunu hoş bulmadıkları takdirde, hamiyet duyguları kabarır ve oraya girmek isterler.” Suleyhî hükümdarı elçiyi şu karşılığı verdi:

“Yılanı, sadece kuyruğunu kesip salma; eğer akıllıysan kuyruğuyla birlikte başını da ez.”

Sonra zaman, Suleyhî’lerin aleyhine döndü. Necâhiler Yemen hakimiyetlerini geri aldılar ve Suleyhî’lerden çok sayıda insan öldürdüler. Necâhoğullarının Yemen’de yaptıklarını gözleriyle gören Umâretü’l-Yemeni, bu olayları bize şöyle anlatır:

“Ben onlardan (yani Suleyhîlerden), çocuğunu önüne alıp onu mızraktan korumak isteyen bir ihtiyar gördüm. Nihayet mızrak onların her ikisini delip geçti. Böyle şiddetli musibetlerden Allah’a sığınırım.” Ceyyâş ise şöyle demiştir: “Çadır direğinde asılı olan Suleyhî’nin başını ve onun yanında hafızın şu anlamdaki âyetleri okuyuşunu hiç unutamam: “Ey Muhammed, de ki: Mülkün sahibi olan Allah’ım! Mülkü dilediğine verirsin, dilediğinden çekip alırsın; dilediğini aziz kılar, dilediğini alçaltırsın, iyilik elindedir, Doğrusu Sen, her şeye Kâdir’sin.”⁽¹¹⁵⁾ Aynı şekilde, irticalen söylediği kasidesinde, söz konusu çadırı anlatan Osmanî şairin, şu beytini de unutamam: (Hayatta iken) çadırın gölgesindeki yüzü ne kadar çirkindi. Aynı yüz, şu anda çadırın kazığında asılı dururken ne kadar güzel.”

Şairlerin, Necâhoğullarını hoşnut etmek için, öldürülen Suleyhî’nin sağlığında çirkin buldukları yüzünü ölümünde güzel gördüklerini ifade ederek, ne kadar çaba harcadıklarına dikkat ediniz. Bu durum, düşmanın ölümü zamanında bile, onun başına gelen musibetten dolayı zevk duyulduğuna delalet eder. Suleyhî hanedanı saltanatının kısa sürmesi, halka karşı, halkın kalbini cezbeden ve güven içinde yaşamalarını sağlayan müsamahakârlıktan kaçınmaları ve güçlü oldukları sıralarda, hiç kimseyi affetmemelerine bağlıdır.

(115) Âl-i İmrân (3), 26.

Necâhoğulları karşısında hezimete uğrayan Suleyhî'ler, düşmanlarının intikamından korkarak Hindistan'a kaçtılar. Yemen'de hâkimiyet tekrar Necâhoğulları'nın eline geçti. Ali Suleyhî'nin öldürülmesinden sonra, halkın kalbi, onların ilk hükümdarı Said b. Necâh'ın korkusuyla doldu. Valiler ise, ellerinde bulunan kalelerde, bağımsızlıklarını ilân ettiler. 473/1080 yılında Tihâme'de hâkimiyet Saidu'l-Ahvel b. Necâh'ın eline geçti.⁽¹¹⁶⁾

Said'ul-Ahvel'in hayatında, Zebid şehri iki aile arasında bir kaç defa el değiştirmişti. 481/1088 tarihinden sonra bu şehir, 554/1059 tarihinde Mehdiogullarının eline geçinceye kadar Necâhoğullarının elinde kaldı.

Necâhiler Devleti'nin son zamanlarında yönetim bütünüyle vezirlerin eline geçmişti. Fatik b. Ceyyâş evlâdının Cuma hutbesinde Abbasi halifesinin isminden sonra kendi adlarını da okutmak, isimlerini para üzerine nakşetmek ve bayram günlerinde tahtırevana binmek gibi gösteriştten ibaret olan şeyler dışında, yönetimde hiçbir etkinlikleri kalmamıştı. Fiili otorite, Habeşli vezirlerin elindeydi. Babasının devrinde olduğu gibi, Mansur b. Fatik b. Ceyyâş devrinde (503-517/1109-1123) de yönetim bütünüyle vezirlerin elinde bulunuyordu. Bu vezirlerden biri Enis el-Fatikî'dir ki, o da Habeş asıllıdır. Bu vezir, her ne kadar şiddeti ile tanınmışsa da, cesareti ile de ün kazanmıştır. Enis, Necâhoğullarının müsadere ettiği mallar sayesinde büyük bir servet sahibi olmuştu. O, bu mallarla kendi ikâmeti için büyük bir saray yaptırdı. Bu saraydaki odaların bir kenarı 30 arşın uzunluğundaydı. Kabul odalarının genişliği de 40 arşındı. Bu vezir, parayı kendi namına bastırdı ve Mansur b. Fatik'i öldürmek istedi. Fakat, Mansur daha önce davrandı ve bir tuzak hazırlayarak onu öldürdü. Bütün mallarına ve cariyelerine el koydu. Bu cariyeler arasında "Alem" adındaki şarkıcı bir cariyeye vardı. Mansur onunla evlendi. Bu cariyeye ona oğlu II. Fatik b. Mansur'u doğurdu.⁽¹¹⁷⁾

Vezir Enis Fatikî'den sonraki vezirler, vezirlik üzerindeki rekâbetleriyle tanınmışlardır. Bu mücadeleler sebebiyle, ülkede büyük karışık-

(116) Umâretu'l-Yemeni, Tarihu'l-Yemen, s. 60-64.

(117) A.g.e., s. 70, 71.

lıklar meydana geldi. Bu vezirlerden biri, yine Habeşli olan Ebu Mansur müflih Fatikî'dir. O, edipliği, cesareti ve cömertliğiyle meşhur olmuştur.

II.Fatik ölünce, Yemen idaresi III. Fatik b. Mansur (531-553/1136-1158)'un eline geçti. Onun devrinde Yemen'de, Reyhanu'l-Ekber, İkbâl ve Mesrur gibi vezirden daha fazla nüfuza sahip olan bir grup köle ortaya çıktı. Bu şahısların hazırladıkları plan sonunda, Vezir Müflih, Aden ihtilâlcileriyle savaş bahanesiyle merkezden uzaklaştırıldı. 529/1134 tarihinde ölünceye kadar merkezden uzak kaldı. Onun ölümünden sonra,554/1173 yılında devletin Ali b. Mehdi tarafından yıkılmasına kadar, vezirliğe peşpeşe birkaç köle getirilmişti. Onun vefatından sonra devlet işleri rayından çıktı. Ülke, hâricî Mezhebinden olan Mehdiogullarının eline geçene kadar, karışıklıklarla çalkalandı.

B. Mehdiler (554-569/1159-1173)

Mehdiler veya diğer bir tabirle Mehdiogulları, Sebid şehrini Necâhi'lerin elinden aldılar ve kendi adlarına bir yönetim kurdular. Ali b. Mehdi. Tihâme'de hem bir vali hem de bir peygamber olarak biliniyordu. Kendilerine Ensar ve Muhâcirun ismini verdiği taraftarlar toplama-yı başarmıştı. Ali b. Mehdi, 545/1150 tarihinden itibaren civardaki kalleleri işgal etmeye ve şehirleri itaat altına almaya başladı. Son olarak 554/1159 tarihinde Zebid'e saldırıp şehri zaptetti.

Ali b. Mehdi, Zebid şehrini 554/1159 yılının Receb ayının 14'ünde zaptetmişti. Fakat onun hâkimiyet dönemi iki aydan fazla sürmedi,aynı yılın Şeval ayında öldü. Onun yerine oğlu Mehdi (554-558/1159-1162) geçti. Ondan sonda da Ali'nin'ikinci oğlu Abdünnebi'nin eline geçti. O' kendisine cizye ödemeye devam eden Aden şehri hariç, Yemen'in bütün bölgelerini, Tihame'yi ve komşu şehirleri hâkimiyeti altına almıştı.⁽¹¹⁸⁾

(118) Umaretu'l-Yemeni, A.g.e., s. 96, 97

Tarihçilerin belirttiklerine göre, Abdünnebi'nin hâkimiyeti altına giren Yemen emirliklerinin sayısı 25'e varmıştır. Varislerine miras olarak bıraktığı mücevherat, büyük köşkler ve kıymetli elbiselerden anlaşıldığına göre, onun serveti çok fazla artmıştır.

Mehdiler, kendi kabilelerinden olsa bile, kendileri için bir oğlunu kurban etmeyen taraftarlarına güvenmiyorlardı. Tabileri, onların aşıretinden olsalar bile, oğullarını kurban ederek onların bu isteğini gerçekleştirmek hususunda çok gayret gösterirlerdi. Çünkü onlar, bu hanedan hükümdarlarının peygamber olduklarına ve Hz. Ali'nin soyundan geldiklerine inanıyorlardı. Eyyubîler'in 569/1173 tarihinde Yemen'i fethetmelerine kadar, Yemen hâkimiyeti Mehdiler'in elinde kaldı.⁽¹¹⁹⁾

C. Zurey'iler (476-569/1083-1173)

(ADEN)

Mükerrem Suleyhî, Aden üzerindeki hâkimiyet hakkını 476/1083'de oğulları Abbas ve Mesud'a verdi. İki kardeşin müşterek hâkimiyeti, uzun süre devam etti. Ebu's-Suûd ve Ebu'l-Gârât isyan ederek San'a şehrini kontrollerine geçirdilerse de hâkimiyetlerini fazla sürdürmediler.

Ancak daha sonra Mükerremoğulları arasında anlaşmazlık çıktı. Nihayet bu ailenin bir kolu olan Zurey'iler üstünlüğü elde ederek 519/1125 yılında istiklâllerini ilân ettiler. Suleyhî'lerden sonra Yemen'in en kuvvetli devleti olan bu hanedan, ülkeleri 569/1173 tarihinde Eyyubî'ler tarafından fethedilinceye kadar hâkimiyetini sürdürmüştür. Zureyoğulları hükümdarları, neticede Aden'de istikrarı sağlayıncaya kadar birçok sıkıntılarla karşılaşmışlardır. Yemen şehirleri içinde en sarp şehir Aden'dir. Sebe' b. Ebu's-Suûd b. Zürey', bu hanedanın ilk meliki sayılır. Aden vilayeti emirlerinin tayin emri, Fatımi halifesi Hâfız zamanından itibaren, Fatımi halifelerinden çıkıyordu.

Züreyoğulları hükümdarları için medhiye yazan şairlerden biri. İskenderiyeli İbn Kalâkis'tir. Onun Muhammed b. Sebe'nin veziri Yâsir b. Hilâl için söylediği kasidelerinin bir beyti şöyledir:

(119) A.g.e., s. 99.

“Şeref elde etmek istersen sefere çık

Çünkü Hilâl, seyreder ve sonunda dolunaya dönüşür.”

Hâkimiyetlerinin sonuna doğru, Zürey’i hükümdarlarının nüfuzu azaldı. Nihayet yönetim Muhammed İmrân b. Muhammed b. Sebe’ zamanında vezir Yâsir b. Bilal’ın eline geçti. Bu vezir Zurey’ oğullarının en son hükümdarı oldu. Sonra 569/1173 tarihinde Eyyubîler Yemen’i hâkimiyetleri altına alarak bu hanedanın idaresine de son verdiler.⁽¹²⁰⁾

5. EYYÜBİLER DEVRİNDE YEMEN

Yemenliler İslâmiyetin ortaya çıkmasından sonra yapılan cihadlara katıldıkları gibi, Haçlılar’a ve Moğollara’a karşı yapılan savaşlara da iştirak etmişlerdir. Mısır’da Salahaddin Eyyubî tarafından Eyyubî Devleti’nin kurulduğu sırada, Yemen mahalli hükümdarları arasında çekişmeler başladı. O esnada, Aden ve Cened şehirleri Zürey’oğullarının, San’a ve mülhakatı Hetemoğullarının, Sa’dâ ve Cevf bölgesi İmâm Mütevekkil Alellah Ahmet b. Süleymân Zeydî’nin, Mihlâfu’s-Süleymânî Hâkimiyle Zebid hükümdarı arasında, Ğânim b. Yahya’nın öldürülmesi ve kardeşinin Bağdat’taki Abbasi halifesinden yardım istemesiyle biten kavgalar başlamıştı. Bunun üzerine halife, Mısır Sultanı Salahaddin’e Ğânim’in kardeşine yardım etmesi için bir mektup gönderdi. Halifenin emrine uyan Salahaddin, 569/1139 yılında kardeşi Turan Şah’ı Yemen’e gönderdi.

Eyyubî’lerin Yemen’i fethetmeleri, Orta Arabistan ülkelerinin tarihinde en büyük hadise olarak kabul edilir. Nitekim Salahaddin ailesinin emirleri, Yemen, Mısır, Suriye ve Cezire ülkelerini birleştirdiler. Turan Şah, Zebid ve San’a şehirlerini aldıktan sonra Aden’i de zaptetti. O, Hıttan b. Kâmil b. Münkız el-Kinâne’yi kendisine vekaleten Zebid valiliğine tayin edip 571-1175 yılında Suriye’ye döndü. Daha sonra kardeşi Salahaddin, kendisini İskenderiye şehri valiliğine getirdi. Turan Şah, 576/1180 yılında vefat edinceye kadar onun vekilleri Yemen’de vali olarak

(120) Umaretu’l-Yemenî, s. 117, 118.

kaldılar. Turan Şah'ın ölümünden sonra Salahaddin, Yemen'e bir emir tayin etti. Sonra kardeşi Tuğtekin b. Eyyub'u Yemen valiliğine atadı. Tuğtekin 593/1197 tarihinde ölünceye kadar vazifesinde kaldı. O ölünce yerine oğlu Aziz İsmail geçti. Fakat o halka kötü davrandığı için, Yemen emirleri tarafından öldürüldü. Yerine, kardeşi Nasır getirildi.

Böylece Eyyubî valiler, yarım asra yakın bir müddet (569-625/1173-1228) Yemen hâkimiyetini ellerinde tuttular.

Eyyubîler'in Mısır'da hüküm süren ana koluyla bağlantılarını göz-önünde bulundurarak, Arabistan'da hüküm süren Eyyubîlerin soy zincirini, Yemen tarihi için önemli olduğundan vermek istiyoruz:

Melik el-Muâzzam Şemseddin I. Turan Şah b. Eyyub 569/1173,
Melik el-Aziz Seyfu'l-İslâm Tuğtekin b. Eyyûb (Yemen'e 578/1180'de ulaştı) 577/1181,
Muizzüddin İsmail b. Tuğtekin 593/1197,
Melik en-Nasır Eyûb b. Tuğtekin 598/1202,
Melik el-Muzaffer Süleyman b. Sadeddin Şahinşah (öl.: 649/12515
611/1214,
Melik Mesûd Salahaddin Yusuf b. Kâmil 612-625/1215-1228.

6.RESÛLİLER (526-858/1229-1454)

526/1229 tarihinden itibaren Resûliler, Yemen hâkimiyetini ellerine geçirdiler. Eyyûbîlerle birlikte bu ülkeye gelmiş olan Resûliler'den Ali b. Resûl, bağımsızlığını ilân ederek nüfuzunu Hadramut'tan Mekke'ye kadar genişletti. Hâkimiyetleri iki asırdan fazla devam etti. Bu devlete, Me'rib Barajı'nın yıkılmasından sonra Yemen'den Şam'a göç etmiş Gassaniler'den olan Ali b. Resûl tarafından kurulduğu için, "Resûliler" adı verilmiştir.

Ali b. Resûl, Eyyûbîler tarafından 625/1228 tarihinde Mekke valiliğine tayin edilmişti. Daha sonra Eyyûbî hükümdarı Melik Mesûd, onu Yemen'e kendisine halef olarak tayin etti. Ali, Mısır ve Suriye'de hüküm süren Eyyûbîler'in vekili olarak Yemen idaresini bir süre devam ettirdikten sonra, istiklâlini ilân edip Taiz'de Resûliler Devletini kurdu. Kendisine "el-Meliku'l-Mansur" ünvanını verdi ve Yemen'i Abbâsî ha-

lifesinin vekili olarak idare ettiğini ilân etti. Ali, 648/1250 yılında öldürüldü ve Taiz'deki Cami'ul-Muzafferiye'yi inşa ettiren oğlu Melik Muzaffer Taiz'de onun yerine geçti. Muzaffer, Yemen'de uzun bir süre hüküm sürdükten sonra 694/1229'te Taiz kalesinde öldü. Muzaffer Yusuf, Mısır Memlûk Sultanı Kalâvun'a kıymetli hediyeler göndermiş ve onun kızını istemişti. Bu görüşmeler neticesinde Mısır'la Yemen arasında birlik sağlandı.

Muzaffer Yusuf'un ölümünden sonra yerine Yemen'deki “Muzafferiye Camiini” yaptırmış olan oğlu Eşref Ömer geçti. Fakat onun hükümdarlığı uzun sürmedi. 696/1229 yılında öldü. Sonra iktidara kardeşi Melik Dâvud geçti. Onun devrinde Yemen ve Mısır arasındaki birlik daha da kuvvetlendi. Her iki ülkenin hükümdarları arasında hediyeleşmeler yapıldı. Yemen Meliki, Şâfiî mezhebine girdi ve ilimle meşgul oldu. Kitap toplamaya önem verdi. Hatta onun kütüphanesinde 100 bin kitap bulunduğu bildirilmiştir. Melik Davut, âlimlere fazla ilgi gösterdi ve onlara bol bağışlarda bulundu. 721/1321 tarihinde ölümü üzerine yerine Memlûk Sultanı Muhammed b. Kalâvun ve oğlu Nasır Hasan'ın idareleri sırasında Resûlî hükümdarlığını sürdüren oğlu Mücahid geçti. Mücahid, halka karşı kötü davrandığı için, kendisini iki defa azletmiş olan devlet ricali tarafından öldürüldü. Onun yerine oğlu Efdal Abbas geçirildi. Daha sonra, 858/1454 yılında devletleri yıkılıncaya kadar Yemen hâkimiyeti bu hanedanın elinde kaldı. Resûliler döneminde, Yemen ordusunun mevcudu iki bin atlıyı geçmedi. Ancak orada bu miktara yakın yabancı asker bulunuyordu. Yemen hükümdarı ve askerlerinin resmî kıyafeti; kolları dar kaftan, bellerine sıkıca bağlanan bir kemer ve başlarına giydikleri bir miğferden ibaretti. İpekten yapılmış ayakkabılar giyiyorlardı. Hükümdarların üniforması, kırmızı çizgili beyaz kuşaktan yapılmış elbiseden ibaretti.

Resûliler'de en yüksek devlet görevlileri, naib (vekil), vezir, hacib, özel kalem kâtibi, ordu kâtibi ve Beytülmal emiri idi. Yemen hükümdarları, kıyafetlerinde ve saray protokollerinde Mısır Memlûk Sultanlarını taklit ediyorlardı. Hatta mektuplar üzerine attıkları imzaları da hi, Memlûklu sultanların imzalarına benziyordu. Ki , bu imza da “eş-Şâkiru li'llah ale'n-ni'me” ibaresi yer alıyordu.

Yemen'de ticaretle uğraşanların önemli bir yeri vardı. Çünkü ticaret, Resûliler devrinde devletin en önemli gelir kaynağı idi. Hindistan,

Deniz yoluyla Yemen'e ticaret eşyası gönderiyordu. Resûlî emirleri, ülkede çalıştırılan Mısır ve Suriyeli sanatkârlara bol maaş verirler ve onlara karşı iyi davranırlardı. Onlar mahir sanatçılara yakın ilgi gösterirlerdi. Böylece, onların gurbet için çektikleri acılarını hafifletirlerdi. Vatanlarını terk etmelerine karşılık bolluk ve refah içinde yaşamalarını sağlamak gayesiyle onlara bol ihsanlarda bulunurlardı. Yemen halkı da, memleketlerine gelen yabancı tacirlerin huzur içinde yaşamalarına önem veriyorlar. onları güler yüzle karşıyorlar. her türlü ihtiyaçlarını temine çalışıyorlardı.

7.RESSİLER = ZEYDİ İMAMLAR (SA'DÂ ve SANA'DA) (280-700/893-1300)

Ressiler'in tarihi, Abbasî halifesi Me'mun'un zamanına kadar uzanır. Şöyle ki: Me'mun zamanında Muhammed b. İbrahim (b. Hasan b. Ali b. Ebi Tâlib), halifeye karşı isyan bayrağını açarak ölünceye kadar davetini devam ettirdi. Onun ölümünden sonra, değişik bölgelere dailer gönderen kardeşi Kasım, onun yerine geçti. Mekkê, Medine, Kûfe, Kazvin ve Deylem şehirleri takriben 20 sene kadar gizlenmiş olan Kasım'ın davetini desteklemişti. Basra ve Ahvaz halkı da onunla yazışmada bulunup, onu davasını açıkça sürdürmeye teşvik ettiler. Halife Me'mun ise, onu aramak için Yemen'e bir askeri birlik göndermişti. Kasım, bir Bedevi boyu içinde saklandı. Mu'tasım 218/833 yılında halife olunca Kasım'ı arama işini şiddetlendirdi. 220/835 yılında zor durumda kalan Kasım, Hindistan'a kaçarak 245/859'da ölünceye kadar orada ikâmet etti. Oğlu Hüseyin b. Kasım Ressî ise Yemen'e döndü. Ki, Ressiler, bu Hüseyin'e nisbet edilirler.

Ressiler'in Zeydi mezhebine ve diğer mezheplere mensup olan tabileri, Hilafet'in adı geçen Hüseyin'in hakkı olduğuna inanıyorlardı. Onlardan Yemen'de ilk ayaklanan şahıs Yahyâ b. Hüseyin b. Kasım Ressî oldu. O, halkı kendine tâbi olmaya çağırdı ve "el-Hâdi" ünvanını alarak 288/901 yılında imamet için halktan bîat aldı. Etrafında kalabalık bir Şîî cemaat toplayarak İbrahim b. Ya'fur (San'a ve Kehlân'daki Tebâbiâ meliklerinin torunlarından Esed b. Ya'fur olduğu da söylenir) ile savaştı. San'a'yı istilâ ettikten sonra, kendi namına para bastırdı.

Halk, onun hâkimiyetini severek kabullendi. Nüfuzunu kuvvetlendiren Yahya, 298/910'da vefat edeceği yer olan Sa'dâ'ya döndü.

Yahya b. Hüseyin'in yerine, oğlu Muhammed Mürtezâ geçti. Daha sonraları bu henedan idaresini uzun süre devam ettirde. Son zamanlarda aralarında anlaşmazlık çıktı ve böylece hicrî altıncı asırda Mekke emirleri olan Süleymanîler tarafından yıkılmalarına zemin hazırlandı. Süleymanî emiri Mansur Abdullah, halkı Abbasî Halifesi Nasır'a itaate çağırdı. Deylem ve Cebel vilâyeti minberlerinde onun namına hutbe okuttu. Mütevekkil Ahmet zamanına kadar durum böyle devam etti. Onun zamanında Zeydiler, Ahmed b. Muti' b. Hüseyin b. Kasım Dessi'ye bîat ettiler. Ahmed b. Muti' fakih edebiyatçı, âlim, takva sahibi, gecelerini namaz kılarak, gündüzlerini oruç tutarak geçiren bir zat idi. O, Sa'dâ üzerine yürüdü ve bu şehri 649/1251 yılında Süleymanî'lerin lideri Ahmed Mütevekkil'in elinden aldı. Ahmed b. Muti'den sonra Zeydiler'in Sa'dâ şehri hâkimiyeti onun torunlarının elinde kaldı.

Ressi Hükümdarları 280-700/893-1300

1—BİRİNCİ DÖNEM

Ebu Muhammed Kâsım er-Ressi Tercümânuddin b. İbrahim Tabâtabâ (öl.: 246/860)

Hüseyin b. Kâsım 246/860

Hâdi ile'l-Hakk Yahyâ b. Hüseyin b. Kâsım (öl.;298/910)

Murtezâ Ebu'l-Kâsım Mumhammed b. Yahya (301/913'te azledilmiş ve 310/922'de ölmüştür.) 297/909

Nasır Ahmed b. Yahyâ (öl.: 325/937) 301/913

Munteceb Hüseyin b. Ahmed (öl. 324/936) —

Muhtâr Ebu Muhammed Kasım b. Ahmed 324/936

Mansur Yusuf ed-Dâ'i b. Yahyâ —

Kâsım Mansur b. Ali el-İlyanî (öl.:393/1003)

Mehdi Hüseyin b. Kasım el-Mansur 393/1003

Cafer b. Kasım el-Mansur —

Ebu Haşim Hasan b. Abdurrahman 426/1035

Nasır Ebu'l Feth Deylemî b. Hüseyin b. Muhammed 430/1039

Suleyhîler'in San'a şehrini istilâ etmeleri 454/1062

İmrân b. Fazl (Suleyhî hükümdarı)	470/1077
Sebe' b. Ahmed (Suleyhî hükümdarı)	
Hatim b. Ğaşım Hemdanî "	492/1099
Abdullah b. Hatim	502/1108
Ma'n b. Hatim	504/1110
Hamidüddeve Hatim b. Ahmed b. İmrân b. Fazl	532/1138
Mütevekkil Ahmed b. Süleyman b. Muhammed (öl.:566/1170)	
(Ressiler geçici olarak hâkimiyeti ele geçirdiler)	532/1138
Ali Vahîd b. Hatim (I. Turanşah Eyyûbî onu 569/1173 yılında mağlup etti ve Yemen'i fethetti)	556/1161

2—İKİNCİ DÖNEM

Mansur Abdullah b. Hamza (561/1166'da doğdu, 614/1217'de öldü)	593/1197
San'a Suleyhîler'den geri alındı	594/1198
Nasır İzzeddin Muhammed b. Abdullah (623/1226 yılında kadar Sa'da'da hüküm sürdü)	614/1217
Hadi Necmeddin Yahya b. Hamza	612/1217
Mehdi Ahmed b. Hüseyin b. Ahmed b. Kasım (öl.:656/1258)	623/1226
Mütevekkil Şemseddin Ahmed b. Abdullah b. Hamza	656/1258
Muntasır Davud	680/1281
Ressilerin soyları tam olarak bilinmeyen uzak akrabaları olan bir kol	646/1248
Ahmed İmam	—
Ebu Muhammed Hasan	—
Yahya b. Muhammed	—
Hasan	—
İbrahim b. Ahmed	670/1271
Mutahhir b. Yahya (Muntasır Davud'un rakibidir öl.:697/1298)	674/1275
Muhammed b. Mutahhir	687/1298
Mutahhir b. Muhammed	—
Salahaddin b. Mutahhir	—

8. MUVAHHİDLER DEVLETİ (524-667/1130-1269)**(MAĞRİB—ENDÜLÜS)****Muvahhid Hüküdarları**

Muhammet b. Tumart	(515-524/1121-1130)
Abdümü'minin b. Ali	(524-558/1130-1163)
I. Yusuf b. Abdümü'min	(558-580/1163-1184)
Yakup Mansur	(580-595/1184-1199)
Muhammed Nasır	(595-611/1199-1214)
II. Yusuf Mustansır	(611-620/1214-1224)
I. Abdulvahid	(620-621/1224—)
Abdullah adil	(621-624/1224-1227)
Yahya Mu'tasım	(624-626/1227-1229)
İdris Me'mun	(626-630/1229-1232)
II. Abdulvahid	(630-640/1232-1242)
Ali Said	(640-646/1242-1248)
Ömer Murtaza	(646-665/1248-12665)
Vasık (Ebu'l-Ula)	(664-667/1266-1269)

A. Abdümü'min b. Ali 524-558/1130-1163**a. Doğumu ve Yetişmesi:**

Ebu Muhammed Abdümü'min b. Ali b. Ya'lâ⁽¹²¹⁾, Kays b. Aylân (b. Mudar, b. izar b. Maad b. Adnan) soyundandır. Tarihçiler, Abdümü'min'in Zenatî Kum (veya Cüm) kabilesine mensup olduğuunda ittifak etmişlerdir. O, 487/1094'te (şimdiki Cezayir'de bulunan) Tlemsen şehrine bağlı Tacara olarak tanınan ⁽¹²²⁾ köyde doğmuştur. Babası Ali, çanak ve çömlek yapımıyla uğraşan fakir bir kimseydi. Abdümü'min, küçüklüğünden itibaren camilerde ilim tahsiline başladı ve okumayazmayı öğrendi. Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi, bazı lûgat ilimleri ve dinî ilimleri tahsil etti. Sonra hocası Muhammed b. Tumart'la karşılaştı. İlmî çalışmalarını onun yanında tamamladı. Abdümü'min, keskin zekâsıyla tanınmıştı. Muvahhidler arasında yüksek bir yer işgal et-

(121) Merakeşi (-Mu'cib, s. 176), Abdümü'min b. Ali b. Alevî el-Cümi olarak kaydeder.

(122) İbn Hallikan (Vefeyâtu'l-a'yân, IV, 142-148) bu kelimeyi Tacara şeklinde yazar.

mesine vesile olan üstün şahsiyetiyle birlikte, dini ilimler ve lügatla ilgili ilimlerde büyük bir merhale kat'etti.⁽¹²³⁾

b. Biat Alması:

Mehdi Muhammed b. Tumart'ın onlar meclisi üyeleri, 524/1130 yılı Ramazan ayında Abdülmü'min b. Ali'ye biat ettiler. Tarihçiler, bu biata özel biat (el-bey'atü'l-hassa) ismini vermişlerdir. Çünkü bu on kişinin biatından sonra, Mehdi'nin ölümü iki yıldan fazla gizli tutuldu. Umu-mî biat (el-bey'atü'l-âmme) ancak 526/1132 yılı Rebiulevvel ayının 20'sinde yapıldı. ⁽¹²⁴⁾ Bu genel biat merasimi, Tinmal Camii'nde icra edildi.⁽¹²⁵⁾ Muvahhidlerin, Abdülmü'min'i lider seçmelerinin sebebi, Mehdi Muhammed b. Tumart'ın ona özel bir ilgi göstermesi, onu özel adamları arasına alması, onun vasıflarını aşırı derecede övmesi, namazda imam olarak onu öne geçirmesi gibi hususları bilmeleri yanında, onun üstün şahsiyeti, ilmi, dindarlığı, kararlı olması, başarılı siyaseti, akıl ve cesaretinin üstünlüğüdür. O, Taşfin b. Ali b. Yusuf'un ordusuyla önce Tlemsen'de sonra onun öldürüldüğü yer olan Vehran (Oran)'da savaştı.⁽¹²⁶⁾ Daha sonra Abdülmü'min, önce Fas şehrini, peşinden yaptığı kanlı çatışmalardan sonra Murabıtların başkenti Merakeş şehrini iştilâ etti. Murabıtların son hükümdarı İshak b. Ali b. Yusuf b. Taşfin'i yakalayarak öldürdü. Kabileler, her taraftan onun yanına gelip itaatına girdiler. Mağrib'de hâkimiyetini rayına oturttu ve onunla bu hususta mücadele edebilecek hiç kimse kalmadı. Abdülmü'min, Kuzey Afrika'nın diğer bölgelerini fethetmeye devam etti. Berka'ya kadar uzanan bölgeyi hâkimiyeti altına aldı. Bu bölgenin bütün minberlerinde hutbe onun adına okutuldu.⁽¹²⁷⁾

Abdülmü'min, Mağrib'deki bütün kabileleri hâkimiyeti altına al-

(123) Merakeşi, (el-Mu'cib, s. 197'de) Abdülmü'min'i vasfederek şöyle demiştir: "Orta boylu, parlak yüzlü, gür sesli, fasih konuşan bir hatib idi. Cana yakındı. kendisini gören herkes mutlaka onu seviyordu."

(124) İnb Sahibu's-salât (el-Mennu bi'l-imame) adlı eserinde "Muvahhidlerin İbn Tumart'ın ölümünü 3 sene sakladıklarını" belirtmiştir. Buna göre Abdülmü'min'e yapılan genel biat 527/1133'te tamamlanmış olur. Zira tarihçiler Mehdi'nin 524/1130 yılında öldüğü hususunda birleşmişlerdir.

(125) İbn Ebi Zer, Ravzu'l-Kurtâs, II.

(126) Merakeşi, el-Mucib, s. 202.

(127) İbn Ebi Zer, Ravzu'l-Kurtâs, II.132.

dıktan sonra, Endülüs’ü fethetmeyi ve müslümanlara Endülüs Emevileri dönemindeki kuvvetlerini yeniden kazandırmayı düşündü. Hristiyanların merkezi olan Tuleytula (Toledo) şehrini geri alıp, onları bu şehirden son olarak atmayı arzuluyordu. Ve cihadı çok özlemişti. Neticede karadan ve denizden Franklarla savaşmaya karar verdi ve bunun için kuvvetli bir donanmanın hazırlanmasını emretti. Bu emir üzerine 400 parça gemiden oluşan bir donanma hazırlandı.

Anlatıldığına göre Mehdi b. Tumart ölünce Abdülmü’mîn’e bîat edecek olan on kişiden herbiri onun yerine geçmek arzusuna kapılmışlardı. Bu yüzden neredeyse kabileler arasında çarpışmalar başlayacak ve Muvahhidlerin birliği dağıtılacaktı. Bu on kişinin temsil edeceği kabilelerden hiçbirisi, tek başına diğer kabilelere karşı macadele verebilecek bir kuvvete sahip olmadığı için, bu liderler Abdülmü’mîn b. Ali’yi seçmede görüşbirliğine vardılar. Abdülmü’mîn’e ilk önce bu on kişi bîat etti. Daha sonra kabilelerin ileri gelenlerinden elli kişi, son olarak da bütün halk ona bîat ettiler.

c. Savaşları

Abdülmü’mîn, halife seçildikten sonra şu iki gaye için savaşmıştır:

- 1— Mağrib kabilelerini Muvahhidlerin hâkimiyeti altında birleştirmek,
- 2 — Murabıtlar devletini ortadan kaldırmak.

Abdülmü’mîn, Muvahhidler tahtına oturur oturmaz gayretlerini düşmanlarıyla cihada ve kendisine karşı gelen ve muhalefet edenlerle savaşa yöneltti. 526/1132’de Nadla şehrine saldırdı ve orayı ele geçirdi. Sonra “Der’a” şehrine saldırıp orayı da fethetti. Ayrıca Teyğar, Fâzâr ve Ğiyasa kabilelerine karşı saldırılar düzenledi.

534/1139 yılında Abdülmü’mîn, Murabıtlarla savaşa başladı. 541/1146’da ortadan kaldırıncaya kadar onlarla savaşa devam etti. Murabıtlar devletinin bütün limanlarını eline geçirmişti.⁽¹²⁸⁾ Sonra asker toplamaya ve her çeşit silâh imâl ettirmeye başladı. Hatta günde ağırlıkları on kantar tutan ok imâl ediyordu. Abdülmü’mîn, bütün savaş hazırlıklarını tamamladıktan sonra 558/1163 yılında Endülüs’te cihad etmek üzere memleketinin başkenti olan Merakeş’ten hareket etti. Selâ

(128) Selâvî, el-İstıksâ, II, 128.

kalesine ulaşınca, Mağrib ve Sûs'un bütün halkını cihada çağırarak üzere onlara mektup yazdı. Arap ve Berberî kabilelerinden çok sayıda asker onun bu çağırısına icabet ederek cihada katıldılar. Rivâyete göre cihada katılanların sayısı, 300 bine ulaşmıştı. Gönüllülerin mevcudu 80 bin süvari ve 100 bin piyadeye varıyordu.⁽¹²⁹⁾

d. Ahlâkı ve Şahsiyeti - Vefatı

Abdümü'min b Ali, ilim ehlini aşırı derecede seviyordu. Âlimlere saygı gösteriyor, onları yüceltiyor, onlara yakın ilgi gösterip, çeşitli bağışlarda bulunuyordu. Ülkenin değişik bölgelerinde bulunan âlimleri araştırıyor, onlara rahat geçinme imkânlarını sağlıyor, sarayının civarında ikâmet ettiriyordu. İlmî faaliyetler için israfsız ve sıkıntısız bir şekilde yiyecek ve içeceklerini temin ederek, onlara her türlü yardımda bulunuyordu. İlimde üstün olanlara çok değer veriyordu. Abdümü'min, talebeleri iki gruba ayırmıştı: a) Muvahhidlerin talebeleri, b) Diğer talebeler. Böyle yapmakla, Masamide kabilesine mensup birinci grup talebeleri, diğerlerinden ayırarak onları Mehdi Muhammed b. Tumard'ın inanç esaslarını iyice öğrenmeye teşvik ediyordu. İbn Ebî Zer'in de belirttiği gibi ⁽¹³⁰⁾ o, fasih konuşan, ilmî münazara adabını bilen, usul ilimlerinde vukufiyet sahibi olan bir âlimdi. Sahih hadisleri ezbere bilirdi. Naklî ve aklî ilimlerde otorite olup, tarih ve siyer ilimlerinde temayüz etmiş, büyük bir edip ve şâir bir hükümdardı.⁽¹³¹⁾ Abdümü'min, inşa divanı reislerini, Ebu Cafer b. Atıyye, kardeşi Atıyye b. Atıyye ve Ebu'l-Hasan m. Ayyâş gibi zamanın edipleri arasından seçmişti. Abdümü'min, vezirlerini de Abdüssalâm b. Muhammed Cûmi ve Ebi Ca'fer b. Abdümü'min gibi meşhur âlimlerden seçti. Tinnal halkından Ebu İmran Musa b. Sehle, Ebu Yusuf Haccâc b. Yusuf ve Ebu Bekr b. Meymun el-Kurtubî gibi meşhur fıkıh âlimlerini kadı olarak tayin etti.

(129) İbn Ebî Zer, Ravzu'l-Kırtâs, II.164, 165.

(130) İbn Ebî Zer, Ravzu'l-kırtâs, II, 170-172.

(131) Kedâteyi.i em-Kucib, s. 202.

Hastalık, Abdülmü'min'in azminden ve cihada düşkünlüğünden daha kuvvetli çıktı ve 558/1163 yılı Cemaziyelahir ayında vefat etti.

B — Yusuf b. Abdülmü'min (55K8-580/1163-1184)

Ebu Yakub Yusuf, 3 Receb 533 (1138)'de doğdu.

Abdülmü'min, sağlığında büyük oğlu Muhammed'i kendisine vâliyet etmiş, halktan onun adına bîat almıştı. Ancak Abdülmü'min'in ölümünden sonra, Muhammed'in işleri yolunda gitmedi. Abdülmü'min ailesi, neredeyse hükümdarlığı dahi kaybedecekti. Muhammed'in hükümdarlığı yürütemeyeceğini gören Muvahhidler, iki kardeşi Yusuf ve Ömer'in liderliğinde onu azletmeye karar verdiler. Neticede kardeşi Yusuf'a bîat ettiler. Kardeşleri Bicaye valisi Seyyid Ebu Muhammed ve Kurtuba valisi Ebu Abdullah'tan başka Yusuf'a bîat etmeyen kalmamıştı. Bunlar da 559/1164 yılından sonra onun yanına gelip itaat ettiklerini bildirerek bîat ettiler.⁽¹³²⁾

Ebu Yakub Yusuf, iyi bir siyasetçi ve idareci olup, cihadı çok seviyordu. Hilafeti üstlenince babasının siyasetini takip etti. Çok miktarda vergi topladı ve bu malların çoğunu silâh alımı ve ordusunun eğitimi için harcadı. Gumare, Sanhâce ve Evrebe kabilelerine mensup çok miktarda asker tarafında desteklenen Merzed el-Gumari'nin ayaklanmasını bastırdı, Naza şehrine girdi. Hezimete uğrattıktan onda Merzed'i öldürdü ve başını devletin başşehri Merakeş'e götürdü. (559/1164).

565/1169 yılında Yusuf, kardeşi Ömer Ebu Hafs'a, Endülüs'teki Hristiyanlar üzerine taarruz başlatmasını emretti. Bunun üzerine Ömer, gönüllüler hariç, 20 bin askerden oluşan bir ordu ile harekete geçti. Tuleytula (Toledo) üzerine giderek bu şehri ve mülhakatını fethetti. Kadınları esir alındı, çok miktarda ganimet ele geçirildi. Muvahhid orduları muzaffer olarak geri döndü. 580/1184 yılında Yusuf, Kuzey Afrika'daki Arap kabileleri ve Berberî Zenâte, Mesmûde, Gumare, Sanhâce ve Evrebe kabilelerinden topladığı askerlerden oluşan kalabalık bir

(132) İbn Ebi Zer, II. 183.

ordunun başında, Endülüs Hristiyanlarıyla savaşmak için harekete geçti.⁽¹³³⁾ Endülüs'e geçen bu ordu, Cebelitarık limanında karargâh kurdu. Oradan, Ceziretü'l-hadra'ya ve devamla İşbiliye'ye kadar ilerledi. 580/1184 yılının Rebiülevvel ayında Endülüs'ün batısında bulunan Şantarin şehrini istilâ etti. Yusuf daha sonra Uşbune (Şimdi Portekiz'in başkenti olan Lizbon) şehrine saldırdı. Ne var ki, Hristiyanlar, bu sırada Muvahhidler ordusunun bir grubunu savaş dışı bırakmayı başarmışlardı. Şöyle ki: Hristiyanlar, bir gece İslâm ordusu saflarında Yusuf b. Abdülmü'min'in Mağrib'e geri dönmek üzere yola çıktığını ilân ederek Muvahhid ordusu içinde panik çıkarmaya muvaffak olmuşlardı. Bunun üzerine İslâm ordusu, savaş meydanını terketmeye başladı. O sırada kuşatma altında olan Hristiyanlar, İslâm ordusunun, Yusuf b. Abdülmü'min'in etrafından dağıldığını iyice tespit ettikten sonra, kuşatmayı yarırıp Yusuf'un çadırına ulaştılar. Onun çadırını parçalayıp diğer çadırlara hücum ettiler Yusuf, kılıcını çekip onlarla çarpıştıysa da birkaç yerinden yaralandı. Onun muhafızlarından altı kişi öldürüldü, üç cariyesi de ona yönelen kılıç darbelerini önlemeye çalıştılar. Yusuf, sonunda aldığı yaralar sebebiyle yere düştü. Cepheyi terkeden İslâm ordusu, bir süre sonra gerçeği öğrendi. İslâm ordusu, Hristiyanların Yusuf'dan kurtulmak için bir entrika çevirdiklerini öğrenir öğrenmez tekrar savaş meydanına geri döndü. İki taraf arasında yeniden başlayan şiddetli çarpışmalar, Müslümanların zaferiyle bitti. Ne var ki, Yusuf b. Abdülmü'min, Ceziretü'l-hadrâ yolunda iken yaralarının etkisiyle 580/1184 yılı Rabiülevvel ayının 12'sinde öldü. Cesedi, Tinnal'e taşınarak babasının yanında defnedildi.⁽¹³⁴⁾

Yusuf b. Abdülmü'min, Muvahhidin halifeleri arasında ilmi ve âlimleri en fazla seven ve ilim ehlini en fazla takdir eden şahıstır. Çünkü o, kendisini İşbiliye'ye vali olarak tayin eden babasının sağlığında Endülüs'te yaşamıştı. Merakeşi'nin belirtğine göre; "Yusuf b. Abdülmü'min, Arapların atasözlerini iyi biliyordu. Cahiliye tarihini, arapların üstünlüklerini, Cahiliye ve İslâmî dönemlere ait bütün tarihi ve menkıbevî olayları ezbere biliyordu. O, İşbiliye'de iken Ebu İshak İbrahim b. Abdülmelik gibi çok sayıda lugatçı, nahivci ve tefsirci ile karşılaşmıştı. Kur'an-ı Kerim'i en iyi okuyanlar arasındaydı. Arap

(133) Yusuf b. Abdülmü'min, Alfonso'nun, Kurtuba, Gırnata, Randa, Malaga ve diğer şehirlere saldırdığı haberini almıştı. (Selâvî, el-İstiksâ, II, 137).

(134) İbn ebi Zer, II. 193.

dilini en iyi okuyanlar arasındaydı. Arap dilini iyi bilen bir kişi olup, Nahiv ilminde otoriteydi. Endülüs ve Mağrib'in çeşitli bölgelerinden kitap toplatmış, bu işe çok önem vermiştir. Âlimleri tespit ve davet için elçiler gönderiyordu.⁽¹³⁵⁾ Devrinin en meşhur âlimlerinden biri, “İbn Bâcce” olarak tanınan Ebu Bekir es-Sâîğ'den ilim tahsil etmiş olan Filozof Ebu Bekir b. Tufeyl'dir. Bu âlim, felsefenin bütün meselelerini biliyordu. İbn Tufeyl'in tabiat, ilâhiyat ve diğer sahalara ilgili önemli eserleri vardır. Ayrıca o, “Hayu'bnu Yakzân” adındaki meşhur risalesini yazmıştır. Yusuf b. Abdülmü'min'in aşırında yaşayan filozoflardan diğerleri şu şahıslardır: Büyük filozof İbn Rüşd, Vezir ve doktor Ebu Bekir b. Zühr. Ebu Bekir, tıp ilmindeki vukufiyeti yanında, fıkıh, hadis ve tefsir ilimlerinde, lügat ve edebiyat sahasında da temayüz etmişti. Bu âlimlerden biri de Hâfız Ebu Bekir b. Cedd'dir.

Merakeş şehri, Ebu Yakub Yusuf b. Abdülmü'min devrinde çeşitli ilimler, edebiyat ve sanatlar alanında en önemli İslâm kültür merkezlerinden biriydi.⁽¹³⁶⁾ Ayrıca, Hristiyanların Endülüs üzerindeki arzularına karşı koyması bakımından Müslümanların muhabbetlerini kazanan bir merkezdi.

C. Yakup Mansur (580-595/1184-1199)

Yakup b. Yusuf b. Abdülmü'min, “Sâhir” adındaki Rum asıllı bir câriyeden doğdu. Merakeş'i'nin belirttiğine göre, Yakup'a babası hayatta iken bîat edilmiştir.⁽¹³⁷⁾ Fakat tarihçilerin ekseriyeti bu görüşünde, ona muhalefet etmişlerdir. Nitekim İbn Ebî Zer, ona babasının ölümünden sonra bîat edildiğini belirtir.⁽¹³⁸⁾ Yakup Mansur, İbn Ebi Hafs el-Hantâni'yi vezirliğe kardeşi Yahya b. Yusuf b. Abdülmü'min'i de Endülüs'teki Muvahhidler ordusunun komutanlığına getirmişti.

Yakup Mansur, hükümdarlığının ilk yıllarında iki büyük problemle karşılaştı. Birincisi, İbn Ğaniye'nin isyanı, ikincisi, Endülüs Hristi-

(135) Mermmâkeşi, s. 237-240.

(136) Selâvi el-İstiksâ, II. 140.

(137) em-Mu'cib, s. 261

(138) Selâvi Istiksâ II. 142.

yanlarının Müslümanları zayıflatmak ve bu ülkedeki mülklerini istilâ etmek için harekete geçmeleri.

Ali b. Yusuf b. Taşfin, Missufe kabilesinden (annelerine nisbetle) İbn Ganiye olarak tanınan Yahya ve Muhammed adındaki iki kardeşi, Endülüs'e göndermişti. Yahya, takva sahibi bir fakih olduğu kadar cesusur bir süvariydi de. Ali b. Yusuf onu Balensiye valiliğine tayin etmişti. Sonra onu Kurtuba şehri valiliğine getirdi. Yahya b. Ganiye, ölümüne kadar bu görevini devam ettirdi. Muhammed'e gelince; o, kardeşi Yahya tarafından Kurtuba'nın bazı kazalarında görevlendirilmişti. Ali b. Yusuf'un ölümünden sonra Endülüs'te karışıklıklar çıkması ve Muvahhidlerin nüfuzunun artması üzerine Muhammed b. Ganiye, can güvenliğinden emin olamadığı için ailesi ve bütün yakınlarıyla birlikte Balear adalarına geçerek Mayorka ve Minorka adalarını istilâ etti. Bu adaları hâkimiyeti altına aldı ve burada Abbasi halifesi adına hutbe okuttu. Muhammed'in Abdullah, ishak, Zübeyr ve Talha adında dört oğlu vardı. Kendisinden sonra hükümdarlık, oğlu İshâk'a, daha sonra da torunu Ali b. İshâk'a geçti.

Ali b. İshâk, Yusuf b. Abdulmü'min'in ölümünden sonra Muvahhidler'in Endülüs Hristiyanlarına karşı savaşmakla meşgul olmalarını fırsat bilerek, Mağrib'e saldırdı ve Muvahhidler'in hükümdarı Yakup Mansur ile savaştı. Bicâye'yi istilâ ettikten sonra Benî Hammad kalesini ve civarındaki şehirleri zaptetti. Yakub Mansur, Salahaddin Eyyubî'nin komutanı Bahaeddin Karakuş'la işbirliği yapan İbn Gani'ye Ali b. İshâk'la savaşmak niyetiyle Merakeş'ten hareket etti. Yakup Mansur bu savaşta İbn Ganiye'yi onun müttetikleri olan Bahâeddin Karakuş komutasındaki Arapları ve mısırlıları mağlup ettikten sonra 584/1188 yılında başşehirine döndü.⁽¹³⁹⁾

— Erek Savaşı:

Yakup Mansur'un karşılaştığı İkinci büyük tehlike Endülüs Hristiyanlarının isyânı ve Müslümanların bu ülkedeki mallarına göz dikmeleridir. Bu sebeple Yakup Mansur, 558/1189 yılı 3 Rebiülevvel günü Endülüs'e geçerek Ceziretü'l-hadra'ya yöneldi ve Şantarın'da ordugâh kur-

(139) Merâkeşi, el-Mu'cib, s. 267-269.

du. Üşbûne (Lizbon) ve civarındaki şehirlere taarruzlar tertipledi, babasının intikamını almak için yolunda rastladığı meyve ağaçlarını kestirdi, ekinleri yaktı. Öldürdüklerinin dışında 13.000 Hristiyanı esir aldıktan sonra Mağrib’e geri döndü. Bu savaş Yakup Mansur’un Endülüs’e birinci defa geçişi sayılır.⁽¹⁴⁰⁾

Yakup Mansur’un birinci defa geçişi ve Hristiyanlara karşı kazandığı zaferler sonunda Kastilya kralı III. Alfonso, 5 yıllık mütareke istemek zorunda kalmıştı. Yakup, onun isteğini kabul etti. Ancak Alfonso, kuvvetlerini toplayıp , Muvahhidlerle savaşmak için hazırlıklarını tamamladıktan sonra, bu anlaşmayı bozdu ve Yakup’tan elindeki bazı kale ve şehirleri kendisine terketmesini istedi. Onun yazdığı mektubun bir kısmı şöyledir:

“Gökleri ve yeri yaratan Allah’ın ismiyle. Allah’ın salât ve selamı Ruhullah Seyyid Mesih Allah’ın fasih konuşan elçisi Hz. İsa’nın üzerine olsun! Sadede gelince; akl-ı selim ve isabetli görüş sahibi herkes, senin Müslümanların emiri, benim de Hristiyanların emiri olduğumu bilir. Şu anda Endülüs Müslüman emirlerinin içinde bulundukları parçalanmayı, halkın işlerini ihmal ederek istirahatlarına baktıklarını çok iyi bilirsin. Haberin olsun ki, onları ezeceğim, yurtlarından çıkarıp çoluk çocuklarını esir alacağım, erkeklerini ibret alınacak şekilde işkenceler yaparak öldüreceğim, Gücün yeterse, onlara yardım etmekten geri kalman için hiçbir mâzeretin yoktur.”⁽¹⁴¹⁾

Yakup Mansur, bu mektubu alınca, onu yırttı ve bir parçasının üzerine şu anlama gelen âyeti yazdı: “(Ey heyet reisi, hediyelerinle) dön ve padişaha ve kavmine söyle. Vallahi, karşı koyamayacakları ordularla gelirim ve onları hor ve hakir bir durumda oradan sürer çıkarırım.”⁽¹⁴²⁾ Sonra bu Kur’ân âyetinin altına şu kelimeleri yazdı: “Gördüğüne bak, işittiğine değil.”⁽¹⁴³⁾

Yakup Mansur, vilâyetlerden cihad için asker topladı ve Merakeş şehrinin dışında ordugâh kurdu. Askerler toplanınca onlarla Endülüs’e

(140) Selâvi, el-İstiksâ, II. 162.

(141) Selâvi, el-İstiksâ, II, 166, 177.

(142) Neml, 36, 37.

(143) Selâvi, el -İstiksâ, II, 167.

geçti. Onun ordusu Zenâte, Masmûde ve Gumâre gibi Berberî ve Arap asıllı askerlerden oluşuyordu. Gönüllülerin sayısı oldukça fazlaydı. Muvahhid halifesi, Muvahhidlerin ileri gelenleri fatihler ve zahidlerden oluşan büyük bir alayla ordusunun peşinden yürüdü. Sonra ordu 591/1195 yılı 3 Şaban günü düşmanla karşılaşmak üzere Erek kalesine iki merhale kalıncaya kadar ilerledi. Yakup Mansur, ordusunu iki kola ayırmış, bir kolunun komutasını Ebu Yahya b. Ebi Hafs Hintâtî'ye vererek, ikinci kolun komutanlığını bizzat üstlenmişti. Alfonso, Halife Yakup Mansur'un ordusu zannederek Ebu Yahya Hintati'nin komutasındaki orduyla karşılaştı. İki ordu arasında şiddetli bir çarpışma meydana geldi ve Ebu Yahya bu savaşta şehit düştü. Onun ölümü üzerine düşman, Yakup Mansur'un öldürüldüğünün ve Muvahhidler ordusunakarşı zafer kazandıklarını zannetmişti. Ancak bu sırada Yakup Mansur, ordusuyla savaş alanına yönelerek düşman ordusunu çembere aldı. Düşman onun ordusu ile ölen Ebu Yahya Hintâtî'nin komuta ettiği Zenâte, Mesâmi-de, Ğumâre ve Arap kabilelerinden oluşan ordu arasında kalmıştı. Hristiyanlar geri çekilmeye başladılar, ancak Müslümanlar onların bir kısmını kılıçtan geçirip çoğunu esir aldılar ve Erek kalesini ele geçirdiler. Fakat III. Alfonso, muhafızlarından 30,000 kişilik bir kuvveti ile kurtuldu (3 Şaban 591/1195).⁽¹⁴⁴⁾

İbn Ebi Zer'in belirttiğine göre, Erek savaşında 24 bin Hristiyan esir alınmış ve Yakup Mansur onların hepsini serbest bırakmıştır.⁽¹⁴⁵⁾ İbnu'l-Esir, Yakup'un bu savaşta ordusuna şöyle seslendiğini zikreder: "Bu savaşta kim ne ganimet alırsa silahlar hariç kendisine aittir."

Kastilya kralı III. Alfonso, yenilgiye uğrayınca saçını kestirdi, hacını ters çevirdi ve bir eşeğe bindi. Hristiyanlar zafer kazanana kadar, herhangi bir ata ve katıra binmemek ve yatakta yatmamak için yemin ettiler.⁽¹⁴⁶⁾ Daha sonra Alfonso'nun kalabalık bir ordu toplaması üzerine Yakup Mansur, Mağrib'den yardım istedi ve Müslümanları cih-

(144) Merâkeşi, el-Mu'cib, s. 281, 282; Selâvî el-İstıksâ, II, 169—173.

(145) İbnu'l-Esir (el-Kamil, XII, 48)'in belirttiğine göre, Erek Savaşı'nda 146 bin Hristiyan öldürülmüş ve 13 bin kişi esir alınmıştır. Müslümanlar bu savaşta 143 bin çadır, 46 bin at, 100 bin katır ve 100 bin eşek ele geçirmişlerdir. Müslümanlardan da 20 bin kişi şehit düşmüştür.

(146) A.g.e., XII, 48.

da çağırdı. 592/1196 yılı Rebiülevvel ayında düşmanla çarpıştı ve Hristiyanları müthiş bir hezimete uğrattı. Mallarını, silâhlarını ve hayvanlarını ganimet olarak aldı. Sonra Tuleytula'ya doğru ilerledi ve bu şehri kuşattı. Civardaki şehirlere saldırarak birkaç kaleyi fethetti. Ardından İsbiliyye'ye geri döndü ve 593/1198 yılına kadar orada ikâmet etti. Sonra barış isteyen Hristiyanların dileklerini kabul etti. Cihadı sürdürmekten vazgeçip onlarla 5 yıllık bir barış anlaşması yaptı. Çünkü o sırada İbn Ganiye Ali b. İshak'ın Mağrib'e baskınlar düzenlediğin dair haber almıştı. Derhal ülkesinin başkenti Merakeş'e geri döndü. Ne varki, bu büyük savaş, Müslümanların Endülüs Hristiyanlarına karşı kazandıkları en son zaferleri olmuştur.

Yakup Mansur'un Endülüs'teki Hristiyanlarla çarpışmak için üç yıl Mağrib'den uzaklaşmasını fırsat bilen Ali b. İshak yukarıda geçtiği gibi Mağrib üzerine yürümüşü. Onun ordusu, bu ülkeyi tahrip ederek zarara yol açtı. Ali, Bicaye'ye saldırıp orayı kuşatmayı ve daha sonra da Mağrib'e saldırmayı planlamıştı. Yakup Mansur, bu haberi alınca, daha önceden yaptığı gibi İbn Ganiye ile savaşmaya fırsat bulmak için Endülüs'teki Hristiyanlarla mütareke imzaladı. ⁽¹⁴⁷⁾

b—Yakub Mansur ve Salahaddin Eyyûbî Arasındaki İlişkiler:

Haçlılar hicrî beşinci asrın sonlarına doğru Suriye sahillerini istilâ ederek Kudüs'ü ele geçirdiler. Abbasi'ler, onları buradan kovamadıkları gibi, Fatimi'ler de onları Kudüs'ten çıkarmaya muvaffak olamamışlardı. Çünkü bu devletlerin ikisi de zayıflamış, gücünü yitirmişti. Mısır ve Suriye hükümdarlığını eline geçiren Salahaddin, Haçlılara karşı cihad etmeye karar verdi ve Haçlıların eline geçen yerleri istirdada başladı. Nihayet 583/1187'de Kudüs'ü onlardan geri aldı. Bunun üzerine Haçlılar, Salahaddin'le savaşmak için hazırlıklarını yaparak donanmalarıyla İskenderiye şehrine saldırdılar. Bu durum karşısında Muvahhid hükümdarı Yakup Mansur'dan yardım istemeyi düşünen Salahaddin, ona 2 mus-haf, 100 dirhemlik (312 gram) plesenk ağacı yağı, 20 rıtlık ud ağacı, 600 miskâl misk ve anber, kirışleriyle 50 arap yayı, 20

(147) A.g.e., XII, 48, 49.

Hind kılıcı ve süslü birkaç eğerden oluşan hediyeler gönderdi.⁽¹⁴⁸⁾

Salahaddin, bu hediyelerle birlikte ona nazikâne üslûpla kaleme aldığı bir mektup da göndermişti. O, mektubuna şöyle başlıyordu:

“Müslüman halk üzerine, yeryüzünü imâr eden kimseyi amir olarak tayin eden ve kendisinden isteyen zengin kılan, kendisi için farz ve nafîle ibadetler yapılan yıldızlarıyla gökyüzünü süsleyen Allah’ahamd ve senalar olsun!” Mektubunun başlığı ise şöyleydi: “Salahaddin’den Emiru’l-müslimin’e”. Başlarken: “Allah’a muhtaç olan Yusuf b. Eyyub” ibaresi kullanılmıştı.⁽¹⁴⁹⁾ Selâvî’nin belirttiğine göre, Yakup, Mansur, Salahaddin’in kendisine “Emiru’l-mü’minin” değil de “Emiru’l-müslimin” olarak hitap etmesini beğenmemişti. Yakup, bu fikrini gizli tuttu. Ancak Salahaddin’in isteklerini yerine getirmese de, onun elçisine ikramda bulunarak çökiyi ağırladı. Bazılarına göre ise, Yakup Mansur, 180 parçadan ibaret bir donanma hazırlayarak Haçlıların Suriye sahillerini istilâ etmelerini önlemiştir. Meselâ İbn Haldun, buna dayanarak, deniz kuvvetleri açısından Mağrib Müslüman meliklerinin doğu hükümdarlarından üstün olduklarını ileri sürmüştür.⁽¹⁵⁰⁾

Salahaddin’in Yakup Mansur Muvahhidî’den yardım istemesi, büyük ihtimalle, Mısır deniz kuvvetlerinin denizden Suriye’ye saldıran Haçlı donanmalarına karşı koymakta zor durumda kalmalarına bağlıdır. Dolayısıyla Salahaddin, donanmasını Muvahhidlerin deniz filosundan gönderilecek gemilerle takviye etmek istemiştir. Çünkü Mağribliler, özellikle Muvahhidler zamanında, denizi geçerek Endülüs kıyılarına çıkmak ve aralıksız İslâm topraklarına saldıran Endülüs Hristiyanlarıyla savaşabilmek için donanmaya büyük önem veriyorlardı. Deniz kuvvetlerini güçlü bir hale getirmişlerdi. Zira, Müslümanlar tarafından alınmış topraklarını geri almak için her fırsatta Müslüman Endülüs’e saldıran Hristiyanlara karşı hazırlıklı olmak gerekiyordu. Diğer taraftan bazı tarihçilerce zikredilen kendisine “emiru’l-mü’minin” ünvanıyla hitap etmeme-

(148) Selâvî, el-İstıksâ, II, 163.

(149) Selâvî (el-İstıksâ, II, 163’te), bu mektubu Kâdî’l-Fazl olarak tanınan Abdurrahîm b. Ali’nin kaleme aldığını belirtir.

(150) İbn Haldun, el-İber, VI, 490.

si yüzünden Yakup'un Salahaddin'in mektubunu iyi karşılamaması, yardım çağrısına cevap vermediğini göstermez ve bu hususta delil sayılamaz. Yakup'un bu isteği yerine getirmemesinin gerçek sebebi, onun da-ima Endülüs Hristiyanlarıyla savaşa hazır bulunmak zorunda olmasıdır. Nitekim Salahaddin Eyyubî'nin 583/1187 yılında Kudüs'ü geri aldığı tarihten iki yıl sonra Yakup Mansur, 585/1195 yılında, Ereğ zafelerini kazanmıştır. Buradan anlıyoruz ki, Yakup Mansur'un Salahaddin Eyyubî'ye yardım etmemesi bazı tarihçilerin zikrettikleri gibi doğruysa, bu, Hristiyanların hem Endülüs'te hem de Mağrib'te Müslümanların üzerine saldırmak için fırsat kollamalarına bağlıdır.

c—Yakub Mansur'un Islahatı-Ahlâkı-Ölümü

Ebu Yakup Yusuf b. Abdulmü'min, Rabat şehrinin planını çizdirmiş, hudutlarını tespit ettirmiş ve ölümünden önce inşasını başlatmıştı.⁽¹⁵¹⁾ Oğlu Yakup Mansur, onun yerine geçince bu şehrin inşaatını tamamlamaya girişti. Şehirde geniş bir cami yaptırdı. Bu camide, İskenderiye kulesinden daha yüksek ve merdivensiz çıkılabilen ve bugün “Minâretü Hassan” adıyla anılan bir minare inşa ettirdi.

Abdulmü'min b. Ali, Murabıtlarla savaşırken Fas şehrinin surlarını yıkmıştı. Torunu Yakup Mansur bu surları yeniden inşa etti. Yakup'un bu kadar büyük inşaatları yapmasını sağlayan en büyük etken, eline geçen çok miktardaki mallardır. Nitekim Merakeşi'nin⁽¹⁵²⁾ “Ülkenin genişlemesi ve gelirinin atması” başlığı altında açıkladığına göre, İfrikiye'nin haracı Yakup Mansur'a verilirdi. Bu haraç vergisinin yıllık miktarı, 150 katır yükü tutardı. Bu miktar sadece İfrikiye (şimdiki Tunus)'den alınıyordu. Bicâye ve ona bağlı nahiyeler, Tlemsen ve mülhakatı, Mağrib ve Endülüs'ten toplanan vergi, bu rakamın dışındadır.

Tarihçiler, Yakup Mansur'un ölümünü hayale benzeyen hikâyelerle kuşatmışlardır. Bazılarına göre, Yakup Ereğ savaşından döndükten sonra

(151) Merakeşi, el-Mu'cib, s. 266

(152) el-Mu'cib, s. 255, 256

oğlu Nasır'a biat etmiş, kendisini ibadete vererek ölünceye kadar orada burada gezmiştir. Bazılarına göre ise, hacca gitmiş kendini tamamıyla ibadete vermişti. Hac dönüşü yolda vefat etti ve Suriye'de defnedildi.⁽¹⁵³⁾ Merakeşi'den başka hiçbir tarihçi, onun Mağrib'de öldüğünü zikretmemiştir. Merakeşi'ye göre, Yakup Mansur, Mısır'ı fethetmek niyetini taşıyordu. 595/1199 yılının başında ölüp Tınmal'de ecdadının yanında defnedilinceye kadar bu azmini devam ettirmiştir.⁽¹⁵⁴⁾ Merakeşi'nin verdiği bilgilerin doğruya daha yakın olduğu anlaşılır. Nitekim Yakup Mansur'un mezarı hâlâ Tınmal şehrinde babası Yusuf ve dedesi Abdülmü'min b. Ali'nin mezarları ile bir aradadır ve halk tarafından ziyaret edilir.

D. Nasır (Muhammed).

Yakup Mansur hayatta iken kendisinden sonra geçmek üzere oğlu Muhammed'i veliyaht tayin ederek ona biat almıştı. Onun ölümünden sonra 595/1199 yılı Rebiülevvel ayında bu biat yenilendi.⁽¹⁵⁵⁾ Nasır li dini'llâh, devrinin başlangıcında dağlık bölgede Gumare kabilesinden bir liderin isyanıyla karşılaştı. Fakat Nasır, onu hezimete uğrattı. Sonra Fas şehrine gitti ve bu şehrin surlarını tamamladı. Geçtiği gibi dedesi Abdülmü'min b. Ali'nin Murabıtlarla savaşırken yıktığı bu surların büyük bir kısmı babası Yakup Mansur'un zamanında yaptırılmıştı. Sonra Nasır, İfrikiyye'deki İbn Ganiye ile savaşmak üzere harekete geçti. İbn Ganiye, Mehdiye şehrini istila ettikten sonra 599/1202'de Tunus'ta ordugâh kurmuş ve oradaki Muvahhidî komutanını yenilgiye uğratmış, halka ağır vergiler yüklemişti. Neredeyse İfrikiyye'yi bütünüyle ele geçirecekti. Nitekim çeşitli bölgelere valiler tayin etmiş, Murabıtlar döneminde olduğu gibi Abbasî halifesi adına hutbe okunmasını emretmiş bulunuyordu.

Nasır li dini'llah bu haberi Merakeş'te iken aldı. İbn Ganiye'nin durumu için, Muvahhid ileri gelenleri ve fakihlerle istişare etti. Onlar, kendisine İbn Ganiye ile sulh yapmasını önerdiler. Ancak Mehdi b. Tumart'ın 10 kişilik istişare meclisi üyelerinden Tunus'ta Hafsiyye Devle-

(153) İbn Hallikan, vefeyâtu'l-a'yân, IV, 154

(154) Merâkeşi, el-Mu'cib, s. 174.

(155) Selâvi, Istıksâ, II, 191.

ti'ni kurân hanedanının ceddi olan Şeyh Ebu Muhammed Abdulvahid b. Ebi Hafs el-Hentani, Nasır'a onunla savaşmasını önerdi. Nasır, onun fikrine göre hareket etti. Yahya b. Ebi Zekeriya komutasındaki donanma ile takviye edilen Muvahhidler ordusu, İbn Ganiye ile çarpışmak üzere yürüyüşe geçti. İbn Ganiye, Nasır'ın kendisine doğru ilerlemekte olduğunu haber alınca Tunus'tan Kayravan'a kaçtı, sonra sırasıyla Kafsa ve Kabis'e gitti. Son olarak da Mehdiye'ye döndü.⁽¹⁵⁶⁾ İbn Ganiye'yi kuşatan Nasır, onu hezimete uğrattı. İbn Ganiye, ülkesine kaçtı. 603/1206'da Nasır, veziri Şeyh Ebu Muhammed Abdülvahid b. Ebi Hafs el-Hentani'yi İfrikiyye (bugünkü Tunus)'ye vali olarak tayin etti. Ebu Muhammed, bu görevi tereddütle kabul etmişti. Ancak Muvahhidler Devleti yıkılınca İfrikiyye hükümdarlığı onun evlatlarının elinde kaldı.⁽¹⁵⁷⁾

Ukab Savaşı

İspanya'nın Hristiyan hükümdarı VIII. Alfonso, Endülüs'teki Müslümanlara ait hudut kalelerine saldırarak, bu kaleleri yağmalayıp kadın ve çocukları esir alınca, Nasır li dini'llâh, İfrikiyye valisi Şeyh Ebu Muhammed Abdülvahid b. Ebi Hafs el-Hentani'ye bir mektup yazarak onunla savaş için istişare etti ve ondan yardım istedi. Fakat o, Nasır'ın bu çağrısını kabul etmedi. Nasır buna rağmen, Endülüs Hristiyanlarıyla savaşmak için hazırlık yapmaya başladı.⁽¹⁵⁸⁾ O, düşündüğünü yapan bir kişiliğe sahipti. Bu nedenle İfrikiyye, Mağrib ve Endülüs'teki halkına mektuplar göndererek onları düşmanla cihada çağırdı. Çağrısını kabul eden askerler, onun ordusuna katıldılar. O, 607/1210 yılı 9 Şaban günü Merakeş şehrinden hareket ederek ordusuyla denizi geçti ve Endülüs komutanları, liderleri ve fakihleri tarafından karşılandığı Tarif Adası'nda ordugâh kurdu. Daha sonra İsbiliye şehrinde konakladı.

Nasır, ordusunu a) Araplar, b) Zenâte, Sanhâce, Mesamide, Gumare ve diğer Berberî kabilelerine mensup askerler, c) Gönüllüler, d) Endülüs askerleri ve e) Muvahhidler olmak üzere beş kola ayırmıştı. Her

(156) Selâvi, el-İstıksâ, II, 192.

(157) A.g.e., aynı yer.

(158) A.g.e., II, 196.

kola Endülüs'ün bir bölgesinde ordugâh kurmasını emretmiş, böylece Hristiyanların kalbine korku salmıştı. Nitekim Pampeluna (Pomplo-na) hükümdarı ona teslim olmuştu. Ona can güvenliği tanıyan Nasır, onu iyi ağırladı. Sonra sadece sarp ve sert bir yolla gidilebilen Salbatarra kalesini kuşattı, ordusuna karşı direnen bu kalenin muhasarasını devam ettirdi.⁽¹⁵⁹⁾ İleri gelen devlet ricalinden tecrübeli bir adam Nasır'a bu kaleyi düşürmenin zor olduğunu açıklayarak kuşatmadan vazgeçmesini ve diğer bir tarafa yürümesini önermişti. Fakat o, kale teslim olun-caya kadar kuşatmayı sürdürmesini öneren veziri Ebu Said b. Câmî'in tavsiyelerine göre hareket etti. Ve kuşatmayı 8 ay gibi uzun bir süre devam ettirdi.⁽¹⁶⁰⁾ Bu süre içinde askerleri usanmış, erzakları azalmıştı. VIII. Alfonso, İslâm ordusunun zayıfladığını işitince diğer Hristiyan krallardan yardım istedi. Haçlı orduları Rebah kalesine saldırarak bu kaleyi ilerigelen adamlarıyla beraber kaçan Muvahhidi komutanı Ebu'l Haccâc Yusuf b. Kâdis'ten aldılar.

Nasır, bu haberi alınca, Salbatarra kalesine saldırarak kaleyi düşürdü. Daha sonra iki ordu, Ukâb kalesi civarında karşılaştılar. Hristiyanlar, İslâm ordusunun 3 kolundan gönüllüler grubuna saldırarak on-ları yok ettiler. Nasır, arkasında 100 binlerce ölü bırakarak geri çekil-mek zorunda kaldı. Bu uğursuz savaş, 15 Safer 609 (1212 M.)'da yapılmıştı. Bu savaş, Müslümanların hem Endülüs ve hem de Mağrib'deki kuvvetlerinin son bulduğunu haber veren bir uyarıcı olarak kabul edilir. Hatta bu savaş, daha sonra kendini toparlayamayan Muvahhidler Devleti'nin yıkılışının yaklaştığını bildiren bir delil sayılmıştır.⁽¹⁶¹⁾

Nasır 610/1213 yılı 10 Şaban günü ölmüştür. Ertesi günü de defnedildi.

E. Muvahhidler Devletinin Yıkılışı

Nasır li dini'llâh, Ukâb savaşında ataları Abdülmü'min ve Yakup Mansur misali tecrübeli komutanlar gibi hareket edememişti. Buna şaşmamak gerekir; çünkü o, henüz 17 yaşına girmeden hükümdarlığı üst-

(159) A.g.e., II, 197.

(160) Selâvi, el-İstiksâ, II, 198.

(161) Merâkeşi, el-Mu'cib, s. 322.

lenmişti. Bu nedenle o, tamamıyla istediklerini yapan vezirlerin fikirlerine göre hareket ediyordu. Hatta tarihçiler, veziri Ebu Said b. Câmî'yi tavsiyelerinde samimi olmamakla itham etmişlerdir.⁽¹⁶²⁾

Ukâb meydan muharebesindeki yenilgi, Muvahhidler'in Mağrib ve Endülüs hâkimiyetlerinin sonunu çabuklaştırmakta son derece etkili olan şiddetli bir darbe olmuştur. Bu tarihten itibaren onların Mağrib ve Endülüs'teki nüfuzları azaldı ve bugünden sonra hiçbir yerde başarılı olmadılar.⁽¹⁶³⁾

Nasır li dini'llâh, Ukâb savaşında uğradığı müthiş yenilgiden duyduğu şiddetli üzüntüden dolayı kısa süre sonra öldü. 16 yaşındaki oğlu Ebu Yakup II. Yusuf onun yerine geçti. Bazı emirler de hükümdarlığa göz diktiler.⁽¹⁶⁴⁾ Vezirler, kendi menfaatlerini gerçekleştirmek ve arzularını tatmin için küçük yaştaki emirleri hükümdar olarak tayin etmeye başladılar. Artık bu hanedan hükümdarlarından hiçbiri, istikrarlı bir saltanat süremedi, ülke isyan ve karışıklıklarla çalkalandı, her tarafı anarşi kapladı. Bu durum 667/1269'da Muvahhidler Devleti'nin yıkılışına kadar devam etti.

Yusuf b. Nasır'dan sonra onun yerine Yakub Mansur'un kardeşi Ebu Muhammed Abdulvahid b. Yusuf b. Abdülmü'min geçmişti. Fakat o, yaşlı bir ihtiyar olduğu için hükümdarlıktan vazgeçti. Hükümdarlığı terketmesinden 13 gün sonra boğularak öldürüldü. Devlet ricâlinin çoğu, Âdil'e bîat etmemişlerdi. Mağrip ve Endülüs'te isyanlar çıktı. Âdil'in kardeşi İşbiliye emiri Me'mun istiklâlîni ilân etti. Mağrip ve Endülüs'te ayaklanmalar birbirini takip etti.

Bu tarihten itibaren Me'mun, Muvahhidlere ve onların dini prensiplerine karşı çıktı. Mehdi Muhammed b. Tumart'i lânetlemeye ve onun prensiplerini küçümsemeye, tenkit etmeye başladı. Ehl-i sünnet mezhebine dönmenin vacib olduğunu ilân etti. Bu durum, Muvahhidlerin kendi içlerinde parçalanmasına sebep oldu. İç mücadeleler, halkı büyük sıkıntıya soktu. Halk, Me'mun ve Yahya b. Nasır'ı destekleyenler olmak üzere

(162) Selâvi, el-İstıksâ, II, 197.

(163) A.g.e., II, 200.

(164) Merâkeşi, el-Mu'cib, s. 327.

ikiye ayrıldı. Ki, Muvahhidler, bu Yahya b. Nasır zamanında yıkılmıştır.⁽¹⁶⁵⁾

Me'mun 630/1233'te öldü. Onun ölümünden sonra yerine oğlu Reşid geçti. Muvahhidler Devletini eski durumuna getirmek niyetiyle girişimlerde bulundu. Ne var ki, onun zamanında Muvahhidler'in yıkılışına sebep olan olaylar meydana geldi. Merîn kabilesi ayaklandı. Reşid, onlarla çarpıştı ve onları birkaç defa hezimete uğrattı. Reşid bir süre sonra 640/1242'de Merakeş'de bahçesinin havuzunda boğularak öldü. On dan sonra Merînilerle barış anlaşması yapan Ebul-Hasan Sa'id Ali (b. Me'mun b. Mansur) tahta geçti. Çok geçmeden Tlemsen hâkimi Reyvaniler onu öldürdüler. Onun yerine "Mu'tezid" ünvanıyla anılan Ebu Hafs Ömer tahta çıktı. Fakat o, tahtında istikrar kazanamadan Merînilerle anlaşan Ebu Debbus ünvanıyla tanınan Ebu'l Alâ İdris ismindeki Muvahhidî emiri ona karşı isyan etti. Mu'tezid kaçmak istediye de ihanete uğrayarak 667/1268 tarihinde öldürüldü. Böylece Mağrib-i Aksa'da kurulan Muvahhidler Devleti yıkıldı ve onun yerine Merînî'ler Devleti kuruldu.⁽¹⁶⁶⁾

---

(165) Selâvi, el-İstıksâ, II, 215.

(166) Merâkeşi, el-Mu'cib, s, 336.

ALTINCI BÖLÜM

DIŞ MÜNASEBETLER

1- ABBASÎ-BİZANS İLİŞKİLERİ

İbnü'l-Esir'in belirttiğine göre, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ile Bizans İmparatoru arasında barış anlaşması akdedilmiş ve karşılıklı hediyeler gönderilmişti. İstanbul'daki Mesleme b. Abdülmelik Câmii tamir edilerek orada namaz kılınmış ve hutbelerde Tuğrul Bey'in adı okunmuştu.⁽¹⁾

455/1063 yılında İslâm topraklarına saldıran Bizans komutanı, Müslümanlara esir düşmüş, 400 bin dinar fidye karşılığında serbest bırakılmasını istemişti. Fakat İbrahim Yınâl, onun bu teklifini kabul etmedi ve onu Sultan Tuğrul Bey'in yanına götürdü. İmparator, Nasruddevle b. Mervan'dan onun fidye karşılığında serbest bırakılmasını sağlaması için Tuğrul Bey nezdinde aracılık yapmasını istemişti. Neticede isteği yerine getirilerek Tuğrul Bey tarafından fidesiz serbest bırakıldı. İbnü'l-Esir'in ifadesine göre o, şükranlarını bildirmek için Tuğrul Bey'e benzeri görülmemiş hediyeler gönderdi.⁽²⁾

Selçukluların 463/1071'de Doğu Anadolu'da Malazgirt Meydan Muharebesi'nde Bizans ordusuna karşı kazandıkları zafer neticesinde, İmparator Romanos Diogenes bir Selçuklu kölesi tarafından esir alınmıştı. Bizans İmparatoru, Selçuklu Sultanı Alparslan'ın huzuruna getirildi. Esir imparator, öldürülmesini veya teşhir için İslâm ülkelerinde dolaştırılmasını bekler ve affedilme ihtimalini ciddiye almazken, Alparslan onu affetti ve fidye karşılığında serbest bıraktı. Yapılan anlaşmaya göre, Bi-

---

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 207.

(2) A.g.e., X, 10.

zans imparatoru bir milyon beşyüzbin dinar fidye ödeyecek Selçuklu sultanı istediği zaman ordusunu onun emrine gönderecek ve ülkesindeki Müslüman esirleri serbest bırakacaktı.

Bizans imparatoru, bazı devlet ricali ve komutanlarıyla birlikte serbest bırakıldı. Alparslan, ülkesine dönmesi için ona yol harçlığı olarak 15 bin dinar verdi. Onunla 50 yıl süreli bir mütareke imzaladı. Ona, kıymetli elbiseler giydirerek, emniyette olacağı yere kadar götürmek üzere yanına asker verdi ve bir fersahlık yol boyunca ona bizzat refakat etti ve onu yola koydu. Öte yandan Rumlar, yenilgi haberini alınca mezkûr imparatoru azletmişlerdi. İmparator kalelerinden birisine ulaşp azledildiği haberini öğrenince, yün elbiseler giydi ve zahidâne bir hayat yaşamaya başladı. Bunun üzerine, Selçuklu sultanı, yaptığı anlaşmaya bildirmek üzere yeni imparatora bir elçi gönderdi. Yeni imparator, anlaşmayı kabul etmeyi uygun buldu. Fakat, Selçuklu sultanına 200 bin dinar ve bunun yanında 90 bin dinar değerinde mücevherlerle süslü altın tabaktan başka bir şey göndermedi. Şimdilik bütçesi müsait olmadığı için anlaşmada kararlaştırılan miktarın bakiyesini sonra ödeyeceğine dair Alparslan'a teminat verdi. Geçtiği gibi şairler, bu büyük Malazgirt zaferi için destanlar yazmışlardır.⁽³⁾

2 — FATİMÎ - BİZANS İLİŞKİLERİ

Mustansır'ın halifelığının ilk yıllarında, Fatimî Devleti ile Bizanslılar arasındaki ilişkiler iyiydi. Nitekim 429/1037 yılında Fatimî halifesi ile İmparator IV. Mihâil (1034-1041) arasında, Hakim'in tahrip ettiği "Kıyamet Kilisesi"ni tamir etmesine karşılık, Bizanslıların ellerindeki müslüman esirlerden 5 bin kişiyi serbest bırakmaları şartıyla bir anlaşma yapıldı. Daha sonra Mustansır ve İmparator IX. Konstantin (1042-1045) arasında, 446/1054 yılında Mısır'da meydana gelen açlık ve kıtlığa karşı imparatorun Mısır'a çeşitli giyecek ve yiyecek yardımında bulunması hususunda anlaşmaya varıldı. Fakat bu imparator, anlaşmayı yerine getiremeden öldü. Kraliçe Theodora (1045-1056) ise, bu yardıma karşılık, memleketi bir saldırıya uğradığında Fatimî Halifesi-

(3) Bundârî, Tarih-u Devleti Âli Selçuk, s. 37-42; İbnü'l-Esir, el Kamil, X, 25, 26.

nin kendisine yardım etmesini şart koştu. Neticede bozulan ilişkiler yüzünden Fatimîlerle Bizanslılar birçok kara savaşında çarpıştılar. Bu savaşlarda zaferi kazanan taraf Fatimîler oldu. Fakat, Bizanslıların donanması, Suriye açıklarında Fatimîlere karşı zafer kazanarak çok sayıda Fatimî komutanını esir almıştı. Bunun üzerine Halife Mustansır, onlardan barış istemek zorunda kaldı ve 447/1057 yılında iki ülke arasındaki anlaşmazlığı ortadan kaldırmak için Kadı Ebu Abdullah el-Kuda'î'yi elçi olarak Bizanslılar'a gönderdi.⁽⁴⁾

3 — ABBASÎ - FATİMÎ İLİŞKİLERİ

Büveyhîlerin Fatimîlere karşı besledikleri düşmanlıkta, siyasî etkenlerin rolü büyüktür. Çünkü onlar, Fatimîlerin memleketlerine saldırmaktan korkuyorlardı. Tarihçilerin belirttiğine göre, Büveyhî hükümdarı Azududdevle, Mısır'a saldırmak için hazırlıklar yapmış, sonra Bağdat'taki Alevîleri toplamış ve onlardan Fatimîlerin Hz. Ali'nin soyundan olup olmadıklarını sormuştu. Onlar, Fatimîlerin Hz. Ali soyundan olmadıklarına şahitlik ettiler.

Bu hareket, hicrî 5. asırda Abbasîler'in Bağdat'ta bu konuda düzenledikleri konferansların başlangıcı sayılır. Bu toplantılarda, Fatimîler'in Ehl-i beyt (Hz. Peygamber'in soyu)'ten oldukları inkâr edildi. Abbasîler, Fatimîler'i savaş yoluyla altetmekten aciz olduklarını anlamışlardı. Musul'da hutbenin Fatimî halifesi adına okutulması da, onları korkutmuştu. Bu nedenle, Fatimî Devletini, Fatimîler'in Hz. Fatîma'nın soyundan olmadıklarını açıklayarak yıpratmak veya hiç olmazsa bu soy hakkında müslümanların kalbinde şüphe uyandırmak istediler.

Ebu'l-Mehasin'in belirttiğine göre 402/1011 yılı Rebiülahir ayında, Abbasî halifesi Kadir, Fatimî halifelerinin nesebi hakkında bir konferans düzenlenmesini emretti. Bu konferansta, kadılar ve imâmlar, Fatimî hanedanının, Ali b. Ebi Talib'in soyundan olmadıklarına dair şahitlikte bulundular.⁽⁵⁾

Bu tutanağı imzalayanlar arasında Hz. Ali sülâlesinden Şerif Radiy, kardeşi Mürtezâ, İbnü'l-Ezrak Müsevî, Muhammed b. Ömer b. Ya'lâ

(4) Ebu'l-Fidâ, II, 62; bkz. Hasan İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatîmiyye, s. 259.

(5) Ebu'l-Mehasin, en-Nücumu'z-zâhire, IV, 229, 230.

ile kadı Ebu Muhammed Abdullah b. Ekfânî, Kadı Cezerî, İmâm Ebu Hamid İsfârâyînî⁽⁶⁾, fakih Ebu Muhammed Keşfûlî⁽⁷⁾, Hanefî fakih Ebu'l Hasan Kudûrî⁽⁸⁾, fakih Ebu Ali b. Hamekân, Ebu'l-Kasım Tenûhî⁽⁹⁾ ve kadı Ebu Abdullah Saymurî⁽¹⁰⁾ gibi zevat da bulunuyordu.

Buna karşılık Fatımîler, mezheplerini yaymak için daha fazla çaba harcamaya başladılar ve mezkûr raporun bazı müslümanları etkilemesine rağmen bu yolda birçok başarılar elde ettiler. Bunun içindir ki, Abbasî halifelerinin 444/1052'de diğer bir rapor hazırlatıp Fatımîler'in Hz. Ali soyundan olduklarını reddettiklerini görüyoruz.⁽¹¹⁾ Sonra onlar 488/1095 yılında Müslümanların kalbini Fatımîler'den soğutmak için bir rapor daha yazdırdılar.⁽¹²⁾ Fatımîler'in soyunu inkâr edenler, bu işe ya onlardan korkuları ya da Fatımî mezhebine besledikleri düşmanlık sebebiyle başvuruyorlardı.

Fatımî Halifesi Mustansır da, Abbasî halifelerinden intikam almayı ihmal etmedi. Nitekim onun Abbasî Halifesi Kâim'e karşı isyan eden Arslan Besâsîrî'yi desteklediğini ve ona mal ve asker yardımında bulunduğunu görüyoruz. Bu sebeple başarılı dâî Müeyyed fi'd-din Hibetullah Şirazî'yi Besâsîrî askerinin kahramanlık duygularını tahrik etmek ve Abbasî halifesine karşı ayaklanmalarını kızıştırmak için gönderdi.

(6) O, fıkhîta zamanının en büyük âlimlerinden birisi idi. Hatta onun ders meclislerine 300'den fazla fakih iştirak ediyordu. O, Abdullah b. Mübarek Camiinde Rebi' b. Yunus bölümünde ders veriyordu. Onun bu dersine 700 fıkıh talebesi katılıyordu. Bkz. Hatib el-Bağdâdî, Tarihü Bağdad, IV, 368-370; İbn Halikan, Vefeyatu'l-a'yân, I, 19, 20.

(7) Keşfûlî, Horasan'a bağlı Keşfûl adlı köye nispet edilmiştir.

(8) Kudûrî, Irak'ta Ebu Hanife mezhebine mensup fakihlerin lideri durumundaydı. O, en meşhur kadılardan biridir. Hanefî fıkhında "Muhtasarü'l-Kudûrî" isminde bir eseri vardır.

(9) Ebu'l-Kasım Ali b. Muhsin b. Ali b. Muhammed'dir. Edebiyat alanında meşhur olmuştur. Ebu'l-A'lâ Ma'arri'ye öğrencilik ederek ondan ilim öğrenmiştir. Medâ-yin ve Karmisin gibi birçok bölgenin kadılığını yapmıştır. Marogliouth tarafından İngilizce'ye tercüme edilen (Londra, 1922) "Nişvaru'l-muhâdara ve ahbârî'l-müzakere" (Kahire, 1918, 1921) ismindeki kitabı te'lif etmiştir. 447/1055'te vefat etmiştir. Hatib Bağdâdî, Târihu Bağdad, XII, 115.

(10) Ebu'l-Mehâsin, en-Nücumu'z-zâhire, IV, 230.

(11) A.g.e., V, 53.

(12) İbn Müyesser, Tarihü Mısır, s. 37. Bkz. H. İbrahim Hasan, Tarihü'd-Devleti'l-Fatimiyye, s. 409, 410.

Fatimî halifesi, para ve mal yanında, Suriye'den asker göndermek suretiyle elinden gelen tüm yardımı yaptı. Ayrıca elde ettiği başarılarından dolayı Besâsîri'ye, takdir ifadeleriyle dolu bir mektup gönderdi.⁽¹³⁾

4 — FATİMİLERİN HİCAZ'LA OLAN İLİŞKİLERİ

Fatimîler, Mu'iz li-dini'llah döneminden itibaren Hicaz'ı hâkimiyetleri altına almak için uğraşmaya başladılar. Çünkü onlar, ancak Mekke ve Medine'yi hâkimiyetine alan halifenin bütün İslâm âleminin ruhî liderliğini üstlenebileceğini ve onun hilâfetin bir yönden İslâm âlemi nazarında diğer taraftan hâkimiyeti altında bulunan halk ve bütün dünya nazarında güç kazanacağını biliyorlardı. Ayrıca bu durum, Abbasî Hilafeti için büyük bir darbe olacak ve bu devletin önemini azaltacaktı. Çünkü mü'minlerin gerçek emiri (Emiru'l-mü'minin), Haremeyn'i (Mekke ve Medine'yi) hâkimiyetine altına alabilen kimseydi.⁽¹⁴⁾

358/969 yılından itibaren Mekke emiri Hasan b. Cafer, hutbeyi Fatimî Halifesi Muiz adına okutmaya başladı.⁽¹⁵⁾ Medine-i Münevvere'de de hutbe, Fatimî halifesi adına okutulmuştu.⁽¹⁶⁾ Böylece Fatimîler, Hicaz'ı da hâkimiyetleri altına almışlardı. Ancak Aziz döneminde Hicaz'da Fatimîler adına hutbe okumaya son verildi.⁽¹⁷⁾ Bu durum karşısında 380/990 tarihinde Fatimî Halifesi Aziz, Mekke ve Medine üzerine bir ordu gönderdi; bu ordu sözkonusu iki şehri kuşatarak Abbasîler adına hutbe okumaya son verip hutbeyi tekrar Fatimîler adına okutmayı sağladı.⁽¹⁸⁾ 400/1009 yılında Mekke emirinin Fatimîler'e karşı isyan etmesine kadar durum böyle devam etti. Ancak bu emir, çok geçmeden Fatimî halifesinden özür diledi ve tekrar ona itaat ettiğini açıkladı.⁽¹⁹⁾ Halife onu affetti ve onu tekrar Haremeyn (Mekke ve Medine) emirliğine

(13) Müeyyed fi'd-din, eş-Siretü'l-müeyyediyye, Kahire Üniv. Ktp. Yzm. vr. nr. 184.

(14) Muhammed Cemâleddin Sürur, en-Nufûzu'l-Fatimî fi cezireti'l-arab, Kahire, 1950, s. 14.

(15) Makrızî, ittiâzu'l-hunefâ, s. 145, 146

(16) Makrızî, A.g.e., s. 172.

(17) İbn Haldun, el-İber, IV, 104, bkz. H. İbrahim Hasan Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye, 237, 239.

(18) A.g.e., aynı yer.

(19) Makrızî, Hitat, II, 157.

tayin etti. Söz konusu emir, Fatımî halifesi adına hutbe okuttu ve onun adına para bastırdı.⁽²⁰⁾ Zahir ve Mustansır dönemlerinde de Hicaz emirliği Fatımîler'e itaat etmeye devam etti. Şükr b. Ebi'l Futuh, 453/1061 yılında ölünceye kadar Haremeyn'de Halife Mustansır adına hutbe okuttu.⁽²¹⁾

Muhammed b. Ebi Haşim, Mekke emirliğini üstlenince, Fatımîlere itaatı terketti ve Abbasî Halifesi Kâim adına hutbe okutmaya başladı. Bunun üzerine Mustansır, Ali b. muhammed Suleyhî'yi 455/1063 yılında Mekke üzerine gönderdi. Ali, Hicaz bölgesini tekrar Fatımî egemenliği altına aldı. Ancak Mustansır döneminin son yıllarındaki iktisadî buhran, Fatımîler'in Hicaz bölgesi üzerindeki hâkimiyetlerini devam ettirmelerine engel oldu. Böylece Mekke emiri tekrar Abbasî Halifesi Kâim adına hutbe okuttu ve 462/1070 yılında Selçuklu Sultanı Alparslan ile mektuplaştı.

5 — FATİMİLERİN MAĞRİB ve SİCİLYA İLE İLİŞKİLERİ

Mağrip ülkesinin Fatımîler'e bağlılığı, buraya vali tayin edilen Muiz b. Badis'in Fatımîler'e karşı isyan etmesi ve İsmailiyye mezhebini terk ederek Ehl-i sünnet mezhebine girip, Abbasî halifesinin hâkimiyetine kabul ederek ülke minberlerinde hutbeyi onun adına okutmasına, parayı onun adına bastırmasına kadar devam etti. Berlin müzesi koleksiyonunda bulunan ve bir yüzünde "Kim İslâm'dan başka bir din ararsa, o istediği din asla kabul olunmayacaktır."⁽²²⁾ Yüce Allah'tan başka mabud yoktur. O birdir, onun hiçbir ortağı yoktur. Muhammed (s.a.) onun elçisidir." ibaresi; diğer yüzünde: "Allah'ın adıyla. Bu para, İslâmiyetin izzeti sayılan Kayravan şehrinde 441/1049 yılında basılmıştır." "Ey Peygamber! Seni (ümmetinden tasdik edip etmeyenler üzerine) bir şahid, (iman edenlere cenneti) müjdeliyici, (kâfirlere cehennemle) korkutucu olarak gönderdik. Hem Allah'ın dinine ve onu ibadete O'nun izniyle bir davetçi..."⁽²³⁾ yazılı bulunan altın para bu bağlılığı ispat eder.

(20) A.g.ē., II, 288.

(21) İbn Haldun, el-İber, IV, 122.

(22) Âl-i İmrân, (3), 85.

(23) Ahzab, (33), 45-46; Bkz. Hasan Ahmed Mahmut, Benû Zîrî ve siyâset-uhumu'd-dâhiliyye, s. 174.

Muiz b. Badis, bir yandan Kayravan Camii'nde hutbeyi Abbasî halifesi adına okuturken, öte yandan Abbasîler'in sembolü olan siyah elbise giyilmesini de emretmişti.^(*)

Fatımîler'in Mağrib hâkimiyetini sona erdiren sebepleri araştırdığımız takdirde, en önemli sebebin, Fatımî halifesi Mustansır'ın isyanlar, iç karışıklıklar ve açlıkla mücadele ile meşgul olduğu bir sırada, Malikî mezhebinin Mağrip'te büyük bir güç kazanması, Malikî fakihlerinin Kayravan'da Ziriler devlet erkânı üzerinde büyük bir nüfuz elde etmesi olduğunu görürüz.

Fatımî halifesi Mustansır, Kuzey Afrika'yı hâkimiyetinden çıkaran bu duruma, şüphesiz ki seyirci kalmadı. Ziriler'den intikam almak için Fatımîler'in kuruluş dönemlerinde yapmış oldukları yardımlara rağmen Hilâl kabilelerinden Riyah ve Züğbe oymaklarını onların üzerine gönderdi.⁽²⁴⁾

Mustansır'ın teşvikleri üzerine, 440/1048 yılında, Hilâl, Süleym, Züğbe, Riyah, Adiyy ve Asbac kabileleri Yukarı Mısır'dan Tunus üzerine harekete geçtiler. 443/1051 yılında Hayduran (Cenduran) savaşında Muizz b. Badis'i büyük bir hezimete uğrattılar ve Kayravan şehrine girerek şehri tahrip ettiler.⁽²⁵⁾ Şehirdeki mimari eserleri yakıp yıktılar. Ziriler Devleti Arap kabileleri karşısında aldığı bu yenilgiden sonra, gücünü iyice kaybetti, hatta sadece Mehdiyye şehri surları içine hapsedilmiş bir duruma geldi.⁽²⁶⁾ Fatımî Halifesi Mustansır, Ziriler'in uğradığı bu mağlubiyete çok sevindi; çünkü bu sayede intikamını almış oluyordu. Yemen hükümdarı Ali b. Muhammed Suleyhî'ye gönderdiği mektubunda bu yüzden duyduğu sevinci anlatmıştır.⁽²⁷⁾

Muhammed b. Tumart tarafından Muvahhidler Devleti'nin kurulmasına kadar Mağrip'te hutbe, Abbasî halifesi adına okunmaya devam

(*) İbn İzarî, el-Beyanü'l-muğrib, I, 289 vd.

(24) Abbasîler zamanında Yukarı Mısır'a yerleşmiş olan Hilaloğullarından iki oymak. (25) 435/1043 yılında İfrikiyye'de Fatımî halifesi adına hutbe okumaya son verilmişti.

Sözkonusu Arap kabileleri, 440/1048 yılında Mısır'dan Tunus'a doğru hareket ettiler. 3 yıl süren ilerlemeden sonra 443 yılında Hayduran Savaşını yaptılar.

(26) Hasan Ahmet Mahmut, a.g.e., 190 vd.

(27) Sicillât ve Tevkiâtü'l-İmam Mustansır, Risâle no: 5, s. 45.

etmişti. Muhammed b. Tumart ölünce, onun yerine geçen Abdülmü'min b. Ali, Abbâsî Halifesi Muktefî adına hutbe okumaya son vererek bizzat kendisi "Emiru'l-mü'minin" ünvanını aldı ve hutbeyi kendisi adına okudu.⁽²⁸⁾ Şimdi de Fatımîlerin Sicilya ile olan ilişkilerinden bahsedelim:

Fatımîler'in Sicilya valileri, hicrî V. (XII.) asrın başından itibaren Rumlarla sürekli bir mücadeleye giriştiler. Bu mücadeleler, Fatımîler'in bu adadaki hâkimiyetlerinin zayıflamasına sebep oldu. Ekhal, bu adaya vali olunca, ada halkını toplayarak onlara şöyle dedi: "Sizleri ülkenizde, sizinle ortak olan İfrikiyyeliler'den kurtarmak ve onları adadan çıkarmak istiyorum." Halk ona. "Biz onlarla akrabalık ilişkileri kurmuşuz ve tek bir cemaat haline gelmişiz." karşılığı verdiler.⁽²⁹⁾ Fakat Ekhal, onların bu cevabına önem vermedi. Sicilya'da yaşayan İfrikiyyeliler'e, adadan çıkmalarını emreden yazı gönderdi. Onlar, valinin bu isteğini kabul etmek zorunda kaldılar. Vali onların mülklerine el koydu ve ada halkından vergi almaya devam etti. Yalnız valinin takip ettiği bu siyaset, Sicilya'nın başına felâket getirdi. Nitekim, bir grup Sicilyalı, İfrikiye emiri Muizz b. Badis'in yanına gidip başlarına gelenleri ona şikâyet ettiler. Onu ülkelerini, Rumlara teslim etmekle tehdit ettiler. Bunun üzerine Muizz, Ekhal'i kuşatarak onu öldürecek olan oğlu Abdullah'ı onlarla beraber adaya gönderdi.⁽³⁰⁾ Bu arada, ada halkından bir grup, ayaklanarak Ekhal'ın kardeşi Hasan Samsam'ı başlarına vali olarak seçmişlerdi. Ancak onlar, kötü bir siyaset takip eden bu yeni valiye karşı isyan ettiler. Bir grup da Franklar'ı adayı istilâya teşvik etmişlerdi. Onların bu davetini kabul eden Franklar, adanın birçok şehrini istilâ ettiler.

Ada müslümanları, uğradıkları bu hezimet karşısında içlerinden bir grubu tekrar Muizz b. Bâdisin yanına gönderdiler ve adadan Rumları atmak üzere ondan yardım istediler. Bunun üzerine Muizz, onların üzerine bir deniz filosu gönderdi. Ne var ki, askerinin çoğu boğuldu. Çok geçmeden Muizz b. Bâdis öldü ve onun yerine oğlu Temim geçti. Geçici bir süre Fatımî halifesi Mustansır adına hutbe okutan Temim, (453/1051) yılında hutbeyi Abbâsî halifesi Kâim adına okutmaya başladı. Böylece

(28) Ebu'l-Mehasin, V, 50.

(29) Amari, Biblioteca-Sicilia, I, 273 vd.

(30) A.g.e., aynı yer.

Fatımîler'in Mağrip ve Sicilya'daki hâkimiyetleri sona ermişti. Yukarıda da belirtildiği gibi, Muvahhidler Devleti kuruluncaya kadar bu ülkelerde hutbenin Abbasîler adına okunmasına devam edildi.

Tunus hükümdarı Temim b. Muizz b. Bâdis, Rumları Sicilya'dan atmak için, Sicilya'daki müslümanlara yardım etmek üzere bir donanma gönderdi. Fakat henüz bu filo adaya ulaşmadan, ada halkı ile Temim b. Muizz'in arası bozuldu. Normanlar bu fırsatı ganimet bilerek adanın bütün şehirlerini ve kalelerini istilâ etmeye başladılar. Müslümanları sıkıştırdılar. Müslümanlarla Normanlar arasında uzun süren savaşlar yapıldı. Nihayet müslümanlar teslim olmak mecburiyetinde kaldılar. Normal kralı Roger 483/1090 yılında bütün adayı istilâ etti.⁽³¹⁾

Böylece Fatımîler, valileri tarafından çeşitli ıslahat yapılmış ve adalet temin edilmiş olan Sicilya'da hâkimiyetlerini kaybetmiş oldular. Adada âdil bir idare tesis etmiş olan Fatımî valileri, su kanalları açıp ziraatı geliştirmeye önem vererek, halkının gelirini önemli ölçüde artırmışlar, sosyal refah ve sosyal adaleti gerçekleştirmişlerdi. Ada halkı nimet ve bolluk için de yaşıyordu. Adadaki Hristiyanlar Müslümanlarla eşit duruma gelmişlerdi. Müslümanlar ve Hristiyanlar, inançları ve örflerine göre diledikleri gibi hareket edip yaşıyorlardı. Hristiyan kadınlar, kendilerini Müslüman kadınlarına benzeterek, renkli peçeler, yaldızlı ayakkabılar, altınla süslenmiş ipek elbiseler giymeye ve Müslüman kadınların kullandıkları süs ve ziynet eşyalarıyla süslenmeye başlamışlardı. Fatımîler, bu adadaki Hristiyanları ağır vergiler altında ezmemişler, zenginlerden 2'şer, sanat ve meslek erbabından da 1'er dinar cizye almakla yetinmişlerdi.

Fatımîler'in Mağrip ve Sicilya hâkimiyeti, Halife Mustansır devrinde sona ermiştir. Bu hadiseleri, Mısır'ın zayıf düşmesine sebep olan kıtlık anında, halifenin iç ayaklanmaları durdurmakla meşgul olmasına bağlamak mümkündür. 484/1091 yılında Yemen'de Mükerrrem Süleyhî'nin ölmesinden sonra, Mustansır adına davete bir süre ara verilmişti.

Franklar, Sicilya Adası'nı istilâ etmekle yetinmediler. Aksine Kuzey Afrika sahillerine geçerek Fatımî Devleti'nin ilk başkenti olan Mehdiye şehrini istilâ ettiler.

(31) Amari, a.g.e., I, 272.

6 — FATİMİLER VE ABBASİLERİN YEMEN'LE İLİŞKİLERİ

Fatımî Devleti, Yemen'de Ali b. Muhammed Suleyhî (öl.: 459/1067)'nin çalışmalarıyla büyük bir güç kazanmıştı. Geçtiği gibi, onun babası Yemen'de görev yapan Sünnî kadılardan biriydi. İsmailiyye mezhebinin Yemen'deki da'isi Âmir b. Abdullah ez-Zevâhî, Ali b. Muhammed Suleyhî'nin gönlünü fethetmişti. Neticede Ali, henüz küçük yaşta iken İsmâiliyye mezhebine girdi ve bu mezhebin fıkhnı tahsil etti. Âmir b. Abdullah'ın ölümünden sonra onun yerine Fatımî dâiliği makamına geçti. İbn Havşeb'in ölümü üzerine onun çocuklarının birbirine düşmesi sebebiyle zayıflamış olan köklü İsmâiliyye davetini tekrar canlandırdı. Ayrıca 439/1047 yılında bazı Yemen kalelerini işgal edip düşmanlarını yendi. O, Yemen'de iktidarını sağlamlaştırdı, Fatımî halifesi Mustansır'a bir mektup yazdı ve ona çok miktarda hediyeler gönderdi. Mustansır da, ona sancaklar ve ünvanlar vererek (453/1061'de) onu Yemen valisi olarak tayin etti.⁽³²⁾

455/1063 yılı gelmeden, Ali b. Muhammed Suleyhî, Yemen'in büyük bir kısmını ele geçirmişti. Fatımî Halifesi Mustansır, Hicaz'da Abbasîler'in hâkimiyetine son vermek ve bölgeyi tekrar Fatımî hâkimiyetine geçirmek için Ali b. Muhammed Suleyhî'den yardım istedi. Ali, onun istediğini kabul ettikten sonra bölgede görülmeye başlamış olan anarşiyi ortadan kaldırdı. Ancak çok geçmeden 459/1067 yılında Mekke'ye giderken yolda öldürüldü.⁽³³⁾

ondan sonra yerine oğlu Melik Mükerrerem b. Ali b. Suleyhî (öl.: 478/1085) geçti. Onun ölümünden sonra da Mükerrerem'in karısı Seyyide Ervâ Hürre (öl.: 532/1137) —Hindistan'da Bohralar tarafından günümüzde de yayılmaya çalışılan— Fatımî davetini Yemen'de devam ettirdi.

Ali Suleyhî, Hicaz'ı Fatımî egemenliği altına almış ve Hicaz minberlerinde tekrar Fatımî halifesi adına hutbe okutmayı sağlamıştı. Bu-

(32) Hammâdi el-Yemânî, Keşfu esrâi'l-batıniyye ve ahhâri'l-Karâmita, s. 43.

(33) İbn Haldun, IV, 215. Tarihçiler onun ölüm tarihinde ihtilâfa düşmüşlerdir. Bazıları onun 463/1071 yılında, diğer bazıları da 473/1080 tarihinde öldüğünü söylemişlerdir. Fakat Fatımî halifesi Mustansır ile Suleyhî emirleri arasında yapılan mektuplaşmalar, onun 459/1067 yılında öldüğünü te'kid etmektedir. Bkz. Londra'da neşredilen "Mecelletü medreseti'd-dirâsâti's-şarkiyye"deki Mustansır'ın mektupları. The Letters of Al-Mustansır (B.S.O.S.), s. 323.

nun üzerine Mustansır, onu övdü ve ona “Umdetu'l-hilâfet” ünvanını verdi.⁽³⁴⁾

Halife Mustansır, halka bildirmesi ve ülkesinin minberlerinden ilân etmesi için Mısır'da meydana gelen önemli olaylarla ilgili haberleri Ali Suleyhî'ye yazıyordu.

459/1067 yılında Ali Suleyhî'nin ölmesiyle Fatımîler ve Suleyhîler arasındaki ilişkilerde herhangi bir değişiklik meydana gelmedi. Bilâkis Fatımî halifesi tarafından Yemen'e vali olarak tayin edilen ve Yemen'de Fatımî davetini yürütmekle sorumlu tutulan oğlu Ahmed Mükerrer devrinde bu ilişkiler daha da kuvvetlendi.⁽³⁵⁾ Mükerrer, Fatımîler'e bağlı kaldığı için Mustansır ona devamlı mektup gönderiyordu. Fatımî halifesi, onun bu bağlılığını değerlendirmiş ve 469/1076 yılında Umman valiliğini ona vermiştir. Hicaz bölgesini Fatımî hâkimiyeti altına almasını ve Ahsâ emiri Abdullah b. Ali el-Alevî'yi desteklemesini emretmişti.⁽³⁶⁾ Seyyide Hurre de, Fatımî Halifesi Mustansır'a bağlı kaldı. Nitekim, Halife, Hindistan ve Yemen'de yapılacak İsmâiliyye propaganda-sını organize etmesini ve bu ülkelerde bu davayı yayacak olan propagandistleri seçmesini ondan istemiştir.⁽³⁷⁾

7 — MÜSLÜMANLARLA HAÇLILAR ARASINDAKİ İLİŞKİLER

A — Haçlı Savaşlarının Sebepleri:

Avrupa Hristiyanlarının Hicrî beşinci-yedinci (milâdi onbirinci-onüçüncü) asırlar arasında Kudüs'ü Müslümanların elinden almak için düzenledikleri taarruzlara Haçlı Seferleri adı verilir. Bu harplerin başlangıçtaki en bâriz özelliği, tamamıyla dinî duygulara dayanmaları ve her türlü milliyet ve kavmiyet özelliklerinden uzak olmalarıdır. Nitekim bu savaşırlara katılanlar, tek bir cemaat yani Hristiyan cemaati haline

(34) 2 nolu mektubta (32 sayf.) şu ibâreler bulunur: Sana anlatacakları üzere, elçilerine seni güçlü kılacak, gönlünü rahatlatacak ve seni kuvvetlendirecek sözlerle hitap edilmiştir. “Emiru'l-mü'minin” sana güvendiği için ünvanlarına “Umdetu'l Hilâfet” ünvanını da ilâve etmiştir.

(35) Hüseyin Hamdanî ve Hasan Süleyman Mahmud, es-Sulehyiyyûn ve'l-hareketu'l-Fatimiyye fi'l-Yemen, s. 216.

(36) Bkz. Hamdanî, Letters of Al-Mustansır, 1934, III/II, 316, 317.

(37) A.g.e., aynı yer.

gelmişlerdi. Bu nedenle bu savaşlara, Haçlı Seferleri adı verilmiştir.

Hristiyanları bu seferlere iten en önemli sebepler şunlardır:

1 — Hicrî Beşinci (milâdî onbirinci) asrın sonlarına doğru, Selçukluların Anadolu'da görünmeleri ve bu toprakların önemli bir bölümünü Bizanslıların elinden alıp Konstantiniyye'yi (İstanbul'u) tehdit etmeleri. 471/1078 tarihinde de Kudüs'ü Fatımîler'in elinden almaları. Hristiyanlar daha önce Kudüs'ü emniyet ve güven içinde ziyaret ediyorlardı. Selçuklular Anadolu'ya gelince, haçlıları takibe başladılar. Bu durum, orta çağlarda dinlerine aşırı derecede bağlı olan ve Kudüs'e hacca gitmenin günahlarının affına ve ebedî saadetlerine vesile olacağına inanan Hristiyan hacıların ayaklanmasına sebep oldu.

Buna hayret etmemek gerekir. Çünkü onlar, savaşlarda ve özellikle derebeylik (feodalite) devrinde cehâletlerinden dolayı çeşitli günahlar işliyordı. İşledikleri bu günahlar sebebiyle kilisenin manevi gücünden korkuyorlardı ve sadece oruç tutmak, sert ve basit giyinmek ve Hz. İsa'nın ayak bastığı mukaddes âlemin kurtuluşu için çarmıha gerildiği yerler olan Mukaddes mevkileri ziyâret etmek gibi güzel işleri yapmakla kurtulabileceklerine inanıyorlardı. Onlara göre bu mukaddes yerleri ziyaret etmenin sevabı bu kadar büyük olursa, bu mukaddes toprakları kurtarmak için müslümanlarla veya o esnadaki inançlarınca kâfirlerle savaşmanın sevabının daha büyük olacağı şüphesizdir.

Haçlı seferlerinden önce Selçukluların taassubu ve Hristiyan hacılara karşı kötü davranmalarıyla ilgili olarak yayılan haberlerde mübalağa olduğu açıkça görölmektedir.

2 — Kilisede savaş ruhunun ortaya çıkması. Önceleri sevgi, saygı, kardeşlik ve barışseverlik üzerine kurulan bu ruh, çok geçmeden birkaç asır devam eden kanlı savaşların kaynağı haline geldi. Bu durum, Barbar unsurların Hristiyanlığa girmelerine ve bu dine girmeden önce sahip oldukları savaş tutkularını korumalarına büyük ölçüde bağlıdır. Müslümanların önceleri yaptığı gibi, kilisenin doğuyu hâkimiyeti altına almak ve orada Latinlere ait koloniler kurmak istemesi ve batı kilisesinin bütün Hristiyanlık âlemini, papa riyasetindeki tek bir dini hükümetin otoritesi altında toplamak arzusu da büyük bir sebeptir. Şövalyeler ve

asiller arasında hâkim olan ruhu ve onların kiliseyi savunmak uğrunda savaşmaya ve çeşitli tehlikelere göğüs germek yolundaki arzularını, doğuda kontluklar kurmak isteklerini, kölelerin kendilerini toprağa bağlayan derebeylik düzeninden kurtulmak arzularını da bunlara ilâve etmek gerekir. Ayrıca borçlarından veya kadınlarından veyahut işledikleri suçlardan dolayı muhakeme edilmekten kurtulmak istemeleri gibi sebepleri de eklemek mümkündür.

3 — Papalığın impatorluk karşısında üstünlük kazanması, Batı Avrupa üzerinde papanın nüfuzunun artmış olması, onun sözlerinin dinlenmesine ve emirlerinin yerine getirilmesine yardımcı olmuştur.

4 — Venedik, Cenova ve Piza gibi ticarî hayatta başarılı olan şehir cumhuriyetlerinin, ticaretlerini doğu ülkelerine kadar yaymak istemeleri.

Haçlı seferlerine zemin hazırlayan ve haçlıların işini kolaylaştıran bazı sebeplerden birkaçı da şunlardır:

1 — Selçuklu Devleti'nin Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ölümünden sonra, parçalanması; İslâm birliğinin dağılması ve İslâm ordularını toplayacak kuvvetli bir müslüman liderin bulunmaması. Ayrıca Fatimî Devleti'nin gücünü yitirerek Suriye ve Mısır kıyılarına yönelecek Hristiyan saldırılarına karşı koyamayacak duruma düşmesi.

2 — İtalya şehirlerinin özellikle Cenova, Venedik ve Piza gibi şehir cumhuriyetlerinin kurulması. Bu devletlerin deniz kuvvetlerinin Arap ve Mağripli Akdeniz denizcilerine karşı üstünlük kurması ve Normanlar'ın İtalya'nın güney bölgesi ile Sicilya Adası'nı istilâ etmeleri. Ki, bu hususlar Haçlıların Akdeniz'den Filistin'e geçmelerini kolaylaştıran önemli sebeplerdir.

3 — Macarların Hristiyanlık dinine geçmeleri. Bu durum, Batı Avrupa ile doğu arasındaki yolu açan en önemli sebeplerden biri olmuştur.

B — Haçlı Seferlerine Çağrı

Tuğrul Bey'in halefleri, Anadolu'yu istilâ edip Konstantiniyye'yi tehdit etmeye başlamışlardı. Anlatıldığına göre, bu durum karşısında Bizans İmparatoru Alexius Comnenus, Papa II. Urbain'den yardım is-

temek için ona elçi göndermiştir. Başka bir görüşe göre, Selçukluların Hristiyan hacılara zulmettiklerini yayarak, Birinci Haçlı Seferi'ni düzenleyen şahıs, keşiş Pierre L'Ermite'dir. Tarihçilerin verdikleri bilgilerden anlaşıldığına göre bu keşiş, Birinci Haçlı Seferi ilân edilmeden önce ne Filistin'e gitmiş ne de Papa II. Urbain'i görmüştür. Ancak haçlı seferi ilân edildikten sonra erkek ve kadınlardan oluşan bir grup toplanarak onlarla Filistin üzerine yürümüştür. Birinci ihtimal veya ikincisi doğru olsun, neticede Papa II. Urbain 488/1095 yılında Fransa'ya gitmiş ve Clermont şehrinde bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıya Hristiyan din adamları ile çok sayıda komutan katılmıştı. Papa onlara, Kudüs'teki Hristiyanların durumu ve Hristiyan hacıların karşılaştıkları zorluk ve sıkıntılar hakkında açıklamalarda bulundu. Hristiyanları silaha sarılarak Kudüs'ü kurtarmaya ve Mukaddes Haç'ı savunmaya çağırdı.

Tarihî konuşmasını yaptıktan kısa bir süre sonra, binlerce insan Papa'nın etrafında toplandı. Onlar, dinleri uğrunda her yola başvuracaklarına yemin ettiler. Bunun üzerine Papa, her gönüllünün sağ kolu üzerine ağaçtan yontulmuş bir haç astı. Bu haç, savaş sembolü oldu. O tarihten itibaren, Hristiyanların Müslümanlara karşı tertip ettikleri bu savaşlara haçlı seferleri denilmiştir. Sonra Papa, savaşa katılacak Hristiyanların mallarının ve ailelerinin kilise tarafından himaye edileceğini, savaşa katılacakların âhiretteki mükâfatlarının kat kat artacağını, günahkârların suçlarının affedileceğini ve savaşta ölecek kimselerin cennete gireceğini ilân etti.

Papa, savaşa gönüllü toplamaları için Fransa'nın her tarafına keşişler gönderdi. Bu keşişlerden biri de iyi bir hatip olan Pierre L'Ermite idi. Kısa süre içinde dinî savaş ruhu, farklı sosyal tabakalara mensup bütün Hristiyanlar arasında canlandı, ruhlarının derinliğine işledi. Her taraftan akın akın toplanmaya başladılar. Müslümanların kendi aralarında parçalandıkları bir zamanda, Batı Roma İmparatorluğu'nun düşmesinden sonra sayısız düklükler şeklinde parçalanmış bulunan ve birbiriyle çekişen Avrupa, ilk olarak haçlı seferleri için birleşti.

Haçlı savaşlarına yapılan bu çağrıdan sonra, toplanan çeşitli sosyal sınıflara mensup ayaktakımına benzer gruplar, ilk defa olarak düzensiz ve hazırlıksız bir şekilde keşiş Pierre L'Ermeti komutasında Ku-

düs'ü kurtarmak için yürüyüşe geçtiler. Onlar, geçtikleri her şehri yağmalamaya ve her türlü çirkin suçları işlemeye başladılar. Nihayet bu durum, Macarlar ve Bizanslılar'ın onlara karşı çıkmalarına sebep oldu. Konstantiniyye'ye (İstanbul) ulaştıklarında, Bizans imparatoru, kendisini onların kötülüklerinden kurtarmak gayesiyle Anadolu'ya ve İznik'e geçmelerine yardımcı oldu. Onları İznik'te karşılayan Selçuklular, hemen hemen onların tamamını yok ettiler (489/1096).

C. Birinci Haçlı Seferi

Bu sıralarda Avrupa'nın birçok ülkesinde Birinci Haçlı Seferi için bütün hazırlıklar tamamlanmıştı. Bu saldırıyı düzenlemeyi üzerine almış bulunan Papa II. Urbain, orduların 10 Ağustos 1096 tarihinde harekete geçmelerini ve Konstantiniyye surları dışında toplanmalarını kararlaştırdı. Şu kadar var ki, bu orduları birleştirecek ve ittifaklarını sağlayacak bir komutanları yoktu. Liderlik birkaç asilzâde ve komutana tevdi edilmişti: Çoğu Fransa'dan olan belli başlı komutanlar şunlardır:

- 1 — Basse-Lorain dükü Godfrey (kardeşleriyle birlikte)
- 2 — Baldwin
- 3 — Guillaume oğlu Robert
- 4 — Flandre Kontu Robert
- 5 — Chartres Kontu Stephan
- 6 — Toulouse Kontu Raymond
- 7 — Bohemond ve yeğeni Tancred.

Bu liderlerin ortak bir planı yoktu; aksine onların her biri, kendi başına hareket etti. Avrupa hükümdarlarına gelince, onlar bu sefere katılmadılar. Çünkü Fransa Kralı I. Philippe ve Almanya İmparatoru IV. Henri kilisenin manevi himayesinden uzaklaştırılmış bulunuyorlardı. İspanya Hristiyan hükümdarları da, Endülüslü Müslümanlarla savaş halindeydiler. İngiltere hükümdarı ise din işlerine önem vermeyecek kadar küçük bir çocuktü. Bu nedenle Birinci Haçlı Seferi, adigeçen kontların komuta ettiğı ve Papa'nın sancağı altında düzenlenen bir sefer şeklindeydi. Onların yürüyüşü, Roma'yı fetheden Barbarlar'ın yürüyüşüne benziyordu, yani bilinen bir düzenli ordu disiplinine sahip değillerdi. Başbozuk disiplinsiz bir insan yığımindan ibaretiler. Bunun içindir ki on-

lar, milliyetçilik ruhunun kazandırdığı birlik ve beraberlikten mahrumdular.

Her lider, ordusuyla birlikte özel bir yol takip etmişti. Rivâyete göre sefere katılanların sayısı kadın, çocuk ve hizmetçilerle birlikte 1 milyona varmıştı. Bunlar arasındaki savaşıacak asker sayısı 200 bin ile 300 bin arasında değişiyordu. Konstantiniye (İstanbul) kapılarına ulaştıklarında Bizans İmparatoru Alexius, onların âkıbetinden korktu. Ancak o, bazı komutanlarla ihtiyaç duydukları gıda ve harp malzemeleri yardımında bulunmasına karşılık, kendi ülkesinden istilâ edecekleri yerleri tekrar geri vereceklerine dair bir anlaşma yapmaya muvaffak oldu. Haçlı sürüleri İstanbul Boğazı'nı geçerek Anadolu Selçukluları'nın 16 yıllık başkenti İznik şehrini kuşattılar. Bunun üzerine Anadolu Selçuklu Hükümdarı I. Kılıç Arslan, haçlılar karşısında İznik'i terkederek Konya'ya çekilip orayı saltanatının merkezi yaptı. Selçuklular İznik'i Bizans imparatoruna teslim etmek hususunda Bizans imparatoruyla anlaşmışlardı. Haçlılar bu anlaşmaya kızdılar. Çünkü İmparator, şehri yağma etmelerine müsaade etmemişti. Sonra haçlılar Eskişehir (Dorylaeum) istikametinde ilerleyerek orada Kılıç Arslan'ın ordusunu yendiler. Diğer taraftan Bizans imparatoru, Anadolu'yu geri almak için uğraşıyordu, haçlılarla anlaşmaktan ümidini kesince, onlara yapmakta olduğu yardımdan vazgeçti ve onların eline geçen topraklarını geri almak için onlarla mücadele etmeye başladı.

Baldvin ve Tancerd liderlik hususunda anlaşmazlığa düşmüşlerdi, her biri liderliğin kendisine ait olmasını istiyordu. Bu sebeple Baldvin, Hristiyan Ermeni emirinin davetine uyarak Ruha (Urfa)'ya gitti. O sırada Hristiyanların oturduğu bu topraklarda, ilk Latin devletini kurarak bağımsızlığı ilân etti. Bu olaylar esnasında haçlıların anakolu Antakya üzerine yürüyüp bu şehri muhasara etti (Ekim 1097) ve kuşatmayı 9 ay devam ettirdi. Haçlılar, kuşatma esnasında çeşitli hastalıklar ve açlık sıkıntısıyla karşılaşmışlar hatta fetihten ümitlerini kesmişlerdi. Ancak sonunda şehri savaş yoluyla aldılar (1098). Şehrin halkını en çirkin şekilde cezalandırarak onlardan 10 bin kişiyi öldürdüler ve Bohemond'u oraya emir olarak tayin ettiler. Antakya'yı istilâ etmeleriyle haçlılara Kudüs yola açılmıştı. Tekrar harekete geçerek Kudüs üzerine yürüdüler. Bizans İmparatoru, onlara yalnız kol kılavuzu yardımında bulundu. Haçlılar 1099 yılı Temmuz ayında umumi bir taarruzla Kudüs'e gir-

diler. O sırada haçlı ordusunun mevcudu 40 bin idi. Bu durum, onların sefere çıktıkları zamandan itibaren verdikleri zayıatın ne kadar büyük olduğunu açıkça gösterir. Kudüs'e girdikten sonra büyük bir katliama girişerek 70 bin kişiyi öldürdüler, şehri kötü bir mezbahaneye çevirdiler. Godfrey'in papayı kutlamak için gönderdiği mektupta belirttiği gibi atlarını kan denizi içinde yürütmüşlerdi.

Bu fetihten sonra, Godfrey, cesaret ve atılganlığından dolayı Beytü'l-makdis (Kudüs) hükümdarı seçildi. Krallığı ve tacı reddeden Godfrey "Kıyamet kilisesinin (Mesih'in kabrinin) Muhafızı" ünvanıyla yetindi.

Haçlılar, daha sonra Filistin'deki diğer şehirlere saldırmaya başladılar. İtalya kıyı şehirlerine ait deniz filolarının yaptığı yardımlar, onların bu önemli işleri başarmalarını kolaylaştırdı. Neticede Akka ve Sur şehirlerini de istilâ ettiler. Trablus (Trablus-Şam) kontluğunu kurarak Raymond'u kontluğa tayin ettiler. Kudüs'ü istilâ etmelerinden sonra haçlı askerlerinin çoğu, memleketlerine geri döndü ve böylece I. Haçlı Seferi bitmiş oldu.

I. Haçlı Seferi'nin en önemli sonucu, şüphesiz haçlıların Kudüs'ü istilâ etmeleridir. Bunun için batılılar büyük orandaki insan kaybı bakımından uğradıkları zararlara aldırmadılar. Haçlı seferlerine katılan askerler, vatanlarına döndüklerinde her çeşit ikrâm ve saygıyla karşılandılar. Bu askerlerin vatandaşları arasında yaydıkları dini hamaset ve cesaretle ilgili hikâyeler, Hıristiyan halkını galeyana getirmiş ve doğuya ikinci bir haçlı seferini düzenlemeye zemin hazırlamıştır. I. Haçlı Seferi'nden sonra Suriye'de şu dört Latin devleti kuruldu:

1 — Kudüs Krallığı. Hükümdar olarak seçilen Godfrey'in ölümünden sonra yerine kardeşi Baldwin geçmiştir.

2 — Antakya Prenslığı. Bahemond'dan sonra yerine yeğeni Tanc-red geçti.

3 — Trablus Kontluğu. Geçtiği gibi kontluğa Raymond geçirilmiştir.

4 — Ruhâ (Urfa) Kontluğu. Oranın kontu ise Baldwin idi.

Bizans İmparatorluğu da, Anadolu'nun büyük bir kısmını geri almaya muvaffak olmuştu. Bu arada Cenova, Venedik ve Piza gibi şehir

cumhuriyetleri, haçlıların yardımıyla doğu ile ticarî ilişkiler kurmaya başladılar. Batılılardan çok miktarda insan, Filistin'e göç edip oraya yerleşti. Filistin halkı ile karışarak birbirleriyle evlendiler. Böylece bu uzak ülke, onlara yurt olmuştu. Suriye ve Filistin'de kurulan haçlı devletleri arasındaki ilişkiler, Avrupa'da hâkim olan feodalite sistemine göre düzenlendi. Kudüs kralının hâkimiyetini tanımalarına rağmen, diğer emirliklerin herbiri, bağımsız olarak hüküm sürüyordu. Fransız unsurunun ağır basması sebebiyle Fransızca bölgede hâkim lisan haline geldi. Bu nedenle Araplar, bütün haçlılara Frank adını vermişlerdi.

Bu savaşlar sebebiyle haçlılar arasında Mukaddes Toprakları savunmak, hasta, yaralı ve hacılara yardımcı olmak uğrunda bir dayanışma gerçekleştirmek üzere birçok dinî cemiyet faaliyete geçmişti. Bu cemiyetler içinde en önemlileri şu ikisidir: a) Hospitaller Haçlı Teşkilâtı, b) Saint Jean Şövalyeleri. Bu teşkilâtın üyelerine "Templars" da denilirdi, onların ibadet etmeleri, temizliğe önem vermeleri ve iffetli olmaları gerekirdi. Bu nedenle batı şövalyelerinin çoğu bunlara katıldı. Zenginler de onlara bol bol ihsanda bulundular. Böylece onlar, zengin oldular, Asya ve Avrupa'da çok miktarda kale ve mülk ele geçirdiler.

D — İkinci Haçlı Seferi

Doğuda kurulan haçlı devletleri aralarındaki rekabet, düşmanlık, kıskançlık ve çeşitli desiselerden dolayı ne kendi aralarında iyi geçinebildiler ve ne de Bizans İmparatorluğu ile olumlu ilişkiler kurabildiler. Çoğu kere bu Hristiyanlardan bazıları, diğer dindaşlarına karşı Müslümanlarla uzun süreli antlaşmalar yaptılar. Bu savaşlar, bütün gayretiyle haçlıları doğudan çıkarmaya yönelik ve Müslümanları bir araya toplamayı başaran İmadeddin Zengi gibi kuvvetli bir liderin ortaya çıkmasıyla noktalanmıştır.

İmadeddin Zengi, Abbasîler tarafından Musul ve Suriye bölgesiyle ticari ilişkiler içinde olan Irak'a vali olarak tayin edilmişti. İmadeddin 539/1144 yılında, taarruza geçerek Urfa'yı Haçlılardan geri aldı. Antakya ve Kudüs'ü tehdit etmeye başladı. Franklar, bu saldırı sebebiyle büyük bir korkuya kapıldılar. Doğudaki bu haçlı prenslikleri, Avrupa devletlerinden yardım istediler. Fakat Papa II. Urbain'in ölmesiyle Av-

rupa'da durum değişmişti. Avrupa halkı, onların bu çağrısına eski dinî taassupla cevap vermedi. Çünkü kilise ricaliyle papalık arasında başlayan çekişmeler yüzünden, bizzat papalık zayıf düşmüş, ayrıca ticari gelişmeler neticesinde Avrupa halkı zengin olmuştu. Bu zenginlik, halkın durumunda büyük değişiklikler meydana getirmişti.

Zihinleri siyasî meselelerle meşgul olan halk, kiliseyi desteklemeyi önemsemedi. Üstelik papanın yetkilerinin, ruhî nüfuz sınırını aşmamasının gerektiğine inanmaya başladılar. Bunlara, Fransa kralı VII. Louis zamanında krallığın gücünün artması, Normandiyalı Roger'in Sicilya ve Günel İtalya'yı içine alan bir devlet kurması, maddi refahın artması, Lombardiya ovasındaki şehirlerde bağımsızlık çekişmelerinin çoğalması ve ideolojik hareketlerin canlanmaya başlaması gibi hususları da ilâve etmek gerekir. İstiklâl mücadelesinin gelişmesi ve fikrî hareketlerin canlanması neticesinde insanlar, dinî taassubun etkisinden kurtulup serbest bir şekilde düşünmeye başladılar. Roma hukukunun okunması da, düşünce hürriyeti üzerinde çok etkili olmuştu. Şairler aşk ve içki hakkında şiirler yazmaya koyuldular. Dolayısıyla Avrupa halkı, bu yeni hayatın nimetlerinden faydalanmaktan başka bir şeyi düşünemez oldular.

Bütün bu sebeplerden dolayı, ikinci bir haçlı seferinin hazırlanması oldukça güç bir hale gelmişti. Fakat bütün bunlara rağmen, Saint Bernard de Clairvaux, güzel konuşması ve ortaya koyduğu kuvvetli delilleriyle, kendilerine can ve mal bakımından büyük faturalar yükleyen bu ülkeleri müdafaa etmek için çok sayıda Hristiyanı etrafında toplamayı başarmıştı. Diğer taraftan, birkaç ay sonra Fransa kralı VII. Louis ile Alman İmparatoru III. Konrad'ın da katılmış olmaları bakımından II. Haçlı Seferi, I. Haçlı Seferi'nden farklıdır. Ancak Fransızlar, başlangıçta savaş planı üzerinde anlaşılmadıkları için, Suriye'ye deniz yoluyla gitmek mecburiyetinde kaldılar. Fransızlar, Antakya'ya ulaşmışlardı. Bizans imparatorunun desiseleri sonucu neredeyse imha edilecek noktaya gelen Alman ordusu ise, Akka üzerine yürümüşü. İki ordu Musul-Şam yolunu ele geçirmek için Dimeşk'i istilâ etmek üzere anlaştılar. Ve böyle yapmakla büyük bir savaş hatası işlediler. Çünkü Dimeşk emiri, haçlıların dostuydu; kendi dostlarına saldırıyorlardı. İmadeddin Zengi'nin kuvvetleri, bir taraftan Musul valisi tayin ettiği oğlu Seyfeddin'in bir taraftan sonraları Haleb'e vali tayin edeceği Nureddin Mahmut

komutasındaki ordularla onları her yönden kuşattı. Haçlılar, Nureddin Zengi (öl.: 541/1146)'nin orduları karşısında geri çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Alman İmparatoru III. Konrad hastalığından dolayı memleketine geri dönmek zorunda kalırken bir müddet sonra Fransa kralı da onun peşinden ülkesine döndü.

İkinci Haçlı Seferi, haçlılar için tam bir başarısızlık, Müslümanlar için ise büyük bir zafer olarak kabul edilir. Haçlıların bu başarısızlığı, Nureddin'in 549/1154 yılında Dimeşk şehrini ve 554/1159'da Halep şehrini istilâ etmesine ortam hazırlamıştı. Eğer Mısır'la savaşmak zorunda kalmasaydı, Nureddin, Suriye'deki bütün Latin krallıklarını ortadan kaldırmak için çalışacaktı.

II. Haçlı Seferi, görüldüğü gibi tam bir başarısızlıkla sona erdi ve Müslümanların birleşmesine yardımcı oldu. Şam bölgesindeki haçlı devletlerinin zayıf düştükleri ortaya çıktı ve Hristiyan hacıların sayısı azaldı. Avrupa halkı, bu başarısızlığın verdiği karamsarlık ve bıkkınlık yüzünden, uzun bir zaman diğer bir haçlı seferini düzenlemeye teşebbüs edemedi.

E. Üçüncü Haçlı Seferi

Bu savaşlarda birçok Müslüman lider meşhur olmuştur. Bunların başında Nureddin Zengi ve Salahaddin Eyyübî gelir. Nureddin'e gelince, yukarıda belirtildiği gibi, Dimeşk ve Haleb'i istilâ etmekle Suriye'de durumunu kuvvetlendirmişti. Bunun neticesinde Suriye ve civarındaki haçlı prensliklerine ait topraklar, müslümanların hücumlarına sahne oldu. Ancak, ıslahatçı vezir Talayî b. Rüz-zik'in 557/1161 yılında ölümünden sonra Mısır Fatimî hilafetinin zayıflaması sebebiyle, savaş alanı ansızın Mısır topraklarına kaydı. Bu sırada Nureddin'in gönderdiği komutan Esedüddin Şirkûh (yeğeni Salahaddin Eyyübî ile birlikte) önce Bilbis'i sonra Fustat'ı istilâ etmişti. Ancak Esedüddin, Mısır'ın askerî açıdan zayıf bir durumda olduğunu anladıktan sonra, Şam'a dönmek mecburiyetinde kaldı. Bir yandan da Mısır'ı istilâ etmek için hazırlıklar yapmaya başladı ve Mısır'a ikinci defa taarruza karar verdi. Fakat haçlılar, ondan önce Mısır'a saldırdılar ve Bilbis şehrine hücum etiler. Bunun üzerine Fatimî Halifesi Âzid, Nureddin'den yardım istedi. O da Şirkûh komutasındaki Türkmenler'den meydana gelen büyük bir orduyu

hemen Mısır'a gönderdi. Bu ordu, Kahire'ye ulaşınca Mısırlılar da ona katıldılar. Bu ordu Amori'yi Filistin'e dönmek zorunda bıraktı. Şirkûh, Kahire'ye girdi. Mısırlılar onu iyi karşılamışlardı. Fatimî halifesi de ona hil'at giydirdi. Sonra Fatimî veziri Şavir, kendisini 565/1169 yılı Ocak ayında öldürüp vezirlik makamına geçecek olan Esedüddin Şirkûh için tuzaklar kurmaya başladı. Fakat aynı senenin Mart ayında Şirkûh kendisi de öldü. Onun yerine Fatimî vezirliğine geçen Salahaddin, Fatimiler'e son verdi. Nureddin'in ölümünden sonra Halep ve Musul'a kadar uzanan bölgeyi hâkimiyeti altına aldı. Sonra nüfuzunu Asya'nın batı kısımlarına kadar genişletti. Böylece, haçlıları her taraftan kuşatmış oluyordu; haçlılar onun kuvvetleri arasında mahsur kalmışlardı.

Salahaddin, III. Haçlı Seferi'nde haçlı ordularının karşısına dikilerek bu savaşta tarihe mal olmuş büyük bir şöhret kazandı. Çünkü o, haçlıların elinde bulunan çok miktarda kale ve kale-şehri ele geçirmiş ve Kudüs'ü haçlıların elinden istirdat etmişti. Salahaddin'in bu zaferi, Avrupa halkını korkutup bazı Avrupa hükümdarlarını galeyana getirmişti. Onlar, yeni bir haçlı seferi için hazırlıklar yaptılar. Bu liderler, düzenli ordular oluşturmaya başladılar. Kaybedilen toprakları geri almak gayesiyle, yeni bir saldırı düzenlemek için seferberlik faaliyeti başlattılar.

III. Haçlı Seferi, Salahaddin ve Arslan Yürekli Richard arasında Remle'de 588/1192 yılında yapılan sulh anlaşmasıyla sona erdi. Sûr şehrinden Akka şehrine kadar uzanan dar sahil şeridi hariç, bütün Filistin müslümanların eline geçti.

F. Dördüncü Haçlı Seferi (1202-1204)

Batıdaki Hıristiyan ülkeler, doğuda müslümanlarla yaptıkları savaşlarda kaybettikleri asker ve malzemeler sebebiyle, her yönüyle zayıf düşmüşlerdi. Azimleri de kırılmış bitkin hale gelmişlerdi. Buna rağmen, Papa III. İnnocent'in yeni savaş çağrısını kabule hazır, büyük kalabalıklar hâlâ mevcuttu. Nitekim İnnocent, binlerce şövalyeyi etrafında toplamayı başardı ve Venedik Şehir Cumhuriyeti Doğu ile anlaştı. Anlaşmaya göre alınacak ganimetler ve araziler iki taraf arasında paylaşılacak, ayrıca Doç'a bir miktar para da verilecekti. Venedik Doç'u buna

karşılık, gemi ve savaş malzemesi yardımıyla bulundu.

Haçlılar, Venedik Doğu'na verilmesi kararlaştırılan taşıma ücretini ödemekte güçlüğü düşmüşlerdi. Bu durumu fırsat bilen yaşlı, hilekâr ve oldukça zeki bir hükümdar olan Doç, ticari gayelerine ulaşmak için, Adriyatik Denizi kıyısında bulunan Zara (Xerxes) şehrinin fethinde kendisini desteklemeleri karşılığında, bu ücreti almaktan vazgeçeceğini bildirdi. Teklifin kabul edilmesi üzerine, iki grup halinde adı geçen şehre hücum ettiler ve şehri 599/1202 yılında tamamıyla tahrip ettiler. Bu tahribattan sonra Haçlılar, Venedik Doç'undan kendilerini, gemileriyle o tarihte en önemli İslâm merkezlerinden olan Mısır'a götürmesini istediler.

Mısır'ın Venedik'le ticarî ilişkiler içinde bulunması sebebiyle, Venedik Doç'u, haçlı ordularını asıl hedeflerinden çevirmeyi düşündü. Bizans imparatoruna karşı kin beslemekte olan Doç, Konstantiniyye (İstanbul)'nin Akdeniz şehirlerinin idarî merkezi olduğunu ileri sürerek, bu şehir üzerine saldırmak teklifinde bulundu. Bizans tahtından azledilen imparatorun oğlu Alexius'un, babasının tahtını geri alması için kendisini desteklemelerine karşılık külliyetli bir mal teklifinde bulunması ve tahta geçtikten sonra müslümanlara karşı savaşlarında imparatorluğunun kuvvetleriyle kendilerine katılacağını taahhüt etmiş olması, Venedik Doç'unun arzularını kuvvetlendirmişti.

Bu iş, haçlı seferinin esas amacına uygun düşmekle birlikte, arzuları, hangi yoldan olursa olsun mal kazanmak ve dünyevî menfaat sağlamak olan haçlı askerleri, Papanın, liderlerini kilise rahmetinden mahrum etmek tehdidinde aldırmadan, bu teklifi çok iyi karşıladılar. Neticede haçlılar, İstanbul üzerine giderek şehri istilâ ettiler. Sonra ödeme vadesinde bulunduğu malı kendilerine vermeyen yeni imparatorla anlaşmazlığa düştiler. Mal toplamak için her tarafı talan ettiler. Bu hareketleri, halkın ayaklanmasına ve Bizans imparatorunun ülkesinin başkentinden kaçmasına yol açtı. Böylece haçlılar şehri tahrip ederek orada bulunan herşeyi yağmaladılar. Heykelleri ve tarihî eşyaları kırdılar. Sonra Bizans İmparatorluğu'na bağlı şehirleri kendi aralarında paylaştılar ve İstanbul'da bir Latin krallığı kurup Flandre Dükü Baldwin'i imparator olarak seçtiler.

Daha sonra haçlılar, Bulgarlarla da savaşılarda. İmparator Baldwin bu savaşlarda öldürüldü ve imparatorluk sarsıldı. Nihayet İznik'te impa-

ratorluk kuran Grekler, şehre hücum ettiler 660/1261 yılında bu Latin İmparatorluğu'nu ortadan kaldırarak başkentlerini geri aldılar.

Böylece IV. Haçlı Seferi'nde Konstantiniyye şehrinin savunma imkânlarını zayıflatmaktan başka önemli bir sonuç elde edilmemişti. Bu savaşlardan sonra düzenlenen saldırılarda da kayda değer sonuçlar elde edilemedi. Çünkü I. Haçlı Seferi'nde alevlendirilen dinî heyecan alevi sönmüş ve onun yerini dünyevî menfaat hissi almıştı. Bunu ispatlayan en kuvvetli delil, saldırıların Kudüs'ü kurtarmak yerine, sırf ticarî menfaat sağlamak için Mısır üzerine yöneltmiş olmasıdır.

G. Haçlı Seferlerine Niçin Son Verildi? — Sonuçları:

Haçlı seferleri, her ne kadar mezkûr tarihten itibaren durmuşsa da, papaların Avrupa halkını müslümanlara karşı savaşa çağırmaları, yeni seferlere teşvike devam ettikleri XIII. ve XIV. asırlarda da devam etmiştir. Hatta bazı Fransa kralları, sadece müslümanlardan alacakları ganimetleri ve vergileri düşünerek papaların bu çağrısına cevap vermişlerdir.

Ancak haçlı seferlerinin sona ermesini, haçlıların başlangıçta genel olarak düzensiz, başıbozuk topluluklar halinde bulunmalarına veya kendilerini birleştirecek ve düzene koyacak bir liderin sancağı altında toplanmalarına bağlamak da mümkündür. Nitekim başlangıçta onların değişik grupları arasında, rekabet ve şahsî menfaat hırsı başgöstermişti. Sonunda da maddî ganimetlere yönelerek, uğruna bu seferleri düzenledikleri dinî ruhu tamamıyla bir tarafa atmışlardı. Haçlılar arasında başgösteren milliyetçilik mücadeleleri dinî çekişmelerin yerini almıştı. Böylece her ülke, kendi memleketinin menfaatlerini korumak için, güçlü kalmasının gereğini hissetti. Ayrıca ticaretle uğraşan şehir cumhuriyetleri de gayretlerini, dini savaş olarak nitelendirilen bu seferler uğrunda harcamak yerine iktisadî menfaatleri için harcamayı tercih ettiler. Böylece haçlı seferleri, haçlıların doğudan atılması ve müslümanların kesin zaferiyle neticelendi. Müslümanların, kendi içlerinde bütünleşmeleri, güçlerini birleştirmeleri ve şahsî hırslardan uzak olmaları, ül-

kelerini sömürmeyi kasteden Avrupalılara karşı zafer kazanmalarını sağlamış, onları haçlıları korkutan bir güç haline getirmişti.

Bunlardan haçlı seferlerinin asıl amaçlarının gerçekleştirilemediğini görüyoruz. Nitekim Kudüs'te kurulan Latin krallığı uzun ömürlü olmamıştı. Her şeye rağmen, özellikle haçlı savaşlarına sahne olan ülkeler ve bu savaşlara katılan toplumlarda haçlı seferlerinin çok önemli siyasî, içtimâî ve iktisadî sonuçları olmuştur. Nitekim bu seferler, Bizans İmparatorluğu'nu Selçuklular'dan korumuş ve Selçukluların Avrupa'yı istilâ ederek büyük bir bölümünü ele geçirmelerine engel olmuştur. Aynı şekilde özellikle bu seferlerin ilk zamanlarında, papalık büyük bir güç kazanmış, otoritesini kuvvetlendirmiştir. Haçlı seferleri, düzenli süvari birliklerinin oluşturulmasına ve savaşçı ruhban cemiyetlerinin kurulmasına yardım etmiş, feodalite sisteminin zayıflamasına sebep olmuştur. Nitekim Avrupalı asilzadelerin çoğu arazilerini satmış, haçlı seferlerine katılmak ve bu yolla servet kazanmak için derebeylik arazilerini terketmişlerdi. Bu seferlerin diğer bir sonucu da, yeni bir asilzade grubunun ortaya çıkması ve bunun yanında insanları çeşitli gruplara ayıran sınıf farklarının bir kısmının ortadan kalkmasıdır. Ayrıca hür işçilerden oluşan bir orta sınıf ortaya çıkmıştı. Haçlı seferleri, Avrupa hakkında ve hükümdarlarında bir gaye etrafında birleşme zihniyetine de yaygın hale getirmişti. Dolayısıyla hükümdarların otoritelerinin güçlenmesine ve feodalite sisteminin ortadan kalkarak onun yerini milliyetçilik cereyanının almasına vesile oldu. Diğer taraftan savaşa katılan haçlı askerlerini doğuya taşıyan ticaret gemilerinin çoğaltılması için, gemiciliğin gelişmesini sağlamıştı. Hristiyanların Suriye limanlarını istilâ etmelerine yardımcı olmuş doğu ile batı arasında ticaret kapılarını açmış, batılılara köklü İslâm medeniyeti eserlerine vakıf olma fırsatını vermişti. Nitekim haçlılar, Bizans dünyasından ülkelerine sırmalı kumaşlar, ipekli elbiseler, halılar, çizgili kilimler, çeşitli bitki ve hayvanlar götürdüler. Götürdükleri bu malzemeler ve hayvanlar, Avrupa'da sınaî gelişmeye vesile oldu ve maddî refah sağlandı. Haçlı seferleri, Avrupa'da edebiyatın gelişmesini de sağlamıştır. Zira yazarlar, savaş hikâyelerini ve kahramanlarının hal tercemelerini yazmaya başlamışlardı. Avrupa'daki bu edebî gelişme neticesinde, Kur'ân-ı Kerîm Latinceye tercüme edildi. Sami dillerini öğretmek için Paris'te bir okul açıldı. Avrupalılar, doğu İslâm dünyasından, o günkü ziraat tekniklerini aldılar. Haçlı askerleri-

nin doğu ülkelerine ait izlenimlerini memleketlerine aktarmasıyla Avrupalılar, seyahate ve keşif hareketlerine önem vermeye başladılar. Onlar arasında, XIII. asırda Marko Polo, 1492 senesinde Amerika Kıtasını keşfeden Kristof Kolomb ve 1498'de Ümit Burnu yolunu keşfeden Macellan gibi büyük kâşifler yetişti.

Haçlı seferleri, Avrupa'yı birçok yönden daha etkilemiştir ki, önemlileri şunlardır:

Bu savaşlar kilise ve papalık makamını etkilemiştir. Yine Avrupa hükümdarlarının idarî ve iktisadî hayatını genel yönleriyle etkilemiştir. Çeşitli ülkeler ve Asya-Avrupa arasındaki ilişkilere tesir etmiştir. Milâdi XIII. asırdan XV. asra kadar çok miktarda yeni kara topraklarının keşfedilmesine vesile olmuştur.

YEDİNCİ BÖLÜM

SIYÂSÎ ve DİNÎ HAREKETLER

1 — KARMATÎLER

Ekseriyeti Grek asıllı olan Harrân halkı, putperestti. Onlar, imparator Justinyanus devrinde, Hristiyanlığın Doğu Roma İmparatorluğu'nun resmî dini kabul edilmesinden sonra, Hristiyanların baskısına dayanamayarak asıl vatanlarından göç etmişlerdi. Şehirlerinden ayrılmalarıyla birlikte, bu göçebeler, özellikle yeni Eflatunculuk kültürü (Neo-Platonic Philosophy) olmak üzere, Yunan kültürüne bağlılıklarını devam ettirdiler. Bu Harran putperestleri, Abbasîler devrinde Yunan felsefesini ve onlara ait ilimleri Bağdat'a taşıdılar.

Hicrî II. (Milâdî VII.) asrın başlarında, Abbasî dâîlerinin ortaya çıktıkları Kûfe şehri, İslâmiyetle alâkası olmayan aşırı Şîîliğin beşiği halindeydi. Burada İslâmiyetten önce Irak'ta hâkim olan tâbileri yıldızlara ve gezegenlere tapan Sâbüilik, Manilik ve Mecûsîlik⁽¹⁾ gibi bâtil din ve mezheplerle karşı karşıya kalan İslâm, bazı gruplar nezdinde adigeçen muhtelif mezhepler ve akidelerle karıştırıldı.

Aşırı Şîî (Gulat-ı Şia) gruplarından biri, ruhun bir cesetten çıkıp diğer bir cesede girdiği inancını yani ruhların tenasühü ilkesini ortaya atan Abdullah b. Sebe'in kurduğu Sebeyiyye'dir. Abdullah b. Sebe, ayrıca İranlılardan aldığı hilafette ilâhî hak nazariyesini⁽²⁾ ve eski dini olan

---

(1) Mecûsîlik, dünyada hayır ve şerden ibaret olan i-ki zıt kuvvetin bulunduğu esası üzerinde kurulan bir dindir. Zerdüştiler, ışığı hayır ilâhının, karanlığı da şerr ilâhının sembolü olarak kabul ederler. Bu din, eskiden İran'da ve hassaten Bahreyn olmak üzere doğu Arabistan ülkelerinde hâkimdi.

(2) Abdullah b. Sebe'ye göre, Hz. Muhammed (s.a.)'den sonraki halife Hz. Ali'dir ve onun hâkimiyeti Yüce Allah tarafından desteklenir.

Yahudilikten aldığı vesayet prensibini⁽³⁾de ortaya çıkarmıştı. İbn Sebe taraftarları, daha aşırı giderek Hz. Ali'yi ilâhlaştırmışlardır. Aynı şekilde Emevî halifesi Abdulmelik b. Mervan devrinde ortaya çıkan Key-saniler'in de, mezheplerini, Milâdî V. asırda İran'da ortaya çıkan Mazdekizm ile, Hindistan'daki Brahmanizm, Sâbiilik dinlerinin inanç esasları ve eski filozofların görüşleri üzerine kurduklarını görüyoruz. Onlar, Hz. Ali'nin çocukları olan Hz. Hasan, Hüseyin ve Muhammed b. Hanefiyye'nin birer peygamber olduğuna inanıyorlardı.⁽⁴⁾

Abbasîler'in birinci döneminde, Ebu Cafer Mansur'a tapan ve onun Bağdat'ta yaptırmış olduğu "Kubbetü'l-Hadra" adlı sarayının üzerine çıkıp uçuyorlarmışcasına kendilerini yere atan⁽⁵⁾ Ravendiye grubu ortaya çıktı.⁽⁶⁾ Bazı Budistler için söylendiği gibi, İran Nusayrilerinden bir grubun havada uçabildikleri hâlâ söylenmektedir.

Abbasî Halifesi Mansur, Ravendiye grubuna, devletinin siyasî düşmanları gözüyle bakıyordu. Çünkü onlar, Hilafeti Kisralığa çevirmek için çalışan düşmanı Horasanlı Ebu Müslim taraftarıydılar. Ayrıca Mansur onlara, Mecûsliği veya onun bir şeklini geri getirmek isteyen zındıklar gözüyle baktığı için, onları şiddetli bir şekilde cezalandırdı. Fakat onların kökünü kurutamadı. Nitekim onlar değişik görünümeler altında tekrar tekrar boy gösterdiler. Mesela uluhiyyet iddiasında bulunan ve Yüce Allah (c.c.)'ın, önce Hz. Âdem (a.s.)'i yaratıp onun şekline girdiğini, sonra sırasıyla Hz. Nûh (a.s.)'un Hz. İbrahim (a.s.)'in ve diğer peygamberlerin daha sonra da Hz. Muhammed (s.a.)'in şekline girdiğini, müteâkiben Ebu Müslim Horasanî'nin şekline bürünüp ondan sonra da kendisine intikal ettiğini iddia eden Mukanna Horasanî'nin⁽⁷⁾ etrafında toplandıklarını görüyoruz. Bu gruplardan biri de, Ebu

(3) Abdullah b. Sebe, Hz. Ali'nin Hz. Muhammed (s.a.)'in vasisi olup, son peygamber Hz. Muhammed (s.a.)'den sonra, vasilerin sonuncusu olduğunu iddia etmiştir.

(4) Bkz. II, 90-93.

(5) Taberî, IX, 307.

(6) Ravendiye, İsfahan yakınında bulunan ve bu grubun propaganda merkezi olan Re-vân şehrine nisbet edilir.

(7) Nevbahti, Mukanna'nın başlangıçta aslen Keysanî olan Rezzamiyye mezhebinden olduğunu zikreder. Rezzâmiler ruhların tenasuhuna inanıyorlardı. Onlardan bir grup, Ebu Müslim Horasanî'nin, Allah'ın ruhunun kendisine hulûliyle ilâhlaştığını ve ölmediğini kabul ederlerdi (Fıraku's-Şia, 42-43).

Müslim Horasanî'nin soyundan gelen Babek Hurremî'nin tâbileri olan "Hurremiye" grubudur.⁽⁸⁾ Onun bu faaliyeti, Mukanna Ravendiler ve benzeri diğer grupların faaliyetlerin devamı sayılır.

Daha sonraki dönemlerde ise yeni aşırı Şîî gruplar meydana çıktı. Karmatîler, Dürzîler ve Nuyasrîler, bu grupların en meşhurlarıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Fatimî Halifesi Aziz, Suriye ve Filistin bölgelerini Aftekin ve Karmatîler'den istirdat için çalışıyordu.⁽⁹⁾ Halife Aziz, komutanı Sicilyalı Cevher komutasında büyük bir ordu gönderdi. Bu ordu, Remle'yi almaya muvaffak oldu. Bu sırada Karmatîler, oradan kaçıp Bahreyn'e dönmüşlerdi. Cevher Dimeşk üzerine yürüdü ve orayı altı ay kuşattı. Aftekin'den yardım alan Hasan A'sam Karmatî'nin Dimeşk'e ulaşmak üzere olduğunu haber alınca geri çekilmek mecburiyetinde kaldı. Aftekin ve Hasan, Askalân tarafında yönelerek orada Cevher'i kuşattılar. Yukarıda da belirtildiği gibi, Cevher onlara anlaşma teklifinde bulunmak zorunda kaldı. Cevher, bu teşebbüsüyle Remle yakınında Tavaahin Nehri kıyısında Halife Aziz komutasındaki Fatimîler ile, Hasan A'sam komutasındaki Karmatîler ve onu destekleyen Aftekin komutasındaki Türkler arasında yapılan şiddetli savaşa zemin hazırlamıştı. Bu savaşta, Karmatîler ve Aftekin hezimete uğradı. Aftekin, Türkler ve Deylemîler'den olan bazı taraftarları ile beraber Kahire'ye götürüldü. Dimeşk tekrar Fatimîlerin eline geçti ve minberlerinde Fatimîler adına hutbe okundu.

Bu savaşlar, Karmatîleri zayıflatmış ve onların birliğini dağıtmıştı. Hatta onlardan bir grup, Hasan A'sam'ın akrabalarına hücum ederek onları Ebu Tahir'in oğullarının hücumuna maruz kalacakları Üvâl'a göç etmek zorunda bıraktılar.⁽¹⁰⁾ Karmatîler arasında ihtilâf çıkarma gücüne sahip olan Fatimî Halifesi Aziz, Karmatîler'in bu dağınıklığını fırsat bilerek onları tekrar Fatimî camiasına almaya muvaffak oldu. İbn

(8) Rivayete göre, kocası Mazdek'in ölümünden sonra onun koyduğu Komünizmin inançlarını yaymayı üstlenen karısı "Hurremâ"ya nispet edilmek suretiyle bu gruba "Hurremiye" denilmiştir. Mazdek İran Kısrası Enuşirevan'ın babası Kısra Kubad devrinde ortaya çıkmıştır. Bu Hurremiye Mazdekiye grubundan, Abbasi halifesi Me'mun devrinde Allah'lık davasında bulunan ve Mu'tasım devrinde iyice güçlenen Babek'e nispet edilen "Hurremiye Babekiyye" grubu ortaya çıkmıştır.

(9) Burada Bahreyn Karmatîleri kastediliyor.

(10) İbn Haldun, el-İber, IV, 91.

Haldun, bu konuda şöyle diyor: “Onlar Alevîler’in çağrısına cevap vererek, Abbasilerle savaşmaya başladılar.”⁽¹¹⁾ Karmatîler, 458/1068 tarihinde Üval Adası’ndaki 470/1077 tarihinde de Bahreyn’deki devletleri Sünnîler tarafından ortadan kaldırılıncaya kadar Fatımîlere bağlı kaldılar. Fakat onlar, 375 tarihinden itibaren savaşı terketmişlerdi.

Geçtiği gibi, Fatımî Halifesi Aziz, iyi idareciliğiyle Karmatîler’in gönlünü çelerek onları yeniden Fatımî toplumu içine çekmeyi ve onları Abbasîler aleyhine tahrik etmeyi başarmıştı. İbn Haldun’un “Karmatîler, Alevîlerin (Fatımîler) çağrısına cevap vererek Abbasîlerle savaşmaya döndüler.”⁽¹²⁾ şeklindeki sözleri, bu gerçeği destekler.⁽¹³⁾ Fatımî Halifesi Aziz’in takip ettiği bu siyaset neticesinde, Karmatîler 372/982-983 yılında Kûfe’ye saldırdılar. Kûfe şehri etrafındaki kuşatmayı, ancak şehir halkının ödediği külliyetli miktarda mallar karşılığında kaldırdılar.⁽¹⁴⁾

Şu kadar var ki, Büveyhî sultanı Samsâmüddeve (372-376/982-986) Kûfe’yi istilâ etmek isteyen Karmatîler’i birkaç defa geri püskürtmüş ve onlara büyük zayıtlar verdimişti. Samsamüddeve’nin vurduğu darbe, onların sonunu yaklaştıran âmillerden olmuştur. İbnü’l-Esir’in de belirttiği gibi “O tarihten itibaren Karmatîler güçlerini kaybetmişlerdir.”⁽¹⁵⁾

Karmatîler’in Büveyhî sultanı Sassamüddeve ordusu karşısında aldığı bu yenilgiler, güçlü bir Bedevî aşirete cesaret vermişti. Bu bedevîler, Karmatîler’in güç ve kuvvet kaynağı ve otoritelerinin merkezi sayılan Ahsâ şehrine hücum ederek onları hezimete uğrattılar. Fakat onlar Karmatî-

(11) el-İber, IV, 91, Hasan İbrahim Hasan, Tarihu’d-Devleti’l-Fatimiyye, 400-401.

(12) el-İber, IV, 91.

(13) Gerçekten Fatımîler, Karmatîlerin birliğini bozmuşlar, Halife Mu’izz ile Aziz devrinde kendilerine karşı uzun savaşlar yapan Hasan A’sam’ın ailesini iktidardan uzaklaştırıp otoriteyi kendi ellerine geçirmişlerdir. Onların bu faaliyeti sonunda, Karmatîlerin liderliği kendilerine “es-Sâde” denilen altı kişilik bir hey’etin eline geçti. Bu altı kişi arasından, Hasan A’sam’ın amca çocuklarından olan Cafer ve İshak şöhret kazanmışlardı. Bu ikili, Aftekin’in Fatımîler’e karşı düzenlediği ayaklanmada büyük rol oynadıkları gibi, daha sonra Abbasîlere karşı başvurulmuş Karmatî isyanlarında da etkili olmuşlardır. (A.g.e., aynı yer)

(14) Ebu’l-Mehâsin, en-Nücumu’z-zâhire, IV, 145.

(15) Yani o tarihten sonra artık inançlarını yayma gücünü kaybettiler. (el-Kâmil, IX, 15, 16).

lerin en büyük kalelerini istilâ edememiş, Katif'e doğru çıkarak Karmatîler'e ait bu bölgeyi yağmalamıştı. Sonra Basra'ya doğru ilerleyen bedevî lideri, Abbâsî Halifesi Taî'ye bağlılığını ilân etti (381/991).⁽¹⁶⁾ Bu hezimetlere rağmen Karmatîler, Abbasîler için büyük bir korku kaynağı olmaya devam ettiler. Bunun en bariz örneği, bir yıl sonra Basra şehrine hücum etmeleri ve hacıların mukaddes topraklara ulaşmalarına engel olarak hem Abbasîler'e, hem de Büveyhi idarecilerine korkulu günler yaşatmalarıdır.⁽¹⁷⁾ 403/1012 yılında ise Karmatî'lerin, tekrar hacıların yolunu kesmek ve Kûfe'yi istilâ etmek teşebbüsünde bulunduklarını görüyoruz.⁽¹⁸⁾

Karmatîler ile Fatımîler arasındaki iyi ilişkiler Fatımî halifesi Hakim devrinde aynı şekilde devam etti. Özellikle bu halife devrinde ortaya çıkan Dürzîlerle Karmatîler arasında çok iyi ilişkiler kuruldu. Dürzîlik mezhebinin kurucusu Hamza b. Ali, Bahreyn'deki Karmatîlerle bağlantı kurup onları kendi mezhebine çekmeye hazırlanıyordu. Karmatîler'den bir grup, Hindistan'daki Multan şehrini (şimdi Pakistan sınırları içinde) istilâ etmişti. Sultan Mahmud Gaznevî, onlara hücum etti ve onları geri püskürttü (396/1006). Karmatî lideri, ailesini ve malını alarak Serendib (Seylan) Adası'na kaçtı.⁽¹⁹⁾

Karmatîlerin Sonu

Karmatîler, Fatımî Halifesi Mustansır devrinde yıkıldılar. Onların ortadan kaldırılmaları iki safhada gerçekleştirilmiştir. Birinci safha, onların Üval Adası'ndan atılmasıyla sona erdi. İkinci safha ise, Bahreyn'deki hâkimiyetlerine son verilmesiyle gerçekleştirildi. Şöyle ki: Ehl-i Sünnet mensuplarının gerçekleştirdiği bir dizi isyanlardan sonra, 458/1066 yılında Üval Adası Bayreyn Karmatîleri'nin hâkimiyetinden çıktı ve Abbasîler'in hâkimiyeti altına girdi. Bu adadaki Sünnîler, ticarî hayatı canlandırmak gayesiyle adalarına tüccar çekmek için, burada bir cami inşa etmişlerdi. Caminin inşaatını bitirdikten sonra, bu camide hutbeyi Fa-

(16) en-Nüveyri, Nihayetü'l-ereb, Dâru'l-kütübi'l-Misriyye'de yazma, XXIII, vr. 100.

(17) Ebu'l-Mehâsin, en-Nücumu'z-Zâhire, IV, 119.

(18) De Goeje, Les Carmathes du Bahrain s. 195.

(19) Defremery, Essai sur l'Histoire des Ismaéliens, s. 30-31.

tımî halifesi adına değil, Abbasî halifesi adına okudular. Karmatî idarecilerine karşı ayaklanarak onların bu adadaki valilerini azlettiler. Çünkü Karmatî idarecileri, bu halkı kendilerine düşman edecek ağır vergiler köymüşlardı. Bu yüzden isyan ateşini alevlendiren halk, Karmatîler'in kara ve deniz birliklerini imha ettiler. Neticede bu adanın hâkimiyeti, Sünnîler'in eline geçti.⁽²⁰⁾

Üval Adası'ndaki yenilgileri, Karmatîler'i Bahreyn'de de son derece sarsmıştı. Çünkü Üval Adası'ndaki sünnîler, Bahreyn'deki Selçuklular ve Irak'taki Abbasîler'le bağlantı kurarak 462/1070 yılında Karmatîler üzerine, onları arka arkaya hezimete uğratacak ordular gönderilmesini sağlamışlardı. Bu yenilgiden sonra Karmatîler, Ahsâ şehrine çekilmek zorunda kaldılar. Bu yenilgiler, Abbasîler ve Selçukluları cesaretlendirmişti. Onlar Ahsâ şehri üzerine en becerikli komutanlarının idaresinde kalabalık ordular gönderdiler. Halk arasında onları, bu komutanların birliklerine katılmaya teşvik eden fermanlar yayınladılar. Fermanlarında "Batıl inanç sahipleri sapık Karmatîler'e karşı cihada, onların varlığına son vermek ve bu toprakları küfürlerinin pisliğinden temizlemek için mücadeleye"⁽²¹⁾ ifadelerini kullandılar.

Bahreyn'deki sünnîler, Karmatîler'e karşı isyan eden Abbasî taraftarlarının etrafında toplanarak, Ahsâ şehrinin kuzeyinde Karmatîler'i kuşattılar ve 470/1077-1078 yılında yapılan "Hendek" savaşında onları yendiler. Bu savaş, tarihin en önemli savaşlarından biri sayılır. Çünkü bu savaş, takriben iki asır boyunca, özellikle Abbasî Devleti için korku ve heyecan kaynağı olan Karmatî Devleti'nin ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Buna rağmen Karmatîler'in etkisi "Hendek" savaşından sonra da uzun bir müddet devam etmiştir. Hatta özellikle Ummanlılar olmak üzere "Ağahan"ın tâbilerinden hocalar bile, Karmatî fikirlerinden etkilenmişlerdir.⁽²²⁾

(20) İbnu'l-Cevzî, Miratuz-zamân, Daru'l-kütübi'l-Mısıryye, yazma, nr. 551, birinci bölüm vr. 107.

(21) La Fin de l'Empire des Carmathes du Bahrain (J.A. 1895), s. 16-17.

(22) Bk. Badger, G.P., The History of the İmams and Seyyids o Osman (Londra, 1871).

2 — DÜRZİLER⁽²³⁾

A — Dürzî Daîleri:

Hicrî III. (Miladî IX.) asrın ikinci yarısında Şîilik, bünyesine arız olan büyük değişikliklerden çok etkilenmiştir. Bu durum, Şîî âlimlerinden bazılarının Grek felsefesinden etkilenerek, onların ric'at ve tenasûh gibi bazı inançlarını kabul etmelerine bağlıdır. Bu tarihten itibaren, Fatımîler döneminde Şîilik, din ve felsefe karışımı bir hüviyete büründü. Bu nedenle İran, Horasan ve Suriye'de Karmatîler, Dürzîler ve Nizarîler, Yemen ve civarında Tayyibiler gibi pek çok fırkalar ortaya çıktı.

Hicrî V. asrın başlarında Dürzîler grubu ortaya çıktı. Bunlar İsmâîlîlerin aşırı bir grubu olup, Fatımî Halifesi Hakim'in uluhiyyetine inanırlar. Onlar bu fikirleriyle önce İsmâîliyye mezhebine sonra da eski İsmâîliyye ekolünü temsil eden mutedilere karşı çıktılar. Bu şîî hareket, padişahlarını mukaddes sayan ve mukaddes hükümdarlık nazariyesine inanan İranlılar tarafından kurulmuştur. Bu akımın öncülüğünü yapan en büyük dâiler, Hamza b. Ali Zevzenî, "el-Ahram" lâkabıyla meşhur Hasan b. Haydara Ferganî ve Muhammed b. İsmâîl Anuştekin Derezî'dir. Bu şahıslar, halife Hakim'in ilâh olduğunu açıkça söyleyerek, bu fikirlerini Mısır'da yaymışlardır.

Hamza b. Ali, 405/1014 yılında Mısır'a göç etmiş ve Halife Hakim'in 395/1005'te kurduğu "Daru'l-hikme"ye devam eden İranlı batınî propagandacılara katılmıştı. O, Fatımî halifesi Hakim'i tanrılaştırma propagandasını gizlice yaymaya başladı. Sonra 408/1017 yılında Hakim'in tanrılığını açıkça ilan etti. Bir kitap te'lif ederek o kitapta Yüce Allah (c.c.)'ın ruhunun önce Hz. Âdem (a.s.)'in bedenine girdiğini sonra Ali b. Ebi Talib'e intikal ettiğini ve Ali'nin ruhunun da önce Aziz'e sonra oğlu Hâkim'e geçtiğini ileri sürdü. Yani onların görüşüne göre Hâkim hulul (Incarnation) yoluyla tanrılaşmış oluyordu.

(23) Derezi tekil bir isimdir. Elbise vs. diken kimse (terzi) mânasına gelir. Bu kelime Farsça'dan Arapça'ya geçmiştir. Derez ve Zerez şeklinde söylenebilir. İnsanlar içinde en değersiz olan; ayaktakımı, adi, sokak adamlarına da "Evladu dereze" denilir. Derzi, terzi mânasına gelir. Bugün yaygın olan "Dürüz" şeklindeki telaffuz aslında yanlıştır. Doğrusu "Derüz"dur.

Bu sapık davetin, Mısır'da mutedil İsmailiyye davetini önemli ölçüde zayıflatmış olduğu anlaşılıyor. Halife Hâkim de, Hamza ve ona tabi olanları teşvik etmişti. Hatta o, Karâfe'de sık sık onlarla buluşuyor ve onlara ihsanlarda bulunuyordu. Hamza'dan, taraftarlarının sayısını ve bu yolda aldığı mesafenin sınırını soruyordu.⁽²⁴⁾ Bu teşvikler sonunda Hamza, kendisine ünvan verme hususunda çok aşırı giderek "İmam", "ed-Delil ala ibadî'llah = Allah'ın birliğine iman etmeye çağıran,

en-Nâtık bi hakki'llah = Allah'ı ispatlayan delil", "er-Rasulü'l-lezi erselehü'llahu bi'l-hüdâ ve dini'l-hakki liyuz hirehu ala'd-dini külihi ve lev kerihe'l-müşrikûn = Allah Teâlâ'nın puta tapanlar hoşlanmazsa da, dinini bütün dinlerden üstün kılmak üzere, doğru yol ve hak dinle gönderdiği elçisi."⁽²⁵⁾ "ennehu's-sebilu ilâ ma'rifeti mevlânâ celle zikruhu = Yüce efendimiz (yani Hâkim)'i tanımak için yegâne yol", "et-Târik ilâ tevhidihi = onun birliğine inanmanın yolu" ve "vel'l-hucetu ilâ ibâdetihi = ona ibadet etmek için yol gösteren delil" gibi çok sayıda ünvanlar aldı.⁽²⁶⁾

Hamza b. Ali, Dürzilik mezhebinin hakiki kurucusu sayılır. Hasan b. Haydara Ferganî el-Ahram ve Muhammed b. İsmail Derezi de, bu mezhebin inançlarını yaymada büyük bir faaliyet göstermişlerdir. Hasan b. Haydara, 409/1018 yılında Hâkim'in Allah olduğunun alenen ilan edilmesinde etkili olmuştur.

Ebu'l-Mehâsin'in belirttiğine göre Hasan, komutasındaki 50 süvarisiyle birlikte Amr b. Âs Camiine gitmiş ve oradaki Sünnî kadiya "Hâkim er-Rahman er-Rahim" adıyla çıkarılmış bir fetva teslim etmiştir. O, bu hareketiyle Sünnî müslümanları çok kızdırmıştı. Galayena geleerek ona ve adamlarına saldırdılar. Adamlarının çoğunu öldürdüler. Kaçmayı başaran Hasan b. Haydara da bir müddet sonra öldürüldü.⁽²⁷⁾

Fakat Hasan el-Ahram'ın öldürülmesi, bu aşırı İsmâîli grubunun gelişmesini engelleyemedi. Çünkü onun öldürülmesinden sonra 409/1018

(24) Yahya b. Said, et-Tarihu'l-mecmu ala't-tahkik ve't-tasdik, s. 223, 224.

(25) et-Tevbe, (9), 33.

(26) Kitâbu'n-nukati ve'd-devâir. Bu kitap Dürzilerin ana kitaplarından. Bu kitaba bazı ekler ilâve edilmiştir: 1 — er-Risâletü'l-mevsûmetü bi bedi'l-halk, 2 — Nebzetün min şerhi'l-beyân ve mecrâ'z-zamân, 3 — er-Risâletü'l-mevsûmetü bi keşfi'l-hakâik.

(27) Ebu'l-Mehasin, en-Nucumu'z-zâhire, IV, 183.

yılında Dâ'i Muhammed b. İsmail Anuştekin ed-Derezî şöhret kazandı.⁽²⁸⁾ O, Mısır'a 408/1017'de gelmişti. Hâkim, onu iyi karşıladı ve ona bol bol ihsanda bulundu. Derezî, Hâkim'in ilâhlığını te'yid hususunda çeşitli metotlar uygulamıştı. Nitekim bu konuda kitaplar te'lif etti, saray ricali ve devlet memurları arasında bu inancı yaymak için Hâkim'in otoritesinden faydalandı.

Derezî'nin davetini yaymak uğrunda yaptıkları bunlardan ibaret değildir. Nitekim o, kendisine senedu'l-Hâdi (Hamza b. Ali) ünvanını verdi. Bu akımın başkanlığına gelmek hususunda hocasının politikasını takip etti. Kendisine katılması için İsmâîlî başdâisine mektup yazdı ve ondan kendisine katılmasını istedi. Tevhid akidesini temsil eden veliahd Abdurrahim b. İlyas ve diğerlerine birer mektup yazarak onları kendi mezhebine çağırması, Dürzilik mezhebi tabilerinin otoritelerinin ne kadar hızlı yayıldığını bize gösteren örneklerdir. Fakat İsmâîlî başdâisi bu harekete karşı çıktı ve ortadan kaldırılması için Sünnî müslümanlara kâtildi. Dürzi ve tabilerinin cüretlerini ve aşırılıklarını Hâkim'e şikayet etti.

Dürziliği destekleyen ve taraftarlarına iyi davranan halife Hâkim'e yaklaşmak arzusuna kapılan Mısırlılar arasında bu mezhebe girenlerin sayısı çoğaldı. Ayrıca Anuştekin ed-Derezî (Muhammed b. İsmail) Dürzilik inançları hakkında te'lif ettiği kitabını "Camîu'l-ezher" de okutmaya başladı. Bu hareketiyle, Ehl-i Sünnet ve ılımlı Şîî mezhebine mensup olan Mısırlıları galeyana getirdi. Suriye'ye kaçmasaydı, neredeyse öldürülecekti. Derezî, Suriye'ye kaçtıktan sonra Dimeşk şehrinin batısında bulunan Teymüllah b. Sa'lebe vadisinde ikâmet etti. Hâkim'in tanrılık davasını yaymaya ve kendisine eziyet eden Mısırlılar tarafından kabul görmeyen kitaplarını, bu yöre halkına okutmaya başladı. Hâkim, halkının aleyhine dönmesi korkusundan, zahiren onun bu yaptıklarından memnun olmadığını gösteriyordu. Derezî, daha sonra Dürziler olarak tanınacak kalabalık bir grup oluşturmaya muvaffak olmuş, sapık inançlarını onlara da kabul ettirmişti. Bu mezhep, Lübnan dağlarında ve Havar'da hâlâ mevcudiyetini devam ettirmektedir.

(28) Dürziliğin gerçek kurucusu olan Hamza b. Ali kabul edilmekle birlikte, Dürzilik adını bu şahıstan almıştır.

Halife Hâkim'in önce Mısır'da sonra da Suriye'de bu propagandayı desteklediği ve Dürzileri teşvik ettiği muhakkaktır. Çünkü bu mezhep, onun arzularına uygun geliyordu. Nitekim tuttuğu kadın casuslarıyla halkın evlerini gizlice gözetliyor ve bu evlerde yapılan şeyleri onlardan öğrenip ertesi gün bu evlerin halkını huzuruna çağırıyordu ve evlerinde olup bitenleri onlara anlatıyordu. Ayrıca yollarda ve çarşıda meydana gelecek her şey hakkında kendisine tam bilgi vermek üzere görevlendirdiği casusları da vardı. Böylece gaybı bildiğini göstermek istiyordu. Casuslarından aldığı bilgilerle evlerde veya sokaklarda olup bitenleri görmediği halde haber vermesi neticesinde, halktan bazıları onun görülmeyen şeyleri bildiğine inanmaya başladılar.

B. Dürzilerin En Önemli Özellikleri

Yukarıda da belirtildiği gibi Dürzilik, hicrî V. asrın başlarında ortaya çıktı. Bu taife, İsmailîye mezhebinin aşırı bir grubu olarak, bazı özelliklerini ve esaslarını günümüze kadar devam ettirmiştir. İlk Dürzi propagandacıları Hamza b. Ali ve diğerlerinin ortaya koydukları birçok esaslar, bu gün de kabul edilir.

Dürzilerin en önemli özelliklerinden biri, kendileriyle ilgili olayların tarihini belirlemek için özel bir takvim edinmeleridir. Bu takvim, 408/1017 yılından başlar. Bu yıl, Hamza b. Ali ve adamları tarafından Hâkim'in ilâhlığı iddiasının ortaya atıldığı yıldır. Bu olayı gizlinin ortaya çıkması "yani tevhidin ortaya çıkması" olarak nitelendirmişlerdir.

Devam ettirdikleri özelliklerinden birisi de, kendilerinden olmayanların yaptığı dualara karşı rahmet kapısının kapalı olduğu inançlarıdır. Yani onların inancına göre, düşündükleri çerçevede bir muvahhid ve dürzi olmayan herkese rahmet kapısı kapanır. Bu fikirlerini, şu sözleriyle açıklıyorlar: "Davet iptal edilmiş kapılar kapanmıştır. Kim iman etmezse, sonsuza kadar öyle (imansız) kalacak, kim de iman etmişse, imaniyle kalacaktır."⁽²⁹⁾

Dürzilerin iki gruba ayrıldıklarını görüyoruz:

a) Ruhâniler. Bu grup Dürzilik mezhebinin inanç esaslarını çok iyi bilen aydın grup sayılır. Bu grup mensupları, kendi içlerinde reisler, akıl-

(29) Hamza b. Ali ed-Derezi, et-Te'kid fi mezhebi ehli't-tevhid, s. 23.

hılar ve kerem sahipleri olmak üzere üç kısma ayrılırlar. Dürziliğin bütün sırlarının anahtarları reislerin ellerindedir. Bu mezhebin iç düzenini tanzim etmekle ilgili dahili sırları bilen kimselerdir. Kerem sahipleri ise, mezhepleri ile diğer mezhepler arasındaki ilişkileri düzenlemek vazifesini yürütürler.

b) İkinci grup cismaniler grubudur. Bu grup kendi içinde iki kısma ayrılır: Cismâni emirler ve halk (veya cahiller). Cismâni emirler, savaş işlerini organize eden ve ülke liderliğini yürüten kimselerdir. Halk veya cahiller ise; mensup oldukları bu mezhep hakkında mezheplerinin isminden başka bir şey bilmezler. Her iki cismâni grup mensupları ruhânî grupların meclislerine hiçbir şekilde giremezler. Eğitim ve kültürleri hangi seviyede olursa olsun, Ruhaniler grubunun toplantısına katılmaları mümkün değildir. Kaide olarak Cismâniler (cahiller) grubunda kalmaya mahkûmdurlar.⁽³⁰⁾

Cismanilerin, Ruhaniler grubuna girmesine kaide olarak müsaade edilmez. Ancak Dürzilik mezhebinin prensiplerini kabule hazır olduğunu ve sonradan bu mezhebin prensiplerini öğrenebilecek kabiliyetli bir üye olacağını açıkça ispatlayan bir cismani, tabi tutulacağı zor bir imtihana başardıktan sonra bu hakkı kazanabilirdi. Bu imtihana tabi tutulan kişilerden, bütün dinler ve mezheplerden uzak olduğuna ve Dürziliği herşeyiyle savunup sırlarını koruyacağına dair söz alınırdı. Hamza b. Ali, bu geçiş için alınan andı tespit etmiş ve bu anda “misaku veliyyi’z-zamân” adını vermiştir.⁽³¹⁾

Hamza b. Ali ve Dürziliğin diğer ilk daileri, bu mezhebin birçok gizli tarafını açıklayan eserler te’lif ederek sonraki nesillere bırakmışlardır. Bu eserlerden, dürzilerin gulat-ı İsmâiliyye’den oldukları ve mezheplerinin özünde İsmâiliyye mezhebinin çerçevesi dışına çıkmadıkları anlaşılr.⁽³²⁾

Bunun içindir ki, dürzilerin, mu’tedil İsmailî grupları donukluk ve hareketsizlikle itham ettiklerini görüyoruz. Onlar, aynı zamanda bütün müslümanları kâfir kabul ederek, kendilerini muvahhidler diye adlandırıırken diğer müslümanları “kâfirler” ve “müşrikler” olarak adlan-

(30) Bkz. Hitti, The origins of the Druze People and Religion, s. 43.

(31) Chrestomathie Arabe, II, 52.

(32) Hasan İbrahim Hasan, Tarihu’d-Devleti’l-Fatımiyye, s. 354-360.

dırırlar. Buna karşılık diğer müslümanların da, Dürzileri tekfir edip onları İslâmî gruplar içinde saymadıklarını görüyoruz. Çünkü ilâh ve tanrıları insan, peygamberleri ve sözcüleri Hamza b. Ali olan bir topluluk nasıl müslüman sayılabilir?⁽³³⁾ Aynı şekilde pekçok İslâm âliminin Dürziler ve Nusayrileri zındıklıkla itham ettiklerini, öldürölmelerini mubah saydıklarını, onlarla akrabalık ve ilişki kurmanın haram olduğunu kabul ettiklerini görüyoruz.⁽³⁴⁾

Mezhebin kurucusu Hamza b. Ali, mezhebe tabi olanlar arasındaki ilişkileri kuvvetlendirmek için, Dürziliğe girecek adaylardan alınan mukaddes bir vesika sayılan ve bu kişilerin mezhep uğrunda canlarını feda etmesini ve grubun mensupları arasında sıkı dayanışmayı gerektiren bir and metni tanzim etti. Söz konusu and şöyledir:

“Biricik, hiç kimseye muhtaç olmayan, eşi benzeri bulunmayan efendimiz “Hâkim”e tevekköl ettim. Falan oğlu falan, aklî dengesi yerinde ve sıhhatli iken, normal şartlar altında, zorlanmadan ve sıkıştırılmadan kendi ruhu üzerine yemin ederek şu kaidelere uyacağına söz verdi: O, diğer bütün mezheplerden uzaklaşmıştır. Efendimiz yüce Hâkim’den başkasına itaat etmeyi bırakmıştır. Sadece ona kulluk ve ibadet edecektir. O’na ibadet ederken geçmişin ve geleceğin tanrılarından hiçbirisini ona ortak koşmayacağına andıçer, ruhunu, canını, malını, çocuklarını ve sahip olduğu her şeyi efendimiz yüce “Hâkim”e teslim ettiğini kabul eder. Lehide veya aleyhinde olsun, Hâkim’in yaptığı şeylerin hiçbirisini kötülemeden ve onlara itiraz etmeden onun bütün hükümlerine razı olmuştur. Ruhu üzerine yemin vererek kabul ettiği yüce efendimiz “Hâkim”-in dininden döndüğü zaman veya onun herhangi bir emrine karşı çıktığı zaman yaratıcı tanrıdan uzaklaşmış olur ve hudutlardan faydalanmaktan mahrum edilir ve yüce yaratıcı tarafından kendisine verilen cezayı uygun görür. Kim, yüce efendimizden başka, gökte kendisine ibadet edilen bir tanrının ve yeryüzünde bir imamın mevcut olmadığını ikrar ederse o şahıs, kurtuluşa erecek muvahhidlerden olacaktır.

(33) Taha Ahmed Şeref, el-İsmâiliyye ve tarihumu’s siyasî hatta sukûti Bağdad, yazma, I, 335.

(34) Muhibbî, Tarihu hulâsati’l-eser fî a’yani’l-karnil-hâdi aşar, Kahire, 1867, III, 269.

Dürziliği kabul edenleri hidayetle ulaştıran yüce efendimiz “Hâkim”-in kılıcı ve onun eşsiz kudretinin şiddetiyle müşrik ve mürtedlerden intikam alan, yüce efendimizin kulu ve kölesi Hamza b. Ali b. Ahmed senesinin⁽³⁵⁾ falan ayının falan gününde yazılmıştır.”

Dürziler, diğer insanlar tarafından tanınamayacak ve mahiyetleri bilinemeyecek kadar kapalı bir cemaat haline gelmelerine rağmen, biz onların Lübnan’ın ovalık sahil kesimini savunmak için, haçlılara karşı yapılan savaşlarda müslümanları samimi olarak desteklediklerini görüyoruz. Nitekim Şakîf kalesinin kuşatmasında büyük başarılar göstermişlerdir.⁽³⁶⁾ Dürzileri; bazı bölgeleri kendilerine ikta etmesi saikiyle, Suriye bölgesini fethettiği sırada, Moğol İmparatoru Hülâgu’ya yardım ederken görüyoruz.

Yine Dürziler, Sultan Selim devrinde Osmanlı Türkleri’nin Suriye ve Mısır’ı fethetmeleri esnasında (1516a-1517) cereyan eden çarpışmalarda da büyük bir rol oynamışlardır. Nitekim Dürzi reislerinden I. Fahreddin Ma’n’ın yardımının, Osmanlıların kazandıkları zaferler üzerinde büyük bir payı olmuştur. Dürzilerin, bu savaşlarda büyük kahramanlık gösterdikleri şüphesizdir. Bu bahadırlik örnekleri sebebiyle, Osmanlı Padişahı Yavuz, onların yardımlarını karşılıksız bırakmayıp onlara çeşitli mallar ve hediyeler vermiştir.⁽³⁷⁾

İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu, Dürzilerin gizli sırlarını ve gerçek yüzlerini anlatan pekçok yazma eser ele geçirmiştir. Bu hadise 1838 senesinde Suriye’nin Mehmet Ali Paşa idaresine karşı ayaklanması esnasında olmuştur.

Dürzilerin, kuzeydeki Hristiyan komşuları Marûnilere karşı da silaha başvurduklarını görüyoruz. Onların bu hareketi, Fransa’nın müda-

(35) De Sacy, el-Enisü’l-müfid, II, 82, 84. “Efendimizin kulunun senesi” tabiriyle, Hâkim’in ilâhlığının ortaya atıldığı sene yani 408/1017 senesi kastediliyor.

(36) Herhalde, Şakifu Teyrun kalesi kastediliyor. Bu kale Sur şehrinin yakınında bulunur. Suriye’de birkaç yere Şakif ismi verilmiştir ki, bu kelime ile verimli yerlere işaret ediliyor. Meselâ: Dimeşk nahiyelerinden biri olan Banyas yakınındaki bir dağda, Banyas ile sahil arasında bulunan Şakifu Arnon bunlardan biridir. Şakifu Dubeyn ise, Antakya civarındadır. “Şakif” kelimesi için Yakut Hamevi’nin Mu’cemu’l-Buldân’ına bakınız.

(37) Kerim Halil, ed-Dürüz ve’s-Servetü’s-Suriye, s. 25.

halesine ve bu çekişmeye son vermek için o bölgeye asker çıkarmasına sebep olmuştu. Fransa'nın bu müdahalesi, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Suriye ve Lübnan'ın Fransa mandasını kabul etmesiyle neticelendi. 1946 senesinde, Suriye ve Lübnan'ın bağımsızlıklarına kavuşmalarıyla sonuçlanan Atrâş ailesi liderliğinde Fransız mandasına karşı düzenlenen Dürzi bağımsızlık savaşını da unutmamamız gerekir.⁽³⁸⁾

3 — NUSAYRİLER

Dürzilerin Lübnan'da ortaya çıkmasından önce Nusayriler, Suriye'nin kuzey bölgesinde ikâmet ediyorlardı.⁽³⁹⁾ Nusayriler de aşırı Şîî (gulat-ı şîâ) gruplarındandır. Vatan'ları Lübnan dağlarının bir bölümü olan Nusayriye (veya el-Ensâriyye) dağıdır. Onların meskûn olduğu bu topraklar, doğudan Hama ovası, Humus ve Haleb'e, kuzeyden Anadolu sınırları dahilindeki Antakya önlerine kadar uzanır.

Bu fırkaya mensup olanlara sonraları "Alevi" isminin verilmiş olduğunu görüyoruz. Onların asıl ismi ise, bu fırka kurucusunun ismini hatırlatan "Nusayriye"dir. Bu isim, halkı Nusayri inançlarına tabi olmaya çağıran şahsın ismini hatırlatır ki, bu şahıs, 260/873 tarihinde ölen Şîî fakih Muhammed b. Nusayr'dır. O, isnâ-âşeriyye imâmiyesi nazârında onbirinci imam kabul edilen Hasan Âskerî'nin tabilerindendi.⁽⁴⁰⁾ Dussaud'un da belirttiği gibi, İbn Nusayr'ın tabileri, putperestlikten doğrudan isnâ-âşeriye imamiyyesine geçen bir topluluğun en açık örneğini gözlerimizin önüne sermektedirler.⁽⁴¹⁾ Bu durum, onlarla İsmâ-

(38) Hitti, A.g.e., s. 48; bkz. Taha Ahmed Şeref el-İsmâiliyye ve Tarihu humu's-siyâsî, I, 331, vd.

(39) Ebu'l-Hasan el-Eş'arî Hattabiyye, Muhammed b. Nusayr en-Nemirî'nin tabileri Nemiriyye, Sebeiyye, Keysaniyye, Rezzamiyye, Ebu Müslimiyye, Karmatîler, Mübarekiler gibi gulat-ı şîâ'dan olan aşırı Şîî fırkalar hakkında bilgi vermiştir. Bkz. Makalâtu'l-İslâmiyyin, Muhammed Muhyiddin Abdülhamid neşri, Kahire, 1369/1950, sahife 66-102.

(40) Nevbahtî'nin, kitabı Fırakı's-Şîâ, s. 78'de zikrettiğine göre; Muhammed b. Nusayr Nemirî, Hasan Askerî'yi tanılaştırmış ve kendisinin de Hasan Askerî tarafından gönderilen bir peygamber olduğunu iddia etmişti. İbn Nusayrın, tenasül, hulûl ve imamların tanılaştırılması fikirlerini benimsiyordu.

(41) Dussaud, s. 51.

ilîler arasındaki şiddetli muhalefet noktalarının sebebini açıklığa kavuşturur. Onlara komşu olan Sünnîler arasında, ötedenberi yaygın olan diğer bir yorum daha vardır. Fakat bu yorum, şüphesiz bu ismin türemesi çerçevesine girer ve bu kelimenin Nasrânî (Hristiyan) veya Nasârâ (Hristiyanlar) lafzıyla aynı kökten olduğunu ortaya koyar. Nusayrilerin hâlâ özellikle bazı dinî âyinlerini muhafaza etmeleri, Hristiyanlara ait Yılbaşı yortusu ve Paskalya yortusu (Fish bayramı) gibi bayramları kutlayarak bu iki bayramı en büyük dinî merasimlerden saymaları bu yorumun kabule müsait olduğunu göstermektedir. Ayrıca Nusayrîlerde, Metta, Yuhannâ (John) gibi Hristiyan kökenli bazı isimler hâlâ yaygındır.

Nusayrilik, Hristiyanlıktan aldığı prensiplere ilâveten, Dürziliğin gizliliklerine benzeyen büyük ölçüde gizlilikler taşımaktadır. Bu fırka, yıldızlara, gezegenlere tapmakla bağlantılı dini bir sistem temeli üzerine oturan, tamamıyla gayr-ı mütecanis unsurların karışımı inanç ve akideleri sergileyen görünümelerini hâlâ korumaktadır. Ki, bu prensipler Hristiyanlığın ilk asırlarında, birtakım ruhî prensiplerle meczedilmişti. Bununla beraber bu prensipler, daha sonra İslâmiyet dönemlerinde açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Nitekim bu prensipler, İsmâiliyye mezhebi propagandacıları tarafından küfür üzerine kurulmuş bazı kapalı şekiller almıştır.

Nusayriye mezhebinin inanç prensiplerini Hicrî IV. (milâdî X.) asırda yaşayan Hüseyin b. Ahmed Hasibî'nin vaz'ettiği anlaşılmaktadır. Nusayriler, hâlâ kalabalık gruplar halinde Hüseyin'in Halep yakınında bulunan türbesini ziyaret ederler. Bu türbeye, çok büyük saygı ve ta'zim gösterirler, ziyarete çok önem verirler. Bu türbe, Şeyh Berkak türbesi ismiyle tanınır. Nusayrilik mezhebi tecessüd esası üzerine kurulmuştur.⁽⁴²⁾ Bu sistem, Hristiyanların teslis akidesine benzeyen bir teslisi oluşturan üç isim etrafında dolaşır. Bu üç isim, vahdaniyet ve ebediyete sahiptirler. Mezheplerinin temelini oluşturan bu üç isim, tamamıyla Hristiyanlıktaki teslis inancını ve inançtaki 3'lüyü aksettirir. Nusayriler, bu üçlüyü "ayın", "mim" ve "sin" harfleriyle rumuzlandırmışlardır. Onlara göre "Yüce Allah bu üç kişinin vücuduna hulûl etmiştir. Yani "ayın" harfinin işaret ettiği Ali b. Ebî Talib'i "mana" olarak, "mim"

(42) Eş'arî, Makâlâtü'l-İslâmiyyin, I, 102, 105; Bağdâdî, el-Farku beyne'l-firak s. 254, 255; Şehristânî, el-Milel ve'n-nihal, s. 143, 145.

harfinin gösterdiği Hz. Muhammed (s.a.)'i "isim", "sin" harfinin gösterdiği Selmanu'l-Fârisî'yi "kapı = bâb" olarak rumuzlandırırlar.⁽⁴³⁾ Nusayriler, Hz. Ali'yi Allah olarak kabul ederler.⁽⁴⁴⁾ Bu nedenle, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransız mandası altına girmelerinden itibaren onlara "Alevi = yani Ali'ye tapanlar" denilmiştir. Nusayrilere göre Hz. Ali, yüce bir varlıktır ve yayılan bir nurdur. Hz. Muhammed (s.a.) ve Selman-ı Fârisî onun feyzinden kaynaklanmıştır. Nusayri toplumu, Kelbiler, Haddâdîler, Hayyâtîler ve Yemenli diğer bazı Arap kabileleri gibi, aralarında antlaşma bulunan kabilelerden oluşur. Yemenli bu arap kabileleri, cahiliye devrinde Yemen'den kuzeye doğru göç ettikten sonra Arâmiler ve diğer kuzeyli toplumlarla karışmışlardır. Bu kabileler, Arâmilerle az veya çok karışmış olan Güney Arabistan lehçesini korumuşlardır. Arapçaya karışmış Arâmi lisanının izleri, bazı Arapça lehçelerinde, insan, şahıs, nehir ve dağ isimlerinde hâlâ açık bir şekilde görülmektedir.

- (43) "Bâkûratu's-Süleymâniye" adı altında neşredilen, Nusayrî mezhebinden ayrılan birisine ait itiraflara bkz. A. Salisbury, bu makaleyi İngilizceye tercüme ederek 1866'da "JAOS" dergisinde, VIII, 227-309'de; 1879 yılında ise "JRAS" dergisinde nesretmiştir. Browne, Lit, Hist, of Persia, I, 203, nr. 2.
- (44) Şîîler Hz. Ali'nin imametini kabul etmişlerdir. Sahabe-i kiramdan Mikdad b. Esved, Selmânü'l-Fârisî, Ebu Zer el Gifârî ve Ammâr b. Yâsir de bu görüşü benimsemişlerdir. Bazı Şîîler şöyle demişlerdir: Hz. Ali, Peygamber tarafından dini konularda ve diğer bütün hususlarda insanların ihtiyaç duydukları bütün bilgileri kendisine ve çocuklarına emanet edilen ve peygamberden sonra itaat edilmesi vacip olan imamdır. O, günahsızlığı, peygamber'e yakınlığı, İslâmiyeti kabuldeki önceliği, ilmi, cömertliği, zühdü ve halka karşı âdil davranmasından dolayı, Peygamber'den sonra imamet (hilafet) hakeden kişidir. Onlar, bu kanaatlerini takviye için Hz. Peygamber'in "Ali'nin benim yanımdaki yeri Harun'un Hz. Mûsâ yanındaki yeri gibidir. Yalnız benden sonra Peygamber yoktur," hadîsini şahit göstermişlerdir. (Nevbahtî, Kitâbu firaki's-şâfâ, s. 15, 16). Selmanu'l-Fârisî, Hz. Peygamber (s.a.)'in kendisine önem verdiği en büyük sahabilerden biridir. Hatta Nusayriler, onu Teslis sistemlerinin içine almışlardır. Hz. Peygamber'in yanında, Selman'ın itibarı o kadar yücelmiş, onun arkadaşlığı o kadar güzel olmuş ki, Hz. Peygamber "Selman ailemizdendir" demek suretiyle onu ailesinden saymıştır. Ayrıca diğer bir rivâyette Hz. Peygamber (s.a.) "Selman İslâmın oğludur" buyurmuştur. İranlılardan İslâmiyete ilk giren şahıs olduğu için Rasûlullah onu İranlıların ilk meyvesi saymıştır. Medîne etrafında hendek kazmayı Hz. Peygamber'e teklif eden odur. Hendeğin kazılması, İslâm'ın gücünün artmasına ve çabuk yayılmasına, İslâm düşmanlarının mukavemetinin zayıflamasına sebep olmuştur. Eş'arî, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, I, 79, 80. Bkz. H. İbrahim Hasan, Zü'amâü'l-İslâm, s. 93-100.

Nusayrilerin tarihi, dînsiz veya putperest kabul edilmeleri yüzünden çıkan anlaşmazlıklardan dolayı onlarla Müslüman komşuları arasında meydana gelen savaşlar zincirinden ibarettir. Müslüman çoğunluğunu (ılımlı Şîîler de dahil), Nusayrilere karşı galeyana getiren durum, onların Müslümanların nazarında aşırı zındıklar olarak görülme-leridir.⁽⁴⁵⁾

Bu mezhebin mensuplarından olan ve çoğu çiftçilikle uğraşan 300 bin kişilik bir nüfus Suriye'nin kuzey ve orta bölgelerinde hâlâ yaşamaktadırlar. Onlar, Türkiye'deki Kilikya'ya kadar uzanan dağ köylerinde otururlar. Ortaçağ'dan beri sürdürdükleri hayat tarzlarını örf ve geleneklerinin çoğunu hâlâ korumaktadırlar. Deve, tavşan, yılan ve yayınbalığının etini yemezler.⁽⁴⁶⁾ Şîîlerin büyük ekseriyetini teşkil eden İsnâ-âşeriyecilere göre bile; Nusayriler, Karmatîler, Dürziler, Nizarîler ve diğer İsmâilî gruplar, Gulat-ı Şîa'dan (aşırı Şîî gruplardan) sayılırlar. Çünkü onlar Allah'ın ulûhiyyetinin insanlara geçtiğini kabul ederken, Peygamberliğin Hz. Muhammed (s.a.) ile sona erdiğine de inanmazlar. Bu aşırı gruplar içinden biri, Hz. Cebrail'in yanılarak Hz. Ali yerine peygamberliği Hz. Muhammed'e verdiğini ileri sürmüştür. Bunlardan Batı Anadolu'da bulunan diğer bir grup "Tahtacılar" olarak adlandırılır. Merkezi İran ve Türkistan'da yaşayan bir grup (Irak'ın kuzeyinde de bir grupları vardır), "el-Alıyyü'l-ilâhiyye" (yani Ali'yi Allah olarak tanıyanlar) adını alır. Doğu Anadolu'daki Kızılbaşlar Türkiye ve Arnavutluk'taki Bektaşîler de onlardan sayılırlar.⁽⁴⁷⁾

4. NİZARÎLER (İran ve Suriye)

Fatımî Halifesi Mustansır, ölümünden önce 487/1094 yılında halktan büyük oğlu Nizar için bîat almaya başlamıştı. Ancak veziri Bedrül-cemalî oğlu Efdal, kendisini oyalamak için çeşitli yollara başvurdu. Neticede Halife, oğlu Nizar için bîatı tamamlayamadan öldü. Önce geçtiği gibi, fırsattan istifade eden Efdal, halifenin küçük oğlu Ebu'l-Kâsım Ahmed'i hemen onun yerine halifelîğe geçirdi. Ona "el-Müsta'î bi'llâh"

(45) Bağdâdî, el-Farku beyne'l-fırak, s. 254, 255.

(46) Samnè, La Syrie, s. 337-342.

(47) Hitti, History of the Arabs, s. 448. 449.

ünvanı verdi. Bu yüzden, yani Nizar'ın halifelîğe gelmesinin engellenmesi yüzünden Fatımîler arasında kargaşalıklar başladı.

Batiniyye veya İsmâîliyye mezhebi, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde ortaya çıkmıştı. Şöyle ki: Onlardan onsekiz kişi, Sâvâ şehrinde bir arada alenen bayram namazı kılmışlardı. Bu şahıslar hapsedildilerse de bir müddet sonra serbest bırakıldılar. İbnu'l-Esir'in belirttiğine göre, söz konusu Batınîler, İsfahan halkından bir müezzini kendi mezheplerine davet etmişlerdi. Bu teklifi kabul etmemesi üzerine, kendilerini şikâyet etmesinden korkarak müezzini öldürdüler. Batınîler'in dökükleri ilk kan, bu müezzinin kanı olmuştur. Sultan Melikşah'ın veziri Nizamülmülk, bu olaydan haberdar olunca, suçlunun araştırılıp yakalanmasını emretti. Nihayet bu cinayeti "Tahir" ismindeki bir marangozun işlediği kesinlik kazanmıştı. Öldürülen bu marangozun cenazesi ibret için sokaklarda halka teşhir edildi. Böylece o, bu grubun ilk öldürülen taraftarı oldu. Batınîler, kısa süre içinde Vezir Nizamülmülk'ü suikast sonucu öldürerek intikamlarını aldılar ve şöyle dediler: "Vezir bir marangozu öldürdü biz de kısas için veziri öldürdük."⁽⁴⁸⁾ Çok geçmeden Batınîler, valisi batınî mezhebine mensup olan Kayin şehri civarındaki bir mevkii ele geçirdiler. Onlar Kirman'dan geçip Kayin'e doğru ilerleyen bir kafiyele saldırmışlar, bir kişi hariç kafiyeledeki şahısların hepsini öldürmüşlerdi. Kurtulan adam, Kayin'e gitti ve bu hadiseyi onlara anlattı. Şehirliler, Batınîlerle savaşmak üzere yola çıktılar, fakat onları yenemediler.

Vezir Nizamülmülk'ün öldürülmesi ve Sultan Melikşah'ın da ölmesinden sonra Batınî tehlikesi büyüdü. Fikirlerini yaydıkları İsfahan'da toplandılar ve muhaliflerine eziyet ve sıkıntı vermeye başladılar. Onların mallarını çalmak ve onları öldürmek hususunda çok aşırı gittiler. Halkın kalbine büyük korku saldılar. Hatta emirler, onlardan korktukları için elbiselerinin altında zırh giyiyorlardı.⁽⁴⁹⁾ Batınîler, kendilerinden olmayan bir şahıs yanlarına geldiğinde, hemen onu yakalayıp evlerinden birine götürüp öldürüyorlar ve cesedini bu maksatla kazdıkları bir kuyuya atıyorlardı. Kısa süre içinde çok sayıda kale istilâ ettiler. Bu kalelerin arasında Selçuklu Sultanı Melikşah'ın yaptırdığı İsfahan kalesi de bulunuyordu. Sonra Ahmêd b. Abdülmelik b. Attâş et-Tabib, bu kale-

(48) İbnu'l-Esir, el-Kâmil, X, 116.

(49) Suyutî, Tarihu'l-hülefâ, s. 284.

nin valisiyle işbirliği yaptı.⁽⁵⁰⁾ Bu şahıs, mallarını yağmalamak, çok sayıda insanı öldürmek, yollarını kesmek, kalplerini korku ve dehşetle doldurmak yoluyla müslümanlara büyük zarar verdi. Hatta bu müslümanlar şöyle diyorlardı: “Köpeğin kılavuzluk ettiği veya bir kâfirin yol gösterdiği kalenin akıbeti, mutlaka kötülük olacaktır. Ölüm de bu kötülüklerden biridir.” Kazvin bölgesindeki Alamut kalesine gelince; rivayete göre Deylem hükümdarlarından biri ava çok düşküncü. Bir gün bir kartalı bırakarak onu takip etti ve onun bu kalenin yerine konduğunu gördü. Oranın çok sarp bir yer olduğunu görünce, orada bir kalenin yaptırılmasını emretti ve kaleye Alamut ismini verdi. Bu kelime, Deylem dilinde, “kartalın terbiyesi” anlamına gelir.”⁽⁵¹⁾

Hasan b. Ali (b. Muhammed b. Ca’fer b. Hüseyin) b. Sabbah el-Himyeri, İbn Attâş’ın talebelerinden biriydi.⁽⁵²⁾ İbnu’l-Esir’in de belirttiği gibi; “Hasan Sabbah, sivri zekâlı, kabiliyetli, hendese, hesap, astronomi, sihir ve diğer ilimleri bilen bir zattı.”⁽⁵³⁾ O da, babası gibi önceleri isnâ-âşeriye mezhebine mensuptu. Sonra Fatımî propagandacılarından birinin etkisi altında kaldı. Vezir Nizamülmülk’ün damadı olan Rey valisi, Hasan Sabbâh’ı Mısırlı propagandacılar veya başka bir ifade ile Mısır’dan gelen Fatımî propagandacıları desteklemek ve onların fikirlerini kabul etmekle itham etmişti. Hasan Sabbâh, valinin bu ithamından haberdar olunca hemen kaçtı ve valinin elinden kurtuldu. O bir ülkeden diğer bir ülkeye kaçtı ve nihayet Mısır’a ulaştı. Fatımîler’in başdâisi ve diğer devlet ricali ona ikramda bulundular. Halife Mustansır da, onu iyi karşıladı ve ona malî yardımda bulundu. Halife ona memleketinde kendisi için propaganda yapmasını emretti. Bu sırada Hasan, ona şöyle demişti: “Senden sonra imam kim olacak?” Bunun üzerine Halife büyük oğlu Nizâr’ı işaret etti. Hasan Sabbâh, bir süre sonra Mısır’dan ayrıldı. Suriye, Cezire ve Diyarbakır’a uğrayarak Horasan’a dön-

(50) Ahmed b. Abdülmelik, İsmâiliyye mezhebinin İran’daki meşhur propagandacılarından.

(51) İbnu’l-Esir, X, 117.

(52) Anlatıldığına göre; Hasan, taraftarlarının mezkur nesebini zikretmelerine müsaade etmiyordu. Halk tarafından kendisine değer verilmeyen birinin oğlu olmaksızın, seçilmiş imamın kölesi olmayı tercih ettiğini söylüyordu. Browne, Lit. Hst. of Persia, II, 202.

(53) İbnu’l-Esir, X, 118.

dü. Kaşgar ve Maverâünnehir bölgesine gitti. Ve nihayet Alamut'a gelerek oraya yerleşti. Kendisine zahid süsü verip yün elbiseler giydi. Alamut halkını kendi mezhebine girmeye çağırdı. Alamutluların çoğu ona tabi oldular. Kendisi hakkında iyi niyetli olan Alevî kale muhafızının dostluğunu kazandı. Kale muhafızı ona çok saygı gösteriyor, büyük bir zat olduğuna inanıyordu.

Hasan Sabbâh, işlerini rayına oturtup iyice kuvvetlenince bir gün sözkonusu kale muhafızının yanına girdi. Taraftarları, verdiği talimat üzerine kale muhafızını kaleden çıkararak Damigân'a götürdüler. Hasan Sabbâh, muhafızın malını verip, kaleyi istilâ etti. Bu haber, vezir Nizamülmülk'e ulaşınca, kalabalık bir orduyu Hasan'ın üzerine gönderdi. Alamut'u kuşatan bu ordu, Hasan Sabbâh'ı çok güç durumda bırakmıştı. Bu sırada Hasan Sabbâh'ın gönderdiği fedai, Selçuklu veziri Nizamülmülk'ü öldürdü. Daha sonra Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, diğer bir ordu hazırladı ve bu kale üzerine gönderdi. Fakat bu teşebbüs bir fayda vermedi.⁽⁵⁴⁾ Batınîler, Alamut kalesini istilâ ettikten sonra müstahkem birçok kale daha ele geçirdiler.⁽⁵⁵⁾

Batınîlerin bu kaleleri istilâsı, Halife Mustansır'ın ölümünden sonra Fatimî davetinden ayrılmış olan Hasan Sabbâh taraftarlarının ne derece güçlü olduklarına delâlet eder. Onlar, Kahire'de babasının yerine halifelğe geçen Mustalî'ye karşı çıkıp onun büyük kardeşi Nizar adına bir davet başlatmışlardı. O tarihten itibaren, Fatimî İsmâilîler iki gruba ayrıldılar. Birinci grup Musta'î'nin imam olduğunu kabul ediyordu ki bu gruba Musta'îler veya Mısır İsmâilîler'i denildi. İkinci grup, Mustansır'ın büyük oğlu Nizâr'ın imamlığını kabul ediyordu. Bu gruba da Nizârîler veya meşhur oldukları diğer isimleri olan "Haşşâşin" grubu denildi. Bu ikinci grup, "Batınîler" olarak da tanınıyorlardı. Nizarîler, Selçuklular, Musta'î'ler ve Suriye civarında kontluklar kuran Haçlılarla yaptıkları savaşlarda önemli rol oynamışlardır. Hasan Sabbâh'ın Nizârîye mezhebi akîdesini benimsemesi, bu mezhebin tarihinde yeni bir dönem başlatmıştır. Nitekim İmamiyye daveti 296/909 tarihinden beri zahir imamet görüşüne istinad ederken, Hassan Sabbâh, yeni bir nazariye yani

(54) İbnu'l-Esir, X, 116-118.

(55) İbnu'l-Esir, X, 118, 119'da bu kalelerin ismini zikretmiştir. Şahdizz, Isfahan civarındaki Hâlecân, Tabes, Tun, Kâyin, Zevzen, Hûr; Kuhistan'daki Husef. Enbâr civarındaki Veşmekûh; Mazenderân'daki Üstünâvend, Erdehât, Cirdikûh; Huzistan'daki Nazır kalesi; Arracân civarındaki Tenbûr kalesi ve Faris'teki Halâdhan kalesi. Bkz. Browne, Lit. Hist. of Persia, II, 204.

gizli imam (el-İmamü'l-mestur) ve ona davet nazariyesini icat etmiştir. Ayrıca Hasan Sabbâh, Nizâriyye davetini en iyi bir şekilde geliştirmeye ve uzun süren bir başarı elde etmeye muvaffak oldu. Yeni bir sistem kurmak başarısını göstererek Sünnî Abbasî Devleti ülkesinin ortasında sırf İsmâîlî halktan oluşan bir devlet kurdu.

Mustansır'ın ölümünden sonra, Hasan Sabbâh bütün gayretini Nizâr için propagandaya sarfetmişti. Faris ve Horasan'daki eski taraftarları İsmâîlîler, onu terketmemişlerdi. Bu gruplar, onun etrafında toplandılar. Ayrıca o, davetine yeni unsurlar katmak için çalıştı.

Hasan Sabbah, Mustansır'ın ölümünden sonra Nizar adına yürüttüğü davetini yaymaya büyük bir hız verdi. O, Faris ve Horasan'daki eski taraftarlarını kaybetmemişti. Nitekim hemen onun etrafında toplandılar. Hasan Sabbah, davetine başka unsurlar ilave etmeye de çalıştı. Onun davetinin en önemli hususiyetlerinden biri, sağlam kalelerde ve sarp arazilerde oturan, saf ismâîlî cemaatler oluşturmaya çalışmaktı. Ehl-i sünnet taraftarları ve diğer düşmanlarına karşı mücadele edecek, Nizârî dâiler bu yerlerde toplanacaktı. Bu çalışmalar sonunda Hasan Sabbah, Rûdbar, Kûhistan, Talikan ve diğer bölgelerde yüzlerce kale ele geçirdi. O, ayrıca Nizârî davetini yaymaları, Selçuklular, Musta'fîler ve Haçlılara karşı savaşmaları için Suriye civarına da dâiler gönderdi. Kısa süre sonra her bölge ve her merkezde taraftarları bulunur hale gelmişti.

Bu dönemde Hasan Sabbah'ın daveti, Mâsum İmam'dan ilim öğrenme ilkesinden önemli ölçüde yararlanmasıyla temayüz etmiştir. şöyle ki: Hasan Sabbah, bir insanın, İmam veya onun naibi yolu dışında, herhangi bir yoldan bir şey öğrenmesinin mümkün olmadığını iddia ediyordu. Buna ilaveten, İmam'ın naibi olarak, kendisinin ilim ve irfan kaynağı olduğunu söylüyordu. Bu ilke, Hasan Sabbah'ı Sünnî Abbasî devletine karşı kılıca sarılmayı sevkeden âmillerin başında gelir.

Hasan Sabbah, sapık fikirlerini yaymak uğrunda te'vil yoluna da başvurmuş, Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini Nizârîlerin siyâsî görüşleriyle uyusacak şekilde yorumlama yoluna gitmiştir. Neticede, dâileri, kendilerini tayin hakkının onun elinde olduğunu kabul ederken, onun davetine katılanların tamamı onun kudsiyet taşıdığına inandılar. Hasan Sabbah,

“İmam, naibi ve hücceti” akidesini, hak din için aslî bir temel olarak ele aldı ve bundan önemli ölçüde yararlandı. Bu nedenle, ona ve taraftarlarına “Batınîler”, davetlerine de “yeni dâvet” adı verildi.

Abbâsî Hilâfeti, Hasan Sabbah’ın davetini büyük bir tehlike olarak görmüştü. Bu nedenle, alimlerden birçoğunu bu davete karşı reddiyeler yazmakla görevlendirdi. Nitekim büyük âlim İmâm Gazzâlî, Nizârîlerin “Masum İmam” nazariyelerini red için, “Mustahzirî” veya “Fezaihu’l-batıniyye” adı verilen eserini yazmıştı.

Hasan Sabbah, taraftarlarını, varlıklarını devam ettirebilecek şekilde bir teşkilâtlanmaya tabi tuttu. Bu nedenle, taraftarlarını kendi aralarında birkaç dereceye ayırdı. Dereceleri ne olursa olsun, davetini destekleyen taraftarları arasında kardeşlik, sevgi ve merhamet duygularını pekiştirdi. Derecelerine göre, tabilerinin uyacağı birtakım şartlar koydu. Özel sorumluluklar ve yetkiler belirledi. Düşmanlarına karşı taraftarlarının tamamını silahlandırmak yoluna gitmedi. Aksine içlerinden sadece güçlü vücutlarıyla temayüz etmiş az sayıda bir grubu silahlandırdı. Bu silahlı grup, zehirli hançerleriyle düşmanlarının korkulu rüyası haline gelmişlerdi. Bunlar, “fedâiler” olarak adlandırılmışlardı, çünkü imamlarının ve nâibinin emirlerini yerine getirmek uğrunda canlarını seve seve feda ediyorlardı.

Nizârî daveti teşkilâtında en önemli organlar şöyle sıralanır:

1— Birinci derece, diğer adıyla Şeyhu’l-cebel’lik⁽⁵⁶⁾ mertebesi: Bu mertebede bulunanların sayısı 7’dir. İmamın naibi ve yeni davet reisi bu şahıslar arasındadır. Hasan Sabbah, kendisini “reisüd-da’ve = davet reisi” olarak lakaplandırdı. Bilhassa 483/1090 yılında Alamut kalesini ele geçirdikten sonra bu ünvanını kullanmıştır. O, aynı zamanda, “Mevlâna = efendimiz”, “Seyyidunâ = efendimiz” ve “Şeyhu’l-Cebel = dağın şeyhi” ünvanlarını da kullanıyordu. Daîleri tayin eden ve onları görevden alan da bizzat Hasan Sabah’tı. Bazı kimseler, Hasan Sabah’a “Dai’d-düât = başdaî” lakabı vermişlerdir. Onun otoritesi sınırsızdı. Alamut kalesinden verdiği emirlere, nerede olurlarsa olsunlar, bütün Nizârîler harfiyyen uyarlardı. Hasan, davet reisliği vazifesini, sadece İsmâilî davetine bağlılıkta canlarını feda edeceklerini ispat etmiş kişilere verir, “veraset” ilkesine hiç değer vermezdi. Bu grup elemanla-

(56) “Şeyhu’l-cebel” ismini Haçlılar vermiştir.

rı, şeriatla sıkı sıkıya bağlı, zahidâne bir hayat yaşayan kişiler olarak görünürlerdi. Hatta Hasan Sabbah'ın, oğullarından birisini içki içmekle itham edilmesi sebebiyle öldürmüş olduğu zikredilmiştir.

2— İkinci mertebe, diğer adıyla Büyük Daîler Mertebesi: Hasan Sabbâh'ın son derece güvendiği kişilerden teşekkül eden bu mertebenin üye sayısı en fazla 3 olurdu. Çünkü Hasan Sabbah, propagandasını yaydığı ülkeleri üç bölüme ayırmıştı. Bu kesimlerden her birinin başına, bu üç büyük daîden birini tayin etmişti. Bunlar, mezhep imamları statüsünde görünürler; ancak Hasan onlara hiçbir yetki tanımamış, düşünen akıl ve tek idareci kafa olarak kendisi kalmıştır. Bu mertebeye yükselmiş büyük daîlerin en meşhurları, Kiya Büzürg Ümmîd, Hüseyin el-Kaynî ve Ebu Tahir'dir.

3— Üçüncü Mertebe: Bu mertebe, daîlik mertebesidir. Bu mertebelikler, sayı bakımından, ikinci mertebeliklerden fazladır. Bunlar, Alamut kalesindeki davet liderlerinin ve üç bölgedeki büyük daîlerin emirlerini uygulurlar. Onlar, başlangıçta Kahire medreselerinde eğitim ve öğretim görüyorlar, sonra davetin sırlarını öğrenmek için Alamut kalesine geliyorlardı.

Hasan Sabbah, daî olacak kişinin, halkı kandırarak kendi mezheplerine çekebilmesi için, çok kurnaz ve zeki olmasını şart koşmuştu. Daî, insanları kolayca inançlarından şüpheye düşürebilmeli ve onlara istediği fikri kabul ettirebilmeliydi.

4— Dördüncü Mertebe, eğitimciler mertebesidir. Bu mertebe mensupları, mezheplerinin sırlarını bilirler. Görevleri, daîleri yetiştirmek ve onları görevlerine hazırlamaktır. Mezhepleri uğrunda her şeyi göze alan bu mertebe mensupları, ilim, fıkıh, mantık ve felsefe silahlarıyla silahlanmışlardır. Bunlar, mezhebin esasını pek anlamadan bağlı kalmaya ve itaate yemini etmiş olan tâbilerle ilgilenirler.

5— Beşinci mertebe, fedâilik mertebesidir. Bu fedailer, düşmanları suikast sonucu öldürmekte kullanılırlar. Onlar, reislerinin emirlerini yerine getirmek için ölümü göze alırlar, canlarını seve seve feda ederlerdi. Fedailerde mezhebin esrarını derinliğine bilmek şartı aranmazdı. On-

larda aranan özellik, reise itaat ve verilen emirleri hiç itirazsız yerine getirmek hususunda ölümü göze alabilmektir. Nitekim onlar, son derece korkunç intikam aletleri haline gelmişler, geride hatıra olarak korku ve dehşet dolu bir asır bırakmışlardır. Nadir kahramanlıkla muttasıf olan bu fedailer, tehlikeyi son derece severler verdikleri kararlardan kesinlikle dönmezlerdi. Sabırları sonsuzdu. Onlardan biri, düşmanını öldürmek için aylarca; hatta yıllarca fırsat kollamaya devam ederdi. Fedailerin, birkaç dil bilen güçlü kuvvetli gençler olması da şart koşulurdu.

6— Altıncı mertebe, tabiler mertebesidir: Bunlar, davet mensubudurlar; ancak daî veya fedaî değildirler. Mezheplerinin esasları hususunda derin bilgi sahibi olmaksızın, davete çağırdıkları kişilerden ahid alırlar, daveti yaymak hakları olmasa da ilişki kurdukları kişilerden davet hususunda söz alabilirler.

7— Yedinci Mertebe Müstecibler mertebesidir. Bunlar avam tabakasıdır veya davete yeni katılanlardır. İsmâîlî mezhebini pek fazla bilmezler, onların başlıca görevi, müslümanların inanç esaslarını sarsmak ve onları inançları hususunda şüpheyne düşürmektir.

Nizari daveti, halk arasında yayılmak için muhtelif silahlarla teçhiz edilmiştir. Nitekim Nizari daîleri, aşağıdaki yollara tevessül ediyorlardı:

1) Teferrüs: Bununla, gönüllerdeki gizliliklerin anlaşılması kasdedilir. İnsanların iradelerinin kuvvetli veya zayıf oluşunu ve boyun eğmelerinin kolaylığını veya zorunluğunu anlayabilmeleri için, daîler bu konularda eğitilirlerdi.

2) Te'nîs: Mezhebe çağırılacak kişilere güven ve emniyet vermek, her birinin arzularına göre, isteklerini yerine getirmek ve arzularını tatmin etmektir.

3) Teşvik: Nizari davetine çağrılanların akîdelerini sarsmak, onları inanç esaslarında şüpheyne düşürmektir. Cüretkâr ve önemli bir merhale olarak kabul edilir. Daî bu yolla, müridin kalbine ulaşmaya muvaffak olur ve onun iman ve akîdelerini sarsar.

4) Ta'lik: Davete çağırılıp, "teşvik" yoluyla inançları sarsılan kişinin, inancından döneceği ve İsmâîlî mezhebine gireceği ümidiyle, bir süre kendi başına terkedilmesidir. Bu süre içerisinde, onun kişiliği ve ruhî

durumu ortaya çıkar ve ona göre yeni tedbir alınır.

5) Tedfîs: Daî'nin yalana başvurarak, sözü allayıp pullamasıdır. Daî, davet ettiği kişinin arzularını artıracak ve Nizari mezhebine girmek isteklerini tahrik edecek birtakım yalan iddialara başvurur. Mezheplerini, çok güzel göstermeye çalışır.

6) Te'sîs: Daî veya müstecibin, davet ettiği kişiyi bütünüyle ikna edebilmesi ve söylediklerine inandırabilmesi için, ileri sürdüğü malûmat ve delillerini kesinleştirmesidir.

7) Hal': Bununla, davete çağrılan kişinin İslâm şeriatının esaslarını terkederek Ehl-i sünnet mezhebinden nihaî olarak ayrılması kastedilir. Şeriata aykırı bir te'vil ile İslâm ahkâmı kaldırılır.

Hasan Sabbah, işlerini yoluna koyduktan, davetini iyice güçlendirdikten sonra 518/1124 yılında öldü. O, kendi nev'inden benzeri olmayan bir devlet kurmuştu. Bu devlet, muhtelif bölgelerde yer alan dağınık kabilelerden oluşuyor, Nizârilik mezhebinin yaymaya çalışarak, Ehl-i sünnet mensuplarına karşı savaşıyor, özellikle Musta'lilere karşı iktidar mücadelesi veriyordu.

Burada, meşhur seyyah Marko Polo (öl. 1324)'nun, milâdî 13. asırda bu fedaileri tanıttığı ibâreye işaret etmemiz gerekir. Ki, bu tarihlerde Moğol hükümdarı Hülâgu Haşşaşın'ın kuvvetine son vermiştir. Hülâgû, neredeyse (Çünkü Suriye'deki Haşşaşın, varlıklarını günümüze kadar devam ettirmiştir) onların tamamını ortadan kaldırmıştı. O sıradaki liderlerinin "Alaeddin" adını taşıdığını⁽⁵⁷⁾ söyleyen Marko Polo, onlar hakkında şu malûmatı verir:

Alaeddin, iki dağ arasında bir vadiye yerleşmiş, bu vadiyi kapalı bir kamp haline getirmişti. Bu vadiyi ağaçlarla kaplı zengin bir bahçe haline çevirmişti. Oldukça geniş olan bu bahçeler, düzeni ve güzelliği bakımından, önceden görülmemiş ölçüde büyük bir şaheserdi. Bu bahçeliklerde her türlü meyve bulunuyordu. Orada nakışlar ve süslemelerle kaplanmış görkemli köşkler yapılmıştı. Bu vadideki bahçelerde, pırıl pırıl su, bal, süt ve içki nehirleri akıyordu. Oraya, dünyanın dört bir tarafından seçilmiş son derece güzel şarkıcı kızlar ve her türlü müzik aletle-

(57) Seyyah'ın Alamut kalesindeki büyük reisi veya diğer tabirli başdaî'yi kastedtiği şüphesizdir. Bu şahıs, 618/1221 yılında babasının yerine geçen Alaeddin Muhammed 5. Hasan'dır.

ri getirilmişti. Güzel sesleriyle dinleyenleri büyüleyen şarkıcılar akılları baştan alarak insanları büyüleyen rakkaseler toplanmıştı. Çünkü şeyh, müridlerini bu bahçelerin gerçek Cennetü'l-Firdevs olduğuna inandırmak istiyordu. Dolayısıyla o, cennetini Hz. Muhammed'in anlatmış olduğu cennet modeline göre inşa ettirmiş ve ona göre tezyin etmişti. Bu takdirde, Firdevs cennetinin geniş bahçelerini; bal, süt, su ve içki akan nehirleri olmalıydı. Yine orası Rasûlullah'ın anlattığı şekilde, hurilerle dolu olmalıydı. Ancak bu takdirde, bölge halkı, oranın sadece şeyhin müridi olan Haşşaşiler (veya fedailer)in girebileceği bir cennet olduğuna inanırlardı.

Şeyh, söz konusu vadisinin tek girişine, dünyanın bütün kuvvetlerine karşı dayanabilecek sağlamlıkta müstahkem bir kale yaptırmıştı. Bu kale sayesinde, her düşman kolaylıkla püskürtülebilirdi. Şeyh, maiyetini yaşları 12 ile 18 arasında değişen gençlerden seçmişti. Bu grubun silahlandırılması da söz konusuydu.

Şeyh, bu gençlere, Hz. Muhammed (s.a.v.)i taklit ederek cenneti anlatıyordu. Bu gençler, müslümanların Hz. Peygamber'in nübüvvetine inandıkları gibi, şeyhe iman etmişlerdi. Şeyh, onları, dörder, beşer, altışar veya onar kişilik gruplar halinde cennetine taşıtırdı. Uykularından uyanan bu müritler, kendilerini bu bahçedeki büyüleyici manzara içinde bulunca, oranın cennet olduğuna inanırlardı. Orada son derece güzel genç kızlarla oynayırlar, büyüleyici şarkıcıları dinlerlerdi. Her biri, kendi arzusu istikametinde, en güzel şekilde eğlenir, bütün arzularını tatmin ederdi. Eğer ellerinde olsa, oradan dışarı çıkmak istemezlerdi.

Bu emîr veya bizim isimlendirdiğimiz gibi Şeyh sarayını son derece görkemli ve muhteşem yaptırmıştı. Taraftarlarını kendisinin büyük bir peygamber olduğuna inandırmaya çalışıyordu. Fedailerden birini, herhangi bir göreve göndermek istediği zaman, ona malûm uyuşturucusun-

---

(58) Haşış (afyon) kelimesi sebebiyle, şeyhe "sâhibu'l-haşış" adı da verilmiştir. Browne, Şeyhu'l-cebel'in haşış (afyon veya başka bir uyuşturucu madde) kullanımını teşvik ettiğini benimsemez. Sebep olarak da, uyuşturucunun tembellik, miskinlik ve zihinsel zayıflığa sebep olacağını, bu durumunsa, onlara son derece zor ve girift işler yaptırdığı gerçeğiyle bağdaşmayacağını gösterir. (Tarihu'l-edep fi İran, II, 205 vd.) Uyuşturucu kullanım, muhtemelen İran'daki İsmailîlerin bir grubuna mahsus olabilir.

dan içirir kendisinden geçince cennetine taşıtırdı. Genç kendine gelince, cennette büyük bir köşk içinde olduğunu görürdü. Orada geçtiği gibi istediği bütün şeyleri yaptıktan ve gönlünce eğlendikten sonra, şeyhinin huzuruna getirilirdi. Gördüklerinden son derece etkilenmiş olan bu genç, bir peygamberin huzurunda bulunduğuna inanarak, hemen yere kapanır, saygı ve tazimlerini sunar. Bu sırada şeyh, ona nereden geldiğini sorardı. Bunun üzerine genç, Muhammed (s.a.v.)'in Kur'ân'da tavsif etmiş olduğu Firdevs cennetinden gelmiş olduğunu söylerdi. Bu sözün, cennete girmemiş olan gençler için çekici olması ve onlarda oraya girmek hususunda derin arzular uyandırması tabiidir. Böylece şeyh emîrlerden birini öldürtmek istediğinde, cennetine koyup çıkardığı bu genç gibi birine, "Git falanı öldür, döndüğünde meleklerim seni cennete götürecektir. Eğer ölecek olursan, meleklerimi gönderir seni yine cennete getiririm." derdi. Kısacası, şeyh, emirlerini yerine getirdikleri takdirde cennetine koyulacaklarını söylediği müridlerinin nefsinde, kuvvetli bir cennete girme arzusu oluştururdu. Bu yolla onları, kendilerinden kurtulmak istediği bir şahsı ortadan kaldırmakta kullanırdı. Onun kalplere attığı bu korku neticesinde, emîrlerin hemen tamamı, suikastlerden kurtulmak ve onun sevgisini kazanmak için, onun davetine katıldılar. Onun taraftarları olan bu emîrlere, onunla çok iyi ilişkiler kurdular.

Fadailerin ruhunu kaplayan bu körü körüne itaat duygusu, onların iradelerini, seccat, itaat ve bu sistemin esrarını araştırmaya ihtiyaç duymamak gibi duygularla şartlandırılmış hale getirirdi. Bu husus, Kudüs kontu Henry, de Champagne'nin Suriye şeyhini ziyareti esnasında cereyan eden şu hadiseden açık-seçik anlaşılır: Şeyh ve misafiri, bir gün beraber yürüyorlardı. Bu esnada yüksek bir kalenin burcunda oturan beyaz elbiseli iki çocuk gördüler. Misafiri konta dönen şeyh, hükümdarlarına kendi halkı kadar, bağlı bir halk görüp görmediğine dair bir soru sordu. Kontun vereceği cevabı beklemeden, eliyle çocuklara burçtan aşağı atlamalarını işaret etti. İki çocuk, onun işaretini görür-görmez, derhal kendilerini aşağı attılar ve düştükleri yerde öldüler.

Fedailer, mezheplerinin gizli yönleri kendilerine öğretilmekle birlikte, silah taşımak ve kullanmak hususunda iyi bir eğitimden geçiriliyorlardı. Onlar, zorluk ve meşakatlere göğüs germeye de alıştırılıyorlardı. Hatta bazıları, çoğu zaman birkaç yabancı lisan bilirdi; Avrupa

dillerini bilenler dahi vardı. Çünkü Onlar, Mont-Ferrand Markisi Konrad'ı öldürmekle görevlendirilmişlerdi. Bu görevi üstlenen fedailer, yeterli derecede Fransızca konuşabiliyorlardı. Hristiyan rahipler kılığında, serbest dolaşım pasaportu almış bu fedailer, görevlerini yerine getirme fırsatını kollayarak 6 aylarını Haçlı ordusu içinde geçirdiler.

Bu fedailerin, kurbanlarını ortadan kaldırdıktan sonra yaşamaları, tabiatıyla nadir olurdu. Zira onlar, kurbanlarını kalabalık içinde öldürüyorlar, çoğunlukla aynı yerde kendileri de öldürülüyorlardı. Meselâ: Müslüman devlet adamını Cuma günü Allah'ın evi camide veya mescidde, namaz kılan cemaatin gözü önünde; bir Hristiyan kontunu veya dükünü ise onlarca en kutsal makam kabul edilen kilisede kutsal günleri olan Pazar günü öldürüyorlardı. Alamut kalesi şeyhi Hasan Sabbâh'ın tâbillerinin inancına göre, şeyhin arzularını yerine getirmek uğrunda ölmek, ölümlerin en şerefli idi. Bu sayede saadeti ve cenneti garantilediklerine inanıyorlardı. Hatta, fedailerin anaları, Şeyh tarafından birini öldürmek üzere gönderilen oğulları sağ dönünce, bundan büyük üzüntü duyarak ağlıyorlardı.

Fedailerin arzularını tahakkuk ettirmeleri ve gayelerine ulaşmaları için, çoğu kere sadece tehditleri yeterdi. Meselâ, herhangi bir lider onlara ait bir kale üzerine hücumla geçmek istediğinde, sabahleyin yatağından kalkınca yanı başında yeresaplanmış bir hançer görürdü. Bu hançere bağlanmış bir kâğıt parçası üzerine yazılan tehdit ifadeleri, bu komutanın taarruz kararındandönmesine kâfi gelirdi. Her ne kadar elde mevcut kuvvetli delilimiz yoksa da, söylendiğine göre aynı durum, büyük Selçuklu Sultanı Melikşah ve Büyük İslâm kahramanı Salahaddin Eyyubî'nin başlarına da gelmiştir.

Haşşaşi'nin karargâhı nihâi olarak tahrip edilince, sekizinci ve sonuncu şeyhleri "Rükneddin Hürşah" Moğollar'ın eline esir düştü. Moğollar, Bağdat, Abbâsî Hilafetini yıktıkları bu tarihlerde, adı geçen şeyhi de öldürdüler. O yıllarda, Hasan Sabbah taraftarları hâlâ güçlerini muhafaza ediyorlardı.

İbnü'l-Esir, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar oğlu Mahmud'un 524/1130 senesinde Alamut kalesini istilâ ettiğini zikretmiştir.⁽⁵⁹⁾

(59) el-Kamil, X, 254.

Haşşaşın'ın Suriye kolu, Hasan Sabbah davetini Avrupa'da meşhur etmiş ve onların lügatına yeni bir kelime ilave etmiştir. Bu grubun siyâsî tarihi, 520/1136 yılı dolaylarında Banyas kalesini ele geçirmeleriyle başlar.⁽⁶⁰⁾

Haşşaşın'ın Suriye kolunu, İran kolundan bağımsız hale getiren ve yeni bir sistem kuran meşhur Şeyh Reşidüddin Sinan hakkında nakledilen yukarıdaki gerçek olay, bize ruhları etkileyen en kuvvetli kıssalar arasında sayılan malûmatlar verir. Aynı zamanda bu mezhebin tarihi, fedailerin gerçekleştirdikleri işler ve uyguladıkları metodlar hakkında da geniş bilgi vermektedir.

Bu kuvvetli taifenin torunları, aralarındaki dağınıklığa rağmen, Suriye, İran, Horasan, Doğu Afrika, Orta Asya ve Hindistan gibi doğu ülkelerinde hâlâ varlıklarını devam ettirmektedirler. Nitekim Hindistan'daki liderleri Ağa Han'dır ki, bu şahıs, Alamut kalesinin son şeyhi Rükneddin Hürşah'ın soyundandır. Rükneddin'in soyu da onların inancına göre, İsmâîliyye İmamiyyesi'nin yedinci imamı İsmail sülâlesinden olan Fatimî halifesi Mustansır'ın oğlu Nizar'a ulaşır. Yedinci İmam kabul etikleri ismail bilindiği gibi, Hz. Ali ve Hz. Fatıma'nın torunlarından.

Bütün bu anlatılanlardan, Nizarilerin İran, Horasan ve Suriye'de yayılmış olduklarını görüyoruz. Yine anlıyoruz ki, onların gelişmesi, sadece bu çerçeve iç inde kalmamıştır. Onlar Hasan Sabbah zamanından itibaren manevî nüfuzlarını Hindistan'a kadar genişletmişlerdir. Nizariler, kendileri için karakteristik bir devlet oluşturmuşlardı. Onlar, Selçuklu Sultanları, Fatimî ve Abbasî halifelerinin hayatları hususunda büyük bir rol oynadılar. Haçlı seferlerinde de büyük etkinlik sahibi olan bu grup, İran'da Moğol ordularına karşı koymuştu. 655/1257 yılında imamları ve liderleri Rükneddin Hürşah'ın öldürülmesiyle varlıkları neredeyse tamamıyla sona ermişti. Ancak buna rağmen, Nizarilerin elinde tuttuğu kalelerin tamamı teslim olmadı, aksine onların hâkimiyetleri altında tutmaya devam ettikleri kalelerin halkı, Moğollara karşı mücadeleyi sürdürdüler. Ayn Calût savaşı ve diğer bazı harplere, Memlûkların yanında iştirak ettiler.

(60) Bkz. Guyard, *Un Grand Maître des Assassins* (yani Haşşaşın'ın büyük şeyhlerinden biri), (J. A. 1877).

Nizârîlerin, kitabımızın bu cildinde ele aldığımız zaman dilimi (447-656/1055-1258) içindeki tarihleri iki döneme ayrılmıştır. Birinci dönem, “Birinci gizlenme dönemi” veya “Daîler dönemi” olarak adlandırılır. İkinci döneme ise, “Birinci ortaya çıkma dönemi” veya “imamlar dönemi” denilmiştir. “Birinci gizlilik dönemi” veya diğer adıyla “Daîler dönemi” (488-557/1095-1162), Fatımî halifesi Mustansır’ın büyük oğlu Nizar’ın öldürülmesiyle başlar. Bu dönem, hareketin liderliğinin Nizârî daîlerinin büyüklerinden imamın mümessili olduklarını iddia eden bir grubun elinde bulunmasıyla temayüz eder. Riyaseti ellerinde tutan bu büyük daîler, Hasan Sabbah (öl. 518/11245 ve iki halefi Kiya Büzürg Ümmid (518-532/1124-1137) ve oğlu I. Muhammed (532-557/1137-1162)’dir. Bu dönemde, adı geçen daîler, Fatımî Hilafet ve imametine karşı çıkarak, Nizar evladından gizli imamlar adına davette bulunmuşlardır.

İkinci devreye, yani birinci ortaya çıkma dönemi veya imamlar dönemine gelince, Nizârî hareketinin lideri II. Hasan’ın (557-561/1162-1166) İmam ilân edilmesiyle başlar. Bu tarihte (557/1162) II. Hasan, Mustansır’ın oğlu Nizar’ın torunlarından olduğunu iddia etmiş ve kendisini Kahir b. Hadi b. Nizar olarak isimlendirmiştir. Önceleri reis veya daî ünvanını alan Nizârî daveti liderleri, bu andan itibaren “imam” olarak tanınmaya başladılar. Kahir’den sonra 4 imam gelmiştir ki, şu şahıslardır: II. Muhammed (561-607/1166-1210), Celâleddin Hasan (607-617/1210-1220); Alaeddin Muhammed (617-655/1255-1257).

Bu dönemde adı geçen imamların, dinî ve siyasî hâkimiyet hususunda Fatımî hilafetinin mirasına sahip çıkmaya, kendilerini Hz. Ali-Hz. Fatıma ve onların çocuklarının gerçek varisi kabul ederek Abbasi-lere karşı koymaya çalıştıklarını görüyoruz. Onlar, işaret edildiği gibi, devrin siyasî olaylarında büyük rol oynamışlardır.

Nizârîlerin tarihi, 655/1/257 yılında Rükneddin Hûrşah’ın ölümüyle veya diğer bir ifadeyle, Birinci ortaya çıkma döneminin kapanmasıyla sona ermemiştir. Nizârîler, bu tarihten itibaren, “İkinci gizlilik dönemi” diye bilinen yeni bir döneme girdiler. Bu dönem, 1257 yılından 1817 yılına kadar çok uzun bir süre devam etmiştir. Bu dönem, 1817 yılında Ağa han ünvanını almış Muhammed Hüseyin (1817-1881)’in ortaya çık-

masıyla son bulmuştur. Nizârîlik, ikinci gizlenme döneminde, İran, Horasan ve Hindistan'da gelişme göstermiştir.

Tarihlerini kaplayan gizliliklere rağmen Nizârîler, 19. asrın başlarından itibaren yeniden tarih sahnesinde görünmeye başlamışlardır. Nitekim onlardan bazı gruplar, İran'daki birkaç vilâyetin idaresini ellerine geçirmişlerdi. Mesela, Şah Halilullah⁽⁶¹⁾, Kirman vilayetinin idaresini üstlenmiş, 1817 yılında Nizârî imamlığını devralan Şah Muhammed Hüseyin (Ağa Han) de Faris Şahı Fettah Ali'nin kızıyla evlenmiştir. Söylendiğine göre Ağa Han, hanımı yoluyla saltanatı ele geçirmeyi düşünmüştür. Ağa Han, Güney İran'da başlattığı isyanda başarısızlığa uğramasından sonra, Afganistan'a kaçmak zorunda kalmıştır. Çünkü isyan ettiği bölgenin veziri kızını istemiş, İmam, kızının dengi olmadığı bahanesiyle vezirin bu teklifini reddetmişti.

Muhammed Hüseyin Ağa Han, İngilizlerin yardımıyla Afganistan'ın fethinde büyük rol oynamıştı. Bu nedenle İngilizler, ona çok miktarda para ödediler ve "Sahibu's-sümüvv Ağa Han" ünvanı verdiler. İngilizler bu yardımlarıyla yetinmeyerek, onunla Hindistan ve diğer ülkelerdeki taraftarları arasındaki bağı kuvvetlendirmeye çalıştılar.

Ağa Han Muhammed Hüseyin'in oğlu Ali Şah (1881—1885)'in ölümünden sonra, Nizârîlerin liderliği, şimdilik Ağa Han Sadreddin b. Ali'nin^(*) dedesi Ağa Han Muhammed Şah'a geçti. Bu ağa hanlar, "hocalar" olarak tanınan tabilerini çok sık ziyaret etmeleriyle tanınmışlardır. Hocalar, Hindistan'da azımsanmayacak bir nüfusa sahiptirler. Özellikle Bombay, Kalküta, Pencap, Keşmir, Ahmedabad ve diğer bazı merkezlerde yayılmışlardır. Aynı şekilde İran, Afganistan, Umman ve diğer körfez ülkeleri, özellikle Zenibar (Zengibar) olmak üzere Doğu Afrika'da bazı Nizârî gruplar bulunmaktadır.

Bu anlatılanlardan, başlarında Ağa Han olmak üzere günümüzde hocalar olarak bilinen grubun, Fatımî halifesi Mustansır'ın oğlu Nizar'a tabi olan Nizârîler taifesini temsil ettiğini anlıyoruz. Buna karşılık, Boh-

(61) Buradaki "Şah" ünvanı, İran hükümdarlarına verilen ünvan karşılığı delildir. Anlaşıldığına göre Nizârî imamlarının gizlenmek niyetiyle takındıkları yeni bir maskedir.

(*) 1958 yılından itibaren Kerim Ağa Han geçmiştir (Mütercim).

ralar olarak bilinen İsmâiliyye grubu ise, Fatımî halifesi Amir'in oğlu İmam Tayyib'in taraftarları olan Tayyibiler'i temsil eder. Diğer bir ifadeyle Hocalar veya Ağa Hanlar'ın "yeni daveti" temsil etmelerine karşılık Bohralar, "eski daveti" devam ettirirler.

5. TAYYİBİLER (YEMEN):

Yemen'deki Fatımî taraftarları da, İran, Horasan ve Suriye'deki İsmâîlîler gibi, Kahire ile ilişkilerini kestiler ve Fatımî halifesine itaati terkettiler. Şöyle ki: Halife Amir'in ölümünden sonra, daha önce Nizari-Musta'lı bölünmesinde Musta'lı tarafını desteklemiş olan Yemen İsmâîlîleri, Amir'in yerine geçen Halife Hafız'ın imametini kabul etmediler. Amir'in küçük oğlu Ebu'l-Kasım'ı 526/1132 yılında Yemen'e götürerek, onun adına bir davet başlattılar ve ona "el-İmamu't-Tayyib" ünvanı verdiler. Böylece, Yemen'de Tayyibîler hareketini başlatmış oldular. Bu faaliyetlerinde, Musta'lı'nın imamlığını tanımayıp, onun büyük kardeşi Nizar'ın oğullarından birini İran'a götüreren ve İran, Horasan ve Suriye'de Nizârîler davetini teşkilâtlandıran Nizârîlerin politikasını taklit etmişlerdi.

Tayyibîler, yalnızca Yemen'de hâkimiyet kurmuş bir grup değildir. Şöyle ki: Bu davet, başlangıçta Mısır'ın İskenderiye şehrinde kurulmuştu. Nitekim 525/1131 yılında İskenderiye şehrinde İmam Tayyib adına para basılmıştır. Onun adıyla basılan paranın üzerindeki ibarenin tercümesi şöyledir:

"Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla! Bu dinar 525 yılında İskenderiye'de basıldı.

Ebu'l-Kasım el-Muntazar bi emrillah Emiru'l-mü'minîn el-İmam Muhammed."⁽⁶²⁾

Bu durum, İmam Tayyip taraftarlarının başlangıçta İskenderiye şehrini hareketlerinin merkezi ve propaganda üssü edinmiş olduklarını gösterir. Neticede Yemen, Fatımî halifesi Hafız'ın hâkimiyetinden çıktı. Onun idaresinin meşrûiyetini tanımadı ve halifelik ve imamlığının geçersiz olduğunu ilân etti. Çünkü Suleyhî melikesi Hurre Ervâ, Fatımî

(62) Lavoix, Cataloge des Monnaies Musulmanes, s. 163, no. 439.

halifesi Amir'den bir mektup almıştı. Halife mektubunda veliahdinin doğumunu müjdeliyordu. Müjdelenen veliahdin babasının yerine halifelîğe geçmemesi üzerine, halifelîğe getirilen Hafız'ın halifelîği zorla gasbettîğine inandı. Onun İsmâîlî davetinin temsilcisi olma hakkına sahip olmadığını iddia etti. Bu sebeple İsmâîlîlerin Musta'liye kolu, Musta'li'ye nisbet edilmeye devam eden Musta'li'ler ve Musta'li'nin torunu Amir oğlu Tayyib'e nisbet edilen Tayyibîler olmak üzere kendi içinde ikiye bölündü.

Bu dönemde Tayyibî davetinin en belirgin yönü, imam (el-imamu'l-mestûr), yani Tayyib ve ondan sonra da oğulları için davette bulunmasıdır. Aynı dönemde Zürey' oğulları ise, zahir imama, yani Fatımî halifesi Hafız ve ondan sonra da halifelerine bağlı kaldılar.

Tayyibî davetinin önemli hususiyetlerinden biri de, davetle devleti birbirinden ayırmalarıdır. Nitekim, bilhassa Melike Ervâ zamanında, Suleyhî idarecileri devleti temsil ederken, başdâî, yalnızca daveti temsil ediyordu. Bu durum, Tayyibî cemaatı arasında başdâînin nüfuzunu gittikçe arttırdı. Bunda garipsenecek bir husus yoktur. Çünkü bu daî, onların nazarında gizli imamı temsil etmeye başlamıştı. "Gizli imam" tabiriyle Tayyib ve oğullarını kast ediyorlardı.

Büyük daî (ed-daîl-kebir) Lamek b. Melik ile daî'l-mutlâk Zueyb b. Musa'yı, Yemen'deki İsmâîlî davetindeki statüleri açısından karşılaştıracak olsak, şu neticeyle karşılaşırız:

Birincisi, sadece daî statüsündedir; yani o, davetin prensipleri ve ilkeleri hususunda, Mısır'daki başdâîden yardım ister ve ondan aldığı talimata göre hareket ederdi. İkincisi yani Zueyb ise, daîlik yanında, gizli imamın ilimleri ve emirleri hususunda yegâne kaynak kabul ediliyordu. Tayyibîlere gelinceye kadar, daîlerin herbiri te'vil hussunda görüş belirtirlerken, Tayyibîler'de hiçbir daî, Zueyb'in görüşlerine müracaat etmeden te'vilde bulunamazdı. Dolayısıyla Tayyibîler mezhebindeki fikrî çalışmalar, ondan sonra sadece davetin prensiplerini öğrenmeye münhasır kalmıştır. Bir tecdid hareketini konu alan kitapların yazılmasına da ihtiyaç duyulmamış, aksine, davetle ilgili klâsik eserlerdeki prensipler ve bilgilere bağlı kalmak bir mecburiyet halini almıştı. İl-mî ve fikrî çalışmalar, bu kitapları muhafaza, onları ihtisar veya kolay

anlaşılır hale getirmek için şerh etmek, ya da kolay bulunur kitaplar haline getirmekten ibaret kaldı.⁽⁶³⁾

İşte bunun içindir ki, Yemen'deki Tayyibî hareketinin alimleri, İsmâîlî mezhebine ait ilk kitapları bulmak ve onları ihtisar ederek küçük kitaplar yazmak suretiyle korumak hususunda çalışmayı en önemli görev kabul etmişlerdir. Bu kitapların, İsmâîlî temayüllü ihvanu's-safâ felsefesine ait malûmatla dolu olduğunu görüyoruz. Ebu Hatim Razi, Ebu Yakup Sicistanî, Ahmed Hamidüddin Kirmanî ve bu şahıslar gibi ilk daî ve alimlerin araştırmaları hep bu karakterdedir. Hatta, Kadı Ca'fer b. Mansuru'l-Yemen ve Müeyyed fi'd-dîn Hibetullah Şirazi'ye ait teville ilgili bahislere varıncaya kadar durum böyledir. Tayyibî daîlerinin kaleme aldıkları kitapları araştırarak olursak, yukarıdaki kitaplar ve onların muhtasarlariyle karşılaşır. Onların dışında eserler bulmamız mümkün değildir. Bunun sebebi şudur: Halife Mus'tali ve oğlu amir'in taraftarları olan Mus'taliler, İmam Tayyib'in gizlenmesinden sonra, Fatımî İmametî'nin sona erdiğini kabul etmişler, sonraki Fatımî halifelerini tanımamışlardır. Dolayısıyla, yukarıda işaret ettiğimiz şekilde, ilk davet kültürünün aynen muhafazası gerekmiştir.⁽⁶⁴⁾

Eski kültürü daha anlaşılır hale getirmek için geliştirilmiş yeni üslûpla kaleme alınmış eserlerin en meşhurlarından biri, Daî İmameddin İdris b. Hasan b. Velid (794-872/1392-1468)'in "Uyûnü'l-ahbâr" adındaki kitabıdır. Yazar bu kitabında, İsmâîlîlik mezhebinin doğuşu ve gelişmesinden bahsetmiştir. Bu kitap, İsmâîlîliğin tarihi açısından, bu sahada yazılmış en güzel eser kabul edilir. Abbad'ın da ilk İsmâîlî kitapları metoduyla yazılmış birkaç eseri vardır.

Yemen'de başlatılan Tayyibî davetinin, başlangıçta güçlü olduğu dikkati çeker. Çünkü bu devirde, Suleyhî devletinin himayesi altındaydı. Daha sonraki dönemlerde Tayyibîler, bu güçlerini muhafaza edemediler. Yemen'de Suleyhî nüfuzunun ortadan kalkması ve Abdünnebi b. Mehdi tarafından Zürey'ilerin yıkılması neticesinde, bu İsmâîlî grubu zayıflamaya başladı.⁽⁶⁵⁾ Daha sonra da bölge Eyyubî valisi Turan şah'-

(63) Hamdanî, Some Un Known İsmail authors, (JRAS, 6933), s. 365).

(64) Hamdanî, İsmâîlî Esoterice, (İslamic Culture, 1927) s. 211

(65) Abdünnebi'nin babası Mehdi, İbnu'l-Cevzî'nin kanaatine göre, İsmâîlî propagandacılarındandır. el-Hulelü'l-Mevşîyye adlı eserde ise, Mehdi'nin de oğlu gibi İsmâîlî olmadığı ve bu mezhebe karşı isyan ettikleri kaydedilir.

ın eline geçti. Bu gelişmeler neticesinde güçlerini yitirmeye devam eden Tayyibîler, yavaş yavaş gizli çalışan dinî bir cemaata dönüştüler. Onların bütün gayreti, aynı karakteri taşıyan cemaatlar gibi davetlerinin kültür mirasını koruyarak sakın bir hayat yaşamak oldu.

Aynı şekilde, bu merhalede başka bir ayırıcı unsuru zikredebiliriz. Bu unsur, Yemen'in Mısır'la olan ilişkilerini tamamıyla kesmemiş olmasıdır. Nitekim Zürey'îler. Abdünnebi b. Mehdi tarafından yıkılmalarına kadar, Mısır halifelerine (imamların naibleri) bağlılıklarını devam ettirmişlerdir. Başka bir ifadeyle, Yemen'deki Tayyibîlerin Musta'li mezhebinin gizli yanını temsil etmelerine karşılık, Zürey'îlerin aynı mezhebin zahirî yanını temsil ettiklerini söyleyebiliriz. Bu durum, Umaretü'l-Yemenî'nin Suleyhî melikesinden bahsederken söylediği şu sözlerden açık bir şekilde anlaşılır: "Sonra Suleyhî melikesi, Fatımî halifesi Hafız'ın davetini Zürey'oğullarına terketti ve şöyle dedi. "Suleyhî oğullarına, efendimiz Tayyip'ten öğrendiklerimiz yeter." Daha sonra Tayyibî daveti, Hatem b. İbrahim oğullarına geçti ve zamanımıza kadar (yani hicrî 6. asrın sonuna kadar) onların elinde kaldı."⁽⁶⁶⁾

Tayyibîler, Yemen'de gizli çalışmalarını devam ettirmişlerdir. Bu davet, günümüzdeki Tayyibîoğullarından bir imamın zuhurunu bekleyen "Bohralar" tarafından temsil edilmektedir. Bohralar, ticari sahada meşhur olmuşlardır ve Ağa Han'ın taraftarları Hocalarla ihtilaf halindedirler.⁽⁶⁷⁾ Şüphesiz ki, Bohralar, Halife Mustali'nin torunu İmam Tayyib, Hocalar ise Mustansır'ın oğlu Nizar'ın soyundan gelen imamları ağa Han için davette bulunurlar.

6. MURÂBITLAR DAVETİ

Berberi Sanhace kabilesinin kollarından Cüdale boyunun lideri olan Yahya b. İbrahim, islâm'ın emirlerini öğrenmek hususunda arzulu, İslâm'ı

(66) Umaretü'l-Yemenî, 102.

(67) Bunlar yeni Nizarîlerdir.

yaymaya çalışan fedakâr ve samimi bir müslümandı. Hac farızasını eda etmek ve Peygamber Efendimizin kabrini ziyaret için Hicrî 440/1049 yılında ülkesinden ayrılmıştı. Ülkesine dönüşünde, o dönemde Ifrikiyye (şimdiki Tunus)'nin ilmî merkezi olan Kayravan şehrine uğradı. orada Malikî fakihlerinden büyük alim Ebu İmran el-fasî ile karşılaştı ve onun ders halkalarına katıldı. Ebu İmran Yahya'nın ilme olan arzusunu görünce onun ismini, kabilesini ve ülkesini sordu. Yahya b. İbrahim hocasına Güney Sanhace kabilelerinden Cüdale'ye mensup olduğunu söyledi.⁽⁶⁸⁾

Ebu İmran, Yahya'ya İslâm'ın temel prensipleri hakkında sorular sorarak onun bilgi seviyesini anlamak istemişti. Ancak aldığı cevaplar üzerine büyük bir hayrete kapıldı. Çünkü Yahya, kabilesinin lideri olmasına rağmen, İslâm'ın temel prensiplerini dahi bilmiyordu. Kur'ân'dan veya sünnet'ten bir harf bile ezberlememişti. Ancak o, "dininin emirlerini bilmemesine rağmen, halis niyetli, inancı oldukça sağlam bir şahıstı." Bu durum karşısında, Ebu İmran:

— Seni öğrenmekten alıkoyun nedir? dedi. Yahya hocasına şöyle cevap verdi:

— Muhterem efendim! Benim bölgemin halkı, bütünüyle cahildir. Onların içinde Kur'an'ı okuyabilen bir kişi bile yoktur. Bununla beraber onlar, iyilik yapmayı severler, bu hususta birbirleriyle yarışır. Keşke kendilerine Kur'ân okutacak, İslâm'ın esaslarını öğretecek, dinî meseleleri açıklayacak, Kitap ve Sünnet'le amele çağırarak ve Peygamber Efendimizin sünnetlerini izâh ederek dinimizin emirlerini öğretecek birini bulabilselerdi. Onlara doğru ve iyi öğretmek suretiyle Allah'tan mükâfat istersen, talebelerinden birkaçını benimle birlikte ülkeme gönder. Halkıma dinlerini öğretsinler, dinî meselelerde onlara önder olsunlar. Bu takdirde büyük sevap kazanırsın. Zira onlar halkımın kurtuluşuna vesile olacaklardır." ⁽⁶⁹⁾

Büyük fıkıh alimi Ebu İmran, Yahya b. İbrahim'in konuşmasından etkilenmiş ve onun talebini tabul etmeye niyetlenmişti. Çünkü o, cehaletin yayıldığı bu ülke halkı arasında Allah'ın dinini tebliğ etmenin

(68) el-Hulelü'l-mevsiyye (müellifi meçhul), s. 90.

(69) İbn Ebi Zer', Ravzu'l-kırtas, II, 90

ve onlar arasında iyiliği yaymanın Allah'ın rızasını kazanmaya vesile olacağını biliyordu. Ebu İmran, bu durumu başarılı talebelerine açtı. Ancak, yolun uzun ve meşakkatli oluşu ve Sahra'ya girmekten korkmaları sebebiyle onlardan hiç biri, onun teklifini kabul etmedi. Bunun üzerine Ebu İmran, Yahya b. İbrahim'e Mağrib fakihlerinden Nefis şehrinde oturan Vacac b. Zelli'ye gitmesini tavsiye etti. Sus-i Aksa'dan olan bu fakih, fıkıh ilmini Ebu İmran'dan tahsil etmiş, ülkesinde yaptırdığı medresede talebe okutmaya başlamıştı. Talebelerinin sayısı iyice artmıştı. Ebu İmran, Yahya b. İbrahim'le Vacac'a bir de mektup göndermişti. Yahya'yı çok iyi karşılayan bu alim, onu talebelerinden biri olan Şeyh Abdullah b. Yasin el-Cezüli'ye gönderdi. Abdullah b. Yasin, kendisine yapılan teklifi kabul ederek Yahya b. İbrahim'le birlikte Lemtune ve Cüdale kabilelerinin oturduğu sahraya gitti.

Abdullah b. Yasin dini meselelerdeki derin anlayışı ve dini ilimlerdeki geniş kültürü ile meşhur olmuştur. Murabıtların hidayetine vesile olan bu alim, zikredilen vasıflarına ilaveten cesur bir lider, başarılı bir komutan ve muhlis bir mücahiddi. Sahip olduğu bu üstün kabiliyetler ona Murabıtlar devletinin temellerini atmak imkanını sağladı. Ki bu devlet, İslam dini için büyük hizmetler vermiş, Güney mağrip ve Sudan'da İslam'ın doğru ahkâmını yaymış daha sonra Kuzey istikametine yönelerek Endülüste İslam'ın şerefini ihya etmiştir. Bilhassa Yusuf b. Taşfin devrinde, Endülüs'te İslam'ın gücünü önceki kuvvetli haline getirmiştir.

Abdullah b. Yasin Lemtune kabilesindeki dine rağbeti ve onların dini salabetini görünce, onlara şöyle dedi:

Sabreder, Rasûlüllah'ın tebliğ etmiş olduğu din uğranda bütün gücünüzle cihadeder önünüzdeki bölgeleri fethederseniz. İnşallah arka tarafınızda kalan yerleri de fethedeceksiniz, Abdullah, onlara Sahra'dan Sicilya'ya ve Zenate kabilesinden Miğrave oymağına mensup emirlerin hakimiyeti altında kalan Der'a şehirlerine çıkmalarını emretti. Neticede Abdullah b. Yasin komutasındaki Lemtunelilerle Miğraveliler arasında büyük çarpışmalar oldu.⁽⁷²⁾

(70) el-Hulelu'l-mevşiiye, 9 vd.

(71) el-Kâmil, IX, 231.

(72) el-Hulelu'l-mevşiiye, 11

Abdullah b. Yasin, başlattığı daveti yaymak için sabırdan zırh giymişti. Lemtune ve Cüdale kabilelerinin topraklarına ulaştığı ilk günlerden itibaren, onlara İslâm dinini öğretmeye ve esaslarını açıklamaya başladı. O sırada Berberilerin dinin emirlerini yaşamda büyük ihmalkârlık gösterdiklerini müşahade etmişti. Onlara yaşayışlarını düzeltmeleri için tavsiyelerde bulunmaya ve nasihat etmeye başladı. Bunun üzerine halk, kendisinden uzaklaştı. Bu durum karşısında Abdullah oradan ayrılmayı düşündü.⁽⁷³⁾ Ancak onu getiren Yahya b. İbrahim, kalması için ısrar etti ve ona şöyle dedi.

Ayrılmama kesinlikle izin veremem. Ben seni, dinim ve bilhassa kendi ihtiyaçlarım hususunda ilminden istifade etmek için getirdim. Kabildeki sapıtmış kişilerden sorumlu değilim. Yahya b. İbrahim sözlerini bitirirken, Abdullah'a birlikte Senegal nehrindeki⁽⁷⁴⁾ bir adaya giderek, orada bir ibadethane (rıbat) yapmayı, oraya sığınarak ibadetleri için bir merkez edinmeyi teklif etti. İkisi birlikte sığındıkları bu adada bir tekke inşa ettiler ve oraya gelenlere İslâm dininin esaslarını öğretmeye, İslâm'a zıt örf ve adetlerini terkederek İslâm'ın emirlerine sarılmaları için çalışmaya başladılar.

Kısa süre içinde, Abdullah b. Yasin'in etrafında bir talebe grubu toplandı. Özellikle Cüdale, Missûfe ve Lemtune kabilelerinden katılan talebelerle, öğrenci sayısı artmaya başladı ve 1000 Civarına yaklaştı. Sayıları bine varan bu şahıslar, İslâm prensiplerini yaymak hususunda geniş çaplı bir faaliyet başlattılar. Abdullah b. Yasin'in talebelerine verdiği talimatlardan biri şöyledir:

Allah'ın bereketiyle gidiniz ve kavminizi inzar ediniz. Onlara Allah'ın emirlerini tebliğ ediniz ve Allah'ın cezalandırmasından sakındırınız.

(73) İbnü'l-Esir, Lemtune kabilesi mensuplarının Yahya b. İbrahim ve kendilerine İslâm'ın esaslarını ve ahkâmını öğretmeye başlayan Abdullah b. Yasin'i iyi karşıladıklarını; ancak bir süre sonra Abdullah'a şöyle dediklerini kaydeder:

"Namaz ve zekât hususunda söylediklerin doğru; ancak öldüren öldürülür, hırsızlık yapanın eli kesilir, zinâ yapana sopa atılır veya recmedilir sözlerine gelince biz bunları uygulamayız. Bizden başkasına git." (el-Kâmil, IX, 231).

(74) İbn Haldun, sözkonusu ada hakkında şu bilgiyi verir: "Yahya b. İbrahim, onu yanına aldı. Onlar halktan uzaklaşarak, Nil Nehri'ndeki bir tepeye çekildiler. Bu adanın civarında akan su yazın çok azalır, kıışları ise coşardı" (el-İber, VI, 183). Muhtemelen İbn Haldun, İdrisi'nin düştüğü hataya düşmüştür. Nitekim İdrisi de Nijer Nehri'ne, "Nil" adını vermiştir. (Kitabu'l-Mağrip ve arzı's-Sudan ve Mısır ve Endülüs, 8).

Eğer tevbe ederler ve hakka dönerlerse, onları içinde bulundukları cahilî hayattan kurtarınız ve onları serbest bırakınız. Yok eğer tevbe etmekten kaçınarak sapıklıkta kalmakta ısrar ederler ve size karşı zulme başvururlarsa, Allah'ın yardımına sığınarak onlara karşı cihadediniz. Cihadınızı, Allah'ın aramızda hükmünü vermesine kadar devam ettiriniz.”⁽⁷⁵⁾ Bu ibare, Abdullah b. Yasin'in Murabıt davetçileri için tespit ettiği, temel prensip ve politika olarak kabul edilir.

Sonunda Abdullah b. Yasin, talebelerinin başına geçti, Kur'ân, Sünnet ve ahkâmı öğrettiği talebelerini tekkesinde, (rıbat) kalmaları sebebiyle “Murabıtlar” olarak isimlendirdi. Bu isim, rıbat (tekke) kelimesinden türetilmiştir ki, bu tekke Abdullah b. Yasin'n Senegal Nehri üzerinde karargâh edildiği adada yaptırdığı Ribattır. Bu kanaat İbn Ebi Zer'e aittir. İbn İzarî, bu isimlendirme hususunda başka bir görüşe sahiptir. O, Murabıtların bu ismi, Lemtune kabilelerinin büyük kahramanlıklar sergilediği önemli bir savaş sebebiyle aldığını zikreder. Ona göre, Abdullah b. Yasin, Lemtune askerlerine bu savaşta gösterdikleri kahramanlık, sabır ve cesaret (rıbâtu'l-ce's) sebebiyle, Murabıtlar (cesur kahramanlar) adını vermiştir.⁽⁷⁶⁾

İbnü'l-Esir ise, Abdullah b. Yasin'in Lemtune kabilesi şeyhi Ebu-bekir b. Ömer'e bir sancak verdiğini, onu “emiru'l-müslimin” olarak isimlendirdiğini ve İslâm'ı gönülden benimseyenleri cihada teşvik ederek onlara “Murabıtlar” dediğini zikreder.⁽⁷⁷⁾

“Rıbat” kelimesinin kullanılması, bu isimlendirmeden çok öncelere gider. Murabıtlar'ın anlamı, Allah yolunda cihad eden muttakilerdir. Bu kelime, “rıbat kelimesinden türemiştir. Rıbat'ın manâsı ise, samîmî mü'minlerin muhafızlara yardımcı olmak için gittiği yer olan İslâm ülkesi hudutlarının korunmasıdır. “Rıbat” kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de Allahu Teâlâ'nın müslümanlara cihad yani Allah yolunda savaşta izin verdiği sırada geçmiştir. Cenâb-ı Allah, Enfâl Sûresinin 60. âyetinde şöyle buyurmuştur:

(75) İbni Ebi Zer', A.g.e., 14—16; Arnold, ed-Da'vetu'l-İslâmiyye, 267 vd.

(76) Ahmet Muhtar el-Abbadî, Mecelletü Tatvan, sayı 5 (1960), s. 146 vd.

(77) el-Kâmil, IX, 232. Bu isimlendirme hususunda Murabıtlar Devleti'yle ilgili bölümde verdiğimiz bilgilere bakınız.

“Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve cihad için bağlanıp beslenen atlar (ribatu’l-hayl) hazırlayın. Bununla Allah’ın düşmanını, sizin düşmanınızı ve onların dışında sizin bilmediğiniz sadece Allah’ın bildiği düşmanları korkutursunuz. Allah yolunda ne harcarsanız, tam olarak size ödenir, hiç haksızlığa uğratılmazsınız”

Murabıtlar devletinin kuruluşunda dinî te’sir, siyâsî tesirden daha kuvvetlidir. Ki bu dinî ruh, cihad temeline dayanıyordu. “Emiru’l-müslimin” ünvanını kullanan Murabıt emirleri, ancak birer mücahid hükümdarlardır. Murabıtlardaki istişârî meclis, devlet ricalinden oluşuyordu. Fıkıh alimleri, bu meclisin en seçkin üyeleri arasında yer alıyordu. Bu dinî hayat, müslümanların cihad, dini ve ülkeyi müdafaa için karargâh edindikleri, Senegal Nehri’ndeki malûm adada kurulan Ribat’ta doğmuştu. Ki bu ribatlar, düşman hücumlarına maruz kalmasından korkulan sınır bölgelerine yapılıyordu. Bu ribatlar daha sonraları, “suğr” yani kale-şehir’e dönüşmüştür.

Ancak “ribat” kelimesi, Kuzey Afrika’da başka bir anlam kazanmıştır. Şöyle ki Malikî fakihleri, Malikî mezhebini savunmak ve halkı zühd ve takvaya davet etmek gayesiyle, Kayravan Camii’nde eğitim görüyorlar, bu hususlarda İmam Malik’i ve kendilerine örnek gösteriyorlardı. Onların çoğu, bir süre sonra siyâsî karışıklıklar, anarşi ve inanç bozukluklarının yaygın olduğu şehirlerde yaşamayı terkederek, tekkelere çekilmişler, oralarda ibadet ve dinî ilimleri tedrisle meşgul olmaya başlamışlardı. Anlaşıldığına göre, ribatler bu özellikleriyle, başlangıçta Şiflik ve Burguvata kabilesi hariciliği gibi o bölgede ortaya çıkan ve Ehl-i Sünnet’e muhalefet eden yeni mezheplere karşı kurulmuş pasif savunma merkezleri olarak düşünülebilir. Ribatlar, İfrikiyye ve Mağrib-i Evsat’ta bir süre aynı özelliklerini korumuşlardır. Buna karşılık, ibadet ve ilim tedris yeri olan bu ribat (tekke), Mağrib-i Aksa’da diğer din ve mezhep mensuplarına karşı mücadele için harp merkezi haline dönüşmüştür.

Senegal Nehri üzerindeki küçük adada inşa edilmiş olan bu tekke, üç açıdan önemli rol oynamakla meşhurdur. Şöyle ki: Müslümanlar orada öğrenim görüyorlar, orada ibâdet ediyorlar, müşriklere karşı cihada ve Kuzey Afrika’daki fitneci unsarlarla mücadeleye yine orada hazırlanıyorlardı. Böylece bu tekke, aynı zamanda bir mektep, bir medrese ve

Mağrip ve Endülüs'ün tarihinde büyük rol oynamış bir devletin temellerinin atıldığı merkezdir. Bu merkezde, başlarında Yahya b. İbrahim ve Abdullah b. Yasin olmak üzere bir grup fıkıh âlimi ve şeyhlerden oluşan ilk siyasî organ teşekkül etmişti. Abdullah b. Yasin, dinî bakımdan bir fakîh olduğu ölçüde, faaliyet açısından Murabıtlar hareketinin itici gücü durumundaydı. O, siyasî açıdan da Murabıtların lideriydi; çünkü bu kabileleri bir araya toplayan ve onlar için harp planlarını hazırlayan oydu. Yahya b. İbrahim ise, sadece nazârî açıdan siyasî bir mimar hüviyeti taşıyordu.

Abdullah b. Yasin, kısa süre sonra bütün Sahra'yı hâkimiyeti altına aldı, büyük bir ordu kurdu ve yaptığı cihadlar neticesinde çok miktarda ganimet ele geçirdi. Mesmûde kabîlesine yakınlık gösterdi, zekât öşür ve ganimetlerden ayrılan beşte birlik vergiden bu kabileye mensup talebelere ve kadırlara bol miktarda para ve mallar gönderdi.

Lemtûne kabîlesinden Yahya b. Ömer, İslâm'ı yaymak hususunda, iki selefi Abdullah b. Yasin ve Yahya b. İbrahim'den daha az fedakâr değildi. Murabıtların başına geçer geçmez, kendisine Abdullah b. Yasin tarafından Allah yolunda cihad etmesi emredildi. Yahya b. Ömer, Abdullah b. Yasin'e son derece bağlıydı. Onun verdiği emirlere ve koyduğu yasaklara harfiyyen uyardı. Onun samimî itâatkârlığı hususunda, şöyle bir olay anlatılır:

Bir gün Abdullah b. Yasin, ona şöyle dedi: Edepli olman gerekir, ey Yahya! Yahya'nın neyi kastettiğini sorması üzerine, seni cezalandırmayınca söylemem dedi. Arkasından Yahya'nın sırtını açtırdı ve ona 20 kamçı vurdu. Sonra da sözlerini şöyle tamamladı:

Seni dövdüm, çünkü sen doğrudan çarpışmalara katıldın ve kendini harb ateşinin içine attın. Bu yaptığın hatadır. Zira komutan çarpışmalara katılmaz, ancak bir yerde durarak askerini savaşa teşvik eder ve onların cesaretlerini arttırır. Komutanın hayatı, askerin hayatıdır, ölümü de bütün askerin ölümü demektir.⁽⁷⁸⁾

Bu olay, şüphesiz ki, herşeyden önce Yahya b. Ömer'in Abdullah b. Yasin'in davetine olan samimi bağlılığını ve onun Abdullah'a son de-

(78) İbn Ebî Zer, II, 16, vd.

rece itaatkâr oluşunu gösterir. Bunun yanında, Abdullah b. Yasin'in harb tekniklerindeki derin bilgisini ve harplerin idaresindeki kabiliyetini ortaya koyar.

Yahya b. Ömer, manevî lideri Abdullah b. Yasin'e bağlılığını devam ettirmiştir. Onun komutasında Murabıtlar, Sahra'nın bütün kesimlerini istilâ ettiler, Sudan'ı aldılar ve yönlerini kuzeye çevirerek Der'a ve Sicilmâse şehirlerini fethettiler. Bid'at ehlinin bid'atlerine son vererek, bu bid'atlerin yerine İslâm ahkâmını hâkim kıldılar. Abdullah b. Yasin, Sicilmâse ve Der'a şehirlerine, bu şehirlerdeki fakihlerin kendisinden yardım istemelerine kadar gitmemişti. Bu fakihler, ona, Yahya b. Ömer'e ve Murabıtların ileri gelen devlet ricaline mektup yazarak, onlardan yaşadıkları şehirleri fethetmelerini ve bu şehirleri, Zenâte emirlerinin zulmünden kurtarmalarını ve günahlardan temizlemelerini istemişlerdi. Bu mektup kendisine ulaşınca, Abdullah b. Yasin, Murabıt eşrafını bir araya topladı, mektubu onlara okuyarak alınacak tedbir hakkında onlarla istişarede bulundu. Arkadaşları, ona şu cevabı verdiler:

“Ey fakih! Bu durum, bizi ve seni ilzam eder. Allah'ın bereketiyle bizi onların üzerine götür.”

Aldığı karşılıktan memnun olan Abdullah, onlar için hayır duada bulundu ve onları cihada teşvik etti. Allahu Teâlâ, Murabıtları, Sicilmâse ve Der'a hâkimleri olan Miğrave emirlerine karşı zafere ulaştırdı. Onların bütün hayvanlarını, silahlarını ve mallarını ele geçirdiler. Abdullah b. Yasin, bu ganimetleri, Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet'e uygun olarak taksim etti. Şöyle ki: “Ganimetlerin beşte birini ayırarak bu miktarı Sicilmâse ve Der'a fakihleriyle takva ehli arasında taksim etti. Geriye kalanın beşte dördlük miktarını ise, muharipler arasında paylaştırdı.”⁽⁷⁹⁾

Düşünülmesi gereken önemli bir husus, bu savaşın ülkeyi genişletmek ve Murabıtların siyasî hâkimiyetini kuvvetlendirmek maksadına yönelik siyasî bir savaş olmayıp, ancak Allah yolunda ve onun dininin zafere ulaştırılması uğrunda yapılan bir cihad olduğudur.

Emir Yahya b. Ömer, 447/1055 yılında bu gazalarından biri esnasında şehit düşmüştü. Abdullah b. Yasin, onun yerine Murabıt ordusu-

(79) Selâvî, II, 12.

nun komutanlığına kardeşi Ebubekir b. Ömer'i geçirdi. Ona, Sûs bölgesi ve Mesâmi de kabilelerinin yurtlarını fethetmesini emretti. 448/1056 yılının Rebiülahir ayında, Ebubekir b. Ömer, ileride Murabıtların en büyük hükümdarlarından olacak amcazadesi Yusuf b. Taşfin'i ordusunun öncü birliklerinin başına komutan tayin etti. Ebubekir, kısa süre içinde Sûs bölgesindeki yerleşim merkezlerini ele geçirmeye ve halkını itaat altına almaya muvaffak oldu. Cezûle Mâse ve Sûs bölgesinin merkezi Tâ-rûdant şehrini fethetti ve bu şehri Becîle kabilesine mensup Şiflerden temizledi. Ebubekir, daha sonra Mesamide kabileleriyle harbe tutuştu. Deren Dağı civarını, Nefis şehrini ve Cedmîve kabilelerinin oturduğu diğer bölgeleri fethetti. Kabileler heyetler göndererek, ona bîat ettiklerini bildirdiler. Ebubekir, devamla Ağmat şehrinin üzerine yürüdü. O sırada şehrin hâkimi, Miğrâve kabilesinden Lekût b. Yusuf b. Ali idi. Lekût, Murabıtlar karşısında mukavemet göstermedi ve kaçarak halası oğulları olan Selâ ve Tadla hâkimleri İfrenîler'e sığındı. Ağmat şehrini ele geçirmeye muvaffak olan Murabıtlar, Merakeş şehri kurulana kadar, Ağmat'ı başşehir edindiler.

Abdullah b. Yasin, daha sonra Tamesna üzerine yürüdü. Bu sahillerde oturan Berguvata kabilesi, onu karşılamaya hazırlanmıştı. Bu kabile mensupları, cehalet ve küfür bataklığında yüzüyordu. İçlerinden bir kısmı Mecusî olup ateşe tapıyordu. Abdullah b. Yasin, İslâm sancağı altına almak için onlarla savaştı. Berguvatîler, peygamberlik taslayan yalancı Salih b. Tarîf'in⁽⁸⁰⁾ oğlu Elyesa' soyundan olan Ebu Cafer Ab-

(80) İbn Ebi Zer', sahte peygamber Salih b. Tarîf hakkında şu bilgiyi verir:

Salih aslen yahudi olup aslı vatani Endülüs'tü. Emevî halifesi Hişam b. Abdülme-lik devrinde (105-125/724-743) İslâm'ı kabul etmişti. Doğu İslâm dünyasına gitti ve İslâmî ilimlerde tahsil yaptı. Sonra Mağrib'e gitti ve Tamesna'ya yerleşti. Orada aralarında cahilliğin yaygın olduğu Berberî kabileler oturuyordu. Onların cahilliğinden istifade etmeye kalkan Salih, peygamberlik iddiasında bulundu ve kendisine "Salihu'l-mü'minin" ünvanı verdi. O, şöyle diyordu: "Ben Allahu Teâlâ'nın, Muhammed (a.s.)'e indirmiş olduğu Kitab-ı Aziz'inde zikrettiği "Salihu'l-Mü'minin" im. Daha sonra da uydurduğu dini açıklamaya başladı. (Hicrî 125- Milâdî 743). Ramazan orucunu kaldırıp, orucu Recep ayına aldı. Tabilerine beşi gündüz beşi de gece olmak üzere 10 vakit namaz tayin etti. Kendisine inanan herkese Muharrem ayının 21'inde kurban kesmenin vacip olduğunu söyledi. Abdeste çehre ve göğüs kısmını yıkamakla başladı; namazı ima ile kılınır bir şekle koydu. Sa-dece son rek'atta 5 defa secde yapıyordu, başka secde yoktu.

dullah komutasında savaşıyorlardı. İki taraf arasında kanlı ve şiddetli çarpışmalar oldu. Bu çarpışmalar anında Abdullah b. Yasin ölümüne sebep olacak yarayı aldı. Vefatının yaklaştığını anlayınca, onları toplayıp şu vasiyette bulundu.

“Ey Murabıtlar topluluğu! Şüphesiz zannediyorum ki, bu gün öleceğim. Sizler şu anda düşman topraklarında bulunuyorsunuz. Korkaklıktan ve birbirinize düşmekten sakının, yoksa korkuya kapılırsınız ve kuvvetiniz elden gider.⁽⁸¹⁾ Hak yolda birbirinize destek olunuz, Allah’ın rızası uğrunda kardeşler olunuz. Sakın ola ki, riyaset hususunda anlaşmazlık ve kıskançlığa düşmeyiniz. Zira Allah, mülkünü yarattıklarından dilediğine verir, yeryüzünde kullarından arzuladığını halife kılar.”

Abdullah b. Yasin o gün, yani Hicrî 451 yılı Cemaziyelevvel ayının 24’ü pazar günü akşam üzeri vefat etti. Rıbat şehri yakınlarında Karifle adıyla bilinen yüksekçe bir mevkide defnedildi. Kabrinin yanına yapılan mescid, bugün hâlâ mevcuttur.

Ebubekir b. Ömer, Berguvatalıları hâkimiyeti altına alıncaya kadar savaşlarını sürdürmüştü. Sonra yeniden Sahra’ya döndü ve orada savaştı. Mağrip işlerini amcazadesi Yusuf b. Taşfin’e bırakmıştı ki, önce geçtiği gibi, dönüşünden sonra idareyi ona devretti.

Murabıtlar davetini kuşatan âmiller, Abdullah b. Yasin’in içinde yaşadığı çevreden ne derece etkilenmiş olduğu, yetişmesi ve dinî bir ce-

Tabilerine, yetiştirdikleri mahsûlün onda birini vergi olarak vermelerini emretti. İstedikleri kadar kadınla evlenmelerine izin verdi. Ama kızlarıyla evlenmeyi yasakladı. Çok sayıda kadınla evlenebilen erkeklerle, istedikleri zaman boşayıp, tekrar dönebileceklerini bildirdi. Hırsızın, yakalandığı yerde öldürülmesini emretti. Kesilen hayvanların başlarını ve tavuk etinin yenmesini haram ilân etti. Namazlar için, horozların ötmelerini ezan olarak kabul etti ve horozların kesilmesini yasakladı. Bir horoz kesen kişiye, kefareti olarak bir köle azat etmeyi şart koştu.

Salih b. Tarif kendince bir Kur’ân yazdı, namazlarında bu Kur’an’ı okuyorlardı. Bu yazdığı kitabın, kendisine Allah tarafından vahyedildiğini söylüyordu. Bu hususta şüpheye düşenlerin, kesinlikle kâfir olacaklarını bildirdi. 80 sûreden meydana gelen Kur’an’ındaki sûrelere peygamber adlarını veya diğer bazı meşhur kişilerin adlarını verdi. Meselâ bazı sûrelerin adları şöyleydi: Adem Sûresi, Nuh Sûresi, Yûnus Sûresi, Musa Sûresi, Harun Sûresi, Firavun Sûresi. Beni İsrail Sûresi, Horoz (Dik) Sûresi, Ceza Sûresi, İblis Sûresi, Cemel Sûresi vs. (Ravzu’l-Kırtas, II, 25 vd)

(81) Bu cümle, Enfâl Sûresi 46. âyetinden iktibas edilmiştir. Söz konusu âyetin meâli şöyledir: “Allah’a ve Rasûlüne itaat edin, birbirinizle çekişmeyin, yoksa korkuya kapılırsınız ve kuvvetiniz elden gider. Sabredin, çünkü Allah, sabredenle bereberdir.”

maat oluşturması ve İslâm uğrunda sahip olduğu kahramanlık duygusu gibi hususlar, şüphesiz ki araştırmaya değer konulardır. Çünkü bu hususlar, Murabıtlar davetinin başlatılması, Murabıtların kurulması ve bu sosyal ıslahatçının şahsiyetiyle çok yakından alâkalıdır.

Tarihçiler, sıhhatinden şüphe olmayan üç temel noktada birleşmişlerdir:

1— Abdullah b. Yasin Cezûle kabilesindendir.

2— Tahsilini, Nefis şehrinde Vâcac b. Zellû adlı alimin yanında tamamlamıştır.

3— Abdullah, Mâlikî mezhebi fakihlerinden olan Ebu İmran el-Fasî'nin talebesi Vâcac b. Zellû medresesine mensuptur.

Cezûle kabilesine gelince, İbn Haldun, Berberî kabilelerin kollarını anlatırken bu kabileyle ilgili olarak şöyle demiştir: “Berânis boyuna gelince, nesep alimleri onları 7 kola ayırmışlardır. Bu kollar şunlardır: Azdâce, Evrebe, Acîse, Ketâme, Sanhace, Evrîğa, Sabık b. Süleym ve arkadaşları bunlara, Lemta, Heskûre ve Cezâle kabilelerini de eklemişlerdir.”⁽⁸²⁾

Ancak bütün bunların yanında, Murabıtların ana unsurunu teşkil eden Sanhace kabilelerinin, İslâmî fetihlerden uzun süre önce Sahra'ya göçetmiş olduklarında şüphe yoktur. Cezûle kabilesi, ister başlı başına Beranis kabilelerinden bir boy olsun, ister Sanhace veya Mesamide kabilelerinin bir kolu olsun bu kalibenin vatânı, medenî gelişmelere sahne olmasıyla bilinen Atlas Okyanusu'nun Güney Sûs sahil-

(82) Terrasse, İbn Haldun'dan farklı düşünür ve şöyle der:

“Sadece Mesamide kabilelerinin yaşadığı kesimi, net bir şekilde tespit edemiyorsak da, Mesamide kabilelerinin yayılmış olduğu bölgeyi bilmemiz sebebiyle İbn Haldun'un görüşüne katılmıyoruz. Bize göre, Mağrip'te Sanhace kabilelerinin yaşadığı bölgeleri sınırlandırmak olduğu zordur (*Historie du Maroc*, I, 196).

Aynı müellif başka bir yerde de şunları söyler: “Burada, Batı Sahra'da oturan önemli yerel idareler vardı. Meselâ, Lemte, Tarike, Sirte ve Cezûle kabileleri Kuzey Mağrip'le sıkı ilişkiler içinde bulunuyorlardı.

Tarihçiler, Cezûle kabilesinin soyu hakkında şüpheye düşmüşlerdir. Bazıları, onu Sanhace kolunun bir oymağı kabul ederken diğer bazı araştırıcılar ise, Sanhace, Masmude ve diğer mezkur kabileler gibi müstakil bir kol olduğu iddia ederler.

leridir. Buna göre Abdullah b. Yasin, aslen Arap ırkından olan Berberî kabileye mensuptur. Zira İbn Haldun'un ispat ettiği gibi, Sanhace ve Ketame kabileleri arap asıllıdır.

Nefis şehrine gelince, ki orada Abdullah b. Yasin'in hocası Vâcac b. Zellû tarafından bir medrese kurulmuştu, bu şehir, müslümanlar tarafından fethedildiğinden beri dinî, siyasî ve fikrî gelişmelere sahne olmuştur. Bu gelişmeler, Abdullah b. Yasin'in şahsiyetinin anlaşılmasına büyük ışık tutar. Geriye dönecek olursak, Ukbe b. Nafî'nin bu şehri ele geçirerek, şehir halkı Rum asıllı Hristiyanları ve Berberîleri itaat altına aldığını görürüz. Ukbe'nin ele geçirdiği ganimetler sayesinde şehirde bir cami inşa etmiş olduğuna kesin gözüyle bakabiliriz. Ukbe, Nefis şehrini ve Mesamide kabilelerinden yaşadığı dağlık bölgeyi aldıktan sonra, nüfuzunu güneybatı istikametinde genişletti. Selâvî, II. İdris'in Fas şehrini kurdurduktan sonra, 197/812—813 yılına kadar orada kalıp müteâkiben Mesamide kabilelerinin yaşadığı bölgeyi fethettiğini ve bu arada Nefis şehrine girdiğini kaydeder.⁽⁸³⁾

Bunlardan, Abdullah b. Yasin'in yetiştiği ve medresesinde ilim tahsil ettiği Nefis şehrinin, Murabıtlar devletinin kurulmasından iki asır öncesinden bir ilim ve kültür merkezi haline geldiğini anlıyoruz. İster bu şehirde doğmuş olsun, ister hayatının bir bölümünü burada geçirmiş ya da Vâcac b. Zellû'dan ilim tahsili için gelmiş olsun, Nefis şehrinin, Abdullah b. Yasin'in şahsiyetinin teşekkülünde büyük rol oynadığı şüphesizdir. Diğer yandan Abdullah b. Yasin, bu şehirde bulunması sayesinde, zamanında Mağrib'in sahne olduğu fikrî ve siyasî problemlere mutalî olmuştur.

Abdullah b. Yasin'in benimsemiş olduğu Malikî mezhebinin Mağrib'teki durumu hakkında da bilgi verelim: İslâm hâkimiyetinin henüz istikrar kazandığı günlerden itibaren Mağrip'te, Doğu İslâm dünyasında 3 asırlık bir geçmişi olan mezhep ihtilâfları ortaya çıktı. Neticede Malikîlik, diğer mezheplere karşı verdiği uzun mücadeleden sonra Mağrip'te hâkim mezhep durumuna geldi. Bu mezhebin sağladığı hâkimiyet, Murabıtlar davetinin en bariz neticelerinden biridir.

(83) el-İstiksâ, I, 153.

Anlaşıldığına göre, Malikî fakihleri, 375/985 yılında İdrisîler'in yıkılışından Murabıtlar'ın kuruluşuna kadar geçen sürede, Şîlik, Haricilik gibi diğer mezheplere karşı mücadele etmeye devam etmişlerdir. Mezheplerini kuvvetlendirmeye çalışmışlar, Tunus, Sus-ı Aksa arasındaki bölgede yer alan merkezlerde kuvvetli bir şebeke kurmuşlardır. Bu merkezlerden en önemlileri şunlardır: Kayravan, Fas ve Nefis.

Ehl-i Sünnet'e mensup Malikîlerle, Mağrip'te kurulmuş Şîî, harici ve Berguvata kabilelerine ait mahallî hanedanlar arasındaki mücadeleler bir ara oldukça şiddetlenmişti. Mücadelenin şiddetlendiği dönemlerde Malikîler, İslâm âlemini bir bayrak altında toplayacak, müslümanları Sünnî selef akidelerine döndürecek kuvvetli bir dinî liderin zuhurunu gözler olmuşlardı. Bunun içindir ki, bu Malikî fakihlerinin faaliyeti, sadece fikhî özellikte değildir. Aksine, onların faaliyeti aynı zamanda, ilk olarak Mağrip'te Sünnî Mağrip devletini kurmak, ikinci olarak da İslâm topraklarının diğer bölgelerinde Sünnîlerin hâkimiyetini sağlamak için, bu merkezlerden kaynaklanacak bir ıslâh hareketinin başlatılmasını hedef alan siyasî ve dinî bir karakter taşır.

Lemta kabilesinden olan Malikî fakîhi Vâcac b. Zellû, Kayravan'daki Malikî alimi Ebu İmran el-Fasî'den fıkıh okumak için, göç meşakkatine katlanarak Mağrip'in güneyinden hocasının bulunduğu bu şehre gelmişti. O, daha sonra, mensup olduğu mezhebi zafere ulaştıracak bir nesil yetiştirmek arzusuyla, Güney Mağribli talebelerin devam edeceği bir Malikî medresesi kurmak için kendi bölgesi Güney Mağrip'e döndü. Onun kurduğu bu yeni medresede yetişen ve Malikiliğin hedeflerine uygun bir kıyam başlatan talebelerden biri Abdullah b. Yasin'dir Şüphe yoktur ki, Nefis medresesini kuran Vâcac b. Zellû'nun maksadı, Abdullah b. Yasin'in şahsında gerçekleşmiştir. Nitekim Abdullah b. Yasin, hocasının peçeli emir Yahya b. Ömer'le gitmesini tavsiye ettiği sırada, Nefis şehrini tek bir sebep uğruna terketmiştir ki, bu sebep, Mağrip'in ıslaha çok muhtaç bir halde oluşudur. Hocası ise, onu Sanhace kabilesine, Malikî mezhebinin hedeflerini gerçekleştirecek siyasî bir teşkilât ve askerî bir kuvvet oluşturacağından emin olduğu için göndermiştir. Abdullah, orda henüz mezhep çatışmalarına girmemiş, çatışan dinî gruplar haline gelmemiş Sahra halkı arasında Malikî mezhebinin yayacaktı. Abdullah b. Yasin'in sahradaki gazalarda ele geçirilen ganimetlerin beşte birlik bölümünü, zaman zaman Nefis şehrinde oturan hocasına gönder-

miş olması, bu görüşün doğruluğunu kuvvetlendiren delillerdendir. Abdullah, bazı gazalarında, hocasının teşviki üzerine Mesâmide kabilelerinin üzerine gitmiştir.

Sözün özü, Abdullah b. Yasin'in şahsiyeti, sahibini dinî bir davetçi ve ıslahatçı hüviyetine sokan siyasî ve fikrî kabiliyetlere fazlasıyla sahiptir. Nitekim o, davetini yönlendirme hususunda, bir devlet kurmayı, ümmeti birleştirmeyi ve mezhebin temellerini sağlamlaştırmayı hedef alan bir plân uygulamıştır. Abdullah b. Yasin'in Murabıtlar davetinin yönlendirilmesi hususunda oynadığı rola gelince, göçebe Berberî kabilelerinin kendisine boyun eğmiş olmasında açık bir şekilde ortaya çıkar. Öyle ki, bu göçebeler, onun daveti neticesinde Maliki mezhebi prensipleri doğrultusunda İslâm esaslarına samimi bir şekilde bağlanan gerçek müslümanlar olmuşlardır. Onlar, Murabıtlar devletinin resmî mezhebi olan bu mezheb uğruna, İslâm'ın nurlu yolundan sapan gruplara karşı savaşmışlar ve zafere ulaşma yolunda canlarını fedâ etmekten çekinmemişlerdir.

7. MUVAHHİDLER DÂVETİ

A. Muhammed b. Tumart'ın Doğumu ve Yetiştmesi:

Muhammed b. Tumart, Mağrib-i Akşa'nın Sûs bölgesinde Atlas Dağları eteklerinde yer alan İclî-Vargan'da dünyaya geldi⁽⁸⁴⁾ O sırada hicrî beşinci asrın ikinci yarısı yaşıyordu. İbn Tumart, Mağrib'in en kalabalık, en güçlü ve en zengin sayılan Mesmûde boyunun kollarından olan Herga koluna mensuptur. Bu kabileler topluluğu, Mağrib-i Akşa'nın büyük bir kesiminde yayılmışlardı⁽⁸⁵⁾

(84) Merakeşî (el-Mu'cib, s. 187) ve Zerkeşî (Tarihu'd-devleteyn el-Muvahhidiyye ve'l-Hafsiyye, s. 2-3), bu merkezi İklîn olarak adlandıırlar.

(85) İdrisî (Vasfu İfrikiyye eş-Şimaliyye ve's-Sahraviyye, neşr. H. Pereş, Cezayir, 1957, S. 35), Mağrib'e yerleşip, bölgeyi mamûr hale getiren ilk kabilenin Mesmûde olduğunu zikretmiştir. Bekrî (153-154) ise bu bilgiyi verir: Ketame, Mesmûde'nin bir koludur. Buna göre, Mesmûdî toplumu Mağrib-i Akşa, Mağrib-i Evsat, ordusunun büyük ekseriyyeti Ketamelilerden oluşan Fatimîler zamanında da Mısır'da yayılmıştır.

Bazı tarihçiler, Sanhace boyunun da Mesmûde boyunun bir kolu olduğunu kabul etmişlerdir. Böyle olunca, Mesmûdî kabileler, Mağrib Sahrasından Sudan'a

Buradan, Muvahhidler hareketini başlatan Muhammed b. Tumart'ın Mağrib'in en büyük kabilesinden olduğu anlaşılır. Bu durum, Muvahhidler devletinin kurulmasıyla sonuçlanan davetinde, kendisine başarı yollarını açmıştır. Çünkü, İbn Haldun'un dediği gibi, asabiyet (= güçlü ve kuvvetli bir kabile veya kavme mensup olmak), davetlerin ve fikirlerin başarıya ulaşmasını sağlayan temel unsurlardan sayılır.⁽⁸⁶⁾

İbn Tumart, kendisinin Hz. Peygamber Efendimizin soyundan olduğunu söylemiştir. Merakeşî, kesin görüş belirtmese de İbn Tumart'ın Hicrî 172 yılında (M, 789) Mağrib-i Aksâ'da İdrisîler devletini kurmuş olan İdrisî hanedanı yoluyla Rasûlullah'ın soyundan geldiğine işâret eder.⁽⁸⁷⁾

Tarihçiler, İbn Tumart'ın Rasûlullah'ın soyuna nisbet edilmesi hususunda üç gruba ayrılmışlardır:

1—Bu iddianın doğruluğunu kabul ederek İbn Tumart'ın Rasûlullah'ın soyundan olduğu görüşünü benimseyenler. Bu gruba göre en kuvvetli delil, İbn Tumart'a el-Mehdî el-Muntazar ünvanı verilmiş olmasıdır. Çünkü Mehdîlik için Rasûlullah'ın soyundan gelmek temel şarttır. Bu görüşü savunan tarihçilerden biri, İbn Tumart'ın talebesi olup, ölümüne kadar gölgesi gibi ondan hiç ayrılmayan Beydak lakabıyla meşhur olmuş Ebubekir b. Ali es-Sanhacî'dir.

2—İbn Tumart'ın Rasûlullah'ın soyundan olduğunu kabul etmeyenler. İbn Ebi Zer' ve İbn İzari bu grup içinde yer alırlar

3—Orta yolu benimseyerek ihtiyatlı davranan tarihçiler. Merakeşî bu tarihçiler arasındadır.

İbn Haldun'un İbn Tumart'ın Rasûl-i Ekrem Efendimiz'in soyuna mensubiyetinin doğruluğunu kabule meyyal olduğu görülüyor. Ki o, İbn Tumart'ın Berberî Mesmûde kabilesinden olup, soyunun Rasûlullah'a

---

varıncaya kadar bu geniş bölgede dağılmışlardır. (Abdullah Allâm, ed-Da'vetü'l-Muvahhidiyye bi'l-Mağrib, 38).

Mesâmid kabilelerinin bazılarını sayan İbn Haldun şöyle der: "Mesamide kabilelerinin sayısı oldukça fazladır. Bunlar şunlardır: İbn Tumart'ın kabilesi Herge, Hintate, Tinmal, Cédmi ve, Cenfise, Verika, Racrâce, Hezmire, Dekkale, Asarun, Vezkit, Makir, İlâne... (el-İber, VI, 462)

(86) Mukaddime, 287.

(87) el-Mu'cib, 178.

ulaştığı hususunda şunları söyler: “İbn Tumart’ın şerefli soyuna gelince, o, Mesâmide kabilelerinden Herga koluna mensuptur. Bu kabileler topluluğu birbiriyle iç içedir. İbn Tumart, Mesamide toplumunun bir ferdidir.”⁽⁸⁸⁾ İbn Haldun, Mağrib-i Aksâ’da İdrisîler hanedanını kurmuş olun I. İdris’in kardeşi Süleyman b. Abdulla’ın sülâlesinin kız alıp vermek yoluyla Mesmûde kabilesi arasında yayıldığını kabul eder. Zaten Muhammed b. Tumart da, Süleyman b. Abdullah’ın soyundan olduğunu iddia etmiştir.

Muhammed b. Tumart, İslâm dininin Mağrib’te yayıldığı günlerden itibaren bu yüce dinin sevgisini taşımak ve Kur’ân ilimlerini tahsil etmek için çalışmakla meşhur toplulukların yaşadığı Sûs bölgesinde büyü müştü. İbn Haldun’un dediği gibi, son derece dindar ve zahidane hayat yaşayan bir ailenin çocuğuydu. Böyle bir ailenin çocuğu olmakla, küçüklüğünden itibaren dinî ilimleri tahsil etmeye başladı. İlim öğrenmek hususunda çok hırslıydı. Hatta bu çalışmaları için çok kandil yakması sebebiyle kendisine, “ışık” mânâsına gelen “Asâfu” lâkabı verilmişti. Buradan İbn Tumart’ın dindar bir çevrede yetiştiğini vaktini ilim tahsili ve ibadet için camî ve mescidlerde geçirdiğini anlıyoruz. İbn Tumart, doğduğu çevrede dinî ilimler ve lûgat ilimleri sahasında belirli bir seviye kazandıktan sonra, tahsil için İslâm kültürünün o sıralardaki en önemli ilmî merkezlerini dolaştı. Önce Endülü’s’e, daha sonra sırasıyla Mısır ve Suriye’ye gitti. Suriye’den Irak’a geçti ve orada uzun süreli ve yoğun bir ilmî çalışma yaptı. Ki, o dönemde Bağdat, ilim, edebiyat ve kültür açısından en büyük İslâm merkezleri arasındaydı. İbn Tumart, en büyük alimlerden Ebubekir eş-Şaşı, Kelâm ve Hadis alimlerinden Mübarek b. Abdülcebbar gibi ilim adamlarından tahsil görmüştü. Onun, İmam-ı Gazzalî’den de ilim okuduğu söylenir.

İbn Tumart, Bağdat ve diğer İslâm kültür merkezlerindeki İslâm kültüründen etkilenmişti. Nitekim bu kültürün İbn Tumart’ın hayatında büyük etkisi olmuştur. Burada öğrenip benimsediği te’vil temeline dayanan⁽⁸⁹⁾ Tevhid ilmini Mağrib’e götürmek işini üzerine aldı ve hal

(88) el-İber, VI, 462.

(89) Allahu Teâlâ’nın Zat-ı barisini, sonradan yaratılmış şeylere benzetmek ve Allah’a-

kı Malikî fakihlerinin Selef-i Salihînden almış oldukları te'vilden son derece kaçınan gelenekçi görüşten çevirmeye çalıştı. Bu gelenekçi görüş şu ayete dayandırılıyordu:

Kitabı sana O indirdi. Kitabın bazı ayetleri muhkemdir (açık anlamlıdır), bunlar Kitab'ın anasıdır. Diğerleri de birbirine benzer (çeşitli anlamlar taşıyandır). Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak, kendilerine göre yorumlamak için onun müteşâbih ayetlerinin ardına düşerler. Oysa onun te'vilini Allah'tan başka kimse bilmez. İlimde ileri gidenler Ona inandık, hepsi Rabb'imiz katındandır derler. Aklîselim sahiplerinden başkası düşünüp anlamaz. (Al-i İmran, (3), 7)

B. İbn Tumart'ın Dâveti

Konuya şu üç soruyla başlayalım: Muvahhidler devleti hangi temel üzerine kurulmuştur? Dinî islâhatı hedef alan dinî bir temel üzerine mi yoksa dinî-siyasî bir temel üzerine mi oturmuştur? Neden bu ismi almıştır?

İbn Tumart, Doğu İslâm dünyasında yaptığı uzun süreli bir tahsil-den sonra, yeni fikirler ve büyük emellerle dolu olarak ülkesine döndü. Hacca gitti ve Mekke'de iyiliği emir kötülüklerden kaçınmayı teşvik ederek Muvahhid davetini yaymaya başladı. Mekke, o dönemde Fatımî hâkimiyeti altında bulunuyordu. Dolayısıyla müslümanların Fatımîler devrindeki kötü durumlarını anlatmak gerekiyordu. İşte bunun için, Mekke'den ayrılan İbn Tumart'ın önce Suriye'ye sonra da o sırada Fatımîlerin merkezi olan Mısır'a gittiğini görüyoruz. Onun İskenderiye'de ünlü fıkıh alimi Ebubekir Turtûşî ile buluştuğu söylenmiştir. Fatımî idarecileri İbni Tumart'ın faaliyetlerinden rahatsız olmuştu. Halk arasında ihtilâlcî fikirlerini yaymasından korkarak onun peşini takip etmeye başladılar. Bunun üzerine İbn Tumart deniz yoluyla Mağrib'e gitti. Tarihçiler onun bu yolculuğu sonunda Mağrib'in hangi şehrine indiği hususunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Meselâ İbn Haldun, onun Trablus şeh-

---

cisim izâfe etmekten kaçınmak için bazı müteşâbih âyetleri te'vil eden kelâm ilmi kastediliyor. Bunun için bir örnek şu âyettir: "Allah'ın eli, onların ellerinin üzerinde." (Fetih Sûresi, 48), 10). Bu âyetteki "Allah'ın eli" ibaresindeki "el" kelimesini, Kelâmcılar, kudret, yani onları kuvvetlendiren Allah'ın kudreti, şeklinde tefsir ederler. Halbuki Selefiyye alimleri, te'vile lüzum görmeksizin ayeti olduğu gibi anlamış ve bu hususta tarafsız bir tutum takınmışlardır.

rine gediğini ve orada Kur'andaki müteşabih ayetlerin ve müteşabih hadislerin te'vili esasına dayanan yeni tevhid görüşünü yaymaya başladı. Şunu, te'vile karşı çıkmaları sebebiyle Mağrib alimlerine hücum ettiğini kabul etmiştir. İbn Tumart, yeni mezhebini açıklamak için Kelâm ilmi öğretimine başladı, halkı kötülüklerden uzaklaşmaya ve iyilik yapmaya çağırdı.

Selefiyye akaidine bağlı olana Mağripli Maliki fakihleri İbn Tumart'ın görüşlerini kabul etmeyerek ona karşı koymuşlardı. İbn Tumart, bu sebeple bazı sıkıntılara maruz kaldı ki, İbn Haldun'a göre bu sıkıntılar, onun iyi işlerinden sayılır.⁽⁹⁰⁾ Beydak, İbn Tumart'ın önce Tunus şehrine devamlı da Konstantine ve Bicaie şehirlerine gitmiş olduğunu zikretmiştir. Sonra da Tunus'a dönerek orada talebe okutmuştur. Beydak, ilave olarak şunları söyler: İbn Tumart, uzun süre burada kaldı. Bazı günler şöyle derdi: İnşallah Mağrib'e gideceğiz. Neticede Tunus'tan ayrıldık, bu ilk gidişimizde dört kişiydik: Masum Efendimiz (İbn Tumart), Yusuf Dekkalî, el-Hac Abdurrahman ve fakir kulunuz bu eserin yazarı Beydak künyesiyle tanınmış Ebubekir b. Ali. Yolumuza devam ederek Kostantine'ye ulaştık. Yazar bir süre Kostantine'de kalan İbn Tumart'ın burada el-Emru bi'l-ma'ruf ve nehyu ani'l-münker vazifesini ifa etmek için büyük çaba gösterdiğini, daha sonra oradan Bicaie şehrine gittiğini zikreder.⁽⁹¹⁾

İbn Haldun, İbn Tumart'ın talebesi Abdülmü'min b. Ali ile ilk defa olarak Bicaie şehrinden ayrılışından sonra, bu şehri bir fersah uzaklıktaki bir köyde karşılaştığını zikreder.⁽⁹²⁾ Muvahhid tarihçileri, bu buluşmayı mübâlağalı bir şekilde anlatmışlardır. Nitekim onlar, Muhammed b. Tumart'ın talebesini, Cefr⁽⁹³⁾ ve nücum ilmi⁽⁹⁴⁾ yoluyla bu görüşmeden önce âlâmetleriyle tanımış olduğunu, onu yakınları arasına

(90) el-İber, VI, 467.

(91) Beydak, Ahbaru'l-Mehdî b. Tumart, 51.

(92) İbn Haldun, el-İber, VI, 467.

(93) "Cefr" üzerinde gayba dair malûmat ve önceki ilimlere dair bilgiler olan bir keçi derisidir. Bu bilgilerin, İmam Cafer Sadık tarafından yazıldığına inanılır. Bu deri, Cafer, Sadık'tan sonra evladı Şii imamlara geçmiştir.

(94) İlm-i Nu'cum, o dönemlerde müslümanlardan bazılarının meşgul olduğu ilimlerdendi. Söylendiğine göre, halife veya sultanlardan bazıları, münecimleriyle istişare etmeden harp yapmazlardı. Amuriye zaferini kazanması dolayısıyla Abbasi

alarak diğer öğrencilerinin tamamına tercih ettiğini, Muvahhidlerin liderliğinde yerine geçmesi için zemin hazırladığını zikretmişlerdir.

Muhammed b. Tumart, beraberinde Abdülmü'min b. Ali ve Muhammed el-Beşîr el-Venşerîşî olduğu halde, bu köyden ayrılarak Vecde, Miknase ve Selâ şehirlerini dolaştı. Sonunda o sırada Murabıtların başşehri olan Merakeş'e gitti ve orada kaldı. O, dolaştığı bütün şehirlerde iyiliği emredip kötülükten nehyederek halkı kendi mezhebine davet ediyordu. Şeriata aykırı davranışlarda bulunanlara karşı çok şiddet gösteriyordu. Aynı zamanda fırsat düştükçe gizlice Tevhîd husûsundaki görüşlerini yayıyordu.

Muhammed b. Tumart, taraftarlarına, onların Allah'ın birliğine doğru olarak inandıklarına işaret etmek için Muvahhidler = Allah'ın birliğine doğru şekilde inananların adını vermişti. Bu ad aynı zamanda, Allah'ın cisim sahibi olduğuna inanmak ve bu yüzden küfre düşmekle suçladığı Murabıtlar devletine karşı çıkmayı ifade ediyordu. O, kendi nazarında mü'min olmayan Murabıtlarla savaşa, şu âyet-i kerîmeden hareketle izin veriyordu:

Ey inananlar, kâfirlerden size yakın bulunanlarla savaşın. Onlar sizde kendilerine karşı bir sertlik ve şiddet bulsunlar. Bilin ki, Allah takvâ sahipleriyle beraberdir.⁽⁹⁵⁾

C. İbn Tumart ve Ali b. Yusuf

İbn Tumart, iyiliği emretmek kötülüklere mani olmak gayesiyle sokak-çarşı dolaşıyor, müzik ve eğlence aletlerini parçalayarak, içki kaplarını kırıp içindekileri döküyordu. Halbuki o, bu konuda ne Murabıtlar devleti hükümdarlarından ne bu devlete bağlı bir kadı veya muhtesipten izin almamıştı. Hem de iyiliği emir, kötülüğü nehiy ve şeriata aykırı eğlencelere mani olmak Muhtesibin görevleri arasında bulunuyordu. Hisbe görevi, son derece önemli bir devlet vazifesiydi. Bu sebeplerden Murabıt devleti, İbn Tumart'ın faaliyetini devlet kanunlarına aykırı kabul etti. O sırada İbn Tumart, cür'etkâr çalışmalarıyla halkın zihinlerini uyandırmış bulunuyordu. Bu durum karşısında Murabıt hü-

---

Halifesi Mu'tasım için medhiye yazan meşhur şair Ebu Temmam, müneccimleri tenkid ederek şöyle demiştir:

“Kılıcın verdiği haberler, kitapların (müneccimlerin) veridiği haberlerden daha doğrudur. Kılıcın ağzı, ciddiyet ve şakayı kesinlikle birbirinden ayırır.”

(95) Tevbe (9), 123.

kümdarı Ali b. Yusuf, onu huzuruna çağırmaktan başka çare bulamadı. Huzuruna getirildiğinde, onun sade ve mütevâzi halini, zahidane davranışlarını görünce onu küçümsedi ve işini hafife aldı. Ona şu soruyu sordu:

—Senin hakkında duyduklarımın aslı nedir?

İbn Tumart, hükümdarın bu sorusunu şöyle cevapladı.

Neler duyduunuz ey hükümdar! Ben ancak âhireti isteyen fakir bir insanım, dünya isteyen biri değilim; zaten ona ihtiyacım da yok. Ben sadece iyilikleri emrediyor, kötülükleri nehyetmeye çalışıyorum. Bunu yapmaya siz daha lâyıksınız; zira bundan mes'ûl olan ben değil, sizsiniz. Allahu Teâlâ, kötülükleri önlemek vazifesini terkeden kavmi ayıplamış, bir âyette şöyle buyurmuştur:

Yaptıkları kötülükten vazgeçmiyorlardı. Ne kötü şey yapıyorlardı!⁽⁹⁶⁾

Sultan Ali b. Yusuf, İbn Tumart'ın bu sözlerini dinleyince durumun ciddiyetini anladı. Vezirlerine emir vererek İbn Tumart'la ilmî münazara yapmaları ve söylediklerini incelemeleri için fakihler getirmelerini söyledi. Fakihler gelince onlara şöyle dedi:

Sizleri İbn Tumart'ın ilmî bakımdan imtihan edesiniz diye çağırdım. Eğer alimse, ona tabi oluruz, yok eğer cahilse terbiyesini veririz.⁽⁹⁷⁾

Bu konuşmasından, Murabıtların muttakî hükümdarı Ali b. Yusuf b. Taşfin'in İbn Tumart'ın sözlerinden etkilenmiş olduğu anlaşılıyor. Zira ülkesindeki alimlere haber gönderip onunla ilmî ve fikrî tartışmalarda bulunup ilmî seviyesini, görüş ve fikirlerini tespit etmelerini istemiş; neticede İbn Tumart üstün gelirse ona itaat edilmesi gerektiğini ifade ederek, fikirlerinin batıl olması durumunda cezalandırılacağını açıklamıştı. Eğer Sultanın niyeti İbn Tumart'ı cezalandırmak olsaydı, alimlerle ilmî münazaralarda bulundurmasına ve onu imtihan ettirmesine gerek yoktu.

Malik b. Vüheyb riyasetindeki Murabıt alimlerine gelince, İbn Tumart'a düşman oldular; çünkü onlar onunla tartışmak hususunda

(96) Maide (5), 79;ibn Ebî Zer, 11, 108.

(97) İbn Ebî Zer, 11, 109.

aciz kalmışlardı. Münazara ve cedel hususundaki kabiliyetiyle meşhur olmuş İbn Tumart, bu alimlere şöyle dedi:

Görüşlerinizi te'kid edecek delillerinizi ortaya koyunuz. İlim ehlinin edebine ve münazaranın şartlarına uyunuz. Gürültü ve demagojiyi terkediniz. İçinizden ilmine ve ilmi edebine güvendiğiniz birini temsilci seçiniz.

Bu toplantıda bulunan Murabıt alimlerinin ekseriyeti, Hadis ve Fıkıh alimleri idi; içlerinde kelâm ve cedel ilimlerinde derin bilgisi olanı bulunmuyordu.

Malik b. Vüheyb, İbn Tumart'ın bu sözlerini dinleyince, onun zekâsının keskinliğini ve ibaresinin kuvvetini hissetmişti. Kendisinin ve diğer arkadaşlarının onunla tartışmakta aciz kalacaklarını, ileri sürdüğü fikirlerle karşı cevap veremeyeceklerini anladı. Bu münasebetle, Sultan Ali b. Yusuf'a İbn Tumart'ı öldürmesini tavsiye etti. İbn Tumart'ı gösterek şöyle dedi:

Bu müfsit bir adamdır, onun şerrinden ve fitne çıkarmasından emin olunamaz. Onun sözlerini dinleyen herkes ona meyleder. Eğer Mesmûde'lerin ülkesine kaçacak olursa, bizim için büyük bir felâket olur.

Ancak takvâsi ve zühdüyle tanınan Ali b. Yusuf, alimlerinin İbn Tumart'ı çekemediklerini ve ona karşı kin beslediklerini hissetmişti. Malik b. Vüheyb'in tavsiyesini dinlemedi ve İbn Tumart'ı öldürmeyi düşünmedi. İbn Tumart'ın öldürülmesinden ümit kesen Malik, bu defa onun hapse atılmasını ve ölünceye kadar da bırakılmamasını tavsiye etti. Bunun üzerine Ali b. Yusuf, ona şu karşılığı verdi:

Hapsedilmesini gerektiren bir suçu ortaya çıkarılmamış bir Müslümanı nasıl tutuklar ve hapse atabiliriz Hapishaneye atılanlar yarı öldürülmüş değil midirler? Bizim yapabileceğimiz, onu ülkemizden çıkarmak, istediği yere gitmesine izin vermektir.

Bunun neticesinde İbn Tumart, talebelerini alarak gizlice Sus'a doğru yola çıktı.

D. İbn Tumart'ın Kaçışı:

İbn Tumart, Malik b. Vüheyb'in tuzağına düşmek korkusuyla Merakeş'den kaçtı. Halkı iyiliğe çağırıp günahlardan kaçınmalarını tav-

siye ederek faaliyetini sürdürdü. Etrafında çok sayıda adam toplanmıştı. Söylendiğine göre, Ağmat şehrinde Abdülhak b. İbrahim adındaki bir fakihe misafir olmuştu. Mesmûde kabilesinden olan bu âlime, gayesini, Murabıtlar hükümdarının huzurunda onun alimleriyle buluşmasını ve orada cereyan eden durumu anlattı. Ağmatlı Abdülhak, ona şöyle dedi:

— Bu şehir seni koruyamaz. Civardaki şehirlerden senin için en güvenilir olanı Tinmal'dir. Buraya, şu dağ istikametinde 1 günlük mesafedir. Bu olaylar ve adın unutulana kadar, bir süre oradan dışarı çıkmayınız.

Tinmal adını duyan İbn Tumart, bu ismi Cefr kitabında görmüş olduğunu hatırladı. Bunu hayra yordu. Tinmal adını taşıyan bu şehirde gayesine ulaşacağını umarak oraya gitti.⁽⁹⁸⁾

İbn Haldun ise, İbn Tumart'ın Ağmat'a gidince, adeti olduğu üzere orada da kötülöklere karşı çıktığını ve bu hususta müessir olduğunu kaydeder. Bu durum karşısında kötü alışkanlıklarını bırakamayan pek çok kişi ona düşman olmuştu, neticede onu Murabıt hükümdarı Ali b. Yusuf'a şikâyet ettiler. Bu şikâyet ve kıskırtmadan haberdar olan İbn Tumart, talebeleriyle birlikte gizlice Ağmat'tan ayrıldı. Önce Mesmûde oymaklarından Missûfe kabilesine, daha sonra da Hintate'ye uğradılar. İbn Tumart bu ikinci kabilede Tunus ve İfrikıyye'de hüküm süren Hafsî hükümdarlarının atası Ebu Hafs b. Yahya el-Hintatî ile karşılaştı. Bir süre sonra onlardan ayrılan İbn Tumart, Herga kabilesine giderek 510/1116 yılında kendi kavmine ulaştı.⁽⁹⁹⁾

İbn Tumart, kendisini tuzağa düşürmeye çalışan ve sonunda hükümdar üzerinde baskı yaparak ülkeden kovulmasını sağlayan Murabıt alimlerine çok kızmış, onlara karşı beslediği bu düşmanlık duyguları içinde, Merakeş'ten kaçmaya mecbur kalmıştı. Diğer taraftan, kendisinden faydalanmak ve fikirlerini dinlemek yerine, kovulmasını emreden Murabıt hükümdarının zayıflığını ve otoritesizliğini görmüştü. Şüphesiz ki bütün bunlar, İbn Tumart'ı, Ali b. Yusuf zamanında alimler ve kadınların tahakkümü altına girmiş Murabıt idaresini ortadan kaldırmak için bir kıyama sevk etmiştir. Nitekim o, Herga kabilesine ait bölgede, ibadet için bir ribat inşa ettirdi. Zamanla çeşitli kabilelere men-

(98) Selâvi, el -İstiksâ, 11, 77

(99) İbn Haldun, el-İber, VI, 470.

sup talebeler, onun etrafında toplandılar. İbn Tumart, el-Mürşide adlı yeni kelâmî görüşünü anlatan kitabını onlara okutmaya başladı. Taraf-tarları için, bizzat kendisinin Berberîce şerhler yazmış olduğu akaid kitapları te'lif etti.⁽¹⁰⁰⁾ Kısa sürede şöhreti yayıldı ve durumu güç kazandı. Kuvvetini arttırdı ve Muvahhidler devletinin kuruluşunda ilk adım kabul edilen Mehdîlik fikrini işlemeye başladı.

E. İbn Tumart'a Bîat

İbn Tumart'ın, müteşabih âyetlerin zâhirî manalarının aynen kabul edilmesi prensibi üzerine kurulan Selef'in tevhîd görüşünü kaldırarak onun yerine söz konusu âyetleri te'vil prensibini benimseyen kelâmî tevhîd görüşünü geçirmeye çalıştığı açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim o, kendi kabilesi Herga'ya gelerek ibadet ve öğretim için bir ribat inşa ettikten sonra, önceden talebelerine gizlice yaydığı bu görüşünü, açıkça okutmaya başlamıştır.⁽¹⁰¹⁾

Etrafında toplanan talebelerinin sayısı çoğalınca, İbn Tumart, onlardan kendisine Tevhîd üzerine bîat etmelerini istedi. Sonra da müteâkıp adımını attı ki, bu da Mehdîlik fikridir. Talebelerine, el-Mehdî el-Muntazar = Beklenen Mehdî hakkında rivayet edilmiş hadisleri okutmaya başladı. Genelde islâm toplumunun özellikle Murabit halkının, içine düştüğü kötü durumu ve karışıklıkları tasvîr ediyor. Müslümanların söz konusu beklenen Mehdî'nin zuhuru olan ihtayaçlarını anlatıyordu. Şîa'nın Mehdî Muntazar hakkında naklettiği hadislerde gelen alâmetlerin ortaya çıktığını ileri sürerek, onlara Mehdî'nin zuhurunun yaklaştığını söyledi.

İbn Tumart, neticede Rasûlullah soyundan olduğu, ismi ve lakabı bakımından söz konusu hadislerdeki alâmetlerin kendisine uyduğunu zikretmiştir. Böylece kendisinin beklenen Mehdî olduğunu ilan etti ve şöyle dedi:

—Ben Abdullah oğlu Muhammed'im!

Rasulûllah'ın soyundan olduğunu ileri sürdü ve daha sonra ısmet sıfatına sahip olduğunu açıkladı ve kendisini Mehdî-i Masum (Günah-tan korunmuş Mehdî) olarak ilan etti. Kendisinin Mehdî olduğunu halka inandırabilmek için çok sayıda hadis rivayet etti. Neticede başarıya

(100) Bkz. H. İbrahim Hasan, İntişaru'l-İslâm fi'l-Kâratî'l-İfrıkiyye, 20.

(101) A.g.e., 71.

ulaştı. Halk, ashab-ı kiramın Rasûlullah (s.a.v.)'a biat etmiş olduğu şartlar üzerine ona biat ettiler.⁽¹⁰²⁾

İbnü'l-Kattân, Muvahhidlerin İbn Tumart'ın Mehdîliğine yaptıkları biatı anlatmıştır. O, İbn Tumart'ın kabilesi içinde kendinden emin bir duruma geldikten sonra bütün halkı toplayıp onlara şöyle bir konuşma yaptığını zikreder:

İstedğini yapan, istediği şeye hükmeden Allah'a hamdolsun! Onun emrine mani olacak, verdiği hükmüne karşı koyacak yoktur.

Zulüm ve adaletsizlikle dolmuş olan yeryüzünü adaletle dolduracak olan Mehdî'nin geleceğini müjdeleyen Efendimiz Hz. Muhammed (s.a.v.) üzerine selâm olsun!

Allahü Teâlâ, Mehdî'yi Hakk'ın yerine bâtilin, adaletin yerine zulmün geçtiği zamanda gönderir. Onun ortaya çıkacağı yer Mağrib-i Ak-sa'dır. Zamanı, âhir zamandır. İsmi, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ismidir. Soyü Rasûlullah'ın soyudur. Emirlerin zulmü artmış, yeryüzü fesatla dolmuştur. Şimdiki zaman âhir zamandır. İsim aynıdır, soy aynıdır, iş aynıdır.⁽¹⁰³⁾

İbnü'l-Kattân'ın, Elyesa'dan naklettiği bir ibare de şöyledir:

Emîrü'l-mü'minin Ebû Muhammed Abdülmü'min b. Ali (r.a.)'nin şöyle dediğini duydum: İmam Mehdî İbn Tumart (r.a.), sözlerini bitirince on kişi ona yaklaştık. Ben bu sırada ona:

Bu özellikler ancak sende var, Mehdî sensin, dedim. Peşinden onun Mehdîliğine biat ettik. Bu on kişi şu şahıslardır: Abdülmü'min b. Ali, Ebû Muhammed el-Beşir el -Venşerişî, Ebû İbrahim el-Hazrecî, Ebu Hafs Ömer b. Ali es-Sanhaci, Ebu'r-Rebî Süleyman, Ebu İmran Musa b. Ammar, Ebu Yahya, Ebu Bekir b. Yahî, Ebu Abdullah Muhammed b. Süleyman, Ebu Hafs Ömer b. Yahya (Tunus'ta Hafsîler devletinin kurucusu) ve Abdullah b. Melviye.⁽¹⁰⁴⁾

Bu on kişi, İbn Tumart'ın onlar meclisini teşkil eder. Onlar meclisi, Muvahhidler devletinin temelini atanlar olarak İbn Tumart'ın bakanları durumundaydılar.

(102) Merâkeşî, el-Mu'cib, 188

(103) Bkz. İbnü'l-Kattân. Nâzmü'l-cüman, Madrid İslâm Enstitüsü kütüphanesinde yazma, varak 15. Bu eser Dr. Mahmut Mekki tarafından neşredilmiştir.

(104) A.g.e., Varak 20.

F. Muvahhidler'de İdari Teşkilât

Muhammed b. Tumart, devletini aşağıdaki şekilde askeri bir sistem üzerine kurdu:

1. Onlar meclisi: Bu meclis üyeleri, vezirlerin (bakanlar) yerini tutuyorlardı.

2. Ellişer meclisi: Senato'nun yerini tutardı.

3. Yetmişler meclisi: Millet meclisinin yerini tutardı.

4. Talebeler: Bunlar alimlerdir.

5. Hafızlar: Bunlar ise genç talebelerdir.

6. Ehlü'd-dar

7. Herga kabilesi: Muhammed b. Tumart'ın kabilesidir.

8. Tinmal halkı: Bu halk, çeşitli kabilelerden seçilmiştir. Muvahhidler davetini yayarak Muvahhidler devletini kurmayı başarmış orduyu teşkil ederler. Tinmal şehri, 541/1146 tarihinde ellerinden çıkana kadar. Muvahhidler hareketinin merkezi olmaya devam etmiştir.

9. Cedmî ve kabilesi.

10. Cenfise kabilesi.

11. Hintate kabilesi.

12. Diğer kabileler.

13. Ordu.

14. Halk tabakası.⁽¹⁰⁵⁾

Muhammed b. Tumart, taraftarlarını, koyduğu kanunlara uymak, yasaklardan kaçınmak hususlarında sıkı bir disiplin altında tutuyor, suç işleyenleri şiddetle cezalandırıyordu. Halkının kötü huyları terkedip güzel ahlâk sahibi olmaları için büyük gayret gösteriyordu. Yukarıda sayılan her tabakanın, yönetimde belirli bir yeri vardı. İbn Tumart, bu tabakalara mensup olanların sorumluluklarını ve haklarını da tespit etmişti. Bu tabakalar, bu derecelenme içerisinde bir bütünlük oluşturlardı; aralarında sağlam bir tesanüd bulunuyordu. Muvahhid halkından her birinin ilk vazifesi, herşeyden önce Allah'ın emirlerini tatbik etmektir. Namazlarını vakitlerinde kılmaları ve Muhammed b. Tumart'ın tespit et-

(105) Bkz, İbnü'l-Kattân, A.g.e.

miş olduğu hizbleri⁽¹⁰⁶⁾ okumaları gerekirdi. Aynı şekilde, İbn Tumart'ın Muvahhidiyye akidesi hususunda telif etmiş olduğu kitapların da devamlı okunması şart koşulmuştu.

G. İbn Tumart'ın Savaşları

Mehdi Muhammed b. Tumart'ın Buhayra harbinden önceki savaşları Muvahhidler hareketine gönüllü olarak katılmaktan kaçınmış kabileleri itaat altına almaktan ibarettir. Şöyle ki: Muhammed b. Tumart, muhtelif kabilelere mektuplar göndererek, onları, (kendi görüşünce) insanları zulmetten kurtarmayı hedef alan davetine katılmaya çağırıyordu. Bu kabilelere, kendilerini Tecsîm ve Allah'a şirk koşma inancına sevkettiğini iddia ettiği Murabıt akaidinden kurtaracağını vadediyordu. İbn Tumart, Racraça kabileleri ve Atlas dağlarında yaşayan kabilelerle savaşmıştı. Kendisine karşı çıkanlarla savaştı, hâkimiyeti altına girmeyi kabul edenleri affetti. Böylece, Atlas dağlarının bütün kalelerini, vadilerini ve yerleşim merkezlerini fethetmişti. Hintate, Cenfise, Herga ve diğre kabileler ona itaat etmişlerdi.⁽¹⁰⁷⁾

Ancak Beydak, Mehdi Muhammed b. Tumart'ın Atlas kabilelerine karşı yaptığı savaşın, birbirinden ayrı bir vak'alar ve savaşlar zinciri oluşturduğunu kabul eder. Eserinde Mehdi'nin savaşları için müstakil bir bölüm ayıran Beydak, bu bölümde bizzat Mehdi'nin katıldığı 7 savaş hakkında bilgi verir. Onun bu savaşlardan birinde yara aldığını, Uhud gazasında Rasûlullah'ın durumuna benzer bir şekilde harpten yaralı olarak çıktığını zikreder.⁽¹⁰⁸⁾

Muhammed b. Tumart'ın yaptığı en önemli savaş, onunla Murabıtlar ordusu arasında geçmiş olan Buhayra savaşıdır. Bu savaşta Muvahhid ordusuna Ebu Muhammed Beşir el-Venşerîşî, Murabıt ordusuna ise Ebubekir Ali b. Taşfin komuta etmişti. Savaş, Muvahhid ordusunun komutanının öldürülmesi ve ordusunun hezimetini ile son bulmuştu.⁽¹⁰⁹⁾ Bu hezimet, Mehdi Muhammed b. Tumart için, Üçüncü bölümde anlattığımız gibi büyük bir darbe oldu. O sırada hasta olan Muhammed, 524/1130'te öldü.

(106) Namaz kılariken namazın sonunda okudukları viridlere benzer dua ve tesbihler.

(107) Abdullah Allâm, Age., 172-177

(108) İbn Ebi Zer', Age., 11, 118.

(109) Selâvî, el-İstiksa. 11. 84.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

İDARİ MÜESSESELER

1— SİYASİ TEŞKİLAT

A— Hilâfet

A. Fakihler, Filozoflar ve Ahlâkçılara Göre Hilâfet:

Abbâsî Devleti'nin çözülme çağında, yani halifeliliğin bütün fonksiyonlarını kaybettiği bir dönemde, fıkıhçılar, Hilâfet meselesini nazari bakımdan araştırmaya başladılar. Bu dönemden itibaren İslâm fıkıhçıları ve tarihçilerinin çoğu, Hilâfet mevzûunu nazari ve ameli açılardan incelemişlerdir.

Meselâ Ebu Reyhân el-Birûnî (öl.: 440/1048) Abbâsî Hilâfeti'nin bu dönemde içinde bulunduğu durumu açıklarken şöyle der: Halifenin dinî merasimler ve bunları korumaya yönelik işler dışında hiçbir fonksiyonu kalmadı.⁽¹⁾

Hilâfet konusunu araştıran diğer bir fakih de İmam Maverdî (öl. 450/1058)'dir. İmam Maverdî, Abbâsî halifesi Tâi devrinde (363/381/974-991) doğmuş ve halife Kaim zamanında (422/467/1031-1075) ölmüştür. Bu konuyu araştıran alimlerin öncülerinden kabul edilir. O, eserinde ⁽²⁾halifeliği sadece nazari bir araştırma konusu olarak ele almıştır. Ki onu bu nazari araştırması, kendinden önceki dönemde ve kendi zamanında mevcut Halifelik uygulamasıyla ilgili değildir ve o sıradaki Halifelik statüsüyle çelişki içindedir. Yazar, hilâfeti olması gereken statüsü içinde, yani Hulefa-i Reşid'in dönemindeki şekliyle ele almıştır. Nitekim o, seçimle işbaşına ge-

(1) el-Âsârü'l-bâkiye, (Londra, 1789).

(2) el-Ahkâmü's-sulnatiyye, (Kahire, 1297 h.), s. 8-12.

tirilen halifenin durumunu inceler, bu önemli makama aday gösterilecek kişilerde bulunması gereken şartları sayar. Daha sonra Hz. Ebubekir döneminden başlayarak halifelere yapılan bi'atı ve tarihçesini inceler. Hülafa-i Raşid'in'den her birine yapılan bi'atın şeriata uygun imam olacak kişide aranan bu şartlar yanında halifenin dinî, idari, adlî ve askerî vazifelerini serdeder.⁽³⁾ Ne var ki, Maverdî bu nazarı araştırmaları hususunda yaşadığı devirde Hilafet'in içinde bulunduğu durumu görmezlikten gelmiştir.

Birûnî ve Maverdî dışında Hilafet mevzuunu araştıran ve onlardan sonra yaşayan bir alim de Nizâmî aruzî'dir. Ki Nizâmî, şeriatın muhafazası için Rasûlullah (s.a.)'a halifelik yapacak din ve devlet işlerini onun adına yönetecek bir kişinin seçilmesinin zarûrî olduğunu kabul eder. Nitekim o şöyle der: Bu makama seçilecek kişinin toplumun en hayırlı ferdi olması gerekir. Başka bir yerde de şöyle der: Halife ülkesinin genişliği sebebiyle nüfuzunu bütün bölgelere yayamaz ve devletini gerektirdiği şekilde idareye muvaffak olamaz. Bu sebeple, merkezden uzak şehirlerde kendisini temsil edecek vekiller ve memurlar görevlendirmesi gerekir.

Hilafet konusunu işleyen alimlerden biri de İbn Hazm (öl. 456/1064)'dır O, bu konuyu el-Faslu fi'l-milel ve'l-ahvai ve'n-nihal adlı kitabında ele almıştır.⁽⁴⁾ Aynı konuyu işleyen diğer bir alim de Şehristânî(öl.548/1153)'dir Şehristânî, en-Milel ven-nihal adlı eserinde mezheplerin Hilafet ve ilk halifeler hakkındaki görüşlerini incelemiştir(1V, 163-171).⁽⁵⁾ Hilâfet mevzuunu Yunan filozoflarından bilhassa Aristo ve Eflatun felsefesinden etkilenmiş olan bir grup filozof ve ahlâkçı da incelemiştir. Eflatun'un Devleti'nde işlediği fikirlerden etkilenen müslüman filozoflardan biri Ebu Nasr Fârabî (öl. 339/950)'dir.Fârabâî, Hamdanî hükümdarı Seyfûddeve'nin muasırı olup, bu hükümdarla sıkı ilişkiler kurmuş, diğer taraftan Eflatun'un Devlet hakkındaki fikirlerinden etkilenmiştir. Dolayısıyla filozoflarca ideal kabul edilen devlet hakkında bilgi vermiştir. Fârabî, Ârâû Ehli'l-Medineti'l-fazıla isimli kitabında, başta filozoflar olmak üzere herkes için en yüksek örnek ka-

(3) A.g.e., 4-6, 8-12, 13-20,

(4) el-Faslu fi'l-milel ve'l-ahvai ve'n-nihal, (Kahire, 1317 h.).

(5) İbn Hazm'ın adigeçen eserinin hamışinde.

bul edilen şahıs için (ki, bu şahıs İslâm örfünde halifedir) müstakil bir bölüm ayırmıştır.⁽⁶⁾

Fârabî, devleti, muhtelif dereceleriyle kendi içerisinde uyumlu âlemleri ihtivâ eden kâinata benzetmiştir. Ona göre bu devlet, Allahû Teâlâ'nın otoritesine boyun eğerek. Fârabî diğer taraftan kâinatı da, zekânın dereceleri açısından insan ruhuna; kalbin hükümlüğü altında düzenli azalardan oluşması açısından da insan vücuduna benzetmiştir. Büyük İslâm filozofu, aynı yolu takip ederek devleti, farklı dereceleri olan bir sisteme benzetir. Onun nazarında ideal devlet, gerçek saadeti bilen bir lider tarafından yönetilen devlettir. Çünkü insanlar, böyle örnek bir liderin yani halife veya imamın öncülük etmemesi durumunda hedeflerine ulaşmaya muktedir olamazlar. Fârabî, kendi zamanında yaşadığı toplumda uygulanmakta olan ve Hilafetle sadece teorik olarak ve dinî bakış açısından uyushabilecek mevcut siyasî durum hakkında gereken ilgiyi göstermemiştir.⁽⁷⁾

İhvanu's-Safa filozofları ise, araştırmacıların çoğunun düşündüğü gibi, Hilafet meselesini, Şîî düşüncesiyle uyushan perspektiflerinden değerlendirmişlerdir. Nitekim onlar, şöyle derler: "Şüphesiz hükümdarlar ve Allah'ın yeryüzündeki halifeleridir. Hükümdarlar, din ve toplumun koruyucularıdır. Hükümdar, toplumunu dinin ahkâmını uygulamaya ve dinin yasaklarından kaçınmaya sevkeder." Bu görüş, İslâm'ın genel nazariyesiyle uyum içindedir.

Halifelik konusunu araştıranlardan biri de Büyük Selçuklu Sultanı Melik Şah'ın veziri Nizamülmülk'tür. 485/1092 yılında kaleme almış olduğu Siyâsetnâme adlı kitabında hükümet mevzuunu ele almış, idarecilerin yetiştirilmesi ve devletin idaresi meselelerini incelemiştir.⁽⁸⁾

Aynı konuyu ele alan filozof ve ahlâkçılardan bir diğeri Eflatun'un "Devlet" isimli eserinden etkilenen Şihabeddin Sohreverdî (öl. 587/1191)'dir. Filozof "Hikmetü'l-ışrak" adlı eserinde Eflâtun'un söz konusu kitabından etkilenmiştir. Bu konuyu araştıran diğer bir âlim de Moğol hükümdarı Hülagû'nun hizmetine girmiş ve bu hükümdarı Abbasî Hilafetini yıkmaya teşvik ederek onunla birlikte Bağdat muhasa-

(6) s. 70-80.

(7) Arnold, The Caliphate, 121 vd.

(8) Siasset Naméh, 1-3, (Paris, 1891-1897).

sarasında bulunmuş Şîî âlim Nasîruddîn Tûsî'dir. "Ahlâkî Nasîrî" adlı kitabında İmam'ı yani Halifeyi kendisinden önce Aristo ve Eflâtun'un yapmış olduğu gibi ideal hakim olarak tavsif etmiştir. Tûsî, din ve felsefe alanında eser bırakmış yazarların ileri gelenlerinden biridir.

Son asırda Mez, Goldhizer ve Arnold gibi bazı müsteşrikler de, Hilâfet konusunu incelemişlerdir. Abdülaziz Duri, Hasan İbrahim Hasan ve Ali İbrahim Hasan misali müslüman araştırmacılar da aynı konuyu araştırmışlardır. Hasan İbrahim Hasan ve Ali İbrahim Hasan'ın bu konuyu da içine alan "en-Nuzumu'l-İslâmiyye = İslâm Müesseseleri" adlı müşterek te'lifleri Urduca ve Farsça'ya çevrilmiştir.

Büyük alim İbn Haldun (öl. 808/1405), Hilâfet'in İslâm'ın ilk dönemlerindeki durumunu koruyamadığını ve yeni bir hüviyete büründüğünü kabul eder. O, müslümanların hangi ırktan olursu olsun nüfuz ve otorite (asabiyyet) sahiplerinden birini halife seçmelerinin mümkün olduğunu kabul eder. İbn Haldun, nazariyesini Rasûlullah (a.s.)'ın vefatının akabinde müslümanların onun yerine kimi seçecekleri hususunda ihtilâfa düştükleri sırada kabul etmiş oldukları Kureyş asabiyyeti, yani halifenin Kureyşli olması şartı üzerine değil, mutlak asabiyyet, yani hükmedebilme yetkisine sahip olma temeline oturtur. Ona göre İslâm dini, Müslümanları Kureyş idaresini kabule zorlamaz. Bize göre İbn Haldun, tamamıyla yaşadığı asrın ruhuna uygun bir çözüm getirmiştir. Çünkü o, Memlûkler zamanında Kahire'de bu devletin başşehirinde oturan Abbâsî halifesinin müslümanları idaresiyle ilgili hiçbir yetki taşımadığını görmüştü. Halifelik tamamen şekli bir durum almıştı. Bu nedenle o, nazariyesini halifenin nüfuz ve otorite sahibi olanlardan seçilmesinin gerektiği temeline oturttu.⁽⁹⁾

Bu görüşüyle İbn Haldun'un, halifeliği Kureyş kabilesine tahsis eden Ehl-i sünnet alimlerinin çoğunluğuyla ters düşüğünü görüyoruz. Şîî alimler ise, geçtiği gibi bu çerçeveyi daha da daraltmışlar, halifelik veya kendi literatürlerinden İmamet'in, Rasûlullah (a.s.)'ın ailesine yani onun soyunu devam ettiren Hz. Ali ve evlâdına ait olduğunu kabul etmişlerdir. İbn Haldun bu görüşüyle Haricîlerle de ters düşer, çünkü Hariciler hür olan arabın halife seçileceğini kabul etmişler, sonraları

(9) İbn Haldun, Mukaddime, 193-196.

Araplık şartını da kaldırarak müslüman ve adil olmayı halife seçilmek için yeterli görmüşlerdir. Mu'tezile'nin görüşü de İbn Haldun'un görüşünden farklıdır. Mu'tezile, adayın Kureyşli veya diğer kabilelerden olsun, müslümanların seçimiyle gerçekleşebileceğini kabul eder.

İbn Haldun, bu görüşüyle kendisine örnek aldığı ve özellikle Mağrib tarihi ve dini meseleler hakkında rehber edindiği ve çok takdir ettiği İbn Hazm'a (öl. 456/1065) da karşı çıkmıştır. Zira İbn Hazm, "Kureyş'i neseb olmayı" İmâmetin ilk temel şartı kabul eder. Aynı şekilde o zulme başvuran halifenin azledilmesine izin vermez. Ona göre müslümanlar, zalim imamı zulümden vazgeçirmeye çalışırlar; zulmü terketmediği takdirde ise onu azledebilirler.⁽¹⁰⁾

B. Selçuklular Zamanında Abbâsî Hilâfeti:

Selçuklular zamanında Abbâsî halifelerinin durumu, Büveyhîler devrinde olduğu şekilde kendilerine ayrılmış saray ve arazilerde yaşıyorlardı. Hutbelerde isimlerinin okunması dışında devlet yönetiminde herhangi bir yetkileri yoktu. Vakitlerini saray yapmak ve bu sarayları tamir ettirmekle, onları güzelliştirmekle uğraşarak geçiriyorlardı.

Ancak Ehl-i Sünnet'e mensup Selçuklu sultanlarının Abbâsî halifelerine muamelesi, Şîî Büveyhîlerin aynı halifelere muamelesinden çok daha iyi ve güzel olmuştur. Bunun en açık misallerinden biri, Abbâsî halifesi Tâî'nin Büveyhî sultanı Azududdevle ile buluşması anında cereyân eden durumdur. Ki, bu anda Büveyhî sultanının yegâne gâyesi Fatımî halifesi Aziz'in elçisinin önünde, Abbâsî Devleti'nden sahip olduğu nüfuz ve otoriteyi göstermekten ibaretti.

Selçuklu sultanlarıyla Abbâsî halifeleri arasında hakim olan iyi ilişkiler, karşılıklı verilen hediyeler, elbiseler ve diğer kıymetli eşyalardan açıkça görülmektedir. Şöyle ki: Her halife cülûsunda, bîat

(10) İbn Hazm, A.g.e., IV, 111.

da, almak için Selçuklu sultanına elçi gönderiyor, bu elçi beraberinde hediyeler ve saltanat elbiseleri götürüyordu. Aynı şekilde saltanat koltuğuna oturan her Selçuklu Sultanı, göreve başlamasından sonra Abbasî halifesinden menşur alıyordu.⁽¹¹⁾ Tarihçiler Selçuklu sultanlarıyla Abbasî halifesi arasındaki bu güzel ilişkileri, Selçuklu sultanlarının Abbasî halifelerinin mezhebi Sünniliği benimsemeleri gerçeğine bağlamışlardır. Arnold, *The Caliphate* adlı kitabında şöyle der: Selçuklular Abbasî halifesine siyasî statüsü dolayısıyla değil; ancak Allah'ın halifesi olması sebebiyle saygı gösteriyorlardı.⁽¹²⁾

İki taraf arasındaki bu ilişkiler, Selçuklu ve Abbasî hanedanları arasında kız alıp-verme kanalıyla kurulan akrabalıklarda da açık bir şekilde görülür. Geçtiği gibi Tuğrul Bey Halife Kaim'in kızıyla evlenmişti. Halife Kaim de oğlu Muktedir'i Sultan Alparslan'ın kızıyla evlendirmişti. Aynı şekilde halife Mustazhir (487-512/1135-1160) Sultan Melikşah'ın kızıyla, halife Muktefi' (530-555/1135-1160) Melikşah'ın oğlu Muhammed Tapar'ın kızı (Sultan Mahmud'un kardeşi) Fatma ile evlenmişti.⁽¹³⁾

Ne var ki bu sağlam bağlar, Abbasî halifeleriyle onların devlet işlerine müdahale etmek istemeleri üzerine, halife sıfatını taşımalarına aldırmaksızın bu makama boyun eğmeyen Selçuklu sultanları arasında mücadele çıkmasını engelleyememiştir. Arnold, Selçuklu sultanlarının Abbasî halifeleri tarafından kullanılan Zillullah ünvanını kullandıklarını, Halife Muztazhir'in elinden (512-529/1118-1134) Rasûlullah (a.s.)'in bürdesini almış olduklarını kaydeder.⁽¹⁴⁾ Ki, sözkonusu hırkayı, halifeler, halifelğe başladıkları anda tertip edilen cülus merasimlerinde veya diğer dini merasimlerde giyerlerdi. Aynı şekilde Melikşah, sadece halifelerin kullandığı Emiru'l-mü'minin ünvanını almıştır.⁽¹⁵⁾

(11) İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, 40, 64.

(12) *The Caliphate*, 80.

(13) İbnü'l-Esir, *A.g.e.*, X, 29, 199.

(14) *The Caliphate*, 80.

(15) Bundarî, Sencer'in 20 sene "melik" ünvanını kullandığını, Selçuklu hanedanının kollarna ait toprakların çoğunda hutbenin onun adına okunduğunu bildirirken onun "es-Sultanu'l-azam", "Muizzü'd-dünya ve'd-dîn" ünvanlarında kullandığını söyler. (*Tarihu devleti Al-i Selçuk*, 145, 234, 242)

İbnü'l-Esir, onun "Gıyasü'd-dünya ve'd-dîn", "Muînü'l-İslâm" ve "Kasîmu emiri'l-mü'minin" ünvanlarını kullanmış olduğunu kaydeder (*el-Kamil*, XI, 71-74).

C. Abbâsî Halifelerinin Yeniden Nüfuz Kazanması Muktedî ve Müsterşid

Selçuklu sultanlarının Abbâsî halifelerine genelde iyi muamele etmeleri, Abbâsî halifelerinin nüfuz ve otoriteyi yeniden ellerine geçirmek arzusunı kapılmalarına sebep olmuştur. Hatta onlar, Büyük Selçukluların son dönemlerde bilhassa bu hanedan fertlerinin birbirleriyle mücadelede başladıkları sırada devlet yönetimini belirli ölçülerde ellerine geçirmişlerdir.

Muktefî, halifelîğe geçince (530-555/1136-1160) babalarının başlattığı bu faaliyeti devam ettirdi, hatta bu yolda önemli bir mesafe aldı. Halife Muktefî ile, Selçuklu Sultanı Mesûd arasındaki anlaşmazlık yeni bir safhaya girmişti. Bu halife, Suyutî'nin dediği gibi, halifelîğe yeniden saygınlık kazandırmış, halifenin otoritesini yeniden sağlamıştır. Onun orduları, büyük zaferler kazanmışlardır.⁽¹⁶⁾ Sultan Mes'ûd, Bağdat şehrini muhasara altına almıştı; ancak başarısız bir şekilde geriye dönmek zorunda kaldı.

D. Abbâsî Halifelerinin Dinî Nüfuzlarını Korumaları

Abbâsî halifeleri, devletlerinin çok uzun süren çözülme dönemi boyunca, önce Türk komutanlar daha sonra Büveyhîler ve Selçuklu sultanlarının elinde oyuncak haline gelmiş olmalarına rağmen, Selçuklu devrinde de dinî otoritelerini devam ettirmişlerdir. Dinî otoritelerini diğer müstakil hükümdarlar nazarında da muhafaza etmişlerdir. Çünkü halkın zihinlerinde, işlerin yolunda gitmesi ve nizam-ı âlem için Hilâfet'in mutlaka gerekli bir müessese, halifenin de bu otoritenin kaynağı olduğu fikri yerleşmişti. Bunun içindir ki, kılıç kuvvetiyle devletler kuran Müslüman emirlerden çoğu, Abbâsî halifesinin dinî otoritesini tanıyordu. Müslümanların kuvvet kaynağı ve Rasûlullah'ın halifesi kabul ettiği bu halifeye, idaresini onaylaması için müracaatta bulunuyordu.

İbnü'l-Kalânîsî, Halife Muktefî (530-555/1135-1166)'nin, İmadeddin Zengi'ye verdiği ünvanları şöyle sıralar: "el-Emiru'l-kebir, el Adil, el-Müeyyed, el-Muzaffer, el-Evhad İmadeddin, Umdetü's-selâtin, Kahiru'l-kefere ve'l-Mütemmerridin, Emîru'l-Irakayn' ve's-Şam, Nasîru emiri'l-mü'minin. (Zeylu Tarihi Dimesk, 283 vd.)

(16) Tarihu'l-hulefâ, 292.

Kuvvet yoluyla hâkimiyet kuran bu hükümdarları, işaret edilen siyasete, hükmettikleri toplumların nazarında idarelerine dinî bir görünüm kazandırmak için müracaat ettiklerini görürüz.

Evet, Gazneli Sultan Mahmud (381-421/998-1030) gibi Murabıt hükümdarı Yusuf b. Taşfin de, Abbasî Halifesi Muktedf'ye müracaat etmiş ve ondan kendisine ülkesindeki idaresini kabul ettiğini bildiren dinî bir hüküm, yani menşur vermesini istemişti.

Bu anlatılanlardan, Abbasî halifelerinin bu dönemde, Bağdat içinde ve dışında büyük bir manevî nüfuza sahip olmaya devam ettiklerini anlıyoruz. Arnold, bu hususta şöyle der: “Halife, sözkonusu hükümdarların isteklerine karşı koyacak güce sahip değildi; aksine onların saltanatlarının meşruiyetini onaylaması için yaptığı talepleri gönülden kabul ediyordu; çünkü onlar, Fatımî Devletinin çökmeye yüz tutmuş Abbasî Devleti aleyhine geliştiği bir dönemde kendisinin nazarı otoritesini tanıyorlardı.”⁽¹⁷⁾ Ancak, Fatımî Devleti de çok geçmeden çökmeye yüz tuttu ve 567/1171 tarihinde yıkıldı. Onun yerine siyaset sahnesine Mısır, Suriye ve Yemen camilerinde hutbeyi Abbasî halifesi Mustazî (566-575/1170-1180) adına okutan Salahaddin Eyyûbî çıktı. Bunun üzerine bu halife, Salahaddin'e, onu adıgeçen ülkelerin idaresiyle görevlendirdiğini bildiren bir menşûr gönderdi. Daha sonra Halife Mustansır (623-640/1226-Q1242) da Yemen'in idaresini Nureddin Ömer (1229-1249)'e tevfi etmiş, bu menşûrun bir benzerini, Delhi'yi ülkesinin başkenti olarak seçen Delhi Türk Sultanı İltutmuş'a göndermiş ve ona “Sultan” ünvanını bahşetmişti. Buna karşılık İltutmuş, halifenin adına para bastırdı.

E. Abbasi Hilafetinin yıkılışı (Bağdat)

547/1152 yılında Sultan Mesud'un ölümüyle, Selçuklu hanedanının yıldızı sönmeye yüz tuttu ve Selçuklu ülkesi “atabeglikler” adı verilen devletçiklere bölündü.

Hicri yedinci (milâdî onüçüncü) asrın başında, Batı Asya ve Kuzey Afrika'da müstakil ve birbirine düşman küçük müslüman devletler bulunuyordu. Bağdat Abbasî halifeliğinin varlığını devam ettirdiği bu dönemde, Mısır, Filistin ve Suriye'nin büyük bir bölümü Salahaddin Ey-

(17) Arnold, A.g.e., 83.

yûbî'nin haleflerinin idaresi altında, Anadolu ise Selçukluların hâkimiyetinde idi. Doğuda ise, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun enkazı üzerine Harezmsahlar Devleti kurulmuştu. Harezmsahlar, Faris ve Hindistan'ı tamamen hâkimiyetleri altına alamamışlarsa da, Ganj Nehri (Hindistan) ile Dicle (Irak'ta) arasında yer alan bölgelere hâkim olmuşlardı.

Abbasi halifesiyle Harezmsah arasında ortaya çıkan düşmanlık, bazı tarihçilerin kanaatine göre, halifeyi rakibine karşı Moğollardan yardım istemeye sevketmişti. Halife Nasır'ın niyeti, ülkesini Harezmsah ordularının hücumundan kurtarmak için, Harezmsah'ı Moğollarla meşgul etmektir. Neticede 1257 yılı Kasım ayında Moğol hükümdarı Hülagû, Bağdat üzerine yürüdü ve şehri 656/1258 yılında istilâ etti.⁽¹⁸⁾

Moğollar, Bağdat halkının çoğunu öldürmüşlerdi. Bu arada dördüncü bölümde geçtiği gibi, Abbasilerin Bağdat'taki son halifesi Musta'sım ve çocuklarını da öldürerek Bağdat Abbasi Hilâfeti'ni ortadan kaldırdılar.

F. Mağrip, Endülüs ve diğer ülkelerde yeni Halifeliklerin kuruluşu:

İslâm alimleri arasındaki yaygın kanaate göre, halifelik yetkisi tek bir şahsın elinde toplanmalıdır. Birden fazla halifenin bulunması dinen mümkün değildir. Buna göre mevcut halife, ortaya çıkacak yeni halifelere karşı savaşmak ve onları ortadan kaldırmak zorundadır. Ne var ki, Bağdat Abbasi Hilâfeti'nin zayıflaması ve halifenin tüm fonksiyonlarını yitirmesinden sonra, yeni Hilâfetler kurulmuştur. Alimler arasında tek halifenin bulunmasını gerektiren yaygın kanaat, nazariyette kalmıştır.

Yeni kurulan Hilâfetler şunlardır:

1. Fatımî Hilâfeti: Geçtiği gibi, 297/909 yılında Mağrip'te kurulan Fatımîler, 362/962 yılında Mısır'da Kahire'yi başkent edinmişlerdir.

2. Endülüs Emevi Hilâfeti: Endülüs Emevî hükümdarlarından III. Abdurrahman en-Nasır (300-350/912-961), seleflerinin emir ünvanıyla

(18) İbn Tabataba, el-Fâhri, 294-297.

yetinmesine karşılık, “emiru’l-mü’minin” ünvanını alarak halifelliğini ilân etmiştir. Böylece üç ayrı Halifelik oluyordu: Irak’ta Bağdat Abbâsî Halifeliği önce Mağrip sonra da Mısır’da Fatımî halifeliği ve Endülüs’te Emevî halifeliği.

3. 342/953 yılında Sicilmase hâkimi de emiru’l-mü’minin (halife) ünvanını kullanmaya başladı.

Diğer taraftan, daha sonra Mağrib-i Aksa’da Muvahhid hükümdarları da “emiru’l-mü’minin” ünvanını kullanmışlardır.

Şu husus dikkat çekmektedir: Abbasi Halifeliği, “idarede İlâhî hak” nazariyesi üzerine kurulmuştur. Fatımî Halifeliği de, İran’da Sasaniler zamanında hâkim olan veraset sistemine dayandırılmıştır. Endülüs’te kurulan, Endülüs Emevî Halifeliği ise ne bir ilâhî hak nazariyesinden ne de halktan bir destek almadan sadece III. Abdurrahman’ın gücünün neticesi olarak kurulmuştur. Bu üç devlette olduğu gibi, Muvahhidler’de de idare veraset sistemine dayanıyordu.

G. Murabıtlar ve Abbâsî Hilâfeti

a. Murabıtların kurulmasından önce Mağrib’in Abbâsî halifelğine karşı tutumu:

Mağrib-i Aksa’daki isyanlar, Kuzey Afrika’nın diğer bölgelerindeki isyanlara göre, çok daha şiddetli olmuştur. Bunun sebebi, Mağrib-i Aksa’nın Kayravan, Mehdiyye ve Mansuriyye gibi merkezlerden uzaklığı yanında, bölgede Arap fatihlerin alışık olmadıkları çok güç aşılır dağların mevcûdiyetidir.

Murabıt hükümdarları, kendilerini halifelğe Abbasîlerden daha lâ-yık görmelerine rağmen, içlerinden hiçbiri, “Halife” veya “Emîrûlmü’minîn” ünvanını kullanmadılar. Çünkü, siyasi şartlar, Abbâsî halifeleriyle rekabet etmelerine veya Selçuklulara rağmen Abbâsî Hilâfetini ellerine geçirmelerine müsait değildi.

Berberîlerden biât alan İdrisîlerin ilk hükümdarı I. İdris, cülûs nut-kunda şöyle demişti: “Ey Nâs! Bizlerden başkasına itaat edilmez. Bu hususta bizim sahip olduğumuz haklara, başkaları sahip değildir.” İdrisî hükümdarları, mektuplaşmalarında ve konuşmalarında açıkça görüldüğü üzere “İmam” ünvanını kullanmakla yetiniyorlardı. Bu ünvan,

Şifilerin Hz. Ali evlâdına mensup imamlara verdiği ünvanın aynısıdır. Bu durum İdrisîlerin Şifliği benimsediklerini göstermektedir. Ancak İdrisîler, Şiflikte taassuba veya aşırılığa kaçmamışlardır. Nitekim onlar, Ehl-i Sünnet'e de destek olmuşlar ve bu mezhebin Mağrib'te yayılması-na yardım etmişlerdir. İbn Haldun, I. İdris'in Tlemsen şehrinde bir cami yaptırdığı ve minberinin üzerine şu ibareyi yazdığını zikretmiştir:

“Bismillâhırrahmanırrahîm! Bu, 174 yılı safer ayında (M. 790) İmam İdris (b. Abdullah b. Hasan b. Ali)'nin emriyle yapılmıştır.”

Fatımîler, Tunus'u ele geçirmişler, Kayravan'da 297/910 yılında Fatımî Hilâfeti'ni kurmuşlardı. İdrisîler, başlangıçta Fatımî Hilâfetini tanımaktan kaçındılar. Musa b. Ebi'l-Afiye de Rif bölgesinde dar bir arazi kesiminde Fatımîlere karşı koydu. Mağrip, bazan Fatımîlerin bazan da Endülüs Emevîlerinin hâkimiyeti altına giriyordu. İdrisîlerin son hükümdarı Hasan el-Haccam, Fatımîlere dostluğunu açıklamıştı ki, bu tutumu sebebiyle suikast sonucu öldürüldü.

Murabıtlar devletinin kurulmasından önce Mağrip'i bir buçuk asır idare etmiş olan Zenâfilere gelince, onlar 307/919 yılına kadar, Fatımîlere boyun eğmemekte direnmışlerdi. Endülüs'te hicrî beşinci asrın başlarında Emevî hilâfetinin çöküşüne kadar, durum böyle devam etti. Zenâfilere, daha çok Endülüs Emevîlerini destekliyorlardı.

Murabıtlar devletinde siyasi teşkilât, genelde basit oluşuyla dikkat çeker. Abdullah b. Yasin, Sahra'da dinî inançlarını yaymak için uğraşırken, ileride bir devlet kuracağını hatirına getirmemişti. Tam tersine, onun yegâne gayesi, önce anlattığımız gibi İslâm prensiplerini mensûbu olduğu Malikî mezhebi doğrultusunda yaymaktı.

Murabıt hükümdarlarının “Emîrü'l-müslimîn” ünvanını kullanmalarına gelince, bu, devletlerinin kurulmasıyla neticelenen birtakım dahilî ve haricî sebeplere bağlıydı. Dahilî sebepleri şöyle sıralayabiliriz:

1— Siyasî sebep: Ganalılar, Hicrî beşinci asrın başlarında güçlerini son derece arttırmışlardı. Aynı dönemde Lemtûneliler (Peçeliler), Sudan ticaretini ellerine geçirdiler ve 432/1041 yılında Ganalıların en önemli ticaret merkezleri olan Avdagost şehrini istilâya karar verdiler. Nijer neh-

rine yakın olan bu şehir, Timbuktu şehrinin kuzeydoğusuna düşüyordu. Ne var ki, Lemtûneliler Ganahılar önünde yenik düşmüşlerdi. Sonra yeniden toplandılar, bu defa kuzey istikametine giderek Sicilmase ve civarını ele geçirmek için Zenâtilere karşı savaştılar ve bu savaşlarıyla Murabıtlar devletinin kuruluşuna zemin hazırladılar.

2— İktisâdî sebep: Ganahılarla Lemtûne kabilesi arasında çıkan bu savaşlar, gerçekte güneyde Avdagost, kuzeyde Sicilmase'ye uğrayan ticaret yoluna hâkim olmak mücadelesiydi. Şöyle ki: Sudan halkı, kuzey Afrika halkıyla sıkı ticarî ilişkiler içinde bulunuyorlardı. Onlar, külçe altın, gümüş, yün ve deve satıyorlar, kuzeyliler ise onlara buğday ve pamuk ihraç ediyorlardı. Zenâtiler de Sicilmase'ye giren tüccarlardan gümrük alıyorlardı. Lemtûne kabilesi, tuz ticaretini elinde bulunduruyor, ticaret kafilelerinden küçümsenemeyecek miktarda gümrük vergisi alıyordu. Ganahıların Avdagost'dan uzaklaştırmalarından sonra, Lemtûneliler bu gelirleri kaybetmiştir. Bu durum karşısında onlar, Kuzey'e gitmeye karar verdiler ve neticede orada, Mağrib'in iktisadî hayatında büyük izler bırakan Murabıtlar devletini kurdular.

3— Dinî sebep: Lemtûnelilerin aristokrat tabakasını oluşturan eşraf, İslâm dininin emirlerini yerine getirmek ve Mağrib'in tüm bölgelerinde İslâm'ı yaymak faaliyetini başlattı. Neticede onlar, kuzeyde Tanca'dan güneyde Nijer nehrine, doğuda Şelf vadisinden batıda Atlas Okyanusu'na kadar uzanan geniş ülkeleri uzun süre hâkimiyet altında tutan Murabıtlar Devletini kurdular.

Mağrib'te İslâmî birliği yeniden sağlayan, düşmanlarının saldırılarını püskürten, İslâm âlemindeki birliğin dağıldığı, Endülüs Hristiyanlarının, Endülüs'ü Müslümanların elinden almak için saldırıya geçtikleri bir sırada, Abbasî Hilâfetinin gölgesi altında İslâm'daki vahdet ilkesini muhafaza eden Murabıtlar devletinin kurulmasına yardımcı olan haricî sebepleri de şöyle sıralayabiliriz:

1. Fatımîlerin zayıflama dönemine girmeleri.
2. Selçukluların Bağdat'ta otoriteyi ellerine geçirmeleri.
3. Müslümanların Haçlı seferlerine girmiş olmaları.
4. Normanların 470/1077 yılında Mehdiyye ve Zevile'yi Sanhace

kabilesinin elinden almaları (470/1077). Onlar sonra tekrar döndüler ve 517/1123, 544/1144 yıllarında bu iki şehri yeniden istilâ ettiler.

5. Haçlıların 489/1096 yılında Kudüs'ü almaları.

Ne Lemtûne şeyhi Yahya b. İbrahim el-Cüdalî ve ne de Abdullah b. Yasin, veraset sistemine dayanan bir devlet kurmayı düşünüyordu. Bununla birlikte Murabıtların kuruluşu, bu dönemde söz konusu bölgelerdeki durumlarla uyuşan ve bölgede istikrarı sağlayan bir idare sistemine götüren tek yol olmuştur.

Murabıtlar, Kahire Fatımî Hilâfетinin hâkimiyetine girmeyi düşünmediler. Çünkü onlar, içişlerine karışmaları sebebiyle Fatımî idarecilerine düşmanlık besliyorlar, onlar hakkında menfî kanâate sahip bulunuyorlardı. Aynı zamanda 435/1043 yılında Fatımîler adına hutbe okumayı terketmiş olan halefleri Sanhace kabileleriyle de bir ittifak kurmuş bulunuyordu. Bunun içindir ki, hac için gittikleri sırada Fatımî halifesi Mustansır'ın veziri Bedrûlcemalî'nin bütün teşviklerine rağmen, Mısır yolunu kullanmadılar.⁽¹⁹⁾ Murabıt idarecileri, daha önce açıkladığımız gibi, İslâm birliğinin muhafazası arzusuyla Abbasî halifesine, Fatımî halifesinden daha çok değer veriyorlardı. Diğer taraftan onlar, çökme dönemine girmiş Abbasî halifelüğünden korkmuyorlardı.

b. Murabıtlar ve Abbasî Halifeliği

Murabıt hükümdarları, 450/1058 yılında kendi adlarına sikke bastırmışlardır. Bu para üzerinde "Abdullah emîrû'l-mü'minîn" ibaresini taşıyordu⁽²⁰⁾ Böylece Murabıtlar, Mağrib'in büyük kesimini, bilhassa Atlas Okyanusu sahillerini ve Sahra'nın büyük bir bölümünü ele geçirdikten sonra kendi adlarına sikke bastırarak, bu para üzerine müstakil bir devlet olduklarını gösteren özel hükümdarlık damgalarını vurdular. Sikke üzerine nakşedilen ve Murabıtların yıkılışına kadar aynen kalan "Abdullah" ismiyle Abbasî halifesinin kastedildiği ve bu ismin Abbasî halifelerinin değişmesiyle değişmediği kabul edilir. Abbasî halifesi Mustazhir (487-512/1094-1118)'in Murabıt hükümdarı Ali b. Yusuf b. Taş-

(19) Hasan Ahmed Mahmud, Kıyâmu Devlet'il-Murabıtîn, 332.

(20) A.g.e., 334.

fin'e gönderdiği mektupta geçen "Abdullah" ismi bunu göstermektedir.⁽²¹⁾ Zira adı "Ahmet" olan bu halife, Murabıt hükümdarıyla yazışmalarında "Abdullah" ismini kullanmıştır. Tanca ve Septe şehirleri hariç⁽²²⁾ Mağrib'in tamamını ve Tazâ bölgesini ele geçirip, 454/1062 yılında Merakeş'te devletini istikrarlı bir duruma getiren Murabıt emiri Yusuf b. Taşfin'in, kendisine nüfuz ve saltanatının genişlemesiyle mütenasip yeni bir ünvan seçmesi tabîi idi. Nitekim Murabıt devlet ricâli, emîrlere sadece halifelerin kullandığı "Emîrûlmü'minîn" ünvanını almasını teklif etmişlerdi. Ancak bu ünvanı almaktan kaçınan Yusuf şöyle dedi:

"Bu ünvanı kullanmaktan Allah'a sığınırız. Zira bu ünvanı, mâlûm yüce nesilden olmaları sebebiyle yalnızca Abbasî halifeleri kullanmaktadır. Çünkü onlar, Mekke ve Medine mukaddes beldelerinin hükümdarıdır. Ben onların adamıyım, onların davetini yapıyorum."⁽²³⁾ Yusuf b. Taşfin, Selâvi'nin de dediği gibi, "Emîrûl-mü'minin" lakabını halifeye mahsûs olduğu için kabul etmedi.⁽²⁴⁾ Bu andan itibaren "Emîrû'l-müslimîn" ve "Nasıruddin" ünvanını kullanmaya başladı. Kendisinden sonraki Murabıt hükümdarları da aynı uygulamayı devam ettirdiler. Murabıt hükümdarları, giyim eşyalarında ve diğer görünümlelerinde Abbasîlerin sembolü siyah rengi kendileri için şiar edinmişlerdi. Onlar bu siyasete, devletlerine dinî bir vechе kazandırmak için başvurmuşlardır. Yusuf b. Taşfin, aldığı ünvanı valilerine ve eşrafa bildirmişti. Onun fermanında şu ifadeler yer alır:

"Bismillahirrahmanirrahîm! Sevgili Peygamberimiz Hz. Muhammed'e, âline ve ashabına salât ü selâm olsun! Emîrû'l-müslimîn ve Nasıruddin Yusuf b. Taşfin'den valilere, diğer memurlara, eşrafa ve bütün halka! Allahû Teâlâ, üstünlüklerinizi devam ettirsin ve kendisinin rızası doğrultusunda muvaffak kılsın. Allah'ın selâmı, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun!

Zaferi veren, zoru kolaylaştıran, hamd ve şükrün mercîi Cenab-ı Allah'a hamdederiz. Kur'ân-ı Kerîm'le ve Hakk'ı batıldan ayıran yüce gerçeğe gönderilmiş Hz. Muhammed'e salât u selâm olsun Bu mektubu hicrî 466 yılı Muharrem ayının ortalarında Merakeş (Allah orayı mu-

(21) el-Hulelu'l-Mevşîyye, 17.

(22) İbn Haldun, el-İber, IV, 380.

(23) El-Hulelu'l-mevşîyye. 17, 18.

(24) el-İstiksâ, II, 53.

hafaza etsin)’ten yüksek huzurumuzdan sizlere gönderiyoruz.

Allahü Teâlâ, bize büyük bir fethi nasip edip, bizleri gizli ve aşikâr nimetlerine daldırıp, bizi ve sizi yüce Peygamberimiz Muhammed Mustafa (s.a.v.)’nın şeriatına ulaştırınca, kendimizi diğer kabilelerin reislerinden ayırmak için şu ünvanı almayı düşündük. Bu ünvan “emiru’l-müslimin ve Nasıru’d-dîn”dir. Yüce hutbeyi kim okursa inşallah adımızı bu ünvanla okusun! Şüphesiz ki Allah, keremi ve lütfuyla adalet sahibidir. Allah’ın selâmı üzerinize olsun!”⁽²⁵⁾

İbn Haldun’un zikrettiğine göre Yusuf b. Taşfin, hükümdarlığını onaylaması için Abbasî halifesine elçiler göndermiş, halife de onun isteğini olumlu karşılamıştır.⁽²⁶⁾ Ancak tarihçiler, Abbasî halifesinin Yusuf b. Taşfin’in hükümdarlığını hangi yılda tanıdığını kaydetmemişlerdir.

Bazı tarihçiler, Yusuf b. Taşfin’in söz konusu “emiru’l-müslimin ve Nasıru’d-dîn” ünvanını, 479/1087 yılında Endülüste VI. Alfonso ve Hristiyan müttefiklerine karşı kazandığı meşhur Zellaka zaferinden sonra almış olduğunu kabul etmişlerdir. Bu tarihçilere göre, Yusuf b. Taşfin’e bahsedilen ünvanla hitap eden ilk kişi, İşbiliye hükümdarı Mu’temid b. Abbad’dır. Abbasî halifesi de bu ünvanı onaylamıştır. Ancak diğer bir grup tarihçi, Yusuf b. Taşfin’in bu ünvanı 466/1073 yılında yani Zellaka savaşından 13 yıl önce aldığını zikretmişlerdir.

“el-Hulelu’l-mevşiiye” isimli eserin yazarı, Murabıtların liderinin başlangıçta “emiru’l-murabıtîn” lakabını kullanmış olduğunu kaydeder.⁽²⁷⁾ Bu ünvanı ilk defa, 451/1059 yılında Abdullah b. Yasin’in ölümünden sonra emir Ebubekir b. Ömer kullandı. Ebubekir, Peçeliler olarak bilinen Lemtüne kabilesinin güneydeki düşmanlarıyla savaşmak için Sahra’ya doğru harekete geçtiği sırada, yerine vekil bıraktığı Yusuf b. Taşfin’e “emiru’l-mağrip (yani Mağrib-i Aksa’nın valisi)” ünvanı vermişti. Ebubekir b. Ömer’in Mağrip valiliğini bir süre yürüten Yusuf b. Taşfin’in kullandığı ilk siyasi ünvan budur. Yusuf b. Taşfin, 480/1087 yılında Ebubekir b. Ömer’in ölümüne kadar ona bağlı kaldı ve bu göre-

(25). el-Hulelu’l-mevşiiye, 18

(26) el-İber, VI, 386.

(27) s. 17.

vini yürüttü. Mağrip'te sikkenin, 484/1091 yılına kadar Ebubekir b. Ömer adına basılması bunu göstermektedir. İşbiliye hükümdarı Mu'temid b. Abbad, Endülüs Hristiyanlarının lideri Vı. Alfonso'ya karşı, geçtiği gibi Murabıt hükümdarı Yusuf b. Taşfin'in yardımına başvurmuştu. Onun davetini kabul eden Yusuf, "emiru cündi'l-müslimin" ünvanını aldı. Bu davranışı, rakibi Alfonso'nun "emiru'l-Mesîhiyyin" olarak isimlendirilmesine mukabele idi.

Yusuf b. Taşfin, meşhur Zellâka zaferini kazanınca, müslümanlar onun cihadını ve Hristiyanlara karşı zaferini takdir ederek, kendisine bu ünvanı verdiler.⁽²⁸⁾ İbnü'l-Esir'in kaydettiğine göre, Yusuf b. Taşfin, Endülüs'ten dönünce saltanatının merkezi alimler, saltanatını, Abbasî halifesi Muktedi'ye onaylatmadığı ve hutbelerde onun adını okutmadığı müddetçe kendisine itaatın şer'an gerekmediğini bildirdiler. Bunun üzerine o, elçilerini Bağdat'a Halife muktedi'ye gönderdi. Onun elçilerini kabul eden Halife, saltanatını onayladığını bildiren bir menşur, sancaklar ve hil'atler gönderdi ve ona "Emiru'l-müslimin ve Nasıru'd-dîn" ünvanını verdi.⁽²⁹⁾

Bu ünvan etrefanda şer'î bir problem ortaya atılmıştır: Bu problem şudur: Hatiplerin, hutbelerinde Yusuf b. Taşfin'i "emiru'l-müslimin" olarak zikretmeleri caiz midir? Bu problem anlaşıldığına göre baştan çözülmüştür. Çünkü Yusuf b. Taşfin hutbelerde kendisi için dua edilmesini, ancak din adamlarından bir grubu Abbasî halifesi Mustazhir'e göndererek onun onayını aldıktan sonra emretmiştir. Şöyle ki Yusuf b. Taşfin halifeden bu ünvanı kullanmasının caiz olup olmadığını sormuştu. Halife, bu durumu fakihlere arzetmeyi gerekli gördü. Neticede 484/1091 yılında İmam-ı Gazzalî'nin başkanlığında toplanan alim-

(28) Selâvî, II, 17.

(29) el-Kamil, X, 57. İbnü'l-Esir'in kaydettiğine göre (X, 156). Endülüs'ü hakimiyeti altına alan Yusuf b. Taşfin, fıkıh alimlerini toplamış, onlara çok iyi davranmıştı. Fakihler ona şöyle dediler: "Müslümanların tamamının sana itaatının gerekli olması için, emirliğinin Abbasî halifesi tarafından onaylanması şarttır." Bunun üzerine Yusuf, Abbasî halifesi Mustazhir (487-512/1094-1118)'e hediyelerle birlikte bir elçi gönderdi. Halifeye yazdığı mektubunda Endülüs'te İslâm yolunda Allah'ın yardımıyla Franklara karşı kazanmış olduğu zaferleri anlatıyor ve ondan kendisini itaat altına aldığı ülkelerin idaresinde görevlendirmesini istiyordu. Halife, onun teklifini kabul etti, ona "emiru'l-müslimin" ünvanı verdi ve hediyeler, hil'atler gönderdi.

ler, Zellâka savaşında Hristiyanlara karşı büyük bir islâmî zaferi gerçekleştirmesi münâsebetiyle, Yusuf b. Taşfin'in bu ünvanı haketmiş olduğuna fetva verdiler. Bu olay açıkça gösteriyor ki, Yusuf b. Taşfin, şöhrat peşinde koşan bir cür'etkâr değildi. Aksine bütün işlerinde dinî otoritelere başvuran ve onlarla istişare doğrultusunda hareket eden bir hükümdardı. Nitekim onun bütün hayatı, zühd ve takvasıyla damgalanmıştır.

Burada işaret edilmesi gereken başka bir husus daha vardır; Murabıtlar devletinde müslümanların emirliğine geçecek kişide, yani murabıt hükümdarı adaylarında şu şartların da bulunması gerekiyordu: a) Adayın Lemtûne kabilesinin Vertantak kolundan olması şarttır. b) Yüksek harp maharetine sahip olmalıdır. c) Politikasını Maliki mezhebine uygun olarak yürütmesi gerekir. d) Devlet işlerini idarede, kabile reisleriyle istişare etmesi şarttır. e) Siyasî ve dinî meselelerde fıkıh alimlerinin görüşleri doğrultusunda hareket etmesi gerekir.⁽³⁰⁾

Genelde Nijer halkı, özellikle İfrikiyye'deki Fulanîler, Murabıt hükümdarlarından etkilenmişlerdir. Nitekim onlar, idarecilerine "emiru'l-müslimin" ünvanı vermişlerdir. Onlar da Maliki mezhebine mensupturlar. Kuvvetle muhtemeldir ki, Nijer halkı, Nijer havzasında İslâmî daveti yaymak için uğraşmış olan Murabıtlardan⁽³¹⁾ etkilenmişler ve Murabıtların devlet başkanı olacak kişide aradıkları sözkonusu şartları da aynen benimsemişlerdir.

H. Muvahhid Hilâfeti

Muvahhid hükümdarları, kendilerini halifelîğe başkalarından daha lâyık görüyorlardı. Çünkü kanaatlarınca müslümanlar içinde inançları en sağlam, mezhepleri en doğru olanlar kendileriydi.

Muvahhdler, daha önce geçtiği gibi, Endülüs'ü hakimiyetleri altına almışlar, nüfuzlarını doğuda Trablus, batıda Atlas Okyanusu arasında kalan bölgede yaymışlardı. Onlar, Yakup Mansur

(30) İbn Haldun, Mukaddime, 114.

(31) Hasan İbrahim Hasan, İntişaru'l-İslâm fi'l-kârâtî'l-İfrikiyye, 123.

zamanında (580-595/1184-1198), Mısır ve oraya sınır olan Doğu İslâm dünyasını ele geçirmeye teşebbüs etmişlerdi. Onların Mağrip ve Endülüs'te hüküm sürdüğü dönemler, bu ülkelerin tarihlerinde rastlanan en parlak asırlardır.

Mehdi Muhammed b. Tumart, Abdülmü'min b. Ali'yi ordu komutanlığına tayin etmiş ve taraftarlarına şöyle demişti; “Siz mü'minlersiniz bu da sizin emriniz.”⁽³²⁾ Bu münasebetle, Muhammed b. Tumart'ın tabileri, Abdülmü'min'i, İbn Tumart'ın yerine başlarına geçmesinden sonra “emiru'l-mü'minin” olarak ünvanlandırmakta güçlük çekmediler. Çünkü onun için “mü'minlerin emiri” diyen bizzat İbn Tumart'tı. Böylece Mağrip'te Muvahhidler devletini kurmuş olan Abdülmü'min b. Ali, halife ünvanını almış oldu ve kendisini emiru'l-mü'minin olarak isimlendirdi.⁽³³⁾ O, aynı zamanda Rasûlullah'ın soyundan olduğunu savunuyordu; böylece Fatimî halifeliğinin çıktığı bir sırada (567/1171) Mağrip'te Hilafet alâmetlerini ihya etti.

İ. Hafsîler ve Merînîler

Muvahhidler devletinin Endülüs ve Mağrip'te yıkılışından sonra (667/1268), Muvahhidler hareketi, Hafsîler (625-941/1228-1534) tarafından ihya edildiği Tunus'ta devam etti. Muvahhidlerden bir kol olan Hafsîler, Mesmûde boyunun Hintate kolundan Şeyh Ebu Hafs Yahya b. Ömer'in soyudur. Şeyh Ebu Hafs, Mağrip kabilelerinin en kalabalık ve en güçlü boyu kabul edilen Mesmûde kabilelerinin şeyhi olması sayesinde, Mehdi Muhammed b. Tumart'ın başlattığı hareketin yayılmasında, Muvahhid halifeliğine Abdülmü'min b. Ali'nin getirilmesinde ve Mağrip'le Endülüs'ün hâkimiyet altına alınmasında büyük rol oynamıştı.⁽³⁴⁾ Tarihçilerin çoğu, Hafsîlerin Ebu Hafs Yahya b. Ömer'in soyundan olduğunu kabul ederler. Bu kabilenin, Hz. Ömer'in kızı Hz. Hafsa (r.a.) soyundan geldiği de söylenmiştir.

(32) Merakeşi, 188.

(33) Abdülmü'min b. Ali hükümdarlığının dördüncü yılında, Murabitların paralarından farklı olması için dört köşeli yeni bir para bastırdı. Bu paranın bir yüzüne “Lâ ilâhe illâllah ve lâ havle ve lâ kuvvete billâh” ibaresini, diğer yüzüne de “Allahu Mevlânâ ve Muhammed Rasûlünâ ve'l-Mehdiyyu İmamunâ = Allah Mevlamız, Muhammed peygamberimiz, Mehdi imamımız.” ibaresini kazdırdı.

(34) Merakeşi, 239-241.

Hafsîler, soylarının Kureys kabilesine ulaşması, Rasûlullah (s.a.v.)'la aynı soydan olmaları ve Muvahhidlere akrabalıkları sayesinde, idarelerine şer'î bir karakter kazandırarak müstakil büyük bir devlet kurmaya muvaffak olmuşlardı. Ebu Zekeriyâ 626/1229 yılında, doğuda Trablus'tan batıda Sebte ve güneyde Sicilmase arasında kalan bölgeyi manevî nüfuzu altına aldı. Onun oğlu Ebu Abdullah Muhammed ise, 67/1259 yılında, yani Bağdat Abbâsî Hilafetinin Moğol hükümdarı Hülagû tarafından ortadan kaldırılması ve son halife Musta'sım'ın öldürülmesinden bir yıl sonra, kendisini halife ilân etti ve "emiru'l-mü'minin el-Muntasır" ünvanı aldı.

Ebu Abdullah'ın kendisini halife ilan etmesinin ardından, onu Abbâsî hilafetinin varisi olarak düşünen Mekke Şerifi ve Hicaz halkı Hafsî halifesine bîat ettiler. Hicaz'da hutbeyi Ebu Abdullah adına okutan Şerif, hutbede "emiru'l-mü'minin" ünvanıyla zikredilmesini emretti.⁽³⁵⁾ Böylece bu bîat, hafsî halifelğine dinî bir mahiyet kazandırmış oldu. Mağrip'te hutbe, Hafsî halifesi adına okundu, Merînîler de devletlerini kurdukları yıllarda onun manevî nüfuzunu kabul ettiler. Muvahhidlerin 15 Safer hicrî 609 (M. 1212) tarihinde Endülüs Hıristiyanları karşısında Ukab (Das Navas de Tolosa) meykiinde aldıkları müthiş hezimetten sonra yıkılmaları üzerine Endülüs'te hutbe Hafsî halifesi adına okutuldu. Muvahhidlerin yıkılışıyla neticelenen bu savaştan sonra İspanya'nın güneydoğusunda Beni Ahmer devletinin kurulduğu dağlık bölge hariç, bütün Endülüs İspanyolların eline geçmişti. Müslümanların ellerinde kalan bu dağlık bölgede, Beni Ahmer (Beni Nasr da denilir) hanedanı tarafından Gırnata hükümdarlığı kuruldu. Yeni kurulan bu devletin hükümdarları da, o dönemde Mağrip'in en kuvvetli hâkimi olan Hafsî halifesine bîat ettiler ve hutbeyi onun adına okudular. Bu uygulama, yeni kurulan devletlerinin, İspanyol saldırılarına karşı himaye edilmesini sağlamak politikasına bağlıydı.

Her biri, devletini Muvahhidler devletinin enkâzları üzerin kurmuş olan Mağrib-i Aksa'da Merînîler (591-875/1195-1470) ve Mağrib-i Evsat'taki Zeyyanîler (633-796/1235-1393)⁽³⁶⁾ de Gırnata'daki Beni Ahmer hükümdarlarının yolunu takip ettiler ve halklarının gözünde idareleri-

(35) Selâvî, II, 196-200.

(36) Abdülvahidiler veya Benî Hanımu olarak da anılırlar.

ne dinî bir karakter kazandırmak gayesiyle Hafsî halifesinin manevî nüfuzunu tanıdılar, hutbeyi onun adına okuttular. Merînî hükümdarı Yakup Mansur ez-Zehebî (656-685/1258-1286)'nin kendisi adına davet almasına kadar durum bu şekilde devam etti.

Böylece Mağrip'te kuvvetli bir Hafsî Hilafeti kurulmuştu ki, bu Hilafet, doğuda Hicaz'dan batıda Endülüs ve Mağrib'e uzanan çok geniş ülkeleri manevî nüfuzu altında toplamıştı. Bu halifelüğün merkezi Tunus, dünyanın dört yanından elçiler ve alimleri kendisine çeken son derece önemli siyasî ve kültürel bir merkez haline geldi.

Selâvî, Muvahhidler davetinin Mağrip halkının gönlünde ne derece kökleştiğini zikrederken, Hafsîleri desteklemek zorunda olduklarını düşünen Merînîlerin, onların manevî nüfuzunu kabul ettiklerini anlatır ve şöyle der: “Merînî emirleri, Mağrip halkı arasında birliği sağlamak, arzularını yerine getirmek ve onlarla aynı inançları paylaştıklarını göstermek için hutbeyi Hafsî halifesi adına okudular. Çünkü Muvahhidler daveti, onların kalplerine silinmezcesine yerleşmişti.”⁽³⁷⁾

Zenate kabilesinden olan Merînîler muhtemelen Mağrib'in en güçlü boyu Mesmûde kabilelerinden olan Hafsîlere dostluk göstermek zorunda kalmışlardır. Zira onlar, Muvahhidler devletini kuran bu kabiller karşısında aldıkları yenilgileri unutmamışlardı. Hafsîler için ise, Merînîler meselesi onların ileri görüşlülüğünü gösteren siyasî bir uygulama olmuştur.

Mısır, Suriye ve Hicaz'ı hâkimiyeti altına almaya çalışan Hafsî Hilafeti'nden kendisine yönelen tehlikeyi hissetmişti. Ki Hafsîlerin bu siyaseti, Mısır'ın Tulunoğulları (254-292/868-905) zamanından beri takip etmekte olduğu geleneksel politikasıyla çatışıyordu. Moğol ordularını geri püskürten ve meşhur Ayn-Calût savaşında⁽³⁸⁾ Moğol hükümdarı Hülagû'yu hezimete uğratan, Suriye'de de haçlıları mağlup eden Mısır Memlûkluklu Sultanı Baybars, 656/1258 yılında yıkılmış olan Abbâsî Hilafetini ihya etmek, Hicaz'ı hâkimiyeti altına almak ve kızıldeniz ticaretini ele geçirmek için faaliyete başlamıştı. Baybars, bu politikasıyla saltanatını kuvvetlendirmek ve idaresine dinî bir hüviyet kazandırmak ga-

(37) El-İstiksâ, III, 28.

(38) Filistin'de Beysan ve Nablus arasında bir kasabadır.

yelerini güdüyordu. Aynı şekilde o, Hicaz ve Kızıldeniz'i nüfuzu altına alarak Hafsîlerin doğudaki manevî otoritesine son vermek istiyordu.

Hafsî halifeliği zayıflamaya yüz tutunca, Merînî hükümdarı Yakup Mansur, Endülüs ve Mağrip'te Hafsîlere bağlılığı terketti. Gırnata'daki Beni Ahmer devleti sultanları da "halife" ünvanı kullanmaya başladılar. Hafsîlerin devlet işlerine müdahale bulunmaya başlayan Merînîler, birkaç defa onların beşşehri Tunus'u işgal ettiler. Merînî hükümdarları bu dönemden itibaren "emiru'l-müslimin" ünvanını kullandılar.⁽³⁹⁾

656/1258 yılında, geçtiği gibi, Bağdat'ta Abbâsî halifeliği yıkılmıştı. Bu andan itibaren Hilafet, eski statüsünü kaybetti ve eski otoritesini yitirdi. Hatta, gücü sayesinde, İslâm ülkesinin herhangi bir bölümünü ele geçiren her emîr, kendisini "halife" ilân ederek bu ünvanı kullanabiliyor, saltanatını dinî bir temele oturtmak için Kahire'de halifelik makamına çıkarılan Abbâsî Halifesinden bir menşur almaya ihtiyaç duymuyordu. Bunun içindir ki, Moğolların İslâm'ı kabul ettikten sonra Kahire'deki Abbâsî halifelerine önem vermediklerini görüyoruz. Şöyle ki: İran'da kurulan İlhanlı Devleti hükümdarı Mahmud Gazan Han (1295-1340 M.), İslâmiyeti kabul etmişti. Ülkesinde hutbe onun adına "es-sultanü'l-a'zâm, sultanü'l-İslâm ve'l-müslimin" ünvanlarıyla okundu. Şahrüh ise "halife" lâkabını kullandı. Mağrip'teki Merînîlerin hükümdarlarından Ebu İnan Faris (749-759/1348-1358), "Halife", "emiru'l-Mü'minin" ve "İmam" ünvanlarını kullandı. Diğer taraftan Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan (1453-1487), Halacî emiri Aleaddin ve Maverâünnehir'de Özbek devletinin kurucusu Muhammed Şeybanî (1500-1510) de aynı yolu takip ederek "halife" ünvanını kullandılar. Hatta, Abbâsî halifesinin bulunduğu Kahire'de, Kayıtbay ve Kan-su Gavrî gibi Memluklu Sultanları dahi "İmam" ünvanını kullanmışlardır.

Birden fazla halifeliliğin ortaya çıkışıyla Hilafet kelimesi artık İslâm alemini manevî nüfuzu altında tutan manevî bir otorite anlamını ifade etmiyordu. Arnold'un da dediği gibi mücerred hükümdar anlamına geliyordu.⁽⁴⁰⁾ Yani Bağdat'ın düşüşü, aynı zamanda Hilafet müessesesi-

(39) Selâvî, III, 28.

(40) The Caliphate, 88.

nin geleneksel statüsünü yitirmesi demekti.⁽⁴¹⁾

K. Fatımî Hilafeti (297-567/909-1171)

Hicrî üçüncü asrın sonlarında Mağrip'te Fatımî Hilafetinin kuruluşu, Sünnîler-Şîîler arasındaki şiddetli mücadelenin bir neticesidir. Hz. Ali evladına mensup imamlar, Hz. Ali (k.v.) evladından olmaları hasebiyle müslümanların liderliğinin kendilerinin hakkı olduğunu kabul ediyorlardı. Bilindiği gibi Hz. Ali, Rasul-i Ekrem'in amcasının oğlu ve kızı Fatımatü'z-Zehra'nın kocasıydı. Onlar bu liderliği ele geçirmek için, bazen kılıca bazen de fikrî çalışmalara başvuruyorlardı. Nihayet onların bu çalışmaları, doğudaki Abbasî Hilafetiyle rekabete girecek olan Fatımîlerin kurulmasıyla neticelendi.

Mağrip'te kurulan Fatımî Hilafeti, İmam'ın kudsiyeti ve onun günahlardan korunmuş olduğu fikrî temeli üzerine oturtulmuştu. Fatımîler, Sasaniler devrinde İran'da hâkim olan mukaddes saltanat hakkı nazariyesini benimsemişti. Daha önce Abbasiler de bu görüşten istifade etmişlerdi. Fatımî halifelerinin bu fikri benimsemeleri neticesinde, Fatımî imamı (halifesi) halkın gözünde "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" mahiyetine büründü ve mukaddes bir şahıs haline geldi.

Fatımî halifeleri birçok ünvan kullanmışlardır ki, bunların en meşhurlarını şöyle sıralayabiliriz: el-Halifetü'l-Fatımî, el-halifetü'l-Alevî, emiru'l-mü'minin. İsmâîlî mezhebine mensup olan bu halifelik halkı tarafından, daha çok İmam, Sahibu'z-zaman, Sultan, eş-Şerîf, el-kadî ünvanları sevilmiştir. Kadî'l-Kudât'ın Cuma hutbesinde halifenin ismini "eş-Şerif el-Kâdî el-Hatip" ünvanlarıyla okuması da bunu göstermektedir.

Ehl-i Sünnet mensupları, Fatımîlere ilk halifeleri Ubeydullah el-Mehdî'ye nispetle "Ubeydîler" adını veriyorlardı. Onlara, Ali b. Ebi Talib'e nisbetle "Alevîler", Hz. Fatımatü'z-Zehrâ'ya nisbetle "Fatımîler" adları verilmiştir. Onlar için "sultanlar" ismini kullananlar da olmuştur.

(41) Bkz. H. İbrahim Hasan en-Nuzumu'l-İslâmiyye (3. baskı), 81-86.

Fatımî halifeleri, isimlerini Allah'ın ismine birleştirmek suretiyle ünvan alıyorlardı. Birkaç örnek verelim: el-Muiz li dinî'llâh, el-Aziz bi'llâh, el-Hakim bi emri'llâh, ez-Zahir li dinî'llâh, el-Mustansır bi'llâh.

Fatımî halifeleri, oğullarını veliaht tayin etmek hususunda Emevî ve Abbasîlerin yolunu takip ettiler. Şöyle ki: Halife ecelinin yaklaştığını hissedince, oğullarından birini kendisinin ölümünden sonra halifeliliğe geçmesi şartıyla veliaht tayin ediyor ve onun için devlet ricali ve halktan bîat alıyordu. Bu bîat, mevcut halifenin ölümünden sonra yenileniyordu. Çoğu kere yeni Fatımî halifesi, saltanatını tehdit edecek bir tehlike hissedecek olursa babasının ölümünü bir süre gizliyordu. Daha sonraları Fatımîlerde halife seçme yetkisi, nüfuzlarını artıran komutanların ve diğer devlet ricalinin eline geçti. Onlar, yeni halifeyi seçmekte, vefat eden halifenin en büyük oğlunu halife seçmek hususundaki geleneksel prensibi gözetmiyorlar, onun oğullarından istediklerini bu makama oturtuyorlardı. Nitekim vezir Bedrülcemâlî oğlu Efdal, Nizâr'ın halife olmasını engelleyerek onun küçük kardeşi Musta'li'yi tercih etmişti. Halbuki Halife Mustansır, sağlığında oğlu Nizâr'ı kendisine veliaht tayin etmişti, çünkü o, oğullarının en büyüğüdü.

Fatımîler, Fatımî halifesinin imameti babasından nassla tayin yoluyla veraseten devraldığını kabul ederlerdi. Bu inanca göre, mevcut halifenin (veya diğer tabirle imam'ın) âlemin imam'dan mahrum kalması için vefatından önce veliahdini tayin etmesi gerekirdi. Bu uygulamanın bazı faydaları varsa da, zararları çok daha fazlaydı. Nitekim bu uygulamanın tabii bir neticesi olarak, bazı halifelerin yaşının küçüklüğü, tecrübelerinin azlığı ve otoriteden mahrumiyetleri, Fatımî halifeliliğini zayıflatan ve yıkılmasına sebep olan amillerin başında gelmiştir.⁽⁴²⁾

Halife Mustansır'ın ölümünden sonra, aynı zamanda kızkardeşinin oğlu olan veziri Efdal onun küçük oğlu Ebu'l-Kasım Ahmed'i halifeliliğe geçirdi ve ona "el-Musta'li bi'llâh" ünvanı verdi. Bu uygulama, geçtiği gibi, Fatımî taraftarlarının iki gruba ayrılmasına sebep olmuştu. Bir grup, Musta'li'nin imametini kabul etti ki, onlara Mustaliler adı verildi. İkinci grup ise, ölen halife Mustansır'ın büyük oğlu Nizar'ın İmam

(42) Bkz. H. İbrahim Hasan, Tarihü'd-Devleti'l-Fatımıyye, 262-267.

olduğunu iddia ettiler ve Nizârîler adını aldılar.

Halife Amir devrinde, İsna-aşeriyye mezhebine girmiş olan vezir Efdal, yönetimi kendi eline geçirmişti. Nitekim o, İsmâîlî Fatımîlerin her yıl kutlamakta oldukları dört doğum günü merasimini kaldırdı. Kaldırılan bu merasimler şunlardı:

a) Rasûlullah (s.a.)'ın doğum günü. b) Hz. Ali (k.a.)'nin doğum günü. c) Hz. Fatıma'nın doğum günü. d) Mevcut İmam Amir'in doğum günü. Ancak bu halifenin hazırladığı komplo neticesinde, vezir Efdal'ın 515/1121 yılında öldürülmesi üzerine bu kutlamalar yeniden başlatıldı.

Musta'li oğlu Amir'in Nizârîler tarafından öldürülmesinden sonra Kahire'de halifelğe Amir'in amcaoğlu Hafız 524-544/1130-1149) geçti. Ancak Amir'in küçük oğlu bulunuyordu. Yemen'deki Fatımî taraftarları, yeni halife Hafız'ı tanımadılar ve Amir'in küçük oğlu adına davet başlattılar ve ona geçtiği gibi "el-İmamu't-Tayyib" ünvanı verdiler. Böylece Yemen, Fatımî halifesi Hafız'ın idaresinden ayrıldı. Musta'liler adını taşıyan İsmâîlî grubu kendi içinde ikiye bölündü. Birinci grup, Musta'li'ye nispetle Musta'liler olarak anılırken, Yemen'de ortaya çıkan grup, Musta'li'nin torunu ve Amir'in küçük oğlu Tayyib'e nispetle Tayyibîler adını aldı.⁽⁴³⁾

Salahaddin Eyyûbî, son Fatımî halifesi Azid'in hastalığını lehine değerlendirerek, Mısır'da hicrî 567 yılı Muharrem ayında (M. 1171) Abbasi halifesi Mustazi adına hutbe okuttu. O aynı şekilde Suriye, Filistin ve Yemen gibi Fatımîlere bağlı ülkelerde de hutbenin Abbasi halifesi adına okunmasını emretmişti. Bunun üzerine Abbasi halifesi onu bu ülkelerin hükümdarı olarak tanıdığını bildiren bir menşur gönderdi. Fatımî veziri Salahaddin Eyyûbî, Fatımî hilafetine son veren bu uygulamasında, herhangi bir mukavemetle karşılaşmamıştı. İbnü'l-Esir "Bu meselede iki keçi dahi tolaşmadı" derken konuya açıklık getirir.⁽⁴⁴⁾ Bu olaydan kısa süre sonra 567 yılı Muharrem ayının 10'unda Fatımî halifesi Azid öldü.

(43) Hasan İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatımıyye, 176-177, Ayrıca yedinci bölüme bkz.

(44) el-Kâmil, XI, 147-149.

Bu değişiklik neticesinde, o tarihten itibaren Mısır, ismen Abbasi halifelğine tabi oldu. Ülkede hutbe Abbasi halifesi adına okundu.⁽⁴⁵⁾

Eyyubiler'in Abbasi Hilafeti İle İlişkileri

Daha önce anlattığımız gibi, Salahaddin Eyyûbî, 567 (1171 m.) yılı Muharrem ayının onunda yapılan değişikliği öğrenmeden ölecek olan Fatimî halifesi Azid'in adını hutbeden çıkararak Fatimî başkenti Kahire'de hutbeyi Abbasi halifesi Mustazi adına okumaya başladı.

Salahaddin, bu durumu, gönderdiği elçileriyle Halep hükümdarı Nureddin Mahmut Zengi'ye⁽⁴⁶⁾ bildirmişti. Şairlerden biri bu hadiseyi medhederek şöyle dedi:

“Mısır'da, Muhammed Mustafa (a.s.)'nın naibi olan asrımızın imamı Mustazi adına hutbe okuduk. Kahraman, cömert ve adil hükümdar Nureddin'in sevinçten gözleri parladı.”

Abbasi halifesi, Mısır'da hutbenin kendisi için okunduğunu duyunca, memnuniyetini ifade etmek için Nureddin Mahmut ve Salahaddin Eyyûbî'ye hil'atler ve hediyeler gönderdi. Böylece Eyyubiler Bağdat Abbasi halifesinin manevî nüfuzunu kabul ettiler, hutbeyi onun adına okutular ve ismine para bastırdılar.

Eyyûbî hükümdarları, “melik” ünvanını kullanıyorlardı. Daha sonra Memlûklar “sultan” ünvanını alınca, “melik” ünvanı bazı emirler, bilhassa Suriye'de Eyyubiler'e mensup bazı hanedan emirleri tarafından kullanılır hale geldi.

Melik Salih Necmeddin Eyyub, 1249 yılı Kasım ayında ölünce, hanımı Şecerüddür, o anda haçlılarla karşı karşıya olan müslümanların ümitsizliğe düşmesini önlemek için onun ölümünü bir süre gizledi. Ki, o sırada Fransa kralı IX. Louis komutasındaki haçlı kuvvetleri, Mansura'ya kadar ilerlemişler neredeyse sultanın köşküne girecek noktaya gelmişlerdi. Ancak Baybars komutasındaki müslümanlar, Fransızları hezimete uğratarak onları ülkelerinden çıkardılar ve Farskur savaşında or-

(45) H. İbrahim Hasan, en-Nuzumu'l-İslâmiyye, 90 vd.

(46) Tarihçiler, Salahaddin'e hutbeyi Abbasi halifesi adına okunmasını emreden şahsın Nureddin Mahmud olduğunu zikrederler.

dularını kılıçtan geçirdiler. Haçlıları Dimyat'ı boşaltmak zorunda bıraktılar.

Baybars'ın kazandığı bu zafer sayesinde, Melik Salih Necmeddin Eyyub'un ordusunun büyük bir bölümünü oluşturan Memlûklerin (Kölemenlerin) nüfuzu arttı. Onlar, kendilerine kötü muamelede bulunmasını bahane ederek Melik Salih'in yerine geçen oğlu Turanşah'ı öldürdüler. Onun yerine babasının hanımı Şecerüddür'ü saltanata geçirdiler. Memlûklerin liderlerine yakınlık gösteren Şecerüddür, onlara çiftlikler ve araziler bağışladı ayrıca vergileri azalttı. Ancak Mısırlılar, onun idaresinden hoşlanmıyorlardı; çünkü müslümanlarda, başlarına bir kadını geçirmek adeti yoktu.

Şecerüddür'ü Eyyubî hükümdarlığına getiren Memlûkler, Bağdat Abbâsî halifesi Musta'sım'a elçi göndererek ondan Şecerüddür'ün Mısır sultanlığını onaylamasını istemişlerdi. Halife, onlara gönderdiği mektubunda şöyle diyordu; "İçinizde hiç adam kalmadıysa, bize haber verin de size bir adam gönderelim."⁽⁴⁷⁾ Şecerüddür'ün, halifenin bu cevabını duyunca, devletin bünyesini muhafaza etmek çarelerine başvurdu. Azledilip küçük düşmektense, bu görevden bizzat ayrılp şerefini korumak istedi. Komutanlar ve kadılar, ona Eyyubî ordularının başkomutanı (atabeg)⁽⁴⁸⁾ İzzeddin Aybek'le evlenmesini ve ülkenin idaresini ona devretmesini tavsiye ettiler. Bu tavsiyeyi kabul eden Şecerüddür, 80 günlük çok başarılı bir idareden sonra Mısır saltanatını terketti.⁽⁴⁹⁾

Şecerüddin'in sultanlıktan ayrılmasından sonra Memlûkler, İzzeddin Aybek'i sultan olarak seçtiler ve ona "el-Muiz" ünvanı verdiler. Ne var ki Aybek, Musul melikelerinden biriyle evlenmek istemesi yüzünden, hanımı Şecerüddür'ün düşmanlığını kazanmıştı. Neticede Şecerüddür'ün hazırlattığı bir suikast sonucu Milâdî 1257 yılında öldürüldü. On dan sonra tahta çıkan Nureddin Ali, babasının intikamını almayı ihmal etmedi. Onun kıskırttığı bir cariye Şecerüddür'ü öldürdü. Daha sonra bir araya gelen komutanlar ve alimler, Nureddin Ali'yi azlederek Mısır saltanatına Kutuz'u geçirdiler.

(47) Makrizî, es-Sulûk. C. 1. 2. bölüm, 368.

(48) "Atabeg" ünvanı, Memlukler devrinde ordunun başkomutanına verilen askerî bir ünvan olarak kullanılmıştır.

(49) İbn İyas, Tarihu Mısır. 1, 9.

Moğolları Ayn-Calût savaşında mağlup etmek şerefi, şüphesiz ki Memlûk komutanlarından biri olan Baybars'a aittir. Bu savaştan kısa süre sonra nüfuzunu artırmış ve Mısır sultanlığını eline geçirmiştir (1259). Onun zamanında, 656/1258 yılında Bağdat'ta sukût etmiş olan Abbasî halifeliği, Mısır'a intikal etmiştir.⁽⁵⁰⁾

B. Vezaret

a. Selçuklular Zamanında (477-656/1055-1258)

İki asırdan fazla süren Selçuklular dönemi, vezirlik hususunda şu yönleriyle dikkati çeker:

1— Vezirlerin çokluğu. Bu vezirlerden bazıları ilim ve edebiyatı desteklemeleri, idarî, siyasî ve savaş alanındaki maharetleriyle temayüz etmişlerdi.

2— Vezirler üzerinde, batınî terörünün çok tehlikeli bir noktaya ulaşması. Merkezi İran'da üstlenen bu Batınî fedaileri, kurbanlarını çoğunlukla vezirlerden ve Batınî hareketini ortadan kaldırmak için çalışan diğer Abbasî devlet ricalinden seçiyorlardı.

3— Vezirlerden bazılarının, vezirlikten azledildikten sonra hapse atılmaları ve mallarının müsadere edilmesi. Bu şekilde cezalandırılan vezirlerin suçu, ekseriya rüşvet almak ve halkın malını haksız yere gaspetmek oluyordu.

4— Vezirlik payesine ulaşmak için rüşvet ve dalkavukluğun yaygınlaşması.

Bütün bunlara rağmen, bu dönemde pekçok meşhur ve muktedir vezir görev yapmıştır. Misal olarak bunlardan birkaçını sayalım: Kundurî, Fahrüddevle b. Cehir oğlu Amîdüddevle, Ebu Şuca, Nizamülmülk ve oğulları, İbn Sadaka, Şerif Ebu'l Kasım Zeynebî, Enuşirevan Halid, İbn Hübeyre ve İbnu'l- Alkami. Ki, geçtiği gibi saydığımız vezirlerin sonuncusunun görevde bulunduğu esnada, Abbasî devleti yıkılmıştır.

Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in yardımıyla Bağdat'a dönen Abbasi Halifesi Kaim (422-467/1031-1075), bu dönüşünden sonra ve-

(50) Bkz. H. İbrahim Hasan, el-Mücmel fi't-tarihi'l-Mısırî, (Kahire, 1942), s. 191-192.

zirliğe Ebu'l-Feth b. Darest'i getirdi.⁽⁵¹⁾ Ancak onun vezirliği kısa sürdü, onun yerine 454/1062 yılında Fahrüddeve b. Cehir getirildi. 460/1067 yılında azledilen Fahrüddeve bir yıl sonra görevine iade edildi.

Fahrüddeve'nin oğullarından Divanü'z-zimam'ın başına geçirilen Zeimü'r-rüesâ şöhret kazanmıştır. Amidüddeve adını taşıyan oğlu da, temayüz etmiştir. Tarihçiler, halife Kaim'in Tuğrul Bey'e yazdığı mektubu, Rey'e Amidüddeve'nin götürdüğünü ve vezir Nizamülmülk'ün kızıyla evli olması sayesinde görevini başarıyla bitirdiğini zikretmişlerdir (462/1069). Nitekim halife onun siyasî maharetini ve diğer kabiliyetlerini takdir etmiş ve onu vezirliğe getirmiştir. 463/1070 yılında Amidüddeve, Selçuklu Sultanı Alparslan'ın kızını halifenin torununa istemek için, hediyelerle birlikte Nişabur'a Alparslan'ın yanına gitti.

Siyasî maharetiyle meşhur olmasına rağmen Amidüddeve, İbnü'l-Esir⁽⁵²⁾ ve İbn Hallikan'ın⁽⁵³⁾ tanıttıkları gibi "Çok gururluydu. Sözleri sayılacak kadar az konuşurdu. Herhangi bir adama birkaç kelime söylesen, o adam vezirle konuşmuş olması sebebiyle tebrik edilirdi."

Amidüddeve, 467/1074 yılında azledilene kadar vezâret makamında oturmuştur. Onun yerine, ender bulunan bir edib ve büyük bir tarihçi olan Zahirüddin Ebu Şuca getirildi.⁽⁵⁴⁾ Tarihçiler bu vezirin yazmış olduğu Abbâsî devletinin hicrî 369-389 (979-999) yılları arasındaki durumunu anlatan tarih kitabından çok istifade etmişlerdir. Bu kitap onun yazmış olduğu eserin, elimize geçen bir bölümüdür ve Miskeveyh'in "tecaribü'l-umem" adlı eserinin zeyli olarak kabul edilir. Ebu Şuca, adalet sahibi bir vezirdi. Mezalim mahkemesi duruşmalarına başkanlık eder, hasımlar arasında adaletle hükmederdi. Mübaşirler halk içinde "ihtiyacı olan bildirsin" diye ilân ederlerdi.

Ebu Şuca, yumuşak huylu, halim ve cömertti. Bağdat'ta Kehr semti ve Babu'l-Basra mıntikasında Şîîlerle Ehl-i Sünnet mensupları arasında çatışma çıkınca, bu vezir, iki tarafı sükûnete davet ederek kan dökül-

(51) Bkz. İbnü'l-Esir, 453/1061 yılı olayları.

(52) Aynı eser, X, 203 (Hicrî 493 yılı olayları).

(53) Vefeyatu'l-ayan, II, 484.

(54) İbnü'l-Esir, a.g.e., X, 84; İbn Hallikan, II, 286. Bundari 78.

mesini önlemek başarısını göstermiştir. Abbasîlerin birinci döneminde görev yapan Bermekîler ve Ebu Şuca dışında, vezirlik görevini yürüttüğü esnada hacc vazifesini ifâ ettiği bilinen bir vezir yoktur. Ebu Şuca, çekemeyenlerin kendisi ve yakın adamları için hazırladıkları komplo-lardan haberdar olduğu sırada vezaretten uzaklaştırıldı. Zahidane bir hayat yaşamaya başladı, pamuklu elbiseler giydi ve peygamber şehri Medine'ye yerleşti. Mescid-i Nebevi'yi süpürür, yaygılarını döşer, üzerinde kaba bir elbise olduğu halde mescidin lambalarını yakardı.⁽⁵⁵⁾

Bu derece dürüstlüğü ve alimliğine rağmen 484/1091 yılında vezirlikten alınan Ebu Şuca'nın kendisine yapılan bu uygulamaya gücenerek şu anlama gelen beyti söylediği rivayet edilir:

“Vezirliğe hiç düşmanı olmayan biri getirildi. Hiç dostu olmayan kişi vezirlikten alındı.”⁽⁵⁶⁾

Aynı yıl içinde Amidüddeve b. Cehir, yeniden vezirliğe atandı.⁽⁵⁷⁾ Mustazhir (487-512/1094-1118)'in halifeliğinin ilk yıllarında görevini devam ettirdi. O, Nizamülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk'ün nüfuzu altına girmişti. Nihayet 492/1099 yılında vezirlikten azledilerek hapse atıldı.

Selçuklu nüfuzu döneminin ilk safhasında Abbasî vezirliğinde bulunanlardan biri de İbn Sadaka'dır. Halife Müsterşid (512-529/1118-1135), 513/119 yılında onu vezirliğe tayin etmiş ve ona “Celâleddin, Seyyidü'l-vüzerâ, Sadru's-Şark ve'l-garb, zahiru emiri'l-mü'minin ünvanlarını vermişti.

Devlet idaresiyle ilgili hukuku çok iyi bilen İbn Sadaka, halka yardım etmeyi sevmesiyle meşhur olmuştur. Ancak o, kısa süre sonra vezirlikten alındı. Çünkü büyük Selçuklu Sultanının veziri ona düşman olmuştu. Daha sonra iki vezir arasındaki anlaşmazlık ortadan kaldırıldı ve İbn Sadaka yeniden vezirliğe getirildi. Ona hil'at giydiren Müsterşid, devlet ricaline, onun huzurunda vezaret dairesine giderlerken yaya yürümelerini emretti. dolayısıyla o, beraberindeki devlet ricalinin yaya yürüdüğü ilk vezir oldu.⁽⁵⁸⁾

(55) İbn Tabataba 264.

(56) Bundarî, 78 vd.

(57) İbn Tabataba, 265.

(58) Aynı eser, 269 vd.

Birinci Selçuklu dönemi, diğer tabirle Büyük Selçuklular döneminde Abbasî vezirliğini yürütenlerden biri de, Nakibu'n-nukabâ Şerif Ebu'l-Kasım Ali b. Tırad ez-Zeynebî'dir. Saltanat kanunlarını ve vezirlikle ilgili işleri çok iyi bilen bir vezirdi. Halife Müsterşid tarafından 523/1129 yılında getirildiği vezirlik görevini üç yıl sürdürdükten sonra azledildi. 530/1136 yılında tekrar bu göreve atandı. Halife Muktefi (530-555/1136-1160), ona takdirlerini ve üstün kabiliyetlerini şu sözleriyle ifade etmiştir: "Senin dışında kimler vezirliğe getirildiyse, bu makam sayesinde şeref ve üstünlük kazandılar. Sana gelince vezirlik makamını şereflendirdin. Bu makam seninle şereflendi." Halife yüksek devlet ricaline, birlikte vezaret dairesine giderlerken onun huzurunda yaya yürümelerini emretti.⁽⁵⁹⁾

Selçuklu sultanları da, kendileri için, Kunderî, Nizamülmülk ve oğulları, Enuşirevan Halid gibi meşhur vezirler tayin etmişlerdi. Tuğrul Bey (429-455/1038-1063), Amidülmülk Kunderî'yi vezir edinmişti. Tuğrul Bey'in oğlu Süleyman'ı Selçuklu tahtına oturttu. Amcası Tuğrul Bey, Süleyman'ı kendisine veliahd tayin etmişti. Ancak Alparslan, kardeşi Süleyman'a karşı isyan ederek tahtı ele geçirdi ve veziri Nizamülmülk'ün yardımıyla Selçuklu tahtına oturdu. Kısa süre sonra vezir Kunderî'yi tevkif edip bir yıldan fazla hapiste kaldığı Horasan'ın merkezi Merv şehrine gönderdi. Kunderî, geçtiği gibi sekiz yıl birkaç ay Tuğrul Bey'in vezirliğini yürüttükten sonra yeni sultanın gönderdiği iki köle tarafından öldürüldü.

Amcası Tuğrul Bey'den sonra Selçuklu tahtına oturan Alparslan, vezirliğe Nizamülmülk'ü getirdi ve onu oğlu Melikşah'ın yetiştirilmesiyle görevlendirdi. O sırada oğluna şöyle demişti; "Bu şahıs, Tus'lu Hasan (Nizamülmülk)'dir, ona tesli ol, onu baba bil ve ona karşı gelme." Alparslan, daha saltanata gelmeden de Nizamülmülk'ü kendisine vezir edinmiş bulunuyordu.

Nizamülmülk, Sultan Melikşah'ın sağ kolu, mülkünün idarecisi ve en yakın müsteşarı oldu. Nizamülmülk ve onun oniki oğlu, Selçuklu Devleti yönetimini bütünüyle ellerine geçirmişlerdi. İbn Hallikân'ın çizdiği çerçeveye göre "Bütün devlet işleri Nizamülmülk'e kalmıştı. Sultan'ın

---

(59) Aynı eser, 271.

bütün işi, tahta oturmak ve avlanmaktan ibaretti.⁽⁶⁰⁾

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun dört bir yanını kaplayan karışıklıklar anında, Nizamülmülk, büyük görevler ifa etmiş, son derece tehlikeli durumlarda, cesaret ve otoritesini ortaya koymuş ve bu mücadeleden başarıyla çıkmıştı. Bunların neticesinde Melikşah, vezirini taltif için ona Atabeg ünvanı verdi.

Nizamülmülk, dindar bir alim, adil, cömert, güzel sesli, affetmeyi seven yumuşak huylu bir zattı. Onun meclisi, İslâm hukuku alimleriyle dolup taşardı. Ki bu vezir, meşhur Nizamiyye medreselerini kurmakla şöhrete kavuşmuştur. Gümrük vergisini ve diğer vergileri indiren Nizamülmülk, ilim ehline çok değer verirdi. Ancak şairlere pek yardımcı olmazdı, çünkü kendisi güzel şiir söyleyemezdi.

Nizamülmülk ve oğulları, daha önceleri Bermekîler ve Sehl oğulları gibi, kendilerini çekemeyen rakiplerinin düzenlendiği desiselere kurban gitmişlerdi. Nizamülmülk, Alparslan ve Melikşah zamanlarında yaklaşık 30 yıl vezirlik yaptıktan sonra 485/1092 yılında öldü. O, Tuğrul Bey zamanında amcasının Horasan Meliki olduğu sırada da Alparslan'ın vezirliğini yürütmüştü.

Tarihçiler, Nizamülmülk'ün oğlu İzzülmülk'ün Melikşah'ın en büyük oğlu Berkyaruk'u hapisten kurtararak İsfahan'a gönderdiğini zikretmişlerdir. O sırada Berkyaruk, babası Melik'in vefatından sonra küçük kardeşi Mahmud'un saltanata geçirilmesini temin etmeye çalışanlarca tutuklanmış bulunuyordu. İzzülmülk'ün bu iyiliğini unutmayan Berkyaruk, saltanatı ele geçirince 4897/1094 yılında onu vezirliğe tayin ederek devlet işlerini ona teslim etti.⁽⁶¹⁾

Nizamülmülk'ün diğer oğlu Müeyyidüddeve ise, Sultan Berkyaruk'a karşı, kardeşi Muhammed Tapar'ı desteklemişti. Çünkü Berkyaruk, onu vezirlikten uzaklaştırarak yerine kardeşi İzzülmülk'ü vezir edinmişti. Nizamülmülk'ün her iki oğlu vezaret hususunda olduğu gibi, babalarının servetini paylaşmak hususunda da birbirlerine düşmüşlerdi.⁽⁶²⁾

(60) Vefayatu'l-a'yan, 1,396

(61) Bunderî, 80. vd.

(62) İbnü'l-esir, X, 107 vd.

Bu dönemin ünlü vezirlerinden bir diğeri, Nizamülmülk evladından Ebu Nasr Ahmed'dir Ebu Nasr, halk arasında adaletle hükmetmiş ve onlardan zulmü kaldırmıştır. İbn Tabataba'nın bildirdiğine göre Halife Musteşid (512-529/1118-1135) Bağdat surlarının onarılmasına karar verince, halktan 15 bin dinar toplanmasını emretmişti. Vezir Ebu Nasr bu parayı halk adına özel mülkünden ödedi ve halkı bu külfetten kurtardı.⁽⁶³⁾

Halife Müsteşid'in vezirlerinden Enuşirevan Halid b. Muhammed el-Kaşanî, hem Abbasî halifelerine hem de Selçuklu sultanlarına vezirlik yapmıştı. Sonunda bu görevden affedilmesini istedi. Harirî meşhur Makamat'ını bu vezir için kaleme almıştır. Bu vezir, mütevazi oluşuyla şöhret bulmuştur ki, küçük olsun büyük olsun huzuruna giren her kişi için ayağa kalktığı söylenir.

Muhammed b. Muhammed Cehir⁽⁶⁴⁾, İbn Sadaka ve Yahya b. Hübeyre de Selçukluların birinci döneminde Abbasî vezirliğinde bulunmuş kişiler arasındadırlar. Yahya b. Hübeyre, şahsında ilim ve siyaseti, kılıç ve kalem, deha ve nezaketi bir arada toplamış bir kişiliğe sahipti. Selçuklu sultanlarının Irak üzerindeki nüfuzlarına son vererek Halife Muktefi devrinde (530-555/1119-1150) Abbasî Hilafetine yeniden saygınlık ve otorite kazandırmak şerefi de ona aittir.⁽⁶⁵⁾ O, şairlere, kendisine kadar hiçbir kimsenin vermediği ölçüde mükâfatlar veriyordu. Bu nedenle, onun için yazılan medhiyelerin 200 bin beyti aştığı görülür.⁽⁶⁶⁾

Halife Nasır (575-622/1179-1225), Müeyyidü'd-din el-Kummîyi vezirliğe tayin etti. Yeni vezir tahtına oturmuş, devlet ricali de onun etrafında toplanmışlardı. Bu sırada Halifeden bir menşur geldi. Halifenin bizzat yazmış olduğu bu atama kararnameşi halka okundu. Orada şöyle deniyordu: Bismillahirrahmanirrahim! Muhammed el-Kummî ülkemiz ve halkımızın işleri hususunda bizim nebimizdir. Ona itaat eden bize itaat etmiş olur. Bize itaat edenler de Allah'a itaat etmiş olurlar. Cenab-ı Allah, kendisine itaat edenleri cennetine koyacaktır. Naibimize isyan eden bize karşı gelmiş demektir. Bize karşı gelenler de Allah'a isyan etmiş olurlar. Allahu Teâlâ, kendisine isyan edenleri cehenneme koyacaktır. Kummî, bu tevki sayesinde halkın gözünde büyük bir mev-

(63) İbn Tabataba el -Fahri, 272.

(64) Aynı eser, 366.

(65) Aynı eser, 359-363.

(66) Baz. Cevat Ali, Mecelletü'l-üstaz, 1960), s.128.

ki kazandı ve derecesi yükseldi.⁽⁶⁷⁾

Abbâsî vezirlerinin sonuncusu olan İbnü'l-Alkamî ise, el-Fahri yazının tavsifine göre, akli başında, kabiliyetli bir vezirdi. O, kitaplara düşkünlüğü ilim ve edebiyat ehline yakınlığı ile tanınmıştır. Halkın malına el uzatmaktan son derece çekinen ve devlet malını harcama hususunda çok ihtiyatlı davranan bir kişiydi. Hasımları, İbnü'l-Alkamî'yi, Abbâsî halifesi Musta'sım'ı Bağdat'ı Hülagû'ya teslim teşvik etmek ve Hülagû'nun veziri Nasıruddun Tusî ile bu konuda anlaşmakla itham etmiştir. Ki, bu vezirlerin her ikisi de Şîî idiler.

Bazı tarihçiler ise Şîîlerin halife Musta'sım'ın büyük oğlu tarafından uğratıldıkları sıkıntıları, vezir İbnü'l-Alkamî'ye bağlamışlardır. Ancak, halife Musta'sım'dan 3 ay sonra ölen bu alim ve iffetli vezirin Moğollar tarafından terkedilişi, onu ülkesine karşı hıyanetle suçlayan tarihçilerin ileriye sürdüğü iddiaları bütünüyle çürütecek bir delildir.

b) Mısır'da.

Fatımîlerin ilk döneminde büyük yetkilere sahip olmasına rağmen vezirin otoritesi sınırlıydı. Zira o, halifenin onayını almadan iş yapamazdı, makamını koruması, halifeyi razı etmesine bağlıydı. Ancak bu durum zamanla değişti. Bilhassa Fatımîlerin son döneminde (465-567/1093-1171) vezirin yetkileri çok genişledi. Diğer bir ifadeyle, önceden tenfiz vezirliği = sadece yürütme yetkisine sahip vezirlik söz konusu iken, bu dönemde tefviz vezirliği = tam yetkili vezirlik statüsüne dönüştü.

Fatımî halifesi Mustansır zamanında (427-487/1036-1094), vezirlik, Tefviz vezirliği statüsü kazandı. Bu halifenin vezirleri, Harun Reşid'in vezirleri Yahya el-Bermeki ve oğlu Cafer gibi, tefviz veziriydiler. Şöyle ki: Halife Mustansır, 457-465/1065-1073 yılları arasında ülkesini kasıp kavuran şiddetli açlıklar ve diğer sıkıntılar karşısında veziri Yazurî'nin başarısız kalması üzerine, bu büyük felâketin acılarını sarması ve Mısır'da bozulan işleri düzeltmesi için Akka valisi Bedrülcemâlî'den yardım istemiş ve onu tam yetkiyle vezirliğe getirmişti. O sırada Fatımî

(67) İbn Tabataba, el-Fahri 336.

devletinin içinde bulunduğu karışık durum, 9 yıl içinde, peşpeşe 40 vezirin değiştirilmiş olmasından açıkça anlaşılmaktadır.⁽⁶⁸⁾ Mustansır ve ondan sonraki Fatımî halifeleri, yönetimde hiçbir rol oynamayacak kadar zayıftılar. Nitekim bu döneme Büyük vezirler dönemi adı verilmiştir.

Bedrülcemali, saltanat dizginlerini eline geçirmişti (465/1073). Mustansır'ın halifeliliği yıllarında ölünceye kadar görevinde kaldı. Yerine vezirliğe oğlu Efdal geçti. Efdal da devletin idaresini bütünüyle kendisi üstlendi, hatta halife Mustansır onun vezirliği esnasında hacr altına alınmış bir duruma düştü.

Vezir Efdal, Mustansır'ın ölümünden sonra, onun ölümünden önce veliaht tayin etmiş olduğu büyük oğlu Nizar'ın tahta çıkmasını engellemek için, Nizar'ın küçüğü Musta'li'yi halifelığe geçirdi.

Halife Musta'li'nin bütün yetkileri aynı zamanda dayısı olan vezir Efdal tarafından elinden alınmıştı. Amir (495-524/1101-1130)'in halifelığe geçişine kadar durum böyle devam etti. Efdal'ı öldürtmeye karar veren yeni halife Amir, neticede maksadına ulaştı ve onun yerine vezirliğe Ebu Abdullah Me'mun Betaihi'yi getirdi.

Fatımîlerin son dönemlerinin en belirgin özelliklerinden biri, halifelerle vezirler arasında şiddetli bir anlaşmazlığın mevcudiyetidir. Bu anlaşmazlık neticesinde, bazen halifelığe henüz çocukluk çağına olan kişiler çıkarılıyordu. Bu dönemde vezirin yetkisi o kadar arttı ki, bu artışın boyutlarını, onların kullandığı şu ünvanlardan çıkarabiliriz: Bedrülcemali'nin torunu vezir ebu Ali el-Ekmel, şu ünvanları almıştı: Nasıru İmami'l-Hak, Hadi'l-kudât ilâ İttibâi Şer'il-Hakk ve i'timâdih = Kâdılar hak yola tabi olmaya ona dayanmaya sevkeden kılavuz, Mevlân-niam ve rafiû'l-cevrâni'l-ümem = Nimetlerin efendisi ve halktan zulmü kaldıran, kılıç ve kalem sahibi.

Halife Hafız'ın veziri Rıdvan b. Velhaşi ise, es-Seyyidü'l-melikü'l-efdal ünvanını almıştı. Bu tarihten itibaren yeni vezirler bu ünvanı kullanmayı gelenek haline getirdiler.

Fatımî halifesi Azid (555-567/1160-1171)'in son dönemlerinde, Halep hükümdarı Nureddin Mahmud Zengi'nin emriyle Şavir'i öldürme-

(68) Sayrafi el-İşare, 40 vd.

sinden sonra Esedüddin Şirkuh vezirliğe getirildi. Ancak Şirkuh, bu görevde iki ay kaldıktan sonra öldü. Onun yerine Fatimî vezirliğine yeğeni Salahaddin Eyyubî geçti. Önce geçtiği gibi “el-Meliku’n-nasır” ünvanını alan Salahaddin, Fatimî halifeliğini ortadan kaldırdıktan sonra yerine Eyyubîler devletini kurdu.

c) Mağrip’te.

Tarihçiler, Murabıtlar devletinde vezaret müessesesi konusunu müstakilen araştırmakla meşgul olmamışlardır. Bu büyük ölçüde, Murabıtlar’da sabit bir Vezaret ve kitabet müessesesi olmamasına bağlıdır. Murabıtlar’da yüksek devlet ricali, sahip oldukları yetkiler açısından birkaç dereceye ayrılıyordu. Murabıt hükümdarlarının devlet işlerinde istişarelerine başvurdıkları bazı görevliler yanında, Divanü’l-inşa ve Divanü’r-resail gibi devlet dairelerini idare eden kâtipleri bulunuyordu. Tarihçiler zaman zaman birbirlerine karışan bu vazifelilerden birincileri vezirler ve müsteşarlar, ikincileri ise kâtipler olarak isimlendirmişlerdir.⁽⁶⁹⁾

Murabıtlar’da başkent Merakeş’te oturan merkezi vezirler olduğu gibi⁽⁷⁰⁾, gerçekte Divanu’l-inşa başkanlığı yapan bölge vezirleri de⁽⁷¹⁾ vardı.

Bunların yanında, Murabıtlar’da vezirlerin bir meclisi olmadığı kesindir. Onlarda sadece bir grup fakih, ilerigelen liderler ve divan kâtiplerinin katıldığı bir istişare heyeti mevcuttu.

Murabıtlar’da mevcut devlet divanlarının en önemlisi Divanü’r-resail (veya Divanü’l-inşa)’dır. Bu divana “Kâtip” ünvanıyla anılan büyük bir devlet memuru başkanlık ederdi. Onlarda çeşitli divanların bulunduğu ve bu divanlardan her birini vezirin işlerini yürüten bir kâtibin idare ettiği şüphesizdir.

Murabıtlar’da sözkonusu vezirler, Abbasiler ve Fatimîler’deki tefviz vezirleri kabilinde değildirler. Endülüs Emevilerindeki hacipler gibi yüksek yetkiye sahip değildirler. Ancak, Emiru’l-müslimin’in naipleri, bu vekâletleri esnasında mutlak otoriteyi temsil edebilirlerdi. Murabıtlar’da, vezir, reisü’l-vezir veya reisü’l-vüzera ünvanı verilen bir görevli yoktur. Çünkü yönetimde nüfuz, bizzat devlet başkanı Emiru’l-

(69) Hasan Ahmet Mahmut, Kıyamu devleti’l-Murabıtın, 358.

(70) Silatü’s-sıla, 82.

(71) Merakeşi, 164.

müslimin'in şahsında toplanıyordu. Çünkü Murabıtlar devleti, siyaset temeline oturmaktan ziyade, Malikî mezhebi fakihlerinin meşvereti temeline oturuyordu.

d) Endülüs'te

Endülüs Emevî devletinde vezaret kavramı, Abbasîlerde ve Fatımîlerde olduğu gibi yaygın değildi. Aksine Endülüs'te vezirlik görevini yürütenlere bazen "hacib" bazen "vezir" veya "zü'l-vizareteyn" ünvanı verilirdi. Dolayısıyla Endülüs'te hacip ünvanını taşıyan görevliye, Emevî, Abbasî ve Fatımî saraylarında olduğu gibi, havas ve avamın halife huzuruna girmesiyle ilgili işleri yürüten görevli değil, bilinen mânadaki vezaret görevini yürüten kişi kastedilmiştir. Nitekim Endülüs Emevîlerinde hacip, günümüzdeki başbakanın yerini tutar. İbn Haldun'un dediği gibi, her birine vezir ünvanı verilen divan başkanlarının icraatlarını kontrol eder, onlara başkanlık ederdi.

Vezirin veya bugünkü tabirle başbakanın yükü, kendilerinden yardım alacağı ve istişarelerine başvuracağı bir grup yüksek devlet ric alı (bakanlar) arasında taksim edilmişti. Emîr veya halife, bu görevlilerden birini seçerek ona "hacip" ünvanı verirdi. Diğerlerinden maliye işleri, yazışma dairesi, Mezalim Mahkemesi, sınır şehirleri halkının veya vilayetlerin durumunu araştırmak vs. için birer vezir tayin ederdi. Bu vezirler için toplantı yapacakları bir meclis belirlenmişti. Onlar, sultanın emirlerini yürütüyorlardı. Her biri, ihtisas kazandığı Divan'a vezir tayin edilirdi. İçlerinden biri, emir veya halife ile irtibatı sağlamak, her an için ona vekalet etmek üzere seçilirdi ki, bu vezir "hacip" ünvanıyla bilinirdi. Endülüs Emevî devleti yıkılıp Tavaif-i mülûk adı verilen hanedanlar kurulana kadar bu uygulama aynı şekilde devam etti. Bilahe-re hükümdarların meclislerinde bulunan ve onlar tarafından özel olarak kabul edilen herkese vezir denmeye başlandı. Hükümdara vekâlet eden vezir ise "Zü'l-vizareteyn" ünvanıyla anıldı.⁽⁷²⁾

Endülüs Emevîlerinde, devlet işlerini yürüten tek organ, hacib'in meclisi veya diğer bir ifadeyle vezirler heyeti değildi. Bunun yanında "şura meclisi" denilen hanedana mensup valiler ve ileri gelen devlet ricalin-

(72) Mukaddime, 208.

(73) Makkarî, Nefhu't-tîb, I, 102.

den teşekkül eden hükümdar veya halifenin başkanlık ettiği ikinci bir meclis daha vardı.

Abdurrahman en-Nasır (300-350/912-961), aynı zamanda kılıç ve kalem erbabından olan vezirine, Abbasî halifelerini taklit ederek “Zü’l-vizaretyn” ünvanı veren ilk Endülüs Emevi halifesi olmuştur. Abdurrahman, 327/938 yılında veziri Ahmed b. Abdülmelik b. Şehid’e “zü’l-vizaretyn” ünvanı vermiş ve onun maaşını iki katına çıkarmıştır. Bu ünvanı taşıyan görevli işleri yoğun olduğu zamanlarda hacibe yardım ederdi. Endülüs Emevîleri, Ehlü’z-zimme’den olan gayri müslim bazı şahısları da vezir tayin etmişlerdir. Nitekim Abdurrahman en-Nasır, Mukaddes Roma İmparatoru Büyük Otto’ya elçi olarak gönderdiği Hasday b. Şebut’u vezirliğe getirmişti.

Endülüs Emevi devletinin zayıfladığı dönemlerde, hacibin nüfuzu iyice arttı ve yönetimde halifenin hiçbir etkinliği kalmadı. Halife Hişam el-Müeyyed zamanında (366-399/976-1009), Hacıp Cafer b. Osman el-Mushafi’yi ortadan kaldırarak haciplik koltuğuna oturan ve ülkenin gerçek hükümdarı haline gelen Hacıp Mansur b. Ebi Amir, bunun en güzel misalidir. Mansur, hutbelerde halifenin adından sonra kendi adını da okutmuş, aynı şekilde paraların üzerine adını halifenin adıyla birlikte kazdırmış, halifeler gibi ismini altın simli elbiselere naksettirmiştir.⁽⁷⁴⁾

C. Kitabet

Abbasîlerin birinci dönemi, tarihin benzerlerine bir daha rastlanmadığı, mahir kâtiplerle süslenmiştir. Bunlardan birkaçını sayalım: Harun Reşid zamanında şöhret kazanan Yahya b. Halid el-Bermekî, Fazl b. Rebî, Me’mun devrinde adını duyuran Fazl b. Sehl Hasan b. Sehl ve Ahmed b. Yusuf; Mu’tasım ve Vâsık dönemlerinde temayüz eden Muhammed b. Abdülmelik b. Zeyyat, Hasan b. Vehb ve Ahmed b. Müdebbir.

İran hükümdarları, inşa divanı kâtiplerine hükümdarların tercümanları” adını veriyorlar ve onlar için diyorlardı. “Sözü hafifletceğiz derken, sakın mânâlarını hazf etmeyiniz, tertibini bozmayınız, ilave yapmayınız ve delillerini zayıflatmayınız.”

(74) Bkz. IV, 192.

Fatımîlerde Kitabet makamı rütbe bakımından vezirlik makamından sonra gelirdi. Bu makam, halifeler tarafından devlet işlerini yürütecek güç ve yeterlilikte gördükleri kişilerden başkasına verilmezdi. Kâtip, gücünü kanıtladığı takdirde, bu makam, vezirliğe geçişin ilk adımı olurdu.

Fatımî halifesi Muiz, 341/952 yılında belağat sahibi bir kâtip olarak tanıdığı Sicilyalı Cevher'i özel kâtipliğine tayin etmişti. Cevher, kitabet ve inşa sanatında ve edebiyat alanında şöhret sahibiydi. Mısır'da Fatımîler zamanında kâtip, halife kendisinden memnun olduğu takdirde vezirin işlerini yürütürdü. Kendisine bazen "sahibü'l-vesata" denilirdi. Dolayısıyla, Fatımîlerde, vezir, kâtip ve Sahibü'l-vesata ünvanını taşıyanlar arasında fark yoktur.

Fatımîler zamanında, inşâ divanı başkanı, aylık olarak 150 dinar maaş alırdı. Onun emrinde çalışan diğer kâtipler ise aylık olarak 30 dinar alırlardı. İnşa divanı başkanı, rütbe bakımından mezalim mahkemesi kararlarını mühürlemekle görevli "sahibü'l-kalemi'd-dakik"ten sonra gelirdi. Bu ikinci görevli, halife ile tek başına bulunur, halifeye Kur'an-ı Kerîm, Peygamberler tarihi, halifeler ve büyük adamların hayatlarına dair yazılan kitapları okurdu. Halifeye güzel yazı yazmayı öğretir, güzel ahlâk hususunda nasihatlerde bulunurdu. Onun aylık maaşı, 100 dinardı. Bu görevi için mecliste oturduğu esnada önüne, altın ve gümüş kakmalı hokka ve divid konulurdu. İşlerini tamamladığı sırada ise, yaptığı işe mükâfat olmak üzere hokkaya 100 dinar atılırdı. Bunun dışında içinde miskile karıştırılmış üç miskal amber olan bir şişe verilirdi. Bu amber, halifenin huzuruna tekrar gireceği zaman sürünmesi için verildi.

Fatımîlerin son zamanlarında, kılıç ve kalem erbabı (askerlik ve yazışmalar hususunda mahir) vezirler işbaşına gelince, Mezalim mahkemeleri duruşmalarını idare etmeye başladılar. Bu duruşmalara "Kâtibü's-sır" yerine onunla birlikte Sahibü'l-kalemi'd-dakik ünvanını taşıyan kâtip de katılıyordu. Bu kâtibin görevi, biraz önce işaret edildiği gibi, vezirin imzasını tasdik etmektir. Hatta o, mezalim mahkemesi duruşmalarının akdedilmesinden önce şikâyetleri de dinliyordu. Sahibü'l-kalemi'd-dakik ünvanını taşıyan bu görevliden bir üst derecede bulunan bir kâtip daha vardı ki, onun görevi Mezalim mahkemesi karar ve zabıtlarını Sahibü'l-kalemi'd-dakik'ten almak ve bu kararları tasdik için halifeye çıkarma-

dan önce kanunî bir kalıba koymaktı. Bu görevliye ise “Sahibü'l-kalemi'l-celil” ünvanı veriliyordu.

Kâtipler, adet olarak edebiyat alanında sivrilmiş, inşa sanatında temayüz etmiş kişiler arasından seçilirdi.⁽⁷⁵⁾

454/1062 yılında vefat eden Kudaî, Fatımîler zamanında tahrirat ve vesikaları kaleme almak sanatında temayüz etmiş, bu sayede saray ricali arasına girmişti. Onun bu durumunu dikkate alan vezir Ebu'l-Kasım Cercerâî, resmî evrakların resmî olduklarının belirtilmesini sağlayacak bir damga için ondan “elhamdü li'llahi şükran li ni'metihi” ibaresini yazmasını istedi.⁽⁷⁶⁾

Fatımî halifesi Amir zamanında Divanü'r-resail'in başına İbn Mün-cib Sayrafî getirildi. Ki bu kâtip meşhur tarihçiler arasında yer alır.

Eyyûbiler zamanında tahrirat ve resmî vesikaları kaleme almak sanatında temayüz eden kâtiplerden el-Kâdî'l-fasıl Abdürrahim el-Beysanî (öl. 596/1199), Salahaddin Eyyûbî ve iki oğlu zamanlarında vezirlik görevini yürütmüştür. O, bize tarihi malûmatının bolluğuyla meşhur olan risaleler bırakmıştır. Onun bu risaleleri, aynı zamanda uslûbunun güzelliği ve açıklığı ile de temayüz eder.

Mağrip'te Murabıtlar zamanında yüksek devlet ricalinden bazıları kâtiplik ve müsteşarlık vazifesini birlikte yürütürlerdi. Endülüs'te çoğunluğu edebiyatçı olan kâtipler, Tavaif-i mülûk adı bilahare Murabıt valilerinin saraylarına girmişlerdi. Bu kâtipler daha sonra, Muvahhid hükümdarlarının hizmetine girdiler. Bu kâtiplerden birkaç tanesinin ismini sayalım: Abdülmecid b. Abdûn, Abdülaziz el-Ensarî, Ebu Ca'fer b. Atıyye, İbn Abdûn el-Yabrî. Anlaşıldığına göre bu seçim, Endülüs'te yetişen bu kâtiplerin, Endülüs Hristiyanlarının durumunu Mağrip'li kâtiplerden daha iyi bilmelerine bağlıdır. Bu hususta kültür bölümünde tekrar bilgi vereceğiz.

Endülüs'te rütbe bakımından vezirliğe (hicabet) yakın bir makam olan Kitabet, iki kısma ayrılıyordu:

(75) Kalkaşandî, Sub'ul-a'sâ, III, 490 vd.

(76) Aynı eser, III, 487 vd.

1 — Kitabetü'r-resail. Yöneticisine "kâtip" ünvanı verilirdi.

2 — Kitabet'üz-zimam. Bu divanın başındaki kâtibü'z-zimam ise, "Kâtibü'l-cehbeze" diye bilinirdi. Bu göreve gelecek şahsın gayrimüslim olmaması gerekirdi. Onun mertebesi, vezirinkinden üstündü.⁽⁷⁷⁾

D. Hicabet

Abbâsî halifeleri, daha önce geçtiği gibi, Emevî halifelerinin yolunu takip ederek, saraylarında hacibler görevlendirmişlerdi. Onlar, halkın çok mühim işleri dışında halife ile görüşmelerini engellemek için daha ileri gittiler. İbn Haldun'un deyiimiyle, ikinci bir engel koydular.⁽⁷⁸⁾ Halkın halife ile görüşebileceği iki salon ihdas etmişlerdi. Hacibin takdirine göre, görüşmek isteyenler bu iki salondan birine alınırdı. Bu salonlar "darü'l-hassa" ve "darü'l-âmmе" adlarını taşıyordu. Abbâsî halifeleri, devletlerinin çökme dönemlerinde öncekilerden daha zorlaştırmacı üçüncü bir perde, bir engel koydular.⁽⁷⁹⁾

Abbâsîler zamanında İslâm medeniyetinin terakkisiyle paralel olarak, hacibin nüfuzu artmış, hacip, pekçok devlet işinde kendisine danışılan bir görevli durumuna gelmişti. Divan başkanları yürüttükleri devlet işlerinde onun görüşünü almak mecburiyetinde idiler. Onun görüşünü almadan karar vermeleri yasaklanmıştı.

Fatımîlerde başmabeynciler, bu görevlilerin diğer İslâm ülke saraylarında sahip oldukları otorite ve yetkiye sahip değillerdi. Fatımîler'de hacip görevlendirenler sadece halifeler değildi, başkadı ve vezir de bir veya birkaç tane hacip görevlendirirdi. Onlar duruşmalara çıktıklarında, bu hacipler onların huzurunda ayakta beklerlerdi.

Fatımî sarayındaki hacip, her ne kadar Abbâsî sarayındaki kadar yetkili değilse de onun Fatımî sarayının önde gelen ricalinden olduğu kesindir. Nitekim Kalkaşandî bu hacibin o dönemde önemli devlet ricali arasında olduğunu zikretmiştir.⁽⁸⁰⁾

Endülüs Emevî devletindeki duruma gelince, İbn Haldun'un belirttiği gibi, hacip, havas ve avamın sultanın huzuruna izinsiz girmesini önler,

(77) Maka'î, Nefhu't-tib, I, 103; IV. 196.

(78) Mukaddime, 208-9.

(79) Kitabu'l-Mehasin ve'l-Meravi', I, 124.

(80) Kalkaşandî Subhu'l-a'sâ, III 487 vd.

sultanla vezirler ve diğer zevat arasında aracılık yapardı. Endülüs Emevîlerinde “Hicabet” makamı oldukça yüksek bir makamdı. İbn Hadid (veya Cüdeyr) gibi hacipler hakkında anlatılan durumlar, bu hususu açıkça ortaya koymaktadır. Daha sonraları Endülüs Emevî halifelerini nüfuzları altına alan müstebidler, şerefli bir ünvan olması sebebiyle “hacip” ünvanını kullandılar. Bunlara en güzel örnek Hacip Mansur b. Ebi Amir (öl. 394/1004) ve oğullarıdır. Bunların iktidarı kaybetmelerinden ve Endülüs Emevîlerinin yıkılmasından sonra kurulan Tavaif-i mülûk adı verilen mahallî hanedanların hükümdarları da, kendileri için şeref kabul ettikleri bu ünvanı terketmemişlerdi. Onların en güçlüsü, hükümdarlık ünvanlarını aldığı anlarda bile, hacip ve zü'l-vizareteyn ünvanlarını kullanmayı kendisi için zarûri kabul ediyordu.

Hicabetle sultanın havas ve avam'dan ayrı bulunması, zü'l-vizareteyn ünvanı ile de askerlik ve yazışmalarla ilgili yetkileri kastediliyordu.

Mağrip'te kurulan devletlerde, Hicabet müessesesinin durumuna gelince, İbn Haldun, basit ve sadeliğiyle temayüz etmiş Murabıtlar'da böyle bir makamın olmadığını zikreder.⁽⁸¹⁾ Çünkü herhangi bir vatandaşın, Murabıt hükümdarı (emirü'l-müslimin) ile görüşmesi zor değildi. Onun yakınlarının birinin aracılığıyla kolaylıkla görüşebilirdi. Murabıt hükümdarlarının, sade ve mütevazî bir hayat sürmeleri, zühd ve takvaya düşkün olmaları, buna yardımcı olmuştur. Onlar o kadar sade bir hayat yaşıyorlardı ki, elbiseleri kaba yündendi, halkları gibi arpa ekmeği yerlerdi. Yusuf b. Taşfin, daha önce Hz. Ömer b. Hattâb ve Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz'in yapmış olduğu gibi, halkın durumunu bizzat araştırır, onların işlerini bizzat yapmaya çalışırdı.⁽⁸²⁾ Ali b. Yusuf b. Taşfin de çoğu kere devlet işlerini görevlilere bırakarak ibadetle meşgul olmak için köşeye çekilirdi.

2 — İDARİ TEŞKİLAT

A. Vilayetlerin İdaresi

a) Caminin Devlet İşlerinin Yürütülmesiyle İlişkisi

Hulefa-i Raşidin, devlet işlerinin yönetiminde, ashâb-ı kiramın büyüklüğü, Medine'nin ileri gelenleri ve kabile reislerinden teşekkül eden

(81) Mukaddife, 209.

(82) Selâvî, II, 55.

bir şûra meclisinden yardım alıyordu. Bu meclis, Mescid-i Nebevi'de toplanır, halife onlarla istişare etmeden herhangi bir işe karar vermezdi. Hulefa-i Raşid'in idarede bulunduğu 30 yıl içinde hükümet şekli, cumhuriyet idaresine çok yakındı.

Arnold, halife veya valinin halka namazda imamlık yaptığı ibadet yeri olarak caminin, siyasî ve sosyal devlet ilişkisini, halife veya valinin müslümanların imamlığı ile devlet işlerini birlikte yürütmesindeki esriyi araştırmıştır. O, bu hususta şöyle der:

“Cami (mescid), sadece ibadet yeri değildir. Aksine siyasî ve sosyal hayatın merkezi de camidir. Nitekim, Rasûlullah (s.a.v.), elçilik heyetlerini orada karşıyor, devlet işlerini oradan idare ediyor, müslüman cemaata yine mescidin minberinden siyasî ve dinî meseleler hakkında konuşma yapıyordu... Yine Hz. Ömer, Irak'taki müslüman ordularının zor durumda kalıp çekilişini minber üzerinden ilân ederek halkını seferberliğe çağırdı ve o bölge üzerine gitmeye teşvik etti. Yine aynı minber üzerinden, Hz. Osman kendisine yöneltilen ithamları reddedip, kendisini savundu. Aynı şekilde, her halife cülûsunda, idarede takip edeceği siyasetinin açıklaması mahiyetini taşıyan cülûs nutkunu minber üzerinden okurdu”⁽⁸³⁾

Bu yönüyle caminin minberi, günümüzde anayasal sistemlerde devlet başkanının, devlet yönetimiyle ilgili siyasetini kamu oyuna açıkladığı başkanlık koltuğuna benzer.

Anlatılanlara şu hususu da ilâve edebiliriz: Cami ve mescidler, İslâm'ın zuhurundan itibaren, alimlerin toplandığı mekan olmuştur. Nitekim tefsir, fıkıh ve hadis alimleri camiye kendileri için merkez edinmişlerdi. Sonra camiler, öğretim için okul ve enstitüler olarak kullanılmıştır. Çocuklar, lisan ve akaid ilimlerini orada tahsil ediyorlardı. Kadılar da mahkeme duruşmalarını yine camide yapıyorlardı. Sözün özü, din ile siyasetin birbirinden ayrılmadığı sürece, cami ve mescid, sosyal meselelerle ilgili bütün işlerin yürütüldüğü ve bu işlerle ilgili haberlerin ilân edildiği bir mekân olma özelliğini korudu.

---

(83) The Caliphate, 36-38.

Arnold, cami ve mescidlerin, kısa süre sonra siyasî ve sosyal fonksiyonlarını kaybetmiş olduklarını zikreder. Bu özelliklerini kaybettikten sonra minber, ne halifenin koltuğunu ne valinin kürsüsünü de kadının sandalyesini temsil edemez duruma gelmiştir. Caminin fonksiyonu, sadece namazların kılınmasına inhisar ettirilmiştir. Orada Allahû Teâlâ'ya ibadet edilir, onun için dua ve tesbih çekilir, Rasûlullah (s.a.v.)'a salat-ü selâm getirilir, ashab-ı kiram için rahmet istenir, dini muhafaza hususunda Rasûlullah'ın vekili kabul edilen halife için dua edilir. Camide siyasî görünüm olarak, sadece hutbelerde halifenin adının okunması kalmıştır. Bu uygulama, adına hutbe okunan vilayetlerin ismen halifenin otoritesini tanıdığını gösterir.

Şüphesiz ki camiler, günümüzdeki öğretim kurumlarının yerini tutuyordu. Dinî, aklî ve lisan ilimleri orada tahsil ediliyordu.

b) Vilâyetlerin İdaresi:

Eserimizin ikinci cildinde, fıkıh alimlerinin valiliği, “imaret-i âmme” ve “imaret-i hassa” olmak üzere ikiye ayırdıklarını, “imaret-i âmme”-yi de kendi içinde “imaret-i istikfa” ve “imaret-i istîla” şeklinde iki kategoride mütâlaa ettiklerini açıklamıştık. Orada, “imaret-i istikfâ” statüsündeki valiliğin bizzat halife tarafından tayinle, “imaret-i istîla” da ise güç kullanan bir şahsın valiliğinin mecburen tanınmasıyla gerçekleştiğini ifade etmiştik.⁽⁸⁴⁾

Halife, devlet idaresiyle ilgili bütün emirlerin mercii olduğu gibi, her kuvvetin de kaynağı durumundaydı. Vezir ise, halifenin sağ kolu mesabesindeydi, bütün devlet işlerini onun adına yürütüyordu. Valileri tayin ve görevden alma, vergi toplama faaliyetlerini yürütme onun yetkisi dahilindeydi.

Ülke genişleyip, devlet işleri daha teferruatlı bir hale gelince; tek bir kişi, bütün bu işleri taşıyamaz duruma düştü. Dolayısıyla, devlet işlerini ve çeşitli devlet dairelerini idare etmek hususunda vezire yardımcı olacak görevliler tayin etmek zarûri hale geldi.

Merkezden uzak eyaletleri idare edecek bölge valilerini, bizzat halife tayin ediyordu. Bu valiler, idareleri altında bulunan vilayetlerde kazâî ve medenî işlerde sınırsız bir otoriteye sahip değildiler. Nitekim, Bir vali görevinde çok uzun süre tutulmuyordu, görevinden alındığı zaman

da, vilâyetinin durumu ve meseleleri hakkında geniş bir beyanda bulunması isteniyordu. Bununla beraber, bazı valiler, özel imtiyazlar kazanıyorlardı. Halife, bazı vilâyetleri, valilerin kendisini hâkimiyetini tanıması, bazılarını da valilerinin yaptığı maddî yardımlar karşılığında iknâ olarak veriyordu.

Fatımîler zamanında Mısır, dört eyalete ayrılıyordu:

1. Kûs: Mısır'ın en büyük eyaletiydi. Bu eyaletin valisi, Yukarı Mısır (es-sâid)'la birlikte Eşmuneyn bölgesini de idare ediyordu.

2. Şark eyaleti: Ehemmiyetçe Kûs eyaletinden sonra geliyordu. Bölgenin valisi, Biblis, Kalyûb ve Eşmûn vilayetlerini idare ediyordu.

3. Garp eyaleti: Ehemmiyetçe, Şark eyaletinden sonra geliyordu. Bu eyaletin valisi, Mahalle, Menuf ve Ebyar vilayetlerini idare ediyordu.

4. İskenderiye: Derece bakımından Garp eyaletinin ardından geliyordu. Buhayra bölgesi tümüyle buraya dahildi.

Bu dört eyaletin valilerine, saray dikimevinden Fatımî halifesini "Fethu'l-haliç" merasimlerinde giydiği özel elbise olan "bedene" ismi verilen elbiselerden gönderilirdi⁽⁸⁵⁾

Bu eyaletler, büyüklü küçüklü diğer pekçok merkezi içine alıyordu. Fatımîlerin son, Eyyûbîlerinse ilk dönemlerinde idarî taksimatı inceleyen İbn Mematî, bu merkezleri şöyle sıralar:

"Şarkıyye, Mürtahiyye, Dakhaliyye, Cezîretü Kuveysna, Garbiyye, Semennûdiyye, Dincâviye, Menûfiyye, Cezîretü Benî Nasr, Tüsteraviyye, Buheyra, Havfu Ramses, Mezahameteyn, Cîziyye, İtfihiyye, Bûsîriyye, Feyyûmiyye, Behlensaviyye, Eşmûneyn, Asyûtiyye, İhmîmiyye, Kûsiyye."⁽⁸⁶⁾

Murabıtlardaki idari duruma gelince, Murabıt hükümdarları, Endülüs veya Mağrib'i kendilerine vekâleten idare edecek naipler tayin ediyorlardı. Emirü'l müslimin'in bu naiplerinin görevi, siyasî ve harbî işleri yürütmekti. Naib'in seçiminde, Malikî mezhebi, çerçevesinde İslâm prensipleri üzerine kurulmuş devletin siyasetini yürütebilecek harp hu-

(85) Kalkaşandî, III, 497 vd.

(86) İbn Memâtî, Kavâninü'd-devâvîn, 58

susunda maharetli kişiler aranması yanında, hükümdarın yakınlarından olmasına da dikkat edilirdi. Murabıt hükümdarları, genel olarak, naip-lerini veliahtlarından seçiyorlardı. Nitekim, Ali b. Yusuf, babası Yusuf b. Taşfin'in naibi idi. Taşfin, babası Ali'nin, İbrahim de babası Taşfin'in naipliğini yapmışlardı. Bu şahıslar, vazifelerini Endülüs'te yürütmüşlerdi. Aynı şekilde Yusuf b. Taşfin de, hükümdarlığa gelmeden önce, Ebubekir b. Ömer'in naipliğini yapmıştı. Daha sonra, saltanatı Emiru'l-müslimin Yusuf b. Taşfin'e terkeden Ebubekir b. Ömer, Sahara'da Yusuf'un naibi olarak görev yaptı.

Zikrettiğimiz gibi naip, hem siyasi hem de harbî otoriteye sahipti. Nitekim o, valilerin kontrol ediyor ve savaş planları hazırlıyordu. Onun tayiniyle ilgili menşûr, bütün valilere gönderilirdi. Emiru'l-müslim'in naibi, vekâleten yürüttüğü bu idare hususunda, kendilerine mecazen vezirler denilen kâtiplerden yararlanıyordu.

Vali, halife tarafından tayin ediliyor ve vilayetin idaresinde halife-ye, vekalet ediyordu. O, vilayetinde namaz kıldırmak, vergi toplamak, askerî işleri yürütmek, huzur ve asayiş sağlamak ve adlî işleri tedvir etmek vazifelerini yürütürdü. Bu görevler ve diğer devlet işlerinde şehirdeki en büyük otorite durumundaydı.

Namaz, dini önderlikte irtibatlı olduğu için, valinin en önemli görevleri arasındaydı. Ki din, İslâm'da hükmün kaynağıdır. Bunun içindir ki, cuma ve bayram namazlarını bizzat vali kıldırıyordu. Namazlarda halka imam oluyor veya yerine vekil tayin ediyordu. Bir merkezde cuma kılınan camilerin birden fazla olduğu dönemlerden itibaren yerine vekil tayin etmesi zorunlu hale geldi. Mısır'da da aynı durum söz konusuydu. Müslüman fatihlerin yerli halka karışmaları, onlarla evlilik yoluyla akrabalık kurmaları sonucu, Mısır'da, İslâm yayıldı ve müslüman nüfus arttı. Bir merkezde, birden çok cuma camileri yapıldı.

B. Divanlar (Devlet Daireleri)

Müslüman Mısır'da idare sistem Fatîmî devletinin kuruluşuna kadar zikre değer bir değişiklik geçirmemişti. Ancak Fatîmîler, bu sistemi önemli ölçüde değiştirdiler.

Fatîmîler devrinde Mısır'da herbirinin başında yüksek derecede bir görevli bulunan birçok divan vardı. Bu divanlardan biri olan Divanü'l-

ceyş; askeri işleri yürüttü. Divanü'l-kisve ve't-tıraz, ise halife ve devlet ricalinin giyim eşyalarının hazırlanmasına bakardı. Bu divanın başına, kalem erbabından yüksek seviyeli bir görevli başkan tayin edilirdi. Divanü'l-ahbâs, günümüzdeki Vakıflar Bakanlığı'nın görevlerini yürütüyordu. Diğer önemli bir divan ise, Divanü'r-revatip, adını taşıyordu. Bu divanın başkanı, devlet memurlarına ödenecek maaşları hesaplar, bu hesapları her sene halifeye arzederdi.⁽⁸⁷⁾

Suriye bölgesinin işlerini yürüten "Divanü'ş-Şam" ve Hicaz bölgesinin işlerine bakan "Divanü'l-Hicaz" da bu divanlar arasındaydı.

Fatımîler'de yüksek dereceli devlet ricalinin sayısı oldukça fazlaydı. Bu görevlilerden bazıları şunlardı:

Sahibü'l-bab: Başmabeyinci, hacip.

Hamilu mezalleti'l-Halife: Halifenin gölgeliğini taşıyan memur.

Sahibu'r-risale: Halife tarafından, vezir ve diğer devlet ricaline yazılan yazıları götüren memur.

Sahibu beyti'l-mal: Bugünkü maliye bakanlarının görevini yürüten memur.

Çok sayıdaki dini görevlerden en önemlileri de şunlardı:

Kadı'l-kudat: Başkadı. Şer'i meselelere, mahkemelere, darphane ve paranın ayar işlerine bakardı.

Dai'd-duat: Rütbe bakımından başkadıdan sonra gelirdi, cami ve medreselerde Fatımî propagandasını yaymak vazifesini organize ederdi.

Muhtesip: Fatımî devlet ricalinin önemlilerinden biriydi. Çarşı pazarı teftiş ederek, ölçü ve tartı aletlerini kontrol eder; ticarî ahlâk, fazilet ve genel ahlâkın korunması için gerekli tedbirleri alırdı. Ayrıca ödenmeyen borçların ödenmesini sağlardı. Muhtesip, müslümanların ileri gelenleri arasından seçilirdi. Zira görevi, tamamen dinî bir mahiyet taşıyordu. O, Fatımîler zamanında 30 dinar tutarında aylık maaş alırdı.

(87) Kalkaşandî A.g.e., III, 495.

Fatımîler döneminde ileri gelen iki görevli de şunlardı:

Beytül-mal emîni.

Sahibü'l-bâb naibi: Yabancı devletlerin elçilik heyetlerini karşılar, onları uygun meskenlerde ağırlardı.

Halifenin meclislerinde, merasimler ve bayramlarda halifenin huzurunda Kur'ân okuyan ve "Kurrâü'l-hadra" denilen kırâetçiler bulunuyordu. Bunların organizesi de Sahibü'l-bâb naibinin görevleri arasındaydı.⁽⁸⁸⁾

Fatımîler'de Sahibu beyti'l-mâl, Sahibü'r-risâle, Zimâme'ül-kasr ünvanını taşıyan memurların da yer aldığı, 9 yüksek görevliye "el-esâtîzetü'l-muhannekûn"⁽⁸⁹⁾ adı verildi. Bunlardan her birinin aylık maaşı 100 dinardı. Kadi'l-kudat'la dâi'd-duât da 100'er dinar maaş alırlardı. Halifenin özel doktorlarının maaşı ise 50 dinardı.⁽⁹⁰⁾

"Bâbü'l-ebvâblık" vazifesi de, Fatımîlerde önemli dinî makamlardan biriydi. Bu tabir, Şiîlerce kullanılan bir ünvandır. Önce Mağrip'te daha sonra da Mısır'da Fatımî devletinde önemli görevler ifa eden Cafer b. Mansûrî'l-Yemen bu ünvanı kullanmıştı. Halife Muizz, gördüğü hizmetlere karşılık onu "Babü'l-ebvâb", yani "davet reisi" tayin etmişti. 408/1017 yılında öle Hamîdüddin Kirmanî ise, Huccetü'l-İrakayn ünvanını kullandı.⁽⁹¹⁾

Darphaneler:

Sikkelerin üzerindeki yazılar, idarî taksimatın bazı yönlerini bize açıklamaktadır. Biz bununla, hükümetlerin sikke ve para basımı için mesken olarak seçtiği darphaneleri ve onların bulunduğu vilâyetleri kasdediyoruz. Şüphe yok ki, bu vilâyetler, valilerin oturduğu bölge merkezlerini temsil ederler. Devlet daireleri ve yerel idarenin merkezi bu şehirlerde olur. Sikke üzerindeki ibarelerden öğrenilen diğer bir husus da, oralarda paraların ilk basıldığı yıldır. Bu tarih bize, darphanenin bu-

(88) A.g.e., III, 525-532.

(89) Bu tabir, "Ustaz muhannek" (tecrübeli kişi)'nin çoğuludur. Günümüzdeki genel sekreterlerin görevini yapan Sahibü'l-meclis, Hamilü'd-devât, Zimamü'l-ekarib, sarayın idari işlerini yürüten Zimâmü'l-kusûr bu 9 görevli arasında yer alırdı. (Kal-kaşandî, III, 484 vd.)

(90) A.g.e., III, 525 vd; Makrizî, Hıtat, II, 222 vd.

(91) Bkz. H. İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye, 293 vd.

lunduğu şehrin hangi yılda bölge merkezi haline getirildiğini gösterir. Sikke üzerindeki ibarelerden, para basılan bu şehirlerde basımın ne zaman kesildiğini de anlarız. Bu da, söz konusu şehrin o bölgenin merkezi olma özelliğini hangi yılda kaybettiğini açıklar.

Örnek olarak, Mısır, Sicilya, İfrikıyye ve Suriye bölgesi gibi Fatımîlere bağlı eyaletlerdeki darphaneleri ve para basılış tarihlerini gösteren bir cetveli verelim:

Darphanenin bulunduğu şehir	Bölge	İlk basılma tarihi Hicrî-Milâdi	Son basılma tarihi Hicrî-Milâdi
İskenderiye	Mısır	469/1076	555/1160
Eyle	Filistin	514/1120	— —
Teyma	Filistin	514/1120	— —
Halep	Şam	429/1038	444/1054
Dımeşk	Şam	368/ 978	444/1054
Zevîle	İfrikıyye	414/1023	— —
Sıkılliye (Sicilya)	Sıkılliye	343/ 954	456/1064
Sûr	Şam	430/1039	484/1091
Taberiye	Şam	395/1005	468/1068
Trablus	Şam	368/ 978	475/1082
Askalan	Şam	507/1113	— —
Akka	Filistin	462/1069	495/1102
Filistin	Filistin	359/ 970	364/ 974
Kayravan	İfrikıyye	303/ 915	335/ 946
Mısır (Fustat)	Mısır	361/ 971	564/1169
Mensûriyye	İfrikıyye	341/ 952	454/1062
Mehdiyye	İfrikıyye	315/ 927	420/ 1029 ⁽⁹²⁾

C. Posta Teşkilatı (Berîd):

Berîd teşkilâtı, İran Sasanî Devleti ve Bizans İmparatorluğu'nda mevcut olan bir müesseseydi. Ancak bu teşkilât için yapılmış konaklar arasındaki mesafeler farklıydı. Kalkaşandî, İslâm devletinde bu müesseseyi ilk ihdas edenin, Emevî halifesi Muaviye b. Ebî Süfyan olduğunu

(92) Lavoix, 517-531.

zikretmiştir.⁽⁹³⁾ O, bu sistemi Rumlardan almıştı. Daha sonra Abdül-melik b. Mervan (65-86/685-705), Berîd teşkilâtında birtakım yenilikler yaptı ve daha sistemli bir duruma getirdi. Bu dönemden itibaren posta teşkilâtı, devlet işlerinin yürütülmesinde önemli bir müessese haline geldi.

Bağdat'ta, büyük bir posta idaresi vardı. Şehirler arasındaki yollar boyunca, belirli mesafelerde posta istasyonları yapılmıştı. Bu, o dönemde İslâm ülkesinin genişliği dikkate alınarak düşünülmesi gereken bir husustur.

Abbasi halifesi Mu'tasım (218-227/833-842)'ın halifeliğinden önceki yıllarda da mektup taşımada posta güvercinlerinden istifa ediliyordu. Posta idaresi tarafından yollar boyunca dikilmiş yol işaretleri, ticaret kervanlarının yolculuklarını oldukça kolaylaştırıyordu. Bu işaretler, aynı zamanda coğrafi araştırmaların nüvesini teşkil etmiştir.

Ne var ki, posta teşkilâtı, sadece devlet işlerinde görev yapıyor, halkın mektuplarını veya diğer evrakları taşımıyordu. Posta müdürü, şehirlerde valileri murakabe eder, düşman hakkında bilgi toplamaya çalışırdı. Bu teşkilât, o günkü haliyle, zamanımızdaki resmî istihbarat teşkilâtlarına benziyordu. Posta müdürünün vazifesi, başlangıçta vilayetlerdeki vali ve diğer görevlilerin durumunu halifeye rapor etmektir. Daha sonra onun görevleri genişletildi. Halifenin özel casusu, gözü, kulağı haline geldi. Onun haberlerini valilerine, valilerin haberlerini de ona ulaştırıyordu.

Abbasi halifeleri, bu teşkilâta çok önem vermişler, devlet işlerinin idaresinde bu teşkilât görevlilerinden büyük ölçüde yararlanmışlardır.

Abbasiiler, savaş esnasında postayı çok hızlı koşan atlar tarafından çekilen posta arabaları Cemmâze'lerle taşıtırlardı. Posta memurları, komutanlar ve görevi sür'ati gerektiren diğer memurlar, bu arabalarla nakledilirdi. Nitekim Fatımîlerin hicrî 302 (913 M.) yılında Mısır'a taarruza karar verdikleri sırada, Abbasi veziri Ali b. İsa gelişmelerden günü gününe haberdar olmak için Bağdat-Mısır arasında cemmaze'ler kullanmıştı.

(93) Subhu'l-a'sâ, IVX, 367 vd.

Mısır'daki duruma gelince, Ebu'l-Mehasin hicrî 292 (905 M.) yılında Mısır'da Şefî el-Lü'lü'nün posta müdürlüğü görevini yürüttüğünü zikretmiştir.⁽⁹⁴⁾ İhşidler ve Fatımîler zamanında posta idaresinin durumu hakkında fazla bilginiz yoktur. Ancak tarihçiler, mektup taşımada onların da posta güvercini kullandıklarını nakletmişlerdir.

Büveyhiler zamanında (334-447/945-1055) Posta teşkilâtı iyi bir gelişme gösterdi ve büyük sür'at kazandı. Bu teşkilâtın gelişmesinde, onların rolü büyüktür. Nitekim Muizzüddeve, acele posta servisi (Nizâmü's-süât)ni kurmuştur. Bu posta servisinde çalıştırılacak görevliler, merkezler arasında postanın hızlı bir şekilde ulaştırılmasını sağlamak için özel olarak yetiştirilir ve teçhizatlandırılırlardı.

Ateş, haberleşme alanında bir haber ulaştırma işareti olarak hicrî üçüncü (milâdî dokuzuncu) asırda Kuzey Afrika sahillerinde başarılı bir şekilde kullanılmıştır. Hatta bu usûl sayesinde, İskenderiyye'den Septe'ye bir gecede, Trablus'dan İskenderiye'ye ise 3 saatte haber ulaştırabiliyordu. Bu sistem, 440/1048 yılında Muiz b. Badis'in, kalelerini Bedvîlere karşı koruyamaz duruma gelmiş Fatımîlere isyan ettiği zamana kadar uygulanmıştır.⁽⁹⁵⁾

Abbasîler geçtiği gibi mektup taşımak hususunda, bu iş için eğitilmiş posta güvercinleri de kullanırlardı. Bu uygulama, Batınî fırkalar - özellikle de İsmâîlîler- tarafından geliştirilmiştir. Nitekim Abdullah b. Meymun el-Kaddah, taraftarlarına haber ulaştırmak hususunda kuşlardan yararlanmıştı.⁽⁹⁶⁾

Fatımîler geçtiği gibi, mektup ulaştırma vasıtası olarak posta güvercini kullanmaya çok önem vermişlerdir. Nitekim Kalkaşandî, onların posta güvercini istihdamına çok önem verdiklerini, hatta bu iş için, Arapların atlarının soyu hakkında yaptıkları gibi, özel bir daire tahsis ederek bu güvercinlerin cins ve soylarını kütüğe kaydettiklerini, onlar için soy zincirleri çıkardıklarını zikretmiştir.⁽⁹⁷⁾

"Sikke" olarak isimlendirilen posta istasyonları yapılmıştı. 3 veya 6 mil aralıklarla yol boyunca kurulan bu istasyonlar postacılara ve at-

(94) en-Nücûmu'z-zâhire, III, 148.

(95) Emîr Şekip Arslan, Tarihü Gazavâti Arap, 237 vd.

(96) İbnü'n-Nedîm, 234.

(97) Subhu'l-a'sâ, XIV, 390.

lara hizmet verirdi. Bu istasyonlarda devamlı hazır bekletilen memur ve atlar bulundurulurdu. Doğu ve batı İslâm vilâyetleri arasında posta yolları, çok iyi durumdaydı. Bu yolların en önemlilerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Bağdat-Kayravan yolu: Bağdat'tan Dicle paralelinde ilerleyerek, Musul, Sincar ve Beled'e uğrar. Sonra Sincar-Cezîre istikametinde Cezîre arazisini geçerek, Nusaybin, Rakka, Menbiç, Halep, Hama, Humus, Baalbek, Dimeşk, Taberiye, Remle, Kahire ve İskenderiye yoluyla Kayravan'a ulaşır.

2. Bağdat-Şam yolu: Bu yol, Fırat nehrinin batı kıyısını takip eder, Enbar ve Hit'i geçerek Dimeşk'e ulaşır.

3. Bağdat-Şark yolu: Bu yol Hulvan, Hemedan, Rey, Nişabur, Merv, Buhara ve Semerkant'ı geçerek Çin'e kadar ulaşır. Merv'den itibaren ikinci bir yol başlar. Horasan bölgesinin orta kesiminden geçerek Mervruz ve Talekan'a gider. Sonra Tirmiz yakınında Ceyhun nehrini geçer ve Fergana'ya varır.⁽⁹⁸⁾

Eyyübîler ve Memlûkler döneminde, Mısır'da Posta teşkilâtı, büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Nitekim, bu ülkeye bağlı bütün merkezler arasında kara ve deniz yoluyla irtibat sağlanmış ve bu iki yoldan bir posta yolu şebekesi kurulmuştur. Bu organizasyonun merkezi, 572/1177 yılında Salahaddin Eyyûbi tarafından inşa edilen Ka'atü'l-cebel'di. Bu merkezden ayrılan dört karayolundan biri, Kûs eyaletine, ikincisi Ay-zab'a, üçüncüsü İskenderiye'ye, dördüncüsü ise Dimyat'a oradan da Gazze'ye giderdi. Bu istasyondan ayrılan başka yollar da bulunuyordu. Bu yollar vasıtasıyla, hükümdarın fermanları ülkenin dört bir tarafına kolaylıkla ulaştırılır, valilerin mektupları da ona getirilirdi. Zahir Rükneddin Baybars zamanında (658-676/1260-1277) Kahire'ye deniz yoluyla haftada iki defa posta gelirdi.

D. Şurta (Polis Teşkilatı):

Şurta, daha önce geçtiği gibi, halife veya valinin, emniyet ve asayiş sağlamak, suçluları ve bozgunculuk yapanları yakalayıp tevkif etmek gibi toplumun güven ve huzur içinde yaşamasını temin edecek idarî işlerde görevlendirmiş olduğu askerî birliklerdir. Bu isim onlara, kendi-

(98) H. İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatumiyye, 211-215.

lerine mahsus özel bir elbise giymeleri ve özel işaretler kullanmaları sebebiyle, arapça “şerata” şart koşmak fiilinden alınarak özel alâmet ve nişan taşıyanlar manâsına verilmiştir.

Geceleyin emniyeti sağlamak için görev yapan “Ases” teşkilâtı, Hz. Ömer tarafından kurulmuştu. Şurta ise, Hz. Ali zamanında tanzim edildi. Bu teşkilâtın başında bulunan görevliye “Sahibu’ş-şurta” ünvanı verildi. Toplumun ileri gelenlerinden, nüfuz sahibi olan kişiler arasından seçilen bu görevli, daha önce geçtiği gibi, günümüzdeki inzibat birlikleri komutanına benzer. Çünkü o, emniyet ve huzurun korunması için valiye yardımcı olan askeri birliklerin komutanıdır.

Şurta, ilk yıllarda Adliye teşkilâtına bağlıydı ve mahkeme kararlarının infâzı görevini yürütüyordu. Ancak çok geçmeden müstakil bir teşkilât haline getirilerek Adliye’den ayrıldı. Sahibü’ş-şurta müstakil olarak cinayetlerle ilgili işlere bakmaya başladı Emevî halifelerinden Hışam b. Abdülmelik (105-125/724-743), ise “Ahdas” ile askeri teşkilâtın görevleri arasında orta bir görev kabul edilen askerî işleri yürütüyordu.⁽⁹⁹⁾

Şurta ve Hisbe görevleri, Fatımîler’de çoğunlukla aynı şahsa verildi. Bu durum, Fatımîler’de Sahibu’ş-şurta’nın nüfuzunu göstermeye yeter. Nitekim o, taşrada huzur ve asayişini temin edecek ve düzeni koruyacak görevliler tayin ederdi. Kadı ve valilere yardımcı olur, onların karar ve emirlerini yerine getirirdi.

Buradan, Şurta’nın başlangıçta yargıya bağlı olduğunu ve bu teşkilât başkanının adli kararları infaz ederek haddleri tatbik ettiğini, kısa süre sonra ise müstakil hale gelerek suç ve cinayetlerle ilgili işleri yürüttüğünü anlıyoruz. Bu önemli görev, çoğu zaman vezirlik veya haciplik için basamak olurdu.

Endülüs’te şurta, geçtiği gibi, “şurta-i kübrâ” ve “şurta-i suğra” olarak ikiye ayrılıyordu. İbn Haldun’un dediği gibi, birincisi, devlet memurları ve nüfuz sahipleriyle ilgilenir, ikincisi de avam tabakasıyla ilgili suç ve cinayetleri takip ederdi.⁽¹⁰⁰⁾

İfrikiyye (Tunus)’de İbn Haldun’un yaşadığı dönemlerde Sahibü’ş-şurta olarak görev yapan memura “hakım” Endülüs’te “sahibu’l-

(99) İbn Haldun, Mukaddime, 218-219.

(100) Aynı eser, Daru’l-kütübi’l-Misriyye, el-Mektebetü’z-Zekiyye bölümünde 1016 no’lu yazma (müellifin hattıyla), s. 29.

Medine” ünvanı veriliyordu. Memlûklerde ise “vali” deniliyordu.

3. MALİYE TEŞKİLATI

A. Beytûlmal’in Gelir Kaynakları

Maliye teşkilâtı, her devlette, devletin gelirleri ile giderleri arasında denge sağlamak için çalışır. Kuruluşundan itibaren İslâm devleti de, aynı siyaseti takip etmiş, bu iş için bir hazine (beytûlmal) kurmuştur. Beytûlmal, gelirlerin toplanması, muhafaza edilmesi ve müslümanların umumi menfaatlerine harcanması faaliyetlerini yürütürdü. Teşkilât olarak günümüzdeki Maliye Bakanlığı’nın teşkilâtın başında bulunan ve “Sahibu beyti’l-mâl” ünvanı verilen görevli de Maliye Bakanı’nın yerini tutar.

Beytûlmalin en önemli gelir kaynakları, araziden veya diğer eşya-dan alınan şu vergilerdir:

1. Haraç, 2. Cizye, 3. Zekât, 4. Fey, 5. Ganimetlerin beşte biri, 6. Gümrük vergileri.

1. Haraç:

Haraç, araziden alınan bir vergidir. Ya bir miktar mal, ya da Hz. Ömer’in fethedilen Sevad arazisinden aldığı gibi bir miktar para olarak alınır. Yahut da arazide üretilen mahsulden belirli bir oranda tahsil edilir. Haraç vergisi, üretilen mahsulden belirli bir oranda alındığı takdirde bu uygulamaya “muamele” veya “müzaraa” ismi verilir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) fethettiği Hayber topraklarını eski yahudilerin elinde bırakarak üretilen mahsulün, az veya çok olsun, yarısını vergi olarak almıştı.

Tarihçiler, haraç vergisinin çerçevesini çizmek hususunda farklı görüşlere sahip olmuşlardır. Bazıları, haracı, sadece Zimmîlerden şahıs başına alınan cizye vergisi (cizyetü’r-rûûs) olarak kabul etmişlerdir. Diğerleri ise, meşhur olan görüşü, yani haracın yalnız araziden alınan vergi olduğu kanaatini benimsemişlerdir. Bu arada iki vergiyi haraç çerçevesine alanlar da vardır.

Haraç vergisinin miktarı, yıllara göre değişiyordu. Bu münasebetle bu vergi için belirli bir istikrar durumu yoktu. Çünkü topraktan üretilen mahsulün miktarı, sulama ve bakıma son derece bağlıydı ve yıllar

ra göre azalıp çoğalıyordu. Cizye vergisi de, İslâm devletinin gayrimüslim vatandaşları olan Zimmîlerin zamanla müslüman olmasıyla, gittikçe azalıyordu. Zira, İslâm dinini kabul etmek bu vergiyi düşürüyordu.

Bağdat'a göre doğuda kalan vilayetlerin vergisi (gümüş para) dirhem, (Berka ve İfrikiyye hariç) batı vilayetlerinin vergisi ise (altın para) dinar cinsinden alınıyordu. Anlaşıldığına göre bunun sebebi, doğu vilayetlerinde gümüş, buna karşılık batı vilayetlerinde altın madeninin daha çok olmasıdır. Bu vergiyle ilgili olarak verilen malûmattan çıkardığımız diğer bir netice, her vilayetin haraç vergisini topladıktan sonra, o vilayette bu kalemden yapılabilecek gerekli harcamaları yapıp kalan safi geliri Bağdat'taki Beytülmal'e gönderdiği'dir. Şehirlerde haraç varidatından yapılan bu harcamaları şöyle sıralayabiliriz:

- a. Askerlerin ve diğer devlet memurlarının aylıklarının ödenmesi.
- b. Harp için gerekli malzemelerin alınması ve diğer harp hazırlıklarının yapılması.
- c. Nehir ve kanal kazımı, yol ve köprü yapım ve onarımı..
- d. Devlet dairelerinin ve devlet ricali için gerekli harcamaların yapılması.

İkta Sistemi.

İslâm döneminde bu uygulama, Rasûlullah (s.a.v.) zamanında başlamıştır. Makrizî bu konuyla ilgili olarak daha sonraki dönem için şu bilgiyi veriyor:

“Emevi halifeleri, daha sonra da Abbâsî halifeleri, Mısır arazisinin bazı kesimlerini yakınlarına ikta olarak vermişlerdi. Ancak bu uygulama günümüzdeki (yani Makrizî'nin yaşadığı günlerdeki) şeklinden farklıydı. Şöyle ki: Bu ikta arazilerin haraç varidatından, askerlerin maaşı verilir, gerekli diğer harcamalar yapılır ve kalanı hazineye gönderilirdi. İkta edilen bu araziler, ikta edenlerin tasarrufu altında bulunurdu.”⁽¹⁰¹⁾

(101) Hıttat I, 97.

Salahaddin Eyyûbi devrinde, hatta 845/1441 yılında vefat eden Makrizî'nin zamanında ise Mısır toprakları, Sultan, valileri ve komutanlarının ikta arazileri durumundaydı.

Makrizî'nin zamanında bütün Mısır arazisi, aşağıda gösterilen şekilde yedi kısma bölünmüştü:

1. Divanü'l-has ve Divanü'l-müfred'e ait malikâneler.
2. Komutan ve askerlerin dirlikleri
3. Çeşitli vakıflar: Bu arazilerin gelirleri, camilere, mescidlere, okullara, tekke ve dergâhlara (havanik),⁽¹⁰²⁾ diğer hayır işlerine ve bu arazileri vakfedenlerin soyundan olanlara ve onların azatlılarına sarfedilirdi.
4. Ahbas denilen vakıflar. Bunların gelirleri de, dini hizmet görenlere ve camilerle ilgili hizmetleri yürütenlere harcanırdı.
5. Beytülmal'den satın alınmış olan emlak. Bu araziler, satılabilir ve bağışlanabilir.
6. Ziraata elverişli olmayan arazi. Çeşitli ot ve çayırın yetişmesine müsait olan bu araziler, hayvanların otlatılmasına tahsis edilmişti.
7. Bu kısma giren araziler, Nil nehrinin sularının ulaşmadığı, çöplük kesimlerdir. Diğer çöller gibi buralar tamamen boştur.

İki çeşit ikta olduğunu söyleyen İmam Maverdî şu bilgiyi verir:

“İkta iki çeşittir: a. İkta-ı istiğlâl: sadece gelirinden faydalanılması için yapılan ikta.

b. İkta-ı temlik: Mülk olarak verilmek suretiyle ikta.

Mülk olarak verilmek suretiyle ikta edilen araziler de ikiye ayrılır:

aa) İhya edilmemiş araziler.

bb) Mamur, ihya edilmiş araziler.

(102) İslâm döneminde dergâhlar, hicrî dördüncü asır dolaylarında ortaya çıkmıştır. Dervişlerin halvet ve ibadet için çekildikleri binalardır.

İhya edilmiş bu araziler de kendi içinde ikiye ayrılır. Bu arazilerin birincisi, sahibi bilinen arazilerdir. Bu araziler İslâm ülkesinin hudutları içinde ise, halife, Beytûlmal'in hakkı olan vergi dışında bu araziler üzerinde başka bir hakka sahip değildir. Bu arazileri ikta edemez.

Eğer bu tür arazi, darü'l-harp'te olup müslümanların eline geçmemiş ise, halife müslümanların eline geçtiği zamana matuf olmak üzere, bu araziye herhangi bir kişiye ikta olarak verebilir.”⁽¹⁰³⁾

Sadece bir vilayetteki belirli arazinin verilmesi yanında bazen bir vilayetin bütünüyle ikta edildiği olurdu. Bu ikinci tür uygulama, Abbasi Hilafeti'nin Türk nüfuzu altına girdiği dönemlerde çok yaygınlaşmıştır. Mu'tasım'dan önceki halifeler tarafından da uygulanmış olan bu usüle göre,⁽¹⁰⁴⁾ Beytûlmal'e ödenecek belirli miktarda bir vergi karşılığında, vilayetler ikta olarak veriliyordu. Aynı uygulama, milâdî 10. ve 11. asırda Avrupa'da da oldukça yaygındı.

Önce açıkladığımız gibi, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, veziri Nizamülmülk'e “atabeg” ünvanı vermiş, doğduğu şehir olan Tus yanında diğer bazı merkezleri ona ikta etmişti. Daha sonra gelen Selçuklu Sultanları onun bu uygulamasını devam ettirdiler. Onlar, özel kabiliyetlerini ispat etmiş veya harp sanatı alanında temayüz etmiş bazı kölelerini, ülkelerinin bir şehrinin idaresine tayin ediyorlar, onları aynı zamanda çocuklarının yetiştirilmesiyle görevlendiriyordu. Selçuklu hanedanı zayıflayınca, bu emîrler Selçuklu topraklarını paylaştılar ve bulundukları şehirlerde hükümetler kurdular. Bu yeni hükümdarlar da, büyük komutanlarına ve valilerine, kendilerini itaata devam etmeleri şartıyla, bazı vilayetleri ikta olarak veriyorlardı. Onlardan herhangi biri, kendisine ikta edilen vilayette istiklâlini ilân etmeye kalkışınca, Sultan onu azlederek, bölge veya şehri başka bir komutana ikta ederdi. Büyük Selçuklular döneminde, söz konusu ikta sahibi valiler ve komutanlar, doğrudan Selçuklu Sultanına bağlıydılar, onun adına hutbe okuturlar, onun emirlerine uyarlar, onunla birlikte savaşa katılırlardı.

(103) el-Ahkâmü's-sultaniyye, 171-182.

(104) Kindi, el-Vülât, 163, 173, 180-184, 195-197, 198-202.

Söz konusu ikta sahiplerinden bazıları, zaman zaman tam istiklâlâle sahip bir duruma geliyorlardı. Bunun en açık misali İmadeddin Zengi'dir. İmadeddin Zengi'ye Selçuklu sultanı tarafından verilmiş topraklar, sınırları çizilmiş bir ülke durumuna gelmişti. Hatta bazı durumlarda İmadeddin Zengi, idaresi altındaki toprakları kendisine ikta eden sultana karşı düşmanca bir tutuma giriyordu. İmadeddin, Cezire, Suriye, Musul'un doğusu ve Haçlı kontluklarının elinde bulunan bazı bölgeleri komutanlarına ikta etmek gereğini duymuştu. 522/1128 yılında Halep şehrini ele geçirdikten sonra yaptığı gibi, hâkimiyeti altına aldığı her şehri, komutanlarından birine ikta olarak veriyordu.⁽¹⁰⁵⁾ İmadeddin Zengi, bu siyasî uygulamaya, ya kendisinin valisi olarak bu şehri idare edecek bir vali tayin etmek, ya kendisi için tehlike gördüğü bir şahsı yanından uzaklaştırmak⁽¹⁰⁶⁾ veya devletine hizmette üstün yararlıklar göstermiş bir yakınına, dostluğunu izhar ederek onu taltif etmek için başvuruyordu. Bazı kere de kendisiyle rekabete girişen bazı emîrleri itaat altına almak gayesiyle bu yolu seçiyordu.⁽¹⁰⁷⁾

2. Cizye:

Cizye, İslâm devletinin gayrimüslim vatandaşlarının şahıs başına ödedikleri belirli miktardaki bir vergidir. Cizye ödemekle yükümlü olan şahıs müslüman olacak olursa bu vergi kendisinden düşer. Cizye vergisi şu âyet-i kerime ile konulmuştur:

“Kendilerine Kitap verilenlerden (Ehl-i Kitap'tan) Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Rasûlü'nün haram kıldığını haram saymayan ve Hak dini kabul etmeyen kimselerle, küçülüp boyun eğerek, kendi elleriyle cizye verecekleri zamana kadar savaşın.” (Yani, onlarla İslâm ahkâmına boyun eğdirinceye kadar savaşın.)⁽¹⁰⁸⁾

Cizye ile araziden alınan haraç vergisi arasındaki önemli fark, haracın İslâm'ı kabul etmekle düşmemesi ve bir de cizyenin ayetle, haracın ise içtihadla sabit olmasıdır.

Cizye vergisi, müslüman halkın zekât ödemekle yükümlü olması karşılığında, onlarla İslâm devletinin gayrimüslim tebaası arasında eşitlik

(105) İbnü'l-Esir IX, 248.

(106) Aynı eser, X, 246.

(107) İbnü'l-Kalânişi, 270.

(108) Tevbe sûresi, (9), 29.

sağlanması için konulmuştur. Çünkü müslümanlarla, bu vergiyi ödemekle yükümlü zimmîler, aynı devletin vatandaşlarıdır, aynı haklardan yararlanırlar ve İslâm devletinin sağladığı menfaatlerden aynı ölçülerde faydalanırlar. Bunun içindir ki, Allahu Teâlâ, gayrimüslim tebaayı düşmana karşı savunmaları ve onların içinde yaşadığı toprakları korumaları karşılığı olarak, İslâm devleti idarecilerine gayrimüslim vatandaşlarından bu vergiyi almalarını emretmiştir.⁽¹⁰⁹⁾ Şeriat, cizye vergisini, yalnız eğer müslüman olurlarsa Cihadla mükellef tutulacaklar üzerine koymuştur. Müslüman oldukları takdirde cihadla mükellef olmayacak şahısları bu vergiden muaf tutmuştur. Bunun sebebi, müslüman ve gayrimüslim tebaanın aynı haklardan yararlanmaları ve aynı sorumlulukları taşımaları gerçeğidir. Cizye, bu vergiyi ödemekle yükümlü olanların maddi durumlarına göre aşağıdaki miktarlarda takdir edilirdi:

1. Zenginler: Şahıs başına 48 dirhem.

2. Orta halliler: Şahıs başına 24 dirhem

3. Çalışıp kazanan fakirler: Şahıs başına 12 dirhem

4. Kendilerine sadaka verilen miskinler: Bunlardan cizye alınmaz. Bunların yanında, çalışmaya muktedir olamayanlardan, gözleri görmeyenlerden, kötürümlerden veya akıl hastalarından da cizye alınmazdı. Din adamlarının ise sadece zengin olanlarından alınırdı.

Cizye sadece akıl sahibi hür erkekler üzerine konulmuş bir vergidir. Kadınlar ve çocuklardan da alınmaz.

3. Zekât

Zekât, temizlik manâsına gelen bir kelimedir. Buna göre, zekât için ödenen miktar, adeta o malı Allah'ın o mal üzerinde fakirler için takdir etmiş olduğu kul hakkından arındırır ve temiz hale getirir. Bu yorum Allahu Teâlâ'nın zenginlere hitaben söylediği şu sözüne uymaktadır:

“Onların mallarında dilenci ve yoksul için bir hak vardır.”⁽¹¹⁰⁾

Zekât, üzerinden zekât ödenen malı temizlediği gibi, zekât veren

(109) Ebu Yusuf, Kitabü'l-Haraç, 69-72.

(110) Zariyat suresi, (51). 19.

kimseyi, fakirlerin hased ve çekememezlik duygularına hedef olmaktan kurtarır. Nefsinden gurur ve kibiri giderir, cimrilikten kurtarır. Allahu Teâlâ, bu hususta şöyle buyurmuştur:

“Onların mallarından bir zekât al ki, onunla onları temizleyesin ve yüceltesin....”(111)

Cenab-ı Allah, insanlardan bazılarına lütuf olarak daha fazla mal vermiştir. Sadece kendilerine tahsis etmiş olduğu bu nimetlerin bir kısmını fakirlere, miskinlere ve diğer ihtiyaç sahiplerine vermelerini onlar için bir şükran alâmeti olarak kabul etmiştir.

Dinî bir terim olarak zekât, zenginlerin mallarının belirli bir miktarını, muâyyen bir zaman sonra, bir kısım fakir müslümanlara, Cenab-ı Allah'ın rızası için, O'nun tayin etmiş olduğu ölçüler içinde tamamen temlik etmeleridir.

Zekâta tabi mal ve eşyalar beş kategoride toplanmıştır:

Altın ve Gümüşün Zekâtı: Nisap miktarı altın ve gümüşe sahip olanların, ellerindeki bu altın veya gümüşün zekâtını vermeleri gerekir. Altının nisabı, 20 miskal, gümüşün nisabı ise 200 dirhemdir. Her ikisinden biri, tayin edilen nisab miktarına ulaştığı takdirde, maliklerine ellerindeki miktarın kırkta birini zekât olarak vermek gereklidir.

Ehli saime hayvanların zekâtı:⁽¹¹²⁾ Bu hayvanlar, deve, sığır (manda dahil), koyun ve keçilerdir. Devenin nisabı 5 devedir. Beş devenin zekâtı 1 koyundur. 5 deveden 24 deveye kadar her beş deve için birer koyun, 25 deve için ise bir yaşında veya ikisine girmiş bir dişi deve verilir. 36 o eve için üç yaşında bir dişi deve, 46 deve içinde dört yaşında bir dişi deve, 61 deve için 5 yaşında bir dişi deve, 76 deve için üç yaşında iki dişi deve verilir. 91 ile 120 deve arasında iki deveye ilâve olarak, 120 rakamının üzerindeki her 5 deve için birer koyun verilir.

Sığır ve mandaların nisap miktarı 30'dur. 30 sığır için erkek veya dişi bir yaşında bir dana zekât olarak verilir. 40 sığırdaki iki yaşında

(111) Tevbe suresi, (9), 103.

(112) Senenin yarısından fazla müddetle meralarda otlamak suretiyle beslenen hayvanlardır ki sadece süt almak, üretmek veya semizletmek gayeleriyle yetiştirirler. Bu maksat dışında yani, ziraat, yük taşımak ve harp için kullanılmak maksadıyla beslenen hayvanlardan ise zekât alınmaz.

dişi veya erkek bir dana, 60 sığır için birer yaşında iki daha, daha sonra her otuzda bir, bir yaşında buzağı ve her kırkta bir iki yaşında bir dana hesabıyla zekât verilir.

Koyun ve keçilerin zekâtına gelince, buralarda zekâta tabi olan en küçük rakam 40'tır. 40 koyun için 1 koyun zekât verilir. 121 koyundan 2, 201 koyundan, 3, 400 koyundan 4 koyun vergi alınır. 400 koyundan sonra her 100 koyun için 1 koyun vergi olarak alınır.

Zikredilen hayvanlar dışındaki hayvanlar için zekât gerekmez. Yani at, katır, eşekler için ticarete kullanılmadıkları müddetçe zekât ödenmez. Ticaret için kullanıldıkları takdirde ise, onlar üzerine ticaret zekâtı ödenir.

Ticaret mallarının zekâtı: Ticaret mal ve eşyalarının zekâtı kıymetlerinin altın ve gümüşün nisap miktarına ulaşması ve üstünden bir yıl geçmesi şartıyla 40 da 1 olarak ödenir.

Madenlerin ve definelerin zekâtı: Rikaz adı verilen madenler ve defineler, şer'i bakımından, ister Allahu Teâlâ tarafından yer altında yaratılmış olsun, ister insanlar tarafından gömülmüş hazineler olsun, toprak altında bulunan şeylerdir. Hasan-i Basrî (r.a.), şöyle demiştir: "Darü'l-harp'te ele geçirilen maden veya definelerin beşte biri Beytülmal'e aittir. İslâm topraklarında bulunanlar üzerine ise zekât vardır" (40 da 1 oranında).

Mahsûlâtın zekâtı: Tahıl ve meyveler, yağmur veya tabii olarak akan çay ve ırmak suları ile yorgunluğa muhtaç olmaksızın sulanan bir araziden elde ediliyorsa, onda biri zekât verilir. Kovalar veya dolaplar ile sulandığı veya suyu para ile alındığı takdirde ise, yirmide biri zekât alınır. Bu mahsûllerin zekâta tabi olması için, araziden kâr ve gelir elde edilmek maksadıyla ziraat yapılması gerekir.⁽¹¹³⁾

Zekât gelirleri, sadece şu ayet-i kerimede sayılan kimselere sarfedilir:

"Sadakalar (zekâtlar), Allah'tan bir farz olarak, ancak fakirlere, miskinlere, zekât toplama işinde çalışan memurlara, kalpleri İslâm'a ısındırılacak olanlara, kölelik statüsünde bulunanlara, borçlulara, Allah yoluna ve yolcuya mahsustur. (Toplanan zekât sadece bu sayılan yerlere verilir) Allah bilendir, hakimdir."⁽¹¹⁴⁾

(113) Maverdi, a.g.e., 108-118.

(114) Tevbe suresi, (9), 60.

Rasûlüllah (s.a.v.) de bu hususta şöyle buyurmuştur:

“Zenginlerinizden zekât almak ve onu fakirlerinize dağıtmakla emrolundum.”

Lisan bilginleri ve fıkıhçılar, fakirle miskin arasındaki fark ve zekât almayı caiz kılan fakirliğin sınırı hususlarında farklı görüşlere varmışlardır.

Zekât toplama işinde çalışanlara gelince, bu memurlar (amiller), Halife tarafından zekâtın toplanması için görevlendirilirler.

Kalpleri İslâm’a ısındırılacak olanlar (müellefe-i kulüb) ise, kendilerinin veya kendileri sebebiyle başkalarının İslâmiyet’e bağlanıp, İslâm ahkâmını seve seve kabullenmeleri istenen kimselerdir. İslâmiyetin güç ve kuvvet kazanmasından sonra, bunların ardı kesilmiş ve bu sınıf zekât verilebilecekler arasından çıkarılmıştır.

Kölelik statüsünde bulunanlarla kastedilenler ise, efendisiyle belirli bir süre içinde belirli miktardaki parayı ödeyerek kölelikten kurtulmak için andlaşmış (mükatep) kölelerdir. Müslümanlara dost olmalarını sağlamak için, bu ödemeyi yapmaları hususunda yardım olmak gayesiyle onlara zekât verilebilir.

Borçlular, anlaşıldığı gibi borç altında bulunanlardır. Borçlarına mukabil mallarından başka nisap miktarı bir mala sahip olmayanlardır.

Ayette Allah yoluna tabiriyle kastedilenler ise, Allah yolunda Cihad eden mücahidler ve onların ihtiyaçlarını karşılayan sınır boyları kalelerde yaşayan muhafızlardır. Bunların zengin veya fakir olması zekât almaları bakımından farklı değildir.

Yolcu (ibnü’s-sebil), yurdunda malı olsa da, gurbette parasız kalmış kimsedir. Ülkesinde zengin olmuş olsa da ona ihtiyacı nispetinde zekât verilebilir.

İslâm devletlerinde, başkentte ve diğer merkezlerde şubeleri olan özel bir Zekât dairesi bulunuyordu.

4. Fey’ ve ganimet:

Fey’, müslümanlar tarafından sulh yoluyla ele geçirilen ganimetlerdir. Müşriklerden savaşız; savaş için at, deve veya diğer harp vasıtaları kullanılmadan alınmış mallardır.

Sulh yoluyla ele geçirilen bu ganimetler, beş eşit parçaya bölünürdü:

a) **Rasûlullah'ın hissesi:** Rasûlullah, âyet-i kerime ile kendisine tahsis edilmiş bu hisseden kendisinin ve ev halkının ihtiyaçlarını temin eder, kalan kısmını diğer müslümanların ihtiyaçlarına harcardı. Onun ölümüyle bu hisse düşmüştür.

b) **Rasûlullah'ın yakınlarının hissesi:** Yakınlarıyla Ehl-i Beyt kastedilir ki, bunların kimler olduğu hususunda farklı görüşler vardır. Bazıları, bütün Kureyşlileri bu çerçeveye dahil ederken, çoğunluk Haşim ve Abdülmuttalip oğulları ve hususen Haşimoğulları olarak kabul etmiştir.

c) **Yetimlerin hissesi.**

d) **Yoksulların (miskinlerin) hissesi.**

e) **Yolda kalan yolcuların hissesi.**

Fey'in dağıtımı için sayılan bu beş hissenin dini dayanağı şu âyettir:

“Allah'ın o kent halkından Rasûlüne verdiği ganimetler (fey'), Allah Rasûlüne, Rasûlüne akrabalığı bulunanlara, yetimlere, yoksullara ve (yolda kalan) yolcuya aittir. Ta ki (o mallar), içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir şey olmasın. Peygamber size ne verdiyse onu alın, size neyi yasakladıysa ondan sakının ve Allah'tan korkun. Çünkü Allah'ın azabı şiddetlidir.”⁽¹¹⁵⁾

Sevgili Peygamberimiz de şöyle buyurmuştur:

“Allah'ın size nasip ettiği fey'den bana ancak beşte biri vardır, bu miktar da yine size reddolunur, yani sizin ihtiyaçlarınıza sarf olunur.”

Fey'in geriye kalan beşte dördlük kısmı ise, İslâm'ın ilk dönemlerinde, askerlere askeri ihtiyaçlara, savaş için silah alımlarına ve diğer harp hazırlıklarına sarfediliyordu. Hz. Ömer'in divanı kurdurup askerlere maaş bağlamasına kadar böyle devam etti.

Ganimete gelince, lügat manâsı bir şahsın veya topluluğun çalışmakla ele geçirdiği şey demektir. Dinî bir terîm olarak, müslüman as-

(115) Haşr suresi, (59), 7.

kerlerin, müşriklerin elinden savaş yoluyla almış olduğu bütün mal ve eşyalar demektir.

Adet olarak, savaş esnasında ele geçirilmiş olan ganimetler, askerin ganimetle meşgul olmasını engellemek için savaş bitmeden dağıtılmazdı. Savaş bitmezden önce ganimetlerle meşgul olmak, Uhud gazasında olduğu gibi, müslümanların yenik düşmesine sebep olabilirdi. Harp biter bitmez, İslâm ordusunun komutanı, daha düşman ülkesinde iken, ganimeti dağıtmakla acele ederdi. Bununla birlikte, daha uygun gördüğü takdirde, İslâm topraklarına dönünceye kadar ganimetin dağıtımını tehir edebilirdi.

Halife veya komutan, ganimet dağıtmaya başlayınca önce Beytül-mal'e ait olan beşte birlik hisseyi ayırırdı. Bu hisse aşağıdaki ayet-i kerimede zikredilen beş grup arasında dağıtılırdı:

“Eğer Allah’a ve Hak ile batılın ayrılma gününde, o iki topluluğun karşılaştığı (Bedir) gününde kulumuz (Muhammed)’e indirdiğimiz ayetlere inanmışsanız, biliniz ki, ganimet olarak aldığınız şeylerin beşte biri, Allah’a, Rasûlüne ve Allah’ın Rasûlü ile akrabalığı bulunanlara, yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir. Allah, herşeye kadirdir.”⁽¹¹⁶⁾

Bu beş grup, biraz önce, fey ile ilgili ayette zikredilenlerdir. Ganimetlerin geriye kalan beşte dörtlük kısmı ise, muharipler arasında taksim edilir. Halife, gerekli gördüğü takdirde alınan esirleri serbest bırakabilir, bu takdirde gaziler bu esirler üzerinde hak iddia edemezler.

5. Öşür (Gümrük Vergisi):

Gümrük vergisi, Hz. Ömer zamanında konulmuş bir vergidir. Müslüman tüccarlar, (müslümanlarla aralarında anlaşma olmayan kâfir bir ülkenin topraklarına) yani Darü'l-harb'e ticaret için gittiklerinde, ticaret mallarının onda birini vergi olarak ödüyorlardı. Buna karşılık Hz. Ömer, İslâm ülkesine ticaret maksadıyla gelen gayrimüslim tüccarlardan da aynı oranda vergi alınmasını emretti. Ayrıca zımmî tüccarların

mallarından 20 de 1, mallarının değeri 100 dirheme ulaşan müslüman tüccarların mallarından 40 da 1 vergi alınmasını emir verdi.

Halife, gümrük vergisini 10 da 1 den fazla bir rakama çıkarabilir veya yarıya indirebilir. Hatta müslümanların yararına gördüğü takdirde tamamen kaldırabilir. İslâm ülkesine ticaret için gelen bir harbinin ticaret malından, birkaç defa giriş çıkış yapsa da, yeni mal getirmediği bir yıl içinde sadece bir defa gümrük alınır. Bu vergi, müslüman tüccarlardan, tüccarların ancak bir şehirden diğer bir şehire mal götürdükleri takdirde alınır. Dolayısıyla günümüzde gümrük vergisi adını verdiğimiz verginin yerini tutardı.

Anlattığımız bu vergiler dışında, Beytülmalin diğer bazı gelir kaynakları daha vardır. Sahipleri bilinmeyen yitik mallar, varisi olmayan kişilerin terekeleri, anlaşmalar yoluyla düşmanlardan alınan mallar bunlardan birkaçıdır.

B. Abbasilerin İkinci döneminde Vergiler

Abbâsî halifeleri, ziraatçılarla yakından ilgileniyorlar, onların vergi yükünü hafifletmeye çalışıyorlardı. Abbâsî Halifesi Ebu Cafer Mansur, buğday ve yulaftan alınan nakdî vergiyi kaldırmış, onun yerine, yetiştirilen mahsul cinsinden belirli bir oran olarak ödenen yeni vergi sistemini “mukaseme” getirmişti. Bununla beraber, hurma ve diğer meyvelerden nakdî vergi alınmaya devam ediliyordu. Bu uygulamanın vergi memurlarını, vergi mükelleflerine karşı sert davranmaya itmesi üzerine, Halife Mehdî (158-169/775-785) babası Mansur’un başlatmış olduğu yeni uygulamayı umumileştirdi. Mahsullerden alınan vergilerin tamamını, yetiştirilen mahsul cinsinden aldırdı. Eğer arazi verimliyse ve fazla bir çalışmaya ihtiyaç duyulmuyorsa, ziraatçi bu arazide yetiştirdiği mahsulün yarısını hükümete veriyordu. Eğer sulaması ve işlemesi zorsa, bu zorluğun derecesine göre, mahsulün 3 de 1 ini, 4 de 1 ini veya 5 te birini vergi olarak takdim ederdi.

Üzümler ve diğer bahçe meyvelerine gelince bunların 2 veya 3 te biri vergi olarak ödenirdi. Bu uygulama araziye nispetle konulan ve “muhasabe” olarak bilinen uygulamadan farklı olduğunun gösterilmesi için “mukaseme” usulü olarak adlandırılmıştır.

Böylece arazi vergileriyle ilgili olarak üç ayrı uygulama ortaya çıkmış oluyordu:

1. Muhasebê Usulü: Verginin, ya para olarak veya mahsulden ya da her ikisinden birlikte alınmasıdır.

2. Mukaseme usulü: Verginin, sadece üründen belirli bir oranda alınmasıdır.

3. Mukataa usulü: Hükümetle özel şahıslar arasında yapılan muayyen anlaşma gereğince alınan bir vergidir. Devlet arazilerinin büyük bir kısmı bu sisteme göre vergilendirilirdi. Çoğu kere, kıtlık ve kuraklığın hüküm sürdüğü yıllarda dahi bu verginin bir miktarı alınmayabilirdi.

Fatımî halifesi Muiz zamanında (341-365/953-975), Mısır'da ekilebilir toprakların yüzölçümü 285.714 feddana inmişti. Hicrî 465/1073 yılında vezirliğe getirilen Bedrülcemâlî'nin göreve başladığı yıllarda yaklaşık aynı miktarda olan bu topraklar Mustansır (427-487/1036-1094)'ın halifeliğinin son yıllarında yaklaşık üç katına çıktı. Ekilen toprakların azalmasının sebebi. Nil nehrinin sularının azalması veya veba hastalığı salgını değildi. Aksine halifelerin kötü siyasetine ve ziraatın geliştirmesi işlerine önem vermemelerine, bu iş için kanal ve arklar kazdırmamalarına bağlıydı.

Aşağıdaki cetvelde, Mısır'da ekilen alanların azalmasını ve buna karşılık feddan başına konulan vergi miktarının arttırılmasını açıkça görmekteyiz:

Halife veya vati	yıl h. m.	Ekilen alanların genişliği	Haraç	Feddan başına vergi miktarı
Amr b. As	20/ 641	6 milyon feddan	4 milyon dinar	2/3 dinar
Hişam b. Abdülmelik	125/ 743	2 milyon feddan	4 milyon dinar	2 dinar
Mo'mun	218/ 833	2.128.000 feddan	4.257.000 dinar	2 dinar
Ahmed b. Tulun	270/ 883	?	4.800.000 dinar	?
Muhammed b. Tuğc	334/ 946	500.000 feddan	2.000.000 dinar	4 dinar
Muiz li dinî'llah	358/ 969	285.714 feddan	2.000.000 dinar	7 dinar
Mustansır (son yıl)	487/1094	765.250 feddan	3.061.000 dinar	4 dinar

Fatımiler zamanında Mısır'da yetiştirilen mahsuller -hâlâ devam ettiği şekilde, kışlık mahsuller ve yazlık mahsuller olmak üzere ikiye ayrılıyordu. İbn Mematî'nin verdiği listeye göre, kışlık mahsullerin en önemlileri şöyle sıralanıyordu:

Mahsulün nev'i	Feddan başına üretim miktarı	Feddan başına vergi miktarı
Buğday ve arpa	2 - 40 irdep	3 irdep
Bakla	20 - 20 irdeb	2,5 - 3 irdep
Mercimek	5 - 20 irdeb	2,5 irdep
Keten bitkisi	30 bağ	3 - 6 dinar
Yonca	2 - 4 irdep	1 dinar
Soğan	10 - 20 dinar	2 dinar
Susam	1 - 6 irdep	1 dinar
Pamuk	2 - 8 kıntar	1 kıntar (100 rıtıl)
Şekerkamışı	40 - 80 bağ	3 dinar
Patates	5 - 40 dinar	4 dinar
Pathcan	30 dinar	3 dinar
Üzüm ve meyveler	3 dinar	3 dinar
Nile ?	26 dinar	3 dinar ⁽¹¹⁷⁾

Görüldüğü gibi, buğday, arpa, bakla, şekerkamışı, patates, pathcan, meyveler ve diğer zaruri maddeler üzerine konulmuş vergiler oldukça ağırdı. Hatta bu verginin feddan başına ortalaması 4 dinara ulaşıyordu.

Bedrülcemali'nin vezirliği esnasında, Haraç varidatının 3.061.00 dinara ulaştığını göz önüne alarak, Mustansır zamanında ziraata elverişli Mısır arazisinin mesahasını aşağıdaki şekilde hesaplayabiliriz:

$$3.061.000: 4 = 765.250 \text{ feddan}$$

Görüldüğü gibi bu, oldukça küçük bir rakamdır.

Elimizde Mısır'ın Fatımiler zamanındaki vergi bölgelerini ve idari taksimatın mufassal olarak gösteren bir harita olsaydı, Ebu Salih el-Ermeni'nin "Kenais ve Üdeyretü Mısır" adlı kitabında verdiği istatistik cetveline alanların genişliğini doğruya yakın bir şekilde tespit edebilirdik. Böyle bir haritaya sahip olmadığımız ve Ebu Salih'in bölgelerinin alanını belirtmeyi ihmal etmiş olması yüzünden, Mısır'da o dönemde 1228 vergi bölgesi ve 834 merkez olduğunu ve bu arazilerinin haraç va-

(117) Kavavinu'd-devavîn, 258-270.

ridatının 3.061.000 dinara ulaştığını zikretmekle yetinmek zorunda kalıyoruz.⁽¹¹⁸⁾

Ancak, Mısırlı müslüman tarihçilerin ekseriyetinin kanaatine göre, Fatımî halifeleri, çiftçilere önem vermişler, onları ezmemek için gayret göstermişlerdir. Onlara karşı siyasetlerinde sevgi ve şefkat yolunu tercih etmişlerdir. Bilhassa Muiz ve Aziz dönemlerinde bu siyaset daha belirgin bir hal almıştır. Ne var ki, halifelerin kuvvetlerini kaybetmeye başladığı, yönetimin vezirlerin eline geçtiği dönemlerden itibaren, halkın işlerini halifenin elinden çıkarak onlara karşı istedikleri şekilde davranan vezirlerin elinde kalmıştır.

Yazurî'nin kendisinden önceki vezirlerin bozduğu işleri düzeltmeye muvaffak olan tek vezir olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim o, fiyatların artmış olmasına bakmaksızın, kendisinden önceki vezirlerin aksine bir tutum takınarak, hükümete ait buğdayın normal bir fiatla satılmasını sağlamıştı. Bu siyaset neticesinde hükümet, büyük zarara maruz kaldı, kıtlık yılları için saklanması gereken ihtiyatî buğday stokları tüketildi. Daha sonra Yazurî, mahsulün bol olduğu bir yılda bu bolluğu iyi değerlendirdi. Stokçuların, tüccarların ve çiftçilerin fiatları düşürmesine mani oldu ve çiftçinin paraya muhtaç olduğu ve bunun için şikâyetçi olduğu bir dönemde, yetiştirilen ürünlerin ucuz fiata satılmasına izin verilmedi. Kahire şehrinde büyük depolar inşa ettirerek, ortaya çıkacak açlık tehlikelerine karşı tedbir olmak üzere bu depoları buğdayla doldurdu.

Makrizî, araziden alınan vergilerin dinar olarak miktarını, sanat erbabından alınan vergileri, üretilen madenlerden ve gümrük vergilerinden cizye, zekât, varis bırakmadan ölen kişilerin bıraktığı terekelerden devlet hazinesinin kazançları hususunda geniş bilgiler vermiştir.⁽¹¹⁹⁾

Makrizî ve onun dışındaki bazı tarihçilerin verdiği bu bilgiler sayesinde, Mısır'ın çeşitli dönemlerdeki haraç varidatının miktarı hakkında yeterli malûmat sahibi oluyoruz.

(118) Bkz. H. İbrahim Hasan, en-Nuzumu'l-İslâmiyye, (üçüncü baskı), 265.

(119) Hitat, I, 103-111.

Vali	Halife	Dinar olarak Haraç Varidatı
Amr b. As	H. Ömer	12.000.000
Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh	H. Osman	14.000.000
Üsame b. Zeyd	Süleyman b. Abdülmelik	12.000.000
Ubeydullah b. Habhab	Hişam b. Abdülmelik	2.723.839
Musa b. İsa		4.257.000
Ahmed b. Muhammed b. Müdebbir		800.000
Ahmed b. Tulun		4.800.000
Humareveyh b. Ahmed b. Tulun		4.100.000
Muhammed b. Tuğc		2.000.000
Kafur		3.270.000
Cevher es-Sıkkıllı	Muiz	3.400.000
Yakup b. Kilis'in vezirliği	Aziz	3.000.000
—	Hakim	3.400.000
Yazurî'nin vezirliği	Mustansır	2.000.000 (1 milyonu Suriye'den)
Bedrülcemalî h. 487 yılı		3.100.000
Efdal b. Bedrülcemalî	Müsta'li	5.000.000
Salahaddin Eyyûbî h. 585		4.653.029
Zahir Rükneddin Baybars		12.000.000 ⁽¹²⁰⁾

Endülüs'te Emevîlerin kurduğu maliye teşkilâtı, “umumî hazine”, “beytülmal” ve “hükümdar veya halifenin özel hazinesi” olmak üzere üç bölüme ayrılmıştı.

Umumi hazine (el-hazinetü'l-âmme)'nin başında, “Hazinü'l-mal” ünvanı verilen yüksek seviyeli bir görevli bulunurdu. Bu hazinenin merkezi Halife sarayı idi. Vilayetlerden ve diğer yerleşim merkezlerinden toplanan vergiler burada biriktirilirdi. Bu gelirlerin en önemlileri; varis bırakmadan vefat eden kimselerin mirasları, çarşı pazar esnafının ödediği vergiler, gemilerden alınan gümrük vergisi, haraç, cizye ve öşür vergileriydi.

(120) Bu rakamı sadece İbn İyas vermiştir. (III, 266).

Endülüs'te Beytülmal ismi verilen müessese, yalnızca vakıf gelirleriyle ilgili işleri yürütürdü. Bu divanın merkezi, Kurtuba Ulu camii idi. Bu teşkilât, dini müesseselerin korunması, cami görevlilerinin maaşlarının ödenmesi ve zekât gelirlerinin ayette belirlenen hak sahiplerine verilmesi işleriyle uğraşırdı. Beytülmal'ın idaresini halifenin kontrolü altında başkadı ve ona vekâlet eden görevliler yürütürdü. Bu bakımdan Beytülmal, günümüzdeki vakıflar ve sosyal işler bakanlıklarına benzetilmektedir.

Halifenin özel hazinesine gelince; bu müessesenin başında "sahibü'd-diyet" ünvanını taşıyan bir memur bulunurdu. Bu memur, halifenin veya hükümdarın özel mülkleriyle ilgili işleri yürütürdü. O, bu arazileri, ürettikleri mahsûlden az bir pay almak şartıyla işleyen çiftçilere kiraya verirdi.⁽¹²¹⁾

Endülüs'ün Murabıtların eline geçmesine kadar, durum bu şekliyle devam etmişti. Murabıt valilerinin büyük ölçüde mal toplamak arzusuyla eski uygulamayı devam ettirmek istemeleri üzerine, Endülüs halkı onlara karşı isyan etmişti. Ali b. Yusuf'un kardeşi Ebu Tahir, bu isyanı bastırmak için uğraşıysa da, Ali b. Yusuf'un gelip bizzat son vermesine kadar bu isyan şiddetini korudu. Bu isyanlar, Endülüs halkını bu ağır vergilerden kurtulmak için Muvahhidleri desteklemeye sevkeden en önemli sebepler arasında yer almıştır. Çünkü, o dönemde mali işlerde temayüz etmiş yahudiler tarafından getirilen bazı uygulamalar sebebiyle halk büyük baskı altına alınmıştı.

---

(121) Bkz. III, 111.

